МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

А. І. Кормич

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Навчальний посібник

4-те видання, доповнене.
У двох частинах

ПРАВОВА ЄДНІСТЬ
РЕДАКЦІЯ ЮРИДИЧНИХ ВИДАНЬ

КИЇВ • 2015

УДК 340.121 (075.8)
ББК 67.0 я73
К66

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Лист № 1.4/18-Г-1524.1 від 02.07.2008)

Рецензенти:

Ю. М. Оборотов – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», член-кореспондент НАПрНУ;

П. М. Рабінович – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ, Львівський національний університет ім. І. Франка;

О. В. Скрипнюк – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ, Київський регіональний центр НАПрНУ.

Кормич А. І.

К66 Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. – 4-те вид., доповн., у 2-х част. – К.: Алерта, 2015. – 416 с.

ISBN 978-617-566-335-6

У навчальному посібнику подано головні політико-правові вчення, охарактеризовано процес їх виникнення, розвитку, становлення. У Першій частині «Історія зарубіжних політико-правових вчень» розглянуто такі періоди, як Стародавній світ, Середні віки, Новий та Новітній часи. Друга частина «Історія політико-правових вчень України» охоплює період від Київської Русі до сьогодення незалежної України. Аналіз вчень про державу і право має допомогти студентам усвідомити процес формування та динаміку цінностей права і держави на різних історичних етапах, ознайомити з історичними коріннями політико-правових ідей та визначними особистостями, які створювали та репрезентували правові концепції.

Для студентів вищих навчальних закладів: юристів, політологів, істориків та всіх, хто цікавиться проблемами держави і права.

УДК 340.121 (075.8)
ББК 67.0 я73

ISBN 978-617-566-335-6

© А. І. Кормич, 2015
© Видавництво «Алерта», 2015

ПЕРЕДМОВА

Від початку виникнення людської цивілізації йшов пошук шляхів та механізмів захисту від загроз різного походження, впорядкування суспільного життя, створення умов для подальшого розвитку тощо. І найкращими, для досягнення відповідних цілей, винаходами людства виявилися та залишаються такі феномени, як держава і право, в рамках яких як окрема людина, так і суспільство в цілому досягли значного прогресу в своїй історії.

Багато передових умів людства присвятили себе створенню концепцій держави і права, які б могли пояснити генезис цих феноменів, їх сутність; визначити шляхи та способи їх подальшого розвитку для найбільш ефективного виконання своїх функцій та задоволення відповідних потреб окремих індивідів, соціальних груп, націй, народів і всього людства. Динаміка формування таких теорій віддзеркалює процес пізнання людиною навколишнього світу, зміни цивілізаційних епох, трансформації в економічній та соціальній структурі суспільств, регіональні особливості суспільного розвитку. Тому розуміння сучасної держави і сучасних правових систем Світу базується, передусім, на узагальненні поглядів попередників.

Аналіз здобутків і прорахунків теоретичних концепцій та практики державотворення і правотворення дає можливість оцінити позитивні якості сучасних держави і права, зрозуміти корені та тенденції тих або інших явищ у сучасному державному і правовому житті, простежити взаємовплив та взаємозв'язки відповідних ідей та поглядів у часі і просторі.

Ознайомлення з історією у такий спосіб допомагає вдосконалювати сучасність.

Персоніфікація ж ідей надає їм більшої життєвої конкретики і робить теоретичний доробок пов'язаним із життєвим шляхом яскравих особистостей, які творили людську цивілізацію всіх часів і народів.

Таким чином через дослідження вчень про державу і право ми вчимося враховувати та поважати досвід попередників і намагатися залишити нащадкам удосконалені інститути державної влади, ефективну правову систему, що будуть в найбільш оптимальний спосіб

виконувати покладені на них функції та відповідати потребам людини і суспільства.

Пропонований навчальний посібник – четверте, доповнене і перероблене видання, результат багаторічного досвіду викладання курсу «Історія вчень про державу і право» для студентів-юристів.

Значне місце відведене процесу формування вітчизняних концепцій вчень про державу і право, аналізу специфіки їх змісту на різних етапах становлення української державності.

Ми сподіваємося, що посібник допоможе студентам як у оволодінні новими знаннями, так і у процесі формування власної правосвідомості, завдяки ознайомленню з різноманітними ідеями та поглядами на такі важливі і дієві інститути, як держава і право.

ВСТУП

І. Завдання і значення курсу «Історія вчень про державу і право»

Серед юридичних дисциплін важливе місце займає історія вчень про державу і право, або, як ще інакше її називають – історія політичних та правових вчень. Данний курс відрізняється тим, що це світоглядна дисципліна, яка допомагає зрозуміти державотворчі і правотворчі процеси, які відбувалися протягом усього часу розвитку людської цивілізації.

Курс «Історія вчень про державу і право» повинен показати формування і розуміння цінностей держави і права на різних історичних етапах, ознайомити з історичним корінням політико-правових ідей; дати змогу зрозуміти, як утверджувалось верховенство права, які теорії про походження держави, суверенітету, прав і свободи людини існували за різних часів і народів. Значення цієї дисципліни полягає у вивченні історії становлення і розвитку ідеї права, закону, головних державно-правових інститутів. Знання, отримані під час вивчення історії політичних і правових вчень, мають послужити формуванню власного юридичного світогляду майбутніх юристів; закласти фундамент розумінню закономірностей та особливостей виникнення права і закону.

Курс включає і сучасні політичні і правові вчення, дає змогу порівняти постійну роботу людської думки над пошуками оптимальних форм організації державно-правового буття людства. Ми бачимо, як протягом усього періоду розвитку політичних і правових вчень право стає мірою справедливості, як відчувається необхідність підпорядкування всіх дій законам.

Поява вчень про державу і право дуже тісно пов’язана з практичними розвитком самих держави і права. Вивчаючи політичні і правові вчення того чи іншого мислителя, дуже важливо звернути увагу на історичні умови, в яких з’являється та чи інша теорія, і на самого діяча, а також на співвідношення між новими та попередніми вченнями.

Завданням курсу «Історія вчень про державу і право» є: дати змогу студентам оволодіти історичним досвідом людства з проблем становлення і розвитку держави і правотворення; пов’язати історичну традицію із су-

часністю; зпрогнозувати та змоделювати перспективу реалізації політико-правових концепцій; установити зв'язок між ідеями мислителів давнього часу і подіями, які відбуваються в наші дні в державотворчому процесі.

II. Предмет історії вчень про державу і право

Предметом цієї дисципліни є ідеї і вчення, що стосуються держави, її суті, її форми та бажаної організації і, відповідно, права. Політичні та правові погляди тісно пов'язані між собою, а інколи навіть невіддільні.

Політико-правові вчення та ідеї спрямовані, передусім, на з'ясування генезису, суті, тенденцій та перспектив розвитку права і закону, ролі правових норм у суспільстві та їх значення.

«Історія вчень про державу і право» – самостійна юридична наукова дисципліна, що вивчає політичні та правові теорії минулого, взяті в їх генезисі, історичному розвитку і зв'язку із сучасністю. Це історія виникнення і розвитку поглядів, вчень і теорій щодо походження, ролі, значення та ідеальної форми держави і політичної системи суспільства, а також вчень і теорій про право, його суть і призначення, окремі державно-правові інститути та теорії і концепції про ідеальні або бажані форми державно-правового буття.

Предмет історії вчень про державу і право як юридичної науки в цілому вивчає політичні явища в їх взаємозв'язку з правовими. У даний предмет входять теоретичні уявлення про найістотніші аспекти політики і права в їхніх внутрішніх взаємозв'язках, у взаємодії та взаємовпливах.

Під поняттям «політико-правові вчення» в дисципліні «Історія вчень про державу і право» розуміються: теоретичний аспект знань, що історично виникають і розвиваються; ті теоретичні концепції, ідеї, положення і конструкції, в яких знаходить своє концентроване логіко-понятійне втілення історичний процес поглиблення пізнання політичних і правових явищ.

На основі вищевикладеного можемо зробити висновки, що історія політичних і правових вчень, або історія вчень про державу і право, є самостійною наукою і навчальною дисципліною водночас теоретичного та історичного профілю. Ця особливість зумовлена тим, що в її межах вивчається специфічний предмет – процес виникнення і розвитку теоретичних знань про державу, право, політику і законодавство, а також історія політичних та правових теорій.

III. Методи вивчення історії вчень про державу і право

Для вивчення курсу «Історія вчень про державу і право», необхідно використовувати увесь спектр загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Особливо важливе значення для вивчення цієї науки і дисципліни мають три методи. Один із них – історико-діалектичний, суть його полягає у вивченні та осмисленні тієї чи іншої теорії, концепції в історичному контексті, який зумовив їх появу. Застосовуючи цей метод, можна правильно зрозуміти суть тих чи інших ідей, які з позицій сьогодення можуть бути або неприйнятними, або гостро актуальними.

Для розуміння справедливості, права, законності має важливе значення і другий метод: системний, проблемно-концептуальний, який дає змогу простежити зародження і розвиток тієї чи іншої ідеї з найдавніших часів до сьогодення як складну нелінійну систему у всіх її взаємовпливах та взаємозв'язках.

Російський правознавець Б. М. Чичерін підкреслював, що для всієї історії політичної та правової думки характерна наявність чотирьох головних ідей, які тією чи іншою мірою притаманні кожній епосі і є визначальними у розвитку правових вчень. Це ідеї: суспільної влади, свободи, закону та досягнення спільного блага. Метод компаративістики дозволяє дослідити специфіку прояву цих ідей у часі і просторі.

IV. Періодизація історії вчень про державу і право

Для вивчення предмета «Історія вчень про державу і право» найбільш прийнятно розглядати такі періоди в історії політичних та правових вчень: стародавній світ з античною епохою; середні віки; новий та новітній часи.

Перший період – стародавній світ з його релігійно-міфологічною концепцію та античність – з філософсько-етичною концепцією. Світогляд цього періоду не розрізняє державу і суспільство, право і мораль.

Другий період – середні віки – з релігійною концепцією. Для світогляду цього періоду характерне прагнення до звільнення від земних пут, перенесення ідеалів у загробне життя, коли держава і церква зливаються в одне ціле, норми права збігаються з релігійними канонами.

Третій період – новий час із громадянською концепцією та новітній час із соціальною концепцією, пов'язаний з політичними революціями

у низці країн. Це великий період. Для нього характерна боротьба людини за свою свободу, за свої права – починаючи від боротьби за політичні права, потім за соціально-економічні права і, врешті, за комплекс прав і свобод людини, який знаходить своє закріплення в Міжнародній хартії прав людини.

Розвиток політико-правових вчень України підпадає під цю періодизацію, з більш яскраво вираженими рисами, притаманними другому та третьому періодам.

У своєму бажанні зрозуміти дійсність, знайти шляхи до кращого майбутнього люди завжди зверталися і будуть звертатися до минулого: до тих принципів і положень, які перевірені, пройшли апробацію часом та історією. У вирішенні цих питань, проблем може допомогти глибоке вивчення процесів пізнання природи держави і права, уявлень про свободу, справедливість, закони, права і свободи людини, особистості та влади, тобто тих питань, що становлять предмет історії вчень про державу і право.

ЧАСТИНА ПЕРША. ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

ТЕМА І. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ДАВНЬОГО СХОДУ

План

1. Виникнення політико-правових вчень.
2. Політико-правові вчення Давньої Індії.
3. Політико-правові вчення Давнього Китаю.

1. ВИНИКНЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Визначимось із розумінням основних категорій – «політика» і «право». Політика – одне з найбільш уживаних слів у суспільному лексиконі. Давньогрецький мислитель Перікл стверджував, що лише дехто може творити політику, але судити про неї можуть усі.

Термін «політика» (грец. *politika* – державні і суспільні справи; *polis* – місто-держава) одержав поширення під впливом трактату Аристотеля про державу, правління та уряд – «Політика».

«Політика» означає прагнення до участі у владі або здійснення впливу на розподіл влади між державами, усередині держави, між групами людей. Існують різні визначення її змісту. М. Вебер: «Політика у вищому сенсі є життя, а життя є політика»; О. Шпенглер: «Політика – це процес управління»; О. Рени: «Політика – це боротьба інтересів, що маскується під боротьбу принципів»; А. Бірс: «Керівництво громадськими справами в ім’я особистої вигоди».

«Право» – це система нормативних настанов, що спираються на ідеї людської справедливості і свободи, виражена більшою мірою у законодавстві, регулює громадські відносини.

Давньоримський юрист Ульпіана вважав, що передусім треба дізнатись, звідки походить слово «право» (*jus*). Воно дістало свою назву від правочинства (*justitia*). А «право» є наука (*ars*) про добре і справедливе. З правом стикається у своєму житті кожна людина.

Прагнення зрозуміти, осмислити політику, право, виразити своє ставлення до цих понять сягає корінням у ті далекі часи, коли почали формуватися перші держави. Початковою формою пізнання політико-правової думки була її релігійно-міфологічна трактовка, для якої типовими були уявлення про божественне походження влади, а правитель розглядався як земне втілення Бога.

Із середини І тисячоліття до н. е. політико-правова свідомість почала поетапно набувати самостійного характеру. З'являються перші політико-правові концепції, які вже складали єдине знання.

У давніх народів Сходу (Китай, Індія, Шумер, Вавилон, Іудейська держава, Персія, Єгипет та ін.) та Заходу (Греція, Рим) політико-правові вчення будувалися на міфологічному уявленні про роль та місце людини у світі. Це був міфологічний політико-правовий світогляд. Усі думки і погляди спрямовувалися у Космос – це порядок. Важка праця, голод, стихії і т. ін. – це проблеми Землі.

Таким чином, земні порядки, згідно з давніми міфологічними політико-правовими поглядами, перебувають у нерозривному зв'язку із загальносвітовими, космічними порядками, які мають божественне походження. Ці міфологічні версії цікаві для нас тим, що дають можливість зрозуміти процес регулювання суспільного та державного устрою, права, обов'язки людей, роль керівника у цьому процесові та як усе це контролювалось божественними силами.

Давні єгиптяни вважали, що ключ до проблем функціонування державної влади, справедливості, правочинства знаходиться в руках богині істини – Маат і використовується жрецями богині. Маат – божественний порядок і справедливість.

Творцем світу і усього живого на Землі, верховним царем і батьком інших богів єгиптяни вважали бога Сонця, бога-фараона Ра. Він мав владу над усіма богами і людьми впродовж багатьох тисячоліть. Згодом Ра передав владу своїм спадкоємцям – богам Осірісу, Ісіді, Сету, Гору та ін. Від них пішло більш як 340 фараонів-людей.

Таким методом пропагувалось божественне походження державної влади; виправдувалась східна деспотія; утверджувалася система підпорядкування нижчих шарів вищим.

Суспільство уявлялось у давньому Єгипті як піраміда. Верх піраміди – боги і фараони. Низ – народ. Середина – жреці, знать, чиновники.

Виникнення держави в Єгипті прийнято відносити до IV тисячоліття до н. е. Це період формування перших теоретичних політико-правових уявлень про державну владу. За формою державного правління Єгипет був теократичною східною деспотією (грец. *tueos* – Бог, *kratos* – влада). Це форма державного правління, за якої влада зосереджена в руках духовенства та верхівки церкви. В Єгипті фараона контролювали жреці. Виходячи з цього, формувалась відповідна політико-правова стратегія державної влади. Умираючи, фараон Аменемхет I (біля 2000 р. до н. е.) дає пораду своєму наступнику Сенусертові I, що якщо він хоче бути добрим фараоном на Землі і добре правити Єгиптом, він повинен зробити своє серце твердим для всіх підданих. Народ поважає тих, хто увесь час тримає його у тривожному очікуванні: «Твоє серце не повинне нікого любити. Не заводь друзів, нікому не довіряй».

Розвиток держави у Єгипті проходить ряд стадій. На території Єгипту формується 40 округів (номів), які спираються на родову організацію суспільства. Біля 3500 р. до н. е. ці округи об'єднуються у дві держави. Через 300 років потому вони зливаються в одну державу. Але залишається головна проблема – контроль центральної влади над округами. Цей час – пік розвитку і формування політико-правових учень, теорій. Про ці процеси свідчать такі документи політичної і правової думки давнього Єгипту, як «Повчання Птахотепа» – (біля III тисячоліття до н. е.), «Повчання Аменемопе» (X–IX ст. до н. е.) та ін.

Птахотеп – візир одного з фараонів V династії. Він вважав, що основа держави – це ієрархія. Хто стоїть на сходах нижче, повинен перед вищими опустити руки і зігнути спину. Хто так поводитиметься, у того вдома буде спокій. Погано буде непокірливим. Жити спокійно можна тоді, коли начальник ласкавий до тебе. Якщо ти підкоряєшся начальнику і схиляєшся перед ним, то ти добре поводиш себе перед Богом.

У «Повчанні Аменемопе» (X–IX ст. до н. е.) політико-правова ідея спрямована на помірність і обережність стосовно до фараона у державних справах. Для того, щоб уникати соціальних конфліктів і не використовувати владу надмірно у своїх інтересах, треба менше грабувати бідних, у яких практично нічого немає, і не застосовувати силу до слабких. Ця теорія передусім спрямовувалась до суддів.

Свого часу Єгипет відвідав Геродот, після чого написав роботу «Історія», де відзначив, що від часів першого царя-фараона до часу відвідування Геродотом давнього Єгипту, а це V ст. до н. е., пройшло 341 покоління верховних жреців і царів. Протягом цього часу, а це складає 11 340 років, у Єгипті правили боги, які жили разом із людьми, і один із богів був найсильнішим і наймогутнішим.

Тісно пов'язані між собою правові, політичні та релігійні вчення Стародавнього Єгипту поділяють на три періоди:

1. Юриспруденція Стародавнього царства;
2. Юриспруденція Середнього царства;
3. Юриспруденція Нового царства.

Єгипетські юридичні міфи є дуже цікавими, оскільки вони відображають право тих часів. За міфологією, бог Осіріс, який правив деякий час в Єгипті, перший заставив людей відмовитися від дикого способу життя, перестати їсти один одного (канібалізм). Він використав для вирішення цього важливого аспекту в житті людей примітивне право, котре було на той час. Бог Сет за допомогою своїх прибічників, оманою закриває Осіріса в саркофазі, що був дуже розкішним подарунком, та кидає його у Ніл. Дружина Осіріса, теж богиня – Ісіда знаходить його, а потім народжує від нього сина – бога Гора, за допомогою «життєвої сили». Коли Гор виріс, він перемагає у битві Сета і вириває у нього «Око», котре є джерелом життя і віддає батьку – Осірісу. З'ївши «Око» він воскрес, залишає трон сину Гору, а сам Осіріс відправляється у загробний світ, де стає царем, починає правити і творити праведний суд. Саме в цих подіях бере свій початок право та законодавство Стародавнього Єгипту.

Дочка бога Ра і дружина бога мудрості Тета – богиня істини, порядку та правосуддя – богиня Маат приймає активну участь у створенні світу, знищує хаос, наводить та встановлює порядок. Вона відіграє важливу роль у загробному суді Осіріса. Коли людина помирала, жреці виймали у неї серце і клали на чашу ваг, а на іншу чашу ставили статуетку богині Маат. Якщо на вагах була зафіксована рівновага, вважалося, що покійний отримував право жити за всіма почестями у царстві Осіріса. Його на суді виправдовували за всі помилки, допущені за життя. Якщо ваги показували щось інше, людина, згідно вірувань Єгипту, відправлялася до чудовиська «Амт» (лев з головою крокодила).

Всі мешканці Єгипту мали уяву, що таке загробний суд Осіріса (42 судді на чолі з Осірісом). Вважалося, що пройти такий суд дуже важко. Тому при житті на землі люди намагалися виконувати закони, які відповідали вимогам богині Маат. Існувала «Книга мертвих», де були

викладені всі норми та правила поведінки для людини. Згідно давньоєгипетської міфології у богині Маат були ваги. На цих вагах богиня Маат зважувала всі вчинки померлого (в цей час він ставав підсудним) і виносила своє рішення. Душа доброї людини отримувала вічне життя, душа грішника гинула у страшних муках. Згодом, ваги богині Маат, як символ, перейшли в античний світ, і зараз кожний юрист знає його значення.

Юстиція Єгипту зі своєю тисячолітньою історією виконала свою роль. Її вивчали і вивчають. Піраміди та храми бережуть ще багато таємниць. Вважається, що вивчати політичні та правові вчення з наукової точки зору почали після експедиції Наполеона в Єгипет у 1798 р. З'явилася наука єгиптологія, в рамках якої вивчають юридичну культуру стародавньої цивілізації. Вчені, які входили до складу експедиції, зібрали дуже багато різноманітних відомостей та документів, в тому числі і щодо стародавньої юстиції Єгипту. Пізніше вони надрукували фундаментальну роботу «Опис Єгипту» (1809–1816 рр.).

Юриспруденція та правові вчення Єгипту мали великий вплив на Стародавню Грецію. Античні греки підтримували дружні зв'язки та відносини з єгиптянами, вивчали їх право, політику, релігію та міфи. Так, афінський реформатор та законодавець Солон, який у 594 р. до н. е. відмінив боргове рабство в Афінах, запозичив цей закон у єгипетського законодавця Бокхориса.

Законодавець Єгипту, а за сумісництвом жрець Амасис видав закон, згідно якого кожен єгиптянин повинен був наприкінці кожного року подавати правителю відомості про прибутки, що стало першим в історії аналогом сучасних податкових декларацій. За порушення цього закону передбачалася смертна кара. Солон також перейняв цей закон і застосував його в Афінах. Цей закон вважався найкращим зі всіх законів Греції.

Таким чином, юриспруденція стародавнього Єгипту мала великий вплив на розвиток права та законодавства у світі. Німецькі вчені-єгиптологи Ерман та Ранке, француз Жак та цілий ряд інших вважали, що стародавній Єгипет зі своїми політико-правовими, релігійними та міфологічними вченнями є батьківщиною юриспруденції.

Політико-правові вчення раннього Шумера, як і в Єгипті, джерелом влади визначали верховне божество, яке разом із підлеглими йому богами вирішувало земні питання та долі людей. Це збереглося на глиняних таблицях, які свідчать про реформи Уруінімгіни – XXIV ст. до н. е., у законах Білалами – XX ст. до н. е., Царських списках – XX–XIX ст. до н. е. У цих документах захисником слабких, покровителем справедливості виступає Бог Шамаш. На того, хто наважився порушити «стезю Шама-

ша» – шлях правди, справедливості і права, – чекала неминуча і сурова кара. Хто порушував «стезю Шамаша», порушував право.

Юстиція Месопотамії обґрунтувала, що шлях благополуччя і справедливості залежить від Бога, влади царя та держави. Це було виражено в законі, де говорилося, що цар отримав владу і царський жезл – скіпетр від Бога, як символ влади і справедливості. Бог сонця і справедливості Шамаш дарує скіпетр справедливості і права земному царю, який повинен вести своїх підданих, направляти на прямий і праведний шлях – шлях закону.

Вся юстиція була підконтрольна богу Шамашу, а за істину відповідала його донька, яка в якості візира завжди стояла біля батька по праву руку. Істина і юстиція завжди були пов'язані із судом. Дуже цінувався справедливий, непідкупний суд, а слово судді, його рішення практично було божественним.

Вся концепція права Стародавнього Шумеру була пов'язана із землеробством та природою, змінами пори року (зима, весна, літо, осінь). Тому бог сонця Шамаш був батьком права, миропорядку, верховним суддею. Він мав право судити всіх людей на землі: від простої людини до царя, всіх богів на небі та в космосі. Йому підкорялися і підлягали його суду інші боги Стародавньої Месопотамії – бог мертвих Гільзамеш, бог океану Апсу, бог прісної води Еа. Сам космос в політико-правових вченнях Шумеру був представлений як держава, і ця держава постійно розвивалася, а разом із нею і право, суд, справедливість та все інше. Примітивне позитивне право у Месопотамії було представлене у Законах царя Хаммурапі. Самі закони вважалися вічними і непорушними, а їх тексти виставлялися в людних місцях. Люди були зобов'язані знати ці закони і виконувати їх вимоги. Право в Законах Хаммурапі із самого початку закріпило нерівність серед людей того часу.

Шумерські і вавилонські керівники, законодавці наполегливо підкреслювали божественний характер своєї влади і своїх законів. В одному з перших політико-правових документів «Закон Хаммурапі» (1792–1750 рр. до н. е.) вони закріпили цю основну ідею. З 282 статей цього кодексу збереглося 247. Законодавство зображалося як здійснення волі богів і передусім Шамаша. Відміняти закони ніхто не мав права. Закон утверджував справедливість, яка поділяла людей на рабів, вільних; визначала нерівність самих вільних, різні соціальні стани.

У давній Палестині XIII–X ст. до н. е. виникло Ізраїльсько-Іудейське царство. Зусиллями іудейських пророків Мойсея, Ісуса Навина, Ісаї,

Єремії, Єзекіїля, Осії, Йоіла, Амоса, Овдія був створений Старий Завіт – більша частина Біблії, найцінніша книга в історії людства.

Старозавітні пророки заклали ідею походження держави, як волі Бога. А сформульовані у Біблії Закони, тобто Десять Заповідей та вчення, передані Богом через пророка ***Мойсея*** людям, суворо регламентували весь побут і поведінку людей.

Старий Завіт – це юридична форма іудаїзму і визнання волі Бога Яхве. Він є основою права, держави, віри в життя в потойбічному світі та наближення євреїв до самого Бога. Після того, як народ Ізраїлю під керівництвом пророка Мойсея при допомозі Бога тікає з Єгипту, він 40 років блукає по Синайській пустелі. Так Мойсей виконував волю Бога. Сам Мойсей – взірець можливих перевтілень і змін. Мойсей на початку своєї «кар'єри» був легковажною молодою людиною, яка виховувалася царицею Єгипту при царському дворі. Потім він став займатися судочинством на свій розсуд, творив свавілля. Відчувши гнів народу, спасаючи своє життя він тікає в пустелю, де пристає до сімейства єгипетського жерця. Далі створюється образ особливого народження, виховання Мойсея, чудес, які творив Мойсей по волі Бога. Перед ним нескінченно горів терновий кущ і раптом, перед очима Мойсея явився образ Бога. Ця подія повністю змінює його життя. Тепер Мойсей стає пророком Ізраїльського народу і повинен виконувати волю Бога. І, в першу чергу, повинен звільнити та спасти свій народ. Тепер це вождь, людина, яка має надлюдські здібності, чудотворець. Він має можливість спілкуватися з Богом на горі Сінай, в Шатрі Законів отримує від Бога звід норм та правил і передає їх народу Ізраїлю. В політико-правовій, міфологічній та релігійній теорії Мойсей це:

1. Пророк.
2. Захисник і спаситель свого народу.
3. Мудрий законодавець.
4. Вождь, що послідовно, по волі Бога веде свій народ у Обітовану Землю.
5. Одночасно це земна людина, яка має свої слабкі місця, за що він страждає та гине на горі Нево, перед тим як ступити зі своїм народом на Обітовану Землю.

В останні хвилини Мойсей дає настанови народу, записує свій Закон, передає священикам і вимагає постійно читати його вголос по всій державі.

Явлення Бога Мойсею на горі Синай називають «Синайскою угодою», за якою народ Ізраїлю проголошувався святим. В «угоді» йдеться

про закони, котрі даровані Богом народу Ізраїля. За умови виконання цих законів єврейський народ має право володіти Палестиною.

Згідно даної політико-правової та релігійної теорії дванадцять єврейських племен ведуть кілька століть боротьбу з ворогами Палестини, перемагають їх і об'єднуються в одну державу – царство. Столицею стає Єрусалим, а очолює єврейську державу цар Давид, якого потім змінює син – Соломон. Так була створена концепція виникнення Ізраїльсько-Іудейських держави, права та законів, як результату договору Бога і єврейського народу. Практично це була теократична форма влади на чолі з самим Богом та відповідною ієрархією. На протязі царської епохи керували єврейською державою 42 царі Ізраїлю, повідомляє Старий Завіт.

На території давніх персів існувала велика і сильна імперія Мідія. Вона стала батьківщиною великого мислителя і пророка, реформатора, автора знаменитої «Авести» – ***Заратустри*** (грецькою Зороастр, жив між X – першою половиною VI ст. до н. е.).

«Авеста» – юридичний пам'ятник народів, які проживали на території нинішнього Ірану. Це період переходу від примітивної юстиції язичників до одного бога. Народився Заратустра (Заратуштра) (660–583) в багатій і знатній родині міста Рага. З дитинства на власні очі бачив війни, вбивства, злодійства стосовно до людей, їхнього майна, худоби. У нього виникло бажання добиватись справедливості, установити таке право, котре буде однакове як для сильних, так і для слабких. Тоді буде порядок, мир, справедливість і всі будуть законослухняні.

Коли Заратустрі виповнилося 20 років, він почав мандрувати країною, навчаючи простий народ своєї юстиції, але люди його не розуміли. Тільки через 10 років цар Виштаспа зацікавився цим законодавством. Вчення Заратустри набуває офіційного статусу. Але цар помер, і противники вчення під загрозою смерті стали вимагати, щоб Заратустра відмовився від своїх законів. Заратустра відповів, що коли навіть його розум відділиться від душі, від тіла, від законів Мазди він не відмовиться.

«Авести» складали 2 мільйони гімнів, записаних у 21 книзі, на 12 тисячах пергаментів із шкір рогатої худоби. Знаходилися вони в столиці Мідії Персеполє. Практично всі згоріли з вини Олександра Македонського, коли він після завоювання Персії наказав підпалити палац, бібліотеку і багато чого іншого. Збереглося тільки три частини Старовинної Авести:

1. Вендідад – «Закон проти девів». Закони, які допомагають відродити юридичність під час дії злодійських сил.
2. Вісперед – «Генії благих істот». Юридичні молитви.

3. Ясна – «Звернення до божества». Різні релігійні пісні. Ці документи постійно доповнювалися і стали називатися Молодшою Авестою.

Після поширення ісламу в країнах Арабського халіфату, зароостризм стали переслідувати, а його прибічників знищували. За цінністю для юристів Авеста не поступаються Законам Ману, Законам Хаммурапі. Сам Заратустра прожив 77 років і загинув у полум'ї перед алтарем під час набігу ворожих племен – турів.

Світ – результат боротьби двох протилежних начал: добра і зла. Це основне положення зарастризму. Початок добра – царство світлого божества Ормузда. Початок зла – царство темного божества Арімана. Верховний і єдиний Бог – Мазда, який є втіленням правди, справедливості, права, розуму.

Перша людина в державі – цар. Він син неба, керується законами Бога Мазди і будує суспільство без ворожнечі, насилля, де панують мир і щастя. Одним із перших у світовій політико-правовій думці Заратустра висловив ідею рівності чоловіка і жінки. Однак суспільство в державі поділив на такі стани: 1. Жреці. 2. Воїни. 3. Хлібороби. 4. Ремісники. В одружених більше прав, у тих, хто має дітей – ще більше. Вони стоять над тими, хто не одружений і не має дітей. На чолі станів стоять найбільш шановані люди.

Заратустра робить висновок, що в боротьбі двох протилежних начал – добра і зла – з'являється держава. Він зробив спробу визначити суть і функції влади. Поступово політико-правове вчення Заратустри поширилося на країни Близького Сходу, Азії і навіть Індії.

Реформаторство теоретика було спрямовано на реалізацію не тільки релігійних, але і юридичних ідей. Як пророк він хотів створити:

1. Сильне суспільство;
2. Сильну владу;
3. Суворі, але в той же час справедливі закони.

В своїй Авесті на перше місце він ставить добробут людей, земні радощі. Коли люди погано харчуються, вони погано працюють, тому що слабкі, а діти будуть народжуватися відсталими розумово. Всі живі істоти без їжі помирають. А хто на столі має м'ясо, буде добрий і сильний. Це все Заратустра називав «правовим життям», яке дозволяло навіть пити вино, але в цьому питанні бути обережним і знати міру. Потрібно насолоджуватися земним життям, жити без голоду, холоду, мати сім'ю, добре працювати. Такі умови створюють справедливі закони. Перед

законом всі повинні бути рівні, незалежно від положення в суспільстві.

Розвиток людства, релігії та політико-правових вчень по Заратустрі поділяється на два етапи. Перший – «Золотий». Це період, коли людина жила в раю. Але її вигнали звідти за те, що вона з'їла м'ясо. Людина втратила свободу, рівність, красиве життя і стала смертною.

2. Другий – період жорстокої боротьби правових та не правових сил на Землі і в Космосі. Боротьба буде продовжуватися до перемоги правди, справедливості, законності, до приходу епохи «відродження» – «Золотого періоду». Виникнення держави як відображення Небесного Царства. Вона виконуватиме наступні функції:

1. Контрольні.
2. Створення збройних сил для захисту держави.
3. Реалізація права укладати договори між державами.
4. Забезпечення права людям працювати, мати житло, їжу.
5. Створення умов для збільшення населення.
6. Створення справедливих законів.
7. Здійснення справедливого суду.

Велике значення Заратустра приділяє державі для забезпечення суверенітету, самостійності та збереження «Священного вогнища», котре скріплює єдність народу. Держава повинна захищати правопорядок та життя кожної людини. Буде створена юстиція майбутнього, де особливе положення знайде керівник держави – «законний юридичний правитель».

Окремої уваги Заратустра приділив питанням укладання угод та договорів. Договори в такій державі укладаються лише в усній формі, при цьому потискають руки один одному. Дане слово – «священне», а його порушення вважається великим гріхом. «Зобов'язальне право» – це клятва під назвою «Варуна», згідно якої особа зобов'язувалася виконати, або утриматися від виконання певних дій. Договір, який мав назву «Митра», діяв коли дві сторони домовлялись про щось. Можна сказати, що господарське право стосовно договорів та обов'язковості їх виконання, яке виникло на багато століть пізніше і стало невід'ємною рисою права європейських країн, має своє джерело – «Авеста» Заратустри.

Правові вчення щодо створення основи держави, а саме її первинного осередку – сім'ї, Заратустра ставив понад усе. Шлюб, створення сім'ї – це добро, розвиток суспільства, закріплення соціальних зв'язків, боротьба зі злочинністю, продовження роду, а також це ґрунт, на якому зійдуть зерна права. Чоловік, який має дружину, отримує високий правовий статус в суспільстві; чоловік без дружини – це велике право-

порушення перед суспільством. Створення сім'ї – це обов'язок громадянина перед державою. Особливо відзначаються сім'ї, в яких багато дітей. Такі родини повинні мати найбільше прав в Державі. Розлучення, згідно Авести, заборонялося. Найбільш серйозними правопорушеннями у сімейних стосунках вважалися:

1. Стосунки між чоловіком і жінкою без шлюбу.
2. Невірність чоловіка або жінки.
3. Юнаку віком до 15 років заборонялося мати стосунки з жінкою.

Заратустра також займався питаннями кримінального права. Відстоював право кривавої помсти, вважаючи, що це не тільки право, а і обов'язок кожного члена суспільства.

Прийнято вважати, що першими вченими, які вивчили «Авеста» Заратустри, або як їх ще називали – Закони Бога Мазди, та передали іншим народам політико-правові та релігійні вчення Заратустри були знамениті давньогрецькі філософи Платон та Аристотель.

2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

У середині І тисячоліття до н. е. в арійських племен, що захопили Індію, розпочалося творення класів. Їхньою провідною політичною і правовою ідеологією був брахманізм і буддизм. Обидва вчення ґрунтувалися на релігійно-міфологічному світогляді, викладеному у Ведах (вступ, знання) – давніх ритуальних книгах аріїв.

Духовним, соціальним, політико-правовим життям давнього суспільства Індії займались жреці (брахмани). У Ведах йдеться про поділ суспільства на чотири варни (стани), які створені богами з тіла космічного велетня Пуруши (світове тіло і дух). Із уст виникли брахмани (жреці), із рук народилися кштарії (воїни), із стегон – вайші (селяни, ремісники, торговці), із ступенів – шудри (вільні низи). Рабів ця теорія не охоплювала. Дана теорія одержала назву «Світовий закон» (РТА). Вона визначала конституційну будову суспільства, місце, роль, становище, в тому числі і правову відмінність варн, а також права і обов'язки членів цих варн. Перші три варни вважалися повноправними общинниками. Їм підкорялися і прислужували шудри. Але тільки брахмани і кштарії були панівними в суспільстві.

Правова ідеологія брахманізму була спрямована на утвердження родової знаті і здобула подальший розвиток у трактаті «Манавадхармашастра» (Настанова Ману про драхму). Документ складався протягом II ст. до н. е. – II ст. н. е. Перекладається як «Закон Ману».

Основна ідея брахманізму – перевтілення душі людини після смерті, що буде блукати по тілах людей нижчого походження, тварин, рослин. Але якщо людина провела праведне життя, то відродиться в людині більш високого суспільного стану або перетвориться у небожителя.

Як людина виконує настанови дхарми (культові, суспільні, сімейні обов'язки, які встановлені богами для кожної варни), брахмани оцінювали за життя людини. Управляти державою, суспільними справами – це привілей тільки двох перших варн.

Іноземці, різні племена, які заходили на територію давньої Індії, за ідеологією брахманізму, одразу перетворювалися на рабів. Народжені від змішаних шлюбів шудр і рабів перетворювалися на недоторканних. Станова приналежність визначалася за народженням і була пожиттєвою.

До вищої варни можна було потрапити після смерті, у майбутньому житті – це як нагорода за служіння богам, підкорення і терпіння. Тих, хто провинився, карали за «Законом Ману» за допомогою «данда» (палиці), а «мистецтво управління», керівництво суспільством називалось «данданити» (володіння палицею). Весь світ підкоряється шляхом покарання, проголошував «Закон Ману». Державна влада – єдине правління держителя. Така держава налічує сім елементів: 1. Цар (держитель). 2. Радник. 3. Країна. 4. Фортеця. 5. Казна. 6. Військо. 7. Союзники. Головним у цій низці є цар. Це у законах Ману називалося вченням про «семичленне царство».

Брахмани претендували на те, щоб держитель визнавав верховенство релігійного закону над світським. Жрецтво боролося за політичну гегемонію в суспільстві. Про це йдеться в трактаті «Артхашастра» (Настанова про користь). Автор – брахман Каутилья (радник царя Чандрагупти, засновника в IV ст. до н. е. могутньої імперії Маур'єв).

Провідна ідея трактату: цар повинен дотримуватись постанов палацевого жреця, як учень підкоряється учителю, як син батькові, як слуга панові. Разом із тим у трактаті «Артхашастра» головна законодавча діяльність відводиться держителю. З чотирьох видів узаконення драхми: царського указу, священного закону (дхармашастри), судового рішення, звичаю, вищою силою володіє тільки царський указ.

Проти релігії жреців, політико-правових учень брахманізму, Закону Ману в VII–VI ст. до н. е. виступив засновник буддизму принц Сіддхарт-

ха Гаутама, названий у миру Буддою, тобто просвітленим (623–544 рр. до н. е.). У північній частині Індії його звали Шак'я Муні – засновник «науки про праведність».

Самий ранній документ, що дійшов до нас, – звід буддійського канону «Типітака». Перекладається як «Три кошики», тобто три частини документа. Це період II–I ст. до н. е. Провідна ідея раннього буддизму – визволення людини від страждань, причиною яких є світські бажання.

Попередня умова спасіння – вихід людини зі світу і вступ її до чернечої общини. У ранньому буддизмі було дві системи релігійно-моральних приписів:

1. Для членів монашеської спільноти.
2. Для мирян. До чернечої спільноти допускали тільки вільних, рабів не брали. Людина повинна була відмовитись від родини, власності, припинити дотримуватись законів своєї варни. Правила для мирян детально не розроблялися.

За Буддою варни в індійському суспільстві розподілялися таким чином: 1. Кштарії. 2. Брахмани. 3. Вайшії. 4. Шудри. Спочатку буддизм відображав погляди рядових хліборобів та міської бідноти. Згодом буддизм значно змінюється. У ньому робиться акцент на покірність, вимогу не виступати проти існуючої влади, відмову від крайнього аскетизму.

Ядро юстиції буддизму – це визнання чотирьох істин:

1. Життя у світі повне страждань та свавілля.
2. Завжди існують причини, що породжують їх.
3. Потрібно з ними боротися.
4. Необхідно знайти шлях, який допоможе перемогти всі негаразди.

Від самого народження людини виникають страждання в житті. Їх причини – це правопорушення в іншому житті, а саме: земні блага, розкіш, різні пристрасті та багато іншого. Щоб покінчити зі стражданнями треба досягти високого стану – нірвани (знищення, затухання, переборення пристрасті, котра заважає людині).

Шлях досягнення нірвани – це виконання низки заповітів юридичного характеру: 1. Правильна поведінка. 2. Не вчиняти крадіжок. 3. Мати статеві відносини тільки з однією жінкою – дружиною. 4. Не брехати. 5. Не пити хмільного. Алкоголь не дає можливості пізнавати право. Коли людина буде виконувати ці заповіти, вона стане на шлях правомірної поведінки, повністю відмовиться від мирських бажань і до неї прийде нірвана.

За царя Ашока (імперія Маур'єв – III ст. до н. е.) буддизм стає офіційною ідеологією, а цар Ашока переходить у буддійську віру. Це період 268–232 рр. до н. е. Буддизм став впливати на законодавство, як визнана державна релігія й ідеологія, і поширюватися на інші країни ново-східної Азії.

Ідеологія політико-правової думки давньої Індії, яка увібрала в себе елементи брахманізму, буддизму, інші погляди, породжує нове спрямування – Індуїзм.

У VI ст. до н. е. з'являється вчення, яке з позицій атеїзму критикує основні положення брахманізму. Це школа Локаяти (чарвака). Ідея представництв цієї школи така. Все у світі відбувається через внутрішню природу самих речей. Представник школи Локаяти, Брихаспати заявляв, що усі явища природні. Мораль природна. Вона викликана суспільною угодою і вигідністю, а не божественною вказівкою. Праворозуміння школи Локаяти – це один із ранніх варіантів світської концепції природного права.

Але, незважаючи на спроби скомпрометувати буддизм, у перших століттях н. е. буддизм стає однією зі світових релігій.

3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ДАВНЬОГО КИТАЮ

Перші політичні і правові ідеї в Давньому Китаї зафіксовані у книзі історичних передбачень «Шу дзін» (VIII ст. до н. е.). Виникнення держави трактувалось як божественна воля, божественне походження. Держава – «Піднебесна». Імператор – «син Неба», втілення Бога на Землі, посередник між Небом і Землею, мав можливість впливати на атмосферні процеси, що гарантувало населенню врожай. Тільки «син Неба» знає «дорогу Неба», «дорогу до Неба», що в основі китайської філософії означало «Дао».

Головне призначення «сина Неба» – забезпечити у світі й у «піднебесній» гармонію, яку накреслив Хунг фан (Великий план). Гармонія забезпечувалася дотриманням восьми елементів у керуванні: 1. Піклування про продукти. 2. Забезпечення предметами першої необхідності. 3. Піклування про жертвопринесення. 4. Піклування про публічні роботи. 5. Піклування про науку. 6. Проведення справедливого покарання. 7. Піклування про гостя. 8. Піклування про військо.

Великий план «Хунг фан» указував на три способи, якими повинен керуватися імператор: 1. Справедливість; 2. Жорстокість; 3. Ласка. Ці способи забезпечують п'ять благ для своїх підданих: 1. Довголіття. 2. Здоров'я. 3. Багатство. 4. Любов до всього доброго і гарного. 5. Смерть, що завершує життя. Великий план передбачав п'ять основних категорій, на яких тримається суспільство: залежність сина від батька, дружини від чоловіка, молодшого брата від старшого, підданого від пана, друга від друга.

У VI ст. до н. е. формується політичне вчення «даосизм», яке пов'язане з ім'ям Лао-цзи. Основні політико-правові вчення викладені в книзі «Дао-де цзин» (книга про Дао і Де). «Дао» – це щось невидиме, невловиме, нематеріальне. Водночас «Дао» засновує, пронизує, завершує усі явища і предмети. Людина може наблизитися до «Дао» тільки коли відійде від навколишнього світу. «Дао» – найвищий безликий абсолют. Держава, суспільство, людина – природні частини «Дао» і Космосу. Усі вони підпорядковані законам вічності.

Даосизм критикував керівників держави за те, що вони занадто діяльні, встановлюють податки, приймають заборонні закони, ведуть війни. Пропонували такий варіант керівництва, коли кращим правителем вважався той, про якого народ знає лише те, що він існує. Лао-цзи виступив проти прогресу, вважав, що селитися треба ближче до землі, оскільки в давнину жити у маленьких розрізнених селах означало відмовитись від засобів виробництва, відучити народ від знань. Важко управляти народом, коли в нього багато знань.

Сам Лао-Цзи для того, щоб йому повірили люди, заявив, що перед ним відкрилася таємна правова природа речей. Його юридичні уявлення та думки були дуже важкі для розуміння простих людей, на що він постійно звертав увагу. Існує легенда, що нібито Конфуцій і Лао-Цзи мали зустріч, під час якої у них відбулася дискусія про гуманність, справедливість, мораль, право та закони. Але кожен залишився при своїх переконаннях. Лао-Цзи відстоював «Дао», яке має вплив на закони як природи, так і суспільства, Конфуцій – мораль.

Ключова ідея юстиції Лао-Цзи – людина живе за законами землі. Земля існує за законами неба і космосу. Небо і космос відповідають законам «Дао», а «Дао» відповідає самому собі. «Дао» – це шлях, який забезпечує порядок, справедливість, вищу духовну енергію та закони. Багато людей випали з космічної гармонії, псують природу, ухиляються від права, порушують закони; їх захопили різноманітні пристрасті.

В суспільстві з'явилася жадібність, заздрість, ворожнеча по відношенню один до одного; відбувається захоплення чужого майна, землі; ведуться війни, вбивають людей. Враховуючи цю ситуацію Лао-Цзи робить висновок, що всі ці події, які інколи трактуються як перемоги, треба відзначати похоронними процесіями, а не радістю.

Небесне «Дао» – це лук. Коли він ставить стрілу, натягує лук, то його верхня частина знижується, а нижня підіймається. Небесне «Дао» таким чином віднімає у багатих і віддає бідним те, що свого часу відняли у них.

Людське «Дао» робить все навпаки, віднімає у бідних та віддає багатим. Відхід від небесного «Дао» – це катастрофа для людства, це сповзання до людського «Дао», це порушення всіх законів і прав.

Соціально-політична і правова концепція даосизму становила собою реакційну утопію. Містицизм і таємничість даосизму викликали до нього величезний інтерес. Імператор, його оточення, селяни сприйняли це вчення.

Послідовники Лао-цзи трактували «Дао» вже не як абсолютне світове начало. Воно передує небесному владиці і перевершує його своєю міццю. «Дао» – джерело всього сущого, нескінченний потік природного виникнення та зміни всіх явищ, їхнього переходу з одного в інше, вічний кругообіг народження і смерті. Для людини воно постає у вигляді надприродного закону, що управляє світом. Перед обличчям цієї всепроникаючої сили людині залишається лише усвідомити свою нікчемність та намагатися шляхом звільнення від пристрастей продовжити собі життя.

Розквіт політико-правової думки в Китаї припадає на другу половину І тисячоліття до н. е. і пов'язаний він з великим мислителем-моралістом ***Конфуцієм*** (551–479 рр. до н. е.). Його вчення дістало офіційну назву «конфуціанство». Провідні ідеї викладені в книзі «Лунь юй» («Судження та бесіди»). Вчення захищало інтереси шарів, які слід було примирити – майнову знать та наслідну знать.

Основні категорії конфуціанства: 1. Поняття благородного мужа. 2. Поняття людинолюбства. 3. Дотримання правил ритуалу. Державою керують благородні мужі на чолі з держителем – «сином Неба». Люди поділяються на «вищих» і «нижчих», і так повинно бути завжди. Благородний муж визначався не за ознаками походження, а за моральними якостями та знаннями. Їхнє завдання – виховувати в собі і поширювати повсюди людинолюбство.

Людинолюбство – це: 1. Турбота про батьків. 2. Турбота про дітей. 3. Турбота про старших і т. ін. Загальний принцип взаємин між людь-

ми повинен складатися таким чином, або не робити іншим того, чого не бажаєш собі. Перенесений до сфери політико-правових відносин цей принцип мав служити фундаментом усієї системи управління. Імператор повинен був ставитися до підданих, як до своїх дітей. Державна влада за Конфуцієм – це як порядки у великих китайських сім'ях, де все залежало від батька.

Конфуцій рішуче виступав проти управління в державі на основі закону. Якщо керувати народом через закони і підтримувати порядок за допомогою покарань, народ буде прагнути ухилятися від покарань і не відчуватиме сорому. Якщо ж керувати народом шляхом доброчинства та підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ буде знати сором і зможе виправитися.

Конфуцій заперечував насилля і говорив, що непотрібно, управляючи державою, вбивати людей. Якщо імператор буде прагнути до добра, то і народ буде добрим. Мораль благородного мужа подібна до вітру. Мораль низької людини подібна до трави. Трава нахиляється туди, куди віє вітер.

Водночас Конфуцій не відкидав цілком значення законодавства, а відводив йому лише допоміжну роль. Конфуцій розробив модель ідеального юриста. Це еталон правомірної поведінки людини, котра гроші не бере, виконує свій обов'язок як святий, справедлива, сувора і дуже вимоглива до себе. Юрист має велику витримку, спочатку думає, а потім говорить; дивиться в коріння справи, нічого не боїться, поважає людей, ніколи не прилаштовується до ситуації, сповнений гуманізму і мудрості, постійно підвищує свою професійну кваліфікацію.

Конфуцій задає собі і людям питання. Де брати такі юридичні кадри? І дає відповідь: єдина умова – працелюбність та здібність до навчання, незалежно від походження. Якби тільки мудрі керували державною на протязі ста років, то побороли б і бідність, і зло, і всі війни, вважав Конфуцій.

Держава і сім'я – це та опора, на якій тримається вся юриспруденція. Тому керівник держави, маючи необхідні знання, повинен дбати про економіку, навчання та виховання людей. Знати і сумлінно виконувати право, ритуали. Це потрібно робити з дитинства. З цією метою Конфуцій створює систему правового виховання. Для Китаю Конфуцій теж саме, що Ісус для християнства, а Магомет для мусульман.

Окремі положення концепції Конфуція мали прогресивне значення, особливо поширення моральних знань, навчання людей незалежно від їхньої станової приналежності. Просвітницька діяльність Конфуція та

його послідовників привела до того, що з II ст. до н. е. та аж до 913 р. н. е. у Китаї офіційною ідеологією було конфуціанство, яке стало відігравати роль державної релігії.

З критикою правління наслідної знаті (аристократії) та всіх інших учень виступив ***Мо-цзи*** (479–400 рр. до н. е.) – засновник школи моїстів. Його політико-правові вчення викладені в книзі «Мо-цзи». Він розвивав ідею природної рівності усіх людей, виступив з обґрунтуванням договірної концепції виникнення держави, в основі якої лежить ідея приналежності народові верховної влади.

Моїзм виражав інтереси дрібних власників, вільних землеробів, ремісників, торговців, нижчих членів у державному апараті, соцільне становище яких було непостійним. Джерелом мудрості Мо-цзи вважав не природжене доброчинство і не читання книжок, а знання, здобуті із життя простого народу.

Управління державою не потребує навчання. У давності не було управління. Люди жили як дикі звірі. Безлад у «Піднебесній» був жахливий. Тоді люди вирішили покінчити з хаосом, обрали наймудрішого і зробили його «сином Неба», а він навів порядок у державі. Тому на керування державою треба висувати мудрих. Для того, щоб держава була єдиною, а влада міцною – пропонувалось насаджувати єдинодумство, шкідливі вчення забороняти, заохочувати доноси.

Мо-цзи вважав, що ідеальна держава може відбутися, коли на чолі її стоїть мудрий керівник, і в нього є добре налагоджена виконавча служба. Мудрість – це основа управління. Тому важливим моментом мудрого управління в державі є вміння правильно застосовувати закони як для покарання підлеглих, так і для захисту, стимулювання, нагородження.

Повинна бути справедлива і єдина законодавча влада. Мо-цзи виступив у своїх вченнях проти бідності, знущання та поневолення низів. Стародавні керівники держави забезпечували задоволення потреб всіх жителів держави, повчав теоретик. Люди повинні допомагати один одному, вчити, ділитися майном один з одним, підтримувати. Він вважав, що всі люди – слуги неба. Небо кормить всіх. Для людей небо ростить свиней, кіз, буйволів, дає вино та зерно. Тому люди повинні служити небу. Тільки син неба у Піднебесній знає дорогу до неба і тільки він може створити справедливе суспільство в державі і дбати про добробут людей. Бідність – головна проблема в управлінні, вона породжує страждання і різні порушення законів.

В історії розвитку китайської політико-правової думки вчення Мо-цзи займає проміжний ступінь між конфуціанством та легізмом. У ці-

лому Мо-цзи в політико-правовій думці Китаю зробив дуже істотний висновок, що бідність – це коріння безладу і хаосу в управлінні.

У IV ст. до н. е. з'явилася книга «Шан цзюнь шу» (книга правителя області Шан), яку написав ***Гунсунь Ян*** (390–338 рр. до н. е.), відомий під ім'ям Шан Ян, який заснував школу законників. Він пропонував встановити єдині для всієї держави закони, а весь Китай об'єднати шляхом загарбницької війни. Управління повинне спиратися на закони і суворі покарання.

Шан Ян піддає критиці конфуціанство за викладений у ньому шлях до права і правопорядку. Він запропонував у своїй концепції розвитку держави та права передати всю необмежену владу правителю. Цар має право сам приймати всі управлінські рішення самостійно, сам приймати судові рішення і таке інше. Це буде дійсна законність. Державний апарат підкоряється лише царю. Але державні службовці зобов'язані стежити один за одним і доповідати царю. Щоб в них був стимул, чиновник, який збере більше інформації на колегу, отримує від царя нагороди та почесті.

Справедливий керівник по Шан Яну це той, який має силу і волю заставити свій народ в середині держави займатися господарством, землеробством, скотарством, а за межами царства – думати про війну. Керівник держави може не мати освіти, знань, бути грубим, підлим, але обов'язково вміти управляти народом. Самий кращий метод управління – суворі покарання навіть за самі дрібні злочини. Шан Ян навіть вивів свою модель законності, яка будувалася на законі сили – «Кулачне право». При цьому він вважав, що виключень бути не повинно, суворі покарання за законом повинні застосовуватися до всіх.

Народ не мав ніяких прав на управління державою. Коли народ слабкий держава сильна, сильна держава – означає слабкий народ. Послаблення народу, відповідно – головне завдання держави, яка йде правильним шляхом, проповідував Шан Ян. Щоб людина буда сліпою зброєю в руках царя, треба добиватися такого стану в державі, коли всі люди стануть дурнями. Таким чином Шан Ян створив концепцію-проект поліцейської держави. І сам став жертвою своєї концепції. Коли влада перейшла до сина царя, якого в молодості покарали за законом Шан Яна – відрізали носа, той вирішив покарати автора. Спроба втечі не вдалася, бо ніхто не дав притулку переслідуваному Шан Яну, так як це заборонялося його власним законом.

Політико-правове вчення Шан Яна просякнуте ворожістю до людей, низькою оцінкою їхніх якостей. Лише насилля над громадянами при-

веде до порядку, стверджував Шан Ян. Він проповідував ідею, що мудрі творять закони, а дурні обмежені ними. По суті справи закон виступає як примусова форма. Закон упроваджував колективну відповідальність і колективне стеження, яке переходило в тотальне, починаючи з сім'ї і закінчуючи селом, селищем, містом, державою.

Легізм у давньому Китаї посилив деспотизм, породив жах, всезагальну підозру. У II–I ст. до н. е. конфуціанство, доповнене ідеями легізму, утверджується як державна релігія Китаю.

Даосизм, переплітаючись з буддизмом та іншими місцевими віруваннями, набуває риси «Магії», але втрачає свій вплив у політико-правовій ідеології.

Офіційним вченням імператорського Китаю конфуціанство залишалось до Синхайської революції 1911–1913 рр.

ТЕМА ІІ.
ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ АНТИЧНОГО СВІТУ

План

1. Політичні і правові концепції Стародавньої Греції.
2. Політичні і правові теорії Стародавнього Риму.
3. Політичні і правові ідеї раннього християнства.
4. Зародження політико-правових вчень Августина Блаженного.

1. ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

У середині І тисячоліття до н. е. у Греції завершується перехід до рабовласницького ладу. Починають виникати самостійні і незалежні окремі міста-держави – Поліси. Територія такого міста-держави (сам поліс + прилеглі до нього селища) іноді об'єднувала чисельність населення до 100 тис. осіб.

У VII–V ст. до н. е. у полісах постійно велася запекла боротьба за владу між родовою аристократією, яка переросла на рабовласницьку спадкоємну знать та торгово-ремісничими колами, що утворили разом з окремими верствами селянства табір демократії. Практично це була боротьба між аристократами і демократами за владу в полісах. Наприклад, у Спарті перемогли аристократи, а в Афінах – демократи. Бували періоди, коли владу захоплювали тирани й олігархи.

Ці процеси знайшли своє відображення в політико-правових вченнях і теоріях того часу, які можна поділити на три періоди.

І. ***Ранній (або перший) період***. IX–VI ст. до н. е. Час виникнення давньогрецької державності. Формуються філософський, політичний підходи до проблем держави і права. Це період Гомера, Гесіода, Піфагора, Геракліта.

ІІ. ***Другий період***. V – перша половина IV ст. до н. е. Час розквіту філософської та політико-правової думки давньої Греції – Демокріт, софісти, Сократ, Платон, Арістотель.

ІІІ. ***Третій період.*** Друга половина IV–II ст. до н. е. Період, коли розпочався занепад давньогрецької державності, завоювання полісів Македонією, а потім Римом. Це час Епікура, Стоїків, Полібія.

Політико-правові вчення та ідеї будувалися на древніх міфах, основа яких була релігійною.

У ранньому періоді міфологічна політико-правова думка трактувалася як боротьба богів за владу над світом. Зміна верховних богів проходила у такому порядку – Уран, Крон, Зевс і, звичайно, це впливало на всі процеси, форми, правила, порядки земного громадського життя і долі людей. Давні мислителі і теоретики у своїх вченнях доводили, що встановлення справедливості, законності, виникнення полісів пов'язане з установленням влади богів-олімпійців на чолі із Зевсом.

Гомер у поемах «Иліада», «Одіссея» (VIII ст. до н. е.) оповідає, що Зевс виступив свого часу захисником загальної справедливості, стежив за дотриманням морально-правових норм у суспільстві і суворо карав тих, хто чинив насильство і несправедливий суд. Гомер уводить у політико-правовий обіг такі поняття: «дике» (справедливість) і «темис» (звичай, звичаєве право).

Гесіод у поемах «Теогонія», «Важкі дні» («Роботи і дні») (VII ст. до н. е.) розвиває ідеї права, справедливості. Боги виступають як представники морально-правових принципів і сил. У поемі «Теогонія» від шлюбу Зевса (досконалість) і Богині Феміди (вічний природний порядок) народжуються дві доньки-богині Дике (справедливість) і Євномія (законність). Дике охороняє природно-божественну справедливість і карає неправду. Євномія означає божественний характер витоків законності в суспільстві і зв'язок законності і полісів.

У «Важких днях» Гесіод захищає ідеали патріархального (додержавного) устрою, висвітлює зміну п'яти віків-епох у житті людей: 1. Золотий. 2. Срібний. 3. Мідний. 4. Століття напівбогів-героїв. 5. Залізний вік (сучасний йому). У «Золотому» керував Крон. Люди жили щасливо, без турбот і важкої праці. У «Срібному» непокірливих богам людей знищив Зевс. У «Мідному» войовничі люди самі знищили себе у взаємних конфліктах. В епоху Троянської війни «Напівбоги-напівгерої» у жорстоких битвах загинули. Це були благородні люди. У «Залізному» важка праця, панування насильства, зла, псування моралі, підміна права силою створили важкі й нестерпні умови для життя людей.

Політико-правові ідеї «Семи мудреців», а це Фалес, Піттак, Періандр, Біант, Солон, Клеобул, Хілон – VII–VI ст. до н. е., спрямовані на створення і панування справедливих законів у житті полісів. Практично всі «Сім мудреців» були законодавцями. Біант вважав, що громадяни повинні боятися закону саме так, як і тирана. Хілон вважав, що громадяни повинні слухатися законів більше, ніж ораторів. Солоній був керівником держави, афінський реформатор, законодавець, видав нові закони в 594 р. до н. е. для Афінського поліса. Сутність того часу Солоній передає такими словами: «Я неначе вовк, вертівся серед зграї псів». Беззаконня – найбільше зло. Порядок і закон – найбільше добро для поліса, повчав Салон. Його підтримував Піттак, який виступав за закони й упоряджений поліс.

За перетворення суспільних і політико-правових порядків у VI–V ст. до н. е. виступив ***Піфагор*** (близько 570–500 рр. до н. е). Він відстоював аристократичні ідеали правління «кращих» і різко критикував демократію. За свої погляди та ідеї йому довелося покинути батьківщину – острів Самоз і переселитися у Південну Італію. Тоді це була Велика Греція, де Піфагор створив таємні, аристократичні за духом, філософсько-політичні союзи. Наприкінці VI ст. до н. е. демократи розгромили ці союзи. Піфагорійці розбіглися по всіх полісах зі своїми вченнями, світоглядом, який мав містичний характер про числа.

Число – це початок і сутність світу. При розробці проблем права і справедливості піфагорійці перші теоретично ввели поняття «рівність», що дуже важливо для розуміння ролі права, як однакової міри при регулюванні суспільних відносин. Справедливість, за Піфагором, полягає у відплаті рівним за рівне. Ідеал – це поліс, у якому панують справедливі закони. Після Божества, повчав Піфагор, більш за все варто поважати батьків, закони і коритися їм за переконанням.

Найбільше «зло» – анархія (безвладдя). Людина не може обійтися без керівника, начальника і відповідного виховання, відзначав у своїх повчаннях Піфагор.

До розуміння загального логосу (керуючого розуму) у розвитку політико-правової думки VI–V ст. до н. е. прийшов ***Геракліт*** (близько 530–470 рр. до н. е.). Загальному логосу необхідно наслідувати все життя. Виходячи з цього, він поділяє людей на такі категорії: 1. Мудрі. 2. Нерозумні. 3. Кращі. 4. Гірші.

Соціально-політичну нерівність Геракліт виправдує, тому що вона неминуча, правомірна і справедлива в результаті загальної боротьби.

Війна – батько усього і всього цар. Одним вона визначила бути богами, іншим – людьми. Одних вона зробила рабами, інших – вільними.

Життя поліса і його закони повинні слідувати логосу. Усі людські закони живляться єдиним божественним. Божественний закон – джерело людського закону. Народ повинен боротися за закон як за свої стіни. Демократію Геракліт критикує, тому що править юрба і немає місця кращим (аристократам). Для прийняття закону необов'язково загальне схвалення на народних зборах. Головне в законі – його відповідність загальному логосу (керуючому розуму).

У першій половині IV ст. до н. е. починається другий період розвитку і розквіту давньогрецької політико-правової думки. Одним із перших Демокріт (біля 470–360 р. до н. е.) робить спробу розглянути проблему виникнення і становлення людини, людського роду, суспільства – як частини природного процесу світового розвитку. У ході цього складного процесу люди під впливом різних проблем, при цьому слідуючи тваринам і природі, набули усіх своїх основних знань та умінь.

Держава, повчав Демокріт, це загальне благо і справедливість. Інтереси держави повинні завжди бути на першому плані, а потім – громадяни. Для збереження держави необхідні єдність і взаємодопомога всіх громадян. Громадянська війна – це трагедія і нещастя.

Демокріт захищає демократію. Але за духом йому більше подобається аристократія. Вона краща, тому що повинні керувати кращі. Вони мають високі розумові і моральні якості. Мистецтво керування державою – найвище з усіх мистецтв. Дурні громадяни негідні почесних посад, тому що вони нерозумні, недбалі і нахабні.

Закони покликані забезпечити упорядковане життя людей. Вони потрібні для звичайних людей, щоб приборкати в них заздрість, вади, взаємне заподіяння шкоди. Мудрій людині закони непотрібні. Мудрі зберігають гарний настрій (Евтюмію). Це головна мета життя.

Друга половина V ст. до н. е. – розквіт рабовласницької демократії, центром якої стали Афіни. Цей період називають «золотим віком» розвитку політико-правової думки афінської демократії чи ще – «вік Перікла» – вождя Афін. Великий вплив на процеси і події цього часу справили софісти (мудрі), від грец. sofos – мудрий. Вони навчали мистецтва сперечатися, доводити, виступати в суді, на народних зборах.

У центрі політико-правових вчень софістів стояли такі проблеми: 1. Право. 2. Політика. 3. Мораль. 4. Прийоми доказів. 5. Ораторське мистецтво. Ще у стародавні часи софістів поділяли на два покоління –

«старших» і «молодших». До «старших» софістів належали Протагор, Горгій, Гіппій, Антіфонт та ін. Їхні погляди були прогресивними, вони виступали за демократію. «Молодші» софісти – це Фрасімах, Пол Агригентський, Каллікл, Ликофрон, Алкідам Єлейський та ін. Вони також були прихильниками демократії, але водночас вітали такі форми правління в державі, як аристократія і навіть тиранія.

У першій половині IV ст. до н. е. софістика як рух прихильників демократії вироджується. Софісти залишаються лише вчителями риторики (красномовства), логіки, словесних баталій і поверхневої філософії.

Уже за життя ***Сократ*** (469–399 рр. до н. е.) був визнаний наймудрішим із усіх людей. Піддавав гострій критиці софістів, але деякі їхні вчення та ідеї, такі як природне право, закон поліса, підтримував і навіть розвивав. Він убачав у них розумний початок і тому такі поняття, як розумне, справедливе, законне вважав рівнозначними, тотожними. Сократ був принциповим прихильником законності. Він симпатизував формам державного управління аристократичної, поміркованої олігархії. Вкрай негативно ставився до «крайньої» демократії.

Правити в державі повинні знаючі. Ідеальним було уявлення Сократа про розумно-справедливі засади держави і права. Він різко критикував тиранію. Практичний ідеал Сократа – правління знаючих і компетентних. Теоретичний ідеал – виявити і сформулювати морально-розумну основу і сутність держави.

Проповідуючи в політико-правових навчаннях свою ідею справедливості, законності і розумного правління, Сократ постійно перебував в опозиції до влади і був досить популярним серед народу.

У 399 р. до н. е. демократи, які прийшли до влади в Афінах, 70-літнього Сократа заарештували. Вони обвинуватили його в безбожництві, порушенні законів, розбещенні молоді своїми ідеями і засудили на смерть. Його учні і друзі підготували Сократові втечу. Але Сократ залишився вірний своїм принципам: закон не порушувати, гарний він чи поганий, і не відповідати несправедливістю на несправедливість.

Найвизначнішим мислителем не тільки античності, а й усієї політико-правової і філософської теорії був ***Платон*** (427–347 рр. до н. е.). Народився він у відомій афінській родині. Був учнем Сократа. Багато подорожував. У 387 р. до н. е. повернувся до Афін і на окраїні придбав «гай», який дістав ім’я героя Академа, створив школу, що стала Академією, керував нею до кінця життя, а академія проіснувала до 529 р. н. е.

Платон написав праці, в яких торкався політико-правових питань: «Держава», «Політика», «Закони» та ін. Основна ідея його вчень полягає в тому, що ідеальний державний лад поєднує Космос і людську душу. Душа людини складається з трьох складових, чи з трьох частин: 1. Розумна. 2. Люта. 3. Прагнення (бажання). Аналогічні складові є в державі: 1. Дорадче. 2. Захисне. 3. Ділове. Їм відповідають три стани: 1. Правителі. 2. Воїни. 3. Виробники (ремісники і хлібороби). Справедливість полягає в тому, щоб кожен займався своєю справою і не втручався в чужі. Справедливість – це ще і дотримання ієрархії в суспільстві і державі. Хто порушить її, скоїть найстрашніший злочин. Цим вченням Платон виправдовував розподіл людей на вищих і нижчих від народження, нерівність. Самовільний перехід з нижчого стану у вищий неприпустимий. Ідеальна держава, коли всі люди – брати. Але Бог виліплює з людей тих, хто править, домішуючи при народженні золото. У помічників – срібло. У хліборобів і ремісників – залізо і мідь. Коли від золота народиться срібне потомство, а від срібла – золоте, припустимі переходи одного стану в інший. Такі політико-правові ідеї закладені в роботі «Держава».

Ідеальна держава – це справедливе правління кращих (аристократії). Платон указує на п’ять видів чи форм державного устрою: 1. Аристократія. 2. Тимократия (форма держави, у якій панує лютий дух і така держава буде вічно воювати). 3. Олігархія. 4. Демократія. 5. Тиранія. Чому п’ять? Тому що таким є душевний склад людей. Форми проходять повний цикл, змінюючи одна іншу.

Платон розробив вчення про створення наддержавного керівного органу. Особливі «нічні збори» з десяти самих мудрих і старих, яким вручається доля держави. Він розрізняє два види державного устрою. Один, де над усім стоять правителі. Інший, де і правителям приписані закони.

Велике значення у політико-правових вченнях Платон надає розробці теорії закону. Він вважав, що з усіх наук найбільше удосконалює людину, яка їх вивчає, наука про закони. Гідність держави – детальні і суворі закони, які скрупульозно і жорстко регламентують публічне і приватне життя людей, визначаючи розпорядок дня і ночі.

На варті законів стоїть правосуддя. В ім’я непорушності законів Платон оголосив війну будь-яким нововведенням, що йдуть від поетів. Держава, перестає бути державою, якщо суди в ній не влаштовані належним чином. Це Платон зрозумів ще до н. е. Він також передбачав у своїх вченнях захист у справі (адвоката).

Юнаком відправився ***Арістотель*** (384–322 рр. до н. е.) до Афін. Там він вступив в Академію Платона. Вчився, після закінчення залишився в ній викладати. Після смерті Платона подорожує до Малої Азії. Три роки виховує учня, майбутнього Олександра Македонського. Повернувшись до Афін, відкриває свою школу «Лікей». Учні, що навчалися в лікеї, були ліцеїстами. Свої основні політико-правові вчення, думки, ідеї Арістотель виклав у трактатах «Політика», «Етика», «Афінська політика» та ін. Він заявив: «Платон мені друг, але більший друг – істина».

Арістотель розрізняв два види справедливості: 1. Що зрівнює (сфера застосування цього принципу – галузь цивільно-правових угод, відшкодування збитку, покарання). 2. Що розподіляє (розподіл загальних благ по достоїнству, пропорційно до внеску того чи іншого члена суспільства).

Держава – продукт природного розвитку, вища форма спілкування. Людина за своєю природою істота політична. Приватна власність корениться в природі людини, в її природній любові до себе. Громадянин – це той, хто може брати участь у законодавчій і судовій владі даної держави.

Арістотель назвав правильні форми держави: 1. Монархія. 2. Аристократія. 3. Політія (править більшість в інтересах загальної користі). Неправильні форми держави: 1. Тиранія. 2. Олігархія. 3. Демократія. Самою правильною формою він вважав політію (суміш олігархії і демократії), найгіршою – тиранію. Але Арістотель різко критикував крайню демократію. На його погляд, демократія повинна бути поміркованою.

Кращою є держава, в якій багато рабів. У такій державі позбавлені громадянських прав ремісники, торговці, матроси. Земля в такій державі поділяється на дві частини. Одна – в загальному користуванні всієї держави. Інша – в приватному володінні громадян. Війна – це полювання на рабів.

У цілому право, як політичне явище, Арістотель назвав «політичним правом». Воно поділяється на природне й умовне волеустановлення. Природне право – те, яке скрізь має однакове значення і не залежить від його визнання чи невизнання. Умовне право те, яке спочатку могло бути будь-яким, але оскільки воно окреслене, ця невизначеність припиняється. Під умовним правом мається на увазі все те, що в подальшому стало позначатися як позитивне право. До умовного права Арістотель відносить установлення закону і загальних угод. Він говорить так само про писаний і неписаний закони. Під неписаним законом, що теж відноситься до умовного (позитивного) права, маються на увазі правові звичаї (звичаєве право).

Відступ закону від права означає перехід від політичних форм до деспотизму і виродження закону. Політичне правління – це правління закону, а не людей. Будь-який закон у своїй основі припускає свого роду право. Законодавець «кращої держави» повинен прагнути того, щоб забезпечити громадянам дозвілля і мир, повчав Арістотель.

Із середини IV ст. до н. е. грецькі міста-держави (поліси) починають втрачати свою незалежність. Їх завойовують спочатку ***Олександр Македонський*** (336–323 рр. до н. е.), а в ІІ ст. до н. е. – Рим. У такій складній ситуації для Греції починається третій період розвитку політико-правових вчень (друга половина IV–ІІ ст. до н. е.). Найбільш яскравим представником був ***Епікур*** (341–270 рр. до н. е). Криза полісів, утрата незалежності Грецією, невпевненість громадян у своєму майбутньому впливали на політико-правові вчення. Незважаючи на таку складну ситуацію, Епікур відстоював рабовласницьку демократію. Він вважав, що закони і держава існують не природно, а встановлені.

Справедливість не існує сама по собі. Це договір про те, щоб не заподіювати шкоди і не потерпати від інших, укладений при спілкуванні людей і завжди стосовно тих місць, де він укладається. Право і держава – суть продукти договору, результат угоди.

Природа розвивається за власними законами, без втручання богів. Доля людини – його відповідальність за розумний вибір свого способу життя. Головна мета державної влади – забезпечення безпеки людей, подолання ними страху і щоб вони не спричиняли шкоди один одному. Справжня безпека досягається тихим життям і віддаленням від юрби. Закони, передусім, потрібні для захисту «мудрих» від «юрби».

Епікур був супротивником крайньої демократії, виступаючи за помірковану.

Стоїки виступили проти політико-правових вчень Епікура. Засновником стоїцизму вважається ***Зенон*** (336–264 рр. до н. е). Термін «стоя» (колонада, галерея) – назва портика в Афінах, де збиралися учні і де викладав свої ідеї засновник школи Зенон Китійський.

Стоїки підтримували вчення Платона й Арістотеля. Правові вчення стоїцизму поділяють на три періоди: 1. Древній. 2. Середній. 3. Новий (римський).

Головними теоретиками давньої Стої (ІІІ–ІІ ст. до н. е.) були Зенон, Клеанф, Хрісіпп. Середньої (ІІ–І ст. до н. е.) – Панетій, Посідоній. Нової (ІІ ст. н. е.) – Сенека, Епіктет та імператор Марк Аврелій.

Стоїцизм створив вчення про долю. Доля – це «природний закон» (загальний закон), що має божественний характер і зміст. Держава – природне об'єднання, а не штучне, умовне чи договірне утворення. Стоїки виступили проти родини, індивідуального шлюбу, за спільність дружин. Вони також виступили проти судів, храмів, шкіл, торгівлі, грошей. Вільними є тільки мудреці та царі. Вони виступили за кращий державний лад, суміш демократії, царської влади і аристократії. Державні закони, що відповідають загальному природному закону, повинні неухильно дотримуватися і виконуватися.

Під впливом стоїків сформувалася політико-правова концепція Полібія (200–120 рр. до н. е.) – останнього великого мислителя стародавньої Греції. Він написав роботу «Історія» у 40 книгах. У ній розповідається про шлях римлян до світового панування. Розвиток суспільства трактується як нескінченний рух по колу, у ході якого форми правління змінюються, переходять одна в іншу і знову повертаються.

Круговорот – це послідовна зміна шести форм держави: 1. Монархія. 2. Тиранія. 3. Аристократія. 4. Олігархія. 5. Демократія. 6. Охлократія (панування черні і юрби) – найгірша форма держави.

Розвиток держави повертається тим самим до свого початку і, повторюючись, проходить через ті самі варіанти. Перебороти круговорот цих шести форм здатний лише мудрий законодавець. Для цього йому необхідно встановити змішану форму держави, що поєднувала б елементи монархії, аристократії, демократії. Кожна влада повинна служити протидією іншій. Але загалом Полібій схилявся до аристократичної форми правління.

Таким чином, антична політико-правова ідеологія Стародавньої Греції зробила великий внесок у розвиток і розробку теоретичних проблем щодо держави, громадянських прав і свобод, права в цілому.

Юриспруденція Стародавньої Греції відзначається великою динамікою, не притаманною на той час Стародавньому світові. Було зроблено значний внесок в юриспруденцію, і особливо відзначилися в цьому Афіни, як батьківщина демократії і Спарта – батьківщина тоталітарної системи.

Що стимулювало значний внесок Стародавньої Греції в юриспруденцію? Це, перед усім:

1. Розвиток морської торгівлі та геополітичне розташування самої Греції.

2. Створення колоній не тільки на Середземному морі, а й на Чорному.

3. Зростання міст-полісів та боротьба в них між аристократами та демократами.

4. Постійне приниження та боротьба між рабовласниками і рабами.

5. Державність Греції, трактування законів, конкуренція міст-полісів, вчення про демократію були зовсім не зрозумілі і недосяжні для всіх інших народів, яких греки називали варварами.

Тому вважається, що Стародавня Греція передала людству важливі політико-правові вчення, основи юридичних концепцій. Давньогрецькі вчені змогли дати визначення монархії, демократії, тиранії, олігархії, охлократії. Їх цікавили питання свободи та рабства. Внесок, зроблений у розвиток держави і права став, визначальним як для сучасників, так і для нащадків.

2. ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ТЕОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

У І ст. до н. е. завершилася організація величезної Римської імперії з розвинутим рабовласницьким ладом, яка, переживаючи кризу, розпадається на західну – столиця Рим і східну імперію – столиця Константинополь. Східна імперія Візантійська, яка мала дипломатичні, торгові, військові відносини з Київською Руссю, проіснувала до 1453 р.

Розвиток політико-правових вчень Стародавнього Риму прийнято поділяти на три періоди: 1. Царський (754–510 рр. до н. е.). 2. Республіканський (509–28 рр. до н. е.). 3. Імператорський (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.). Правові вчення Риму створювалися в боротьбі ідеологій окремих верств населення: між патриціями і плебеями, нобілітетом (прихильники верхів суспільства) і популярами (прихильники вільних низів), вільними і рабами.

Плебеї боролися за зрівняння свого положення з патриціями. Ця боротьба привела до реформ Сервія Туллія, і плебеї були включені до складу «римського народу», що був поділений на п’ять розрядів за майновою ознакою. Ідеологи плебеїв – брати Тиберій і Гай Гракхи. Їх обрали народними трибунами. Вони виступили проти великого землеволодіння, за роздачу землі безземельним, будівництво доріг, зниження ціни на хліб, судові реформи, прийняття нових прогресивних законів. За ці ідеї і пропозиції їх знищили – Тиберія в 133 р., Гая – в 122 р. до н. е.

У V ст. до н. е. плебеї зажадали складання писаного законодавства. Такий документ давньоримського права нам відомий як Закони XII таблиць. Перші десять таблиць були прийняті в 451 р. до н. е. і ще дві – в 450–449 рр. до н. е.

Знаменитим творцем політико-правових вчень, ідеологом римської аристократії в період республіки був державний діяч, оратор і юрист Марк ***Туллій Ціцерон*** (106–43 рр. до н. е.). Свої правові погляди і вчення він виклав у роботах – «Про обов'язки», «Про державу», «Про закони». Автор повчає, що держава має природне походження. Громади виникають від природи, тому що люди наділені богами прагненням до спілкування.

Об'єднання людей у державу відбувається через потребу людей жити разом. Державна влада повинна знаходитися в руках мудреців. Якщо люди будуть жити за завітами і звичаями батьків, то держава стане вічною. Мета такої держави – охороняти майно та інтереси громадян.

Походження і сутність права трактується так, що справжнім і першим законом, здатним наказувати і забороняти, є прямий розум Всевишнього. Виникає він задовго до того, як люди об'єдналися в громади, і його не можна змінити голосуванням народу чи рішенням суддів.

Цицерон визначає три основні форми держави: 1. Царська влада – монархія. 2. Влада оптиматів – аристократія. 3. Влада народу – демократія.

Найкраща форма держави – монархія. Політичний ідеал Ціцерона – аристократична сенатська республіка. Найдосконаліша і найстійкіша форма правління – суміш цих трьох форм.

Роботи Ціцерона про розходження між природним правом, правом народу і правом римських громадян є самими ранніми.

Світська юриспруденція як самостійна галузь знань склалася в Стародавньому Римі в II–I ст. до н. е., а розквіт римської юриспруденції припадає на I ст. до н. е. – III ст. н. е. Найвідоміші юристи ранньої імперії – Гай, Папініан, Павло, Цельс, Ульпіан, Модестин. Вони вважали, що джерелом права є світовий Божественний Розум.

У складі права, що діяло в Римській імперії, юристи виділяли три частини: 1. Природне право. 2. Право народу. 3. Право громадян. Природне право, за їхніми уявленнями, поширюється як на людей, так і на тварин. До його установлень відносяться шлюб, родина, виховання дітей. За природним правом усі народжуються вільними.

Право народів, на відміну від природного, охоплює правила, які світовий розум установив для людей. Римляни використовували це право

в своїх взаємовідносинах зі скореними народами і сусідніми державами. Правом народів визначалось ведення війни, рабство, заснування царств, міжнародна торгівля і ряд інших установлень.

Право громадян регулює взаємовідносини між вільними римлянами. Це право, вказував Гай, є «власним правом держави». Джерелом цього права Папініан називав закони, рішення плебеїв, постанови сенату, декрети принцепса і «погляди мудрих».

Розмежування права народів і права громадян, проведене в римській юриспруденції, мало за мету виправдати рабство, агресивні війни і нерівність завойованих народів стосовно римлян.

Право у Стародавньому Римі поділялося на приватне і публічне. Ульпіан публічне право відносив до положення держави, приватне – до користі окремих осіб. Приватне право, вважав він, містить у собі розпорядження права цивільного (права громадян).

Основну увагу юристи приділяли приватному праву. У їхніх роботах були закладені основи теорії цивільного права. Розв'язуючи суперечки по цивільних справах, юристи розмежували види угод, виробили формули позовів, визначили правомочності власника та інших суб'єктів права.

До вивчення публічного права римська юриспруденція звернулася в І–ІІ ст., коли правознавці, що одержали привілей офіційного тлумачення закону, виступили на підтримку імператорського режиму.

3. ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ІДЕЇ РАННЬОГО ХРИСТИЯНСТВА

У І ст. н. е. у Римській імперії стала швидко поширюватися нова релігія – християнство. У розвитку й організації християн розрізняють два етапи: «апостольська церква» (І–ІІ ст. н. е.) і «єпископальна церква», яка прийшла їй на зміну (друга половина ІІ ст. н. е.). Це все є в книгах «Нового завіту».

Головні вчення раннього християнства з'являються у другій половині І – середині ІІ ст. н. е. Офіційно церква визнала 27 витворів християнства, які стали канонами (грецькою – нормами). Це чотири Євангелія (від Матвія, Марка, Луки, Іоанна), Діяння святих апостолів, Послання святих апостолів (21), Одкровення Святого Іоанна Богослова (Апокаліпсис). Офіційно це називається «Новий завіт Господа нашого Ісуса

Христа». Ядро Нового Завіту – Євангеліє (грецьке слово, що означає «добра і благочестива звістка»), в якому повідомляється про договір Бога з людиною. Царство небесне – це ідеальна держава, в якій існує вічне життя, вічний мир, справедливість і де будуть жити праведники.

Ідеальна держава – це вище досягнення, цінність, нове суспільство. Раннє християнство намагалося зробити Божі заповіти правовими повчаннями для людей. Основні правові настанови раннього християнства полягали в наступному: 1. Рівність. 2 Всі повинні працювати. 3. Право отримувати винагороду за свою працю. 4. Відмова від багатства. 5. Невизнання приватної власності. 6. Спільність майна.

Християнство намагалося відстоювати принципи рівності всіх людей, незалежно від соціального стану. Така позиція була спрямована проти римського права, котре захищало і проголошувало нерівність. Люди рівні один одному, як члени людського роду. Ця теорія відкидала рабство.

Всі люди повинні працювати і ніхто не має права жити за чужий рахунок. Хто не працює, той і не їсть. Хто займався крадіжками, відтепер не повинен робити цього, а має починати чесно працювати. Отримувати люди повинні за принципом: від кожного – за здібностями, кожному – за потребою. Цей принцип раннього християнства свого часу використали К. Маркс, Ф. Енгельс, В Ленін у своїх комуністичних вченнях.

У вченнях ранніх християн вважалося, що всі, хто їсть хліб даром, живуть за рахунок чужої праці, тобто здійснюють крадіжку. Ця теорія відкидала рабовласницьке право і була новою в економіці та господарській діяльності того часу. Ставилося питання про те, щоб заможні люди добровільно відмовлялися від свого майна і передавали його в християнські общини. Коли вони не відмовляться від свого багатства, то їх не допустять у свій час до Царства Небесного. Простіше верблюду пройти через вушко голки, ніж заможному увійти у Царство Небесне.

Таким чином ранні християни прийшли у своїх політичних та правових, а також релігійних вченнях до наступних висновків:

1. Праця – обов’язок кожного християнина. Хто не працює, той не їсть.

2. Багатство – це джерело паразитичного способу життя.

3. Майно повинно бути спільним та належати християнським общинам.

4. Ідея суспільно-общинного колективізму.

5. Створення «християнського комунізму», як би його зараз назвали.

Але врешті-решт, через певний час, у християнських вченнях почалося згортання радикальних ідей. За допомогою різних поступок, компромісів, хитрощів почала перемагати лінія примирення. Апостол Павло і його прибічники зрозуміли, що вимагати в усіх рівності, спільності майна, загального обов'язку працювати, відмови від грошей та розваг не сприяє збільшенню впливу таких ідей на заможних та впливових людей, особливо тих, хто був при владі. Ідеологія раннього християнства різко змінюється. Від впливових та багатих почали вимагати не відмови від майна та грошей, а лише щедрих пожертвувань, милості на користь бідних, немічних вірян.

У ранньохристиянській літературі «Откровення Іоанна» – «Апокаліпсис» християни мріяли про знищення «великої блудниці» – Римської імперії. Вони чекали пришестя месії Христа – рятівника, Божого посланника, який розтрощить зло та встановить обіцяне пророками «царство небесне». В очікуванні месії проповідувалася смиренність і непротивлення злу насильством: «Тому, хто вдарив тебе по щоці, підстав і іншу». В очікуванні месії християни виокремлювались у свої громади, які створювалися на демократичних засадах.

З ІІ ст. н. е. в християнські громади вступають і багаті власники. До середини ІІ ст. н. е. в християнстві складається церковний апарат, і керування громадами переходить до рук єпископів, які утворили клір (духівництво), що стоїть над віруючими. Духівництво розробляє свою систему обрядів і служб.

З IV ст. н. е. імператори вже змушені брати до уваги християнство, церкву цієї релігії і навіть шукати у неї підтримки. У 313 р. за правління імператора Костянтина християнство оголошене рівноправним з іншими релігіями, а в 324 р. пануючою релігією.

Починається боротьба між церквою і різними єресями (опозиційні вчення). Виникають секти єретиків монтанистів, гностиків. Вони проповідують інші вчення, погляди, теорії. У Північній Африці секта донатистів виступила за чистоту церкви. У відповідь на дії єретиків церква звертається до імператора, вимагаючи збройним шляхом розгромити секти єретиків.

4. ЗАРОДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ АВГУСТИНА БЛАЖЕННОГО

Визнання християнства державною релігією привело до того, що: 1. Імператори прагнули до авторитарного рішення релігійних питань. 2. Церква не бажала перетворюватися на слухняних виконавців світської влади. 3. Церква сама хотила брати участь у політичній владі. 4. Церква вимагала від держави допомоги в боротьбі з єресями та в охороні церковних багатств.

Зазіхання церкви на участь у державній владі обґрунтовувалося теократичними теоріями. Одним із перших, хто розробив теорію теократії і взяв активну участь у цькуванні єретиків у 395 р. н. е. і до кінця життя, був єпископ Гіпиона (Північна Африка, поряд із Карфагеном, на той час римська провінція) в миру Аврелій Августин. Народився він у небагатій родині в місті Тагасті 354 р., римська провінція Нумідія, Північна Африка. Батько працював у магістраті цього міста. Звали його Патрицій, язичник, а мати – Моніка, ревнісна християнка. В сім'ї Аврелій не раз мав змогу бачити протистояння язичництва і християнства. Спочатку на нього мав більший вплив батько-язичник, але потім перемогла мати-християнка. Тому, коли прийшов час вибиратися з провінції та бідності, батьки вибрали для сина «білу дорогу» до столиці за повної згоди. Вони відправили сина на навчання в Карфагенську риторичну школу.

Правосвідомість Аврелія Августина формувалася під впливом різних течій і вірувань, з якими він ознайомився через праці від Ціцерона до Платона. А під кінець, при підтримці міланського єпископа Амбросія, Аврелій став служити християнству, зробивши блискучу кар'єру. Спочатку – пресвітер, а потім – єпископ Гіппона, де прослужив до самої смерті – 430 р. н. е.

Спадщина Августина складає біля сотні творів, багато листів, окремих послань. Крім того, він написав 20 спеціальних робіт, присвячених теоюридичним питанням з проблем держави, права та влади, що необхідно знати юристам.

Обов'язки єпископа Августин виконував дуже старанно. Всі йшли до нього за правосуддям. За законом Костянтина, котрий надав церкві право світського суду, Аврелій виступав суддею, коли сторони зверталися до нього, а не до влади. Судив він з ранку до вечора і не тільки християн, а й язичників.

У 429 р. н. е. вандали переправилися в Африку, знищуючи все на своєму шляху. Августину запропонували залишити Гіппон. Він відповів, що під час небезпеки для всіх єпископ не має права на спасіння. В останній молитві він просив захистити місто, а якщо це не влаштовує Бога, то дарувати людям мужність і силу перенести будь-які біди.

Юстиція Августина методологічно обґрунтовується християнським аналізом світової історії між двома катастрофами: 1. Гріхопадіння. 2. Страшний суд. За підтримки Бога кращі житимуть в юридичній державі, законопослушні будуть відділені від порушників права, пануватиме справедливість. Джерелом юстиції Августин вважав волю Бога. В світі все підпорядковано Теоладу і промислу, а право – це та закономірність, за допомогою якої він править світом.

Ціль права – щастя, повна реалізація людської природи, порядок, розумна любов. Щастя – плід любові до юстиції. В теократії Августина тільки один верховний цар і суддя – Бог.

Але найпершим теоретиком теократії вважається Константинопольський єпископ ***Іоанн Златоуст*** (345–407 рр. н. е.).

Користувався великою повагою і авторитетом за свої виступи і промови не тільки у Візантії, а і в Київській Русі. Учні і послідовники, котрі збиралися на проповіді Іоанна Златоуста, записали більше 800 його виступів. В основному це коментарі Священного писання, з якими він виступав не лише у церквах, але й перед людьми на вулицях та ринках. Іоанн Златоуст походив із заможної родини, але захищав бідних і знедолених. Він був проти великого накопичення майна та грошей. Бог визначив в природі чіткі межі і міру необхідного багатства, одягу, споживання їжі. Все зайве шкодить людині.

Іоанн Златоуст виступав проти рабства і закликав відпустити рабів на волю. Бог створив всіх людей рівними і вільними, а рабство – це гріх, насилля та війни. Раби працюють на заможних, створюють їм розкішні умови, збільшують багатство. Але заможні люди повинні розуміти, що все їх майно та гроші не їхні. Вони лише тимчасово зберігають майно та казну, які довірив їм сам Бог. Це була одна з перших християнських утопічних ідей.

Златоуст вважав, що поява держави – це справа Бога. Держава виконує дві функції.

По-перше, держава – це сила, яка стримує зло.

По-друге, держава регулює взаємовідносини людей в суспільстві.

Керівник такої держави – цар, який сповідує християнську ідеологію, якщо ні, то він – тиран. Цар підкоряється законам Бога. Божественні за-

кони стоять над людськими законами. Цар несе відповідальність перед Богом за державу, владу і свою душу. Златоуст різко піддавав критиці чиновників, які біля царя творили погані речі. В Константинополі він своїми промовами налаштовував проти себе практично всю правлячу верхівку. Але його підтримували, поважали, любили прості люди і незначна частина прогресивних освічених людей того часу. Церква підтримувала Іоанна, його проповіді, за які він пізніше був прозваний Златоустом.

Політичні і правові погляди Гіппона, названого православною церквою «Блаженний», а католицькою визнаного «Святим вчителем церкви», викладені в роботах «Про град Божий», «Про вільну волю». У цих роботах він повчав, що у світі існує дві держави: 1. «Божий град» – церква. 2. «Град земний» – держава. Церква мандрує землею, маючи мету на небі.

До граду божого належить перший праведник Авель. Засновником граду земного був братовбивця Каїн. Держава – створіння людське, його ціль – тимчасова. Воно створено насильством і тримається примусом. Держава земна має два види: 1. Організація насильства і розбою, що починається з братовбивці Каїна. Продовжується братовбивцею Ромулом. Уособлює гріх, несправедливість і насильство. 2. Держава служить церкві, допомагає небесному граду направляти світ земний до світу небесного. Зберігає і підтримує єдність образу людських думок і бажань.

Августин – один із перших церковників, який закликав збройним шляхом покінчити з єресями, насильно провести водохрещення невіруючих. Насильство – не зло, якщо воно застосовується в благих цілях, повчав Августин Блаженний. «Батько б’є неслухняних дітей».

Джерело зла – власна воля людей, що відвертає їх від єдності. У справах віри це дуже небезпечно, а єретики – вороги єдності. Августин закликав використовувати примус, насильно проводити водохрещення язичників і в такий спосіб викорінювати єресі. Він розробив політико-правове вчення, яке виправдовує рабство. Рабство не створене природою чи правом народів. Джерелом рабства є гріх біблійного Хама. Гріх – перша причина рабства. Це буває не інакше як за судом Божим, у якого немає неправди. Джерело рабства окремих людей – військовий полон, оскільки війни, за вченням Августина, не суперечать Божим заповідям.

Божественним установленням є приватна власність, майнова нерівність, розподіл на бідних і багатих. Господь створив багатого, щоб допомогти бідному, бідного, щоб випробувати багатого.

«Християнська держава» – зразок «земного граду». Форма християнської держави за Августином – це рабовласницька християнська

держава. Керується: 1. За участю духовенства. 2. Насильно придушується інакомислення. 3. Веде агресивні війни. Політико-правові ідеї Августина Блаженного здійснилися значною мірою в Східній Римській імперії (Візантії), де була створена теократична імперія.

Августин створив теорію і розробив закон про справедливість. Справедливість – це покарання за гріх і полягає в тому, що людина втрачає те, чим вона не захотіла добре скористатися.

Августин – класик і головний авторитет ранньофеодальної схоластики католицизму аж до XIII століття, до появи нового теоретика теології – Фоми Аквінського. Августина називали самим відомим у світі Єпископом, теоретиком, який запровадив періодизацію історії, або зміну епох. Кожна епоха – це закономірність, як життя людини від народження. Джерело права – це воля Бога. При створенні Світу Бог запровадив у ньому порядок, а право – це закономірність, за допомогою якої Бог править Світом. Ціль права – дати людям радість, можливість реалізувати себе, робити все по-різному, любити. Той, хто буде порушувати це право, в результаті буде підданий страшній карі. Августин вибудовує в своїй теорії ієрархію, при якій люди будуть поважати і любити Бога і все, що знаходиться поруч з Богом. Бог – верховний цар і суд. Перед ним кожна людина буде відповідати за свої вчинки та наміри.

Політико-правове вчення Августина Блаженного відіграло велику роль у розвитку політики і права, а також теократичних доктрин.

ТЕМА III.
ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ІДЕЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

План

1. *Теократичні вчення Августина Аврелія і тираноборська концепція Іоанна Солсберійського.*
2. *Політико-правові ідеї середньовічних єресей.*
3. *Хома (Тома) Аквінський. Політико-правова теорія середньовічної схоластики.*
4. *Вчення про закони і державу Марсілія Падуанського.*
5. *Середньовічні юристи.*

1. ТЕОКРАТИЧНІ ВЧЕННЯ АВГУСТИНА АВРЕЛІЯ І ТИРАНОБОРСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ІОАННА СОЛСБЕРІЙСЬКОГО

До IX–X ст. Західна Європа була роздроблена на безліч дрібних феодальних держав, майже незалежних від центральної влади. У цій ситуації особливе місце займала католицька церква (західна, яка відокремилася від православно-східної в результаті поділу церков у 1054 р.). У католицької церкви були свої судді, збройні сили. Низка норм, установлених церквою, мала юридичне значення – канонічне право.

У період феодальної роздробленості в Західній Європі церква була єдиною централізованою організацією, на чолі якої стояв Папа Римський. Він був єпископом міста Рим, уважався спадкоємцем апостола Петра, якому Христос заповідав створення церкви на Землі.

Католицька церква на чолі з папою претендувала на вирішальну участь у політичній владі. Найбільш гострими і суперечливими були

стосунки між духовною і світською владою з питань інвеститури (право призначати єпископів і абатів), помазання на царство короля або імператора.

На непокірних монархів церква впливала через церковний закон інтердикт, який забороняв виконувати богослужіння, релігійні обряди. Заборона накладалася як на окремих осіб, так і на ціле місто, країну. Інтердикт відлучав від церкви, звільняв підданих від присяги. У цій справі «великих успіхів» досяг ***папа Григорій VII*** (1021–1085) починаючи з 1073 р. В роботі «Диктат папи», складеній його оточенням, стверджувалося, що римський папа має владу над усіма государями, наділений правом усіх судити.

Але найвищої могутності католицька церква досягла при Інокентії III. Папа з 1198 р. (1160–1216). Він оголосив себе не тільки спадкоємцем апостола Петра, а й «вікарієм Ісуса Христа». Була створена незалежна церковна держава – Папська область. Королі розглядалися як васали папи. Домагання церкви і духовенства світської влади обґрунтовувалися теократичними теоріями.

Основна суть теократичних теорій: 1. Держава займає підлегле стосовно церкви положення. 2. Світські правителі повинні бути підвладні церкві не тільки як прості віруючі, але й у прийнятті і здійсненні політичної влади.

З цією метою церква використовувала вчення Августина Аврелія «Моральний закон», відповідно до якого церкві належить право оцінювати і «судити» дії імператора як християнина і як носія влади. За «теорією двох мечів», розробленою Августином, імператор одержує свій меч від церкви. Тому повинен служити своїм мечем тільки їй. За «теорією Сонця і Місяця», Місяць одержує свій блиск від Сонця. Так королівська влада запозичує свій блиск і авторитет у Папи.

Августин Аврелій вважав, що природне право – це вища норма суспільних відносин і воно погоджено з божественними порядками. В основі природного права лежить вічний закон – розум і воля Бога. Нижче місце займає тимчасовий закон – позитивне право, створене людьми. Цей закон потрібен для приниження людини, яка щось порушує в суспільстві, робить погані вчинки. Праведникам не потрібне тимчасове позитивне право, примусові закони, бо вони керуються тільки вічним законом – Божественним.

Використовувалися такі фальшиві вчення, як «Дарування Костянтина I». Нібито він у IV ст. передав римським папам владу над Західною

Римською імперією. Ще один документ – «Лжеісидорові декреталії» оповідав, що королі та імператори ще з перших століть християнства підкорялися папам як спадкоємцям Христа й апостола Петра.

Для дуже непокірливих і неугодних королів церква використовувала «тираноборчу концепцію», яку створив англійський богослов, історик, юрист Іоанн Солсберійський (народився за різними даними у 1115/1120 рр. – помер у 1180 р.). Його вважають учнем знаного на той час філософа П'єра Абеляра. Відомим Іоанн Солсберійський став, коли написав свою знамениту роботу «Полікрат», яка трактується як «Вседержитель», у 1159 р. В цей час Іоанн працював єпископом Шартарським. Його робота «Полікрат» мала величезний успіх в Європі і вважалась головною з проблем держави та влади. Тільки з появою робіт Фоми Аквінського вона починає втрачати своє значення.

Іоанн Солсберійський намагався зібрати все, що було зроблено попередниками в області теології, схоластики, юриспруденції, викладанні римського права, поглядів середньовічних юристів, і звести до одної теорії. Йому це вдалося і він створив нову на той час науку з проблем держави, влади, права.

Крізь всю його політико-правову та релігійну концепцію проходить ідея, що церква має право втручатися в справи держави при формуванні державних органів. У цій теорії Іоанн вказує на два типи керівників держави – монархів.

І. Монарх першого типу керує державою відповідно до законів, права, справедливості. В країні панує суспільне благо і спокій. ІІ. Монарх другого типу керує державою за допомогою сили, підкупу, шантажу. Він використовує закони як засіб залякування, знищення людей і перетворення їх у рабів. Якщо такий монарх-тиран наказує підданим виступити проти своєї віри, то піддані мають право вбити його на законній підставі. Це буде правильно, справедливо, тому що такий монарх-тиран не буде мати шансу сховатися від суду Господа.

Свою політико-правову концепцію стосовно вбивства тирана Іоанн Солсберійський доводив лише теоретично. Чи брав він участь у такому дійстві, невідомо. Ідеї черпав із стародавньої історії, біблейської літератури та інших джерел. Він також доводив, що не кожна людина може стати монархом. Тільки вибрана Богом. Звідси висновок – монарх, який підвладний Богу, обов'язково повинен бути підвладний церкві, папі, котрий представляє Бога на Землі. Син монарха успадковує владу від батька, але право на владу дає папа і папський престол. У такому разі

влада буде легітимна, і монарх не буде вважатися тираном, який захопив престол. Тому правління монарха повинно мати законний характер, а співвідношення світської і церковної влади – розумний характер. Закон – це дар Божий. Завдання священика наставляти монарха стосовно закону. Звідси висновок – духовна влада має перевагу над світською.

Неугодного монарха церква проголошувала тираном, і народ мав право розпочати процедуру усунення його від влади. У дусі римського права Іоанн стверджував, що з волі Бога царі, одержавши меч від церкви, мають право проливати кров.

Основна ідея «тираноборчої концепції»: 1. Держава подібна до тіла. 2. Князь – його голова. 3. Сенат – серце. 4. Судді – вуха і мова держави. 5. Душа держави – священик. Уперше в ідеології християнської церкви Іоанн Солсберійський припускає і теоретично обґрунтовує убивство тирана. Але при цьому використання отрути забороняється. Тому що це – нечесний і підступний спосіб.

Світська влада прагнула створити свої вчення, щоб обґрунтувати свою незалежність від церкви. При цьому часто посилалися на ті самі вчення і теорії.

2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄРЕСЕЙ

Єрессю в середні століття у Європі називалося релігійне вчення, що не визнавалося офіційним. Воно проповідувало основні ідеї – догмати християнства, але розуміло і тлумачило навчання інакше, ніж пануюча церква.

Єресі – ідейний протест проти перетворення християнства в ідеологію станового ладу. Вони виглядають як свого роду демократичні вчення того часу, що відхилилися від офіційної доктрини. Церква в очах єретиків робила все неправильно. Слово «heuresis» грецьке, означає відбір вчення. У середні віки єресі – це теологічна юриспруденція, яка переглядала феодальну державу і право. Єретична юриспруденція пройшла три фази розвитку, котрі відрізняються одна від одної.

Єресі були такого характеру і напрямку: 1. Багато єресей – чисто богословські і не стосувалися суспільно-політичних проблем. 2. Небезпечні єресі для церкви були ті, які, волаючи до текстів Нового завіту,

обвинувачували духовенство у відступі від апостольських правил, у користолюбстві, дармоїдстві, гордині, зарозумілості і зневазі до заповідей Христа. 3. Були єресі антифеодального характеру. Засуджували не тільки церкву, а й кріпосництво, дворянські привілеї і право.

Наприкінці V – в середині VI ст. єресі в Західній Європі ще не мали масової бази. Але в XI–XII ст. відбувається різке піднесення єретичних вчень і рухів. Це стосується передусім Північної Італії, Південної Франції, Німеччини. Першими єретиками Європи, які мали європейський резонанс і поклали початок широкому суспільно-політичному рухові, були болгарські богомоли (Болгарія X–XIII ст.).

У 864 р. Болгарія вводить християнство. Це збіглося зі створенням слов'янської писемності, поширенням релігійних книг і періодом бурхливого розвитку феодальних відносин. Руйнування общинно-патріархального ладу, захоплення селянських земель царем, царськими слугами, церквою, убогість, безправ'я селян породили масові сумніви в тому, що все це відбувається з волі Бога, доброго і справедливого. Ці сумніви знайшли підтвердження в Новому завіті, де протиставлялися один одному Бог і світ, дух і плоть, добро і зло, диявол і багатство.

На противагу феодальній церкві богомоли створили на принципах раннього християнства свою організацію. Їхнє вчення поширилося в X–XI ст. ст. на Візантію, Сербію, Боснію, Київську Русь. «Добрі люди» – так називали єретиків прості люди, добралися практично до всіх міст Європи. З Біблією в руках вони критикували католицьку церкву. На Півночі Італії і Півдні Франції католицька церква поступово втратила свій вплив.

Для боротьби з єрессю римські папи організували ряд хрестових походів, відомих як Альбігойські війни. Була заснована інквізиція, ордени домініканців і францисканців. Римський Папа Інокентій III повелів знищити всі книги священного писання, переведені на народну мову. Але це не допомогло. Тоді папа Григорій IX у 1231 р. видав документ – «буллу» про заборону читати мирянам головну книгу християнства – Біблію.

Самі радикальні єретики і єретичні вчення сприйняли ідеї манихейства. Згідно з цим вченням, увесь тілесний світ (природно-космічний, соціальний, людський) манихеї оголосили породженням диявола, втіленням зла, яке треба знищити.

У XIV–XV ст. з'являються дві течії ще однієї нової єресі: 1. Бюргерська. 2. Селянсько-плебейська. Головна ідея цієї єресі полягала у вимозі «дешевої церкви», що передбачало скасування стану священиків, лік-

відацію привілеїв, багатства і нарешті, повернення до раннього християнства і його обрядів.

Бюргерські єресі представляли доктор богослов'я Оксфордського університету в Англії ***Джон Уікліф*** (1330–1384) і чеський теолог ***Ян Гус*** (1374–1415).

Джон Уікліф у своєму політико-правовому вченні: 1. Наполягав на незалежній від Рима англійській церкві. 2. Був проти принципу непогрішності пап. 3. Виступав проти втручання церкви у справи держави. 4. Захищав приватну власність. 5. Відстоював розподіл суспільства на стани. При цьому доводив, що все це йде від Бога.

Ян Гус підтримував вчення Джона Уікліфа. Але висловив і свої погляди: проти привілеїв дворянства і церковних багатств. Його погляди збіглися з мотивами національно-визвольної боротьби мас Чехії проти німецьких феодалів. У 1415 р. Яна Гуса стратили за його ідеї. Після цього розгорнулася національно-чеська війна проти верховної влади німецького імператора.

У «Гуситському русі» незабаром визначилися два напрямки чи дві течії: 1. Чашники. 2. Таборити. Програма чашників висувала такі вимоги: а) ліквідувати привілеї духовенства; б) позбавити церкву світської влади; в) передати церковні багатства державі; г) визнати самостійність чеської церкви. Програма таборитів полягала: а) у знищенні привілеїв німецького і чеського дворянства; б) у ліквідації церковної ієрархії; в) у ліквідації кріпосного права; г) у ліквідації феодальних повинностей; д) у забороні діяльності католицької церкви. Їхні вимоги були більш радикальними.

Селянсько-плебейські єресі та їхній рух у XIV–XV ст. представляли лолларди (жебруючі священики) в Англії і таборити в Чехії.

Лолларди хотіли: 1. Передати землю селянським громадам. 2. Звільнити хліборобів від пут кріпацтва. 3. Вести простий і аскетичний спосіб життя ранніх християн.

Бажання таборитів: 1. Скасувати виключні права дворянства. 2. Заборонити римсько-католицьку церкву в тому вигляді, в якому вона знаходилась на той час. 3. Встановити рівність усіх людей.

Ні лолларди, ні таборити не змогли домогтися своїх цілей. Усі вони скінчили життя або на багатті, або в петлі. Католицька церква жорстоко розбиралася з єретиками. Але ідеї єретиків використовувалися під час Реформації XVI ст. і в ранніх буржуазних революціях XVI–XVII ст. Німеччини, Голландії й Англії.

3. ХОМА АКВІНСЬКИЙ. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ТЕОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СХОЛАСТИКИ

У XIII ст. папство в Європі досягло вершин могутності. Для боротьби з єретичними рухами була створена система схоластики. Це католицька теологія, орієнтована на виправдання постулатів віри засобами людського розуму. Поставлену задачу вирішував великий ідеолог католицизму, домініканський чернець ***Хома Аквінський*** (1225–1274).

Хома Аквінський народився в маленькому містечку Аквіно біля Неаполя в Італії. Родина була дуже заможною, батько – граф, мати – герцогиня. Перед тим як вступати в університет в місті Неаполі, батьки відправили Хому навчатися в Бенедиктинський монастир у місті Кассіно, де він пробув дев'ять років. Коли прийшов час їхати до університету, Хома відмовився і прийняв рішення стати монахом. Аристократична родина була проти рішення сина. Для нього передбачалася інша кар'єра. Батьки зверталися навіть до самого Папи Римського за допомогою, щоб відмовити сина. Одного разу його брати виманили Хому з монастиря і привезли в замок. Трохи раніше вони туди запросили «дівчину легкої поведінки» і залишили в кімнаті Хоми, домовившись з нею, що вона зробить усе, аби спокусити і відвернути його від праведного шляху. Коли «дама» перейшла до рішучих дій, Хома вихватив з каміна тліюче поліно, розігнав усіх і заявив, що коли його не залишать, то він підпалить увесь замок. Після цієї події його більше ніхто не чіпав. У решті решт слово матері, яка його дуже любила, відіграло головну роль. Мати змирилася з його вибором і благословила.

Освіту Хома Аквінський завершив у Паризькому університеті. Керівником його магістерської роботи був світило теології Альберт Великий. Друзі Хому прозвали «Безмовним биком», тому що він практично не спілкувався і не розмовляв. Але Альберт Великий виявився пророком. Одного разу він усім заявив: ви ще побачите, як зареве цей «бик» на весь світ.

Юриспруденція Хоми Аквінського за методологією базується на схоластиці та формально-логічних доведенях католицизму, при панівній вірі в авторитет. Для відповіді на спірне питання він посилається на авторитет батьків церкви або античних юристів.

Великий вклад Хома вніс в розробку теорії держави. Християнська держава повинна допомагати церкві, створювати умови, за яких церква

буде вести людство до правди. Держава складається з ремісників, селян, солдатів, політиків, юристів, духовенства. Вони мають нормально працювати і бути забезпеченими певними умовами. Тому основна риса держави – можливість видання законів. Держава буде справедливою там, де застосовуються якісні закони і договори. Держава регулюється публічним правом.

За своє життя Хома Аквінський написав біля дев'яноста багатотомних творів, які і нины мають важливе значення для офіційної енциклопедії католицької церкви. Помер Хома в розквіті сил, після участі в роботі Ліонського собору під керівництвом папи Григорія. В 1323 році при папі Іоанні XXII його причислили до лику святих. Усі вважали Хому Аквінського захисником католицизму, а для юристів дуже важливі його академічні трактати.

Домініканський орден боровся з єресями за допомогою «силогізмів», логічного умовиводу або багать.

В основі своїх робіт Хома Аквінський використовував тези Арістотеля. Хому стали називати Аквінат. Його твори «Про правління володарів» (1265–1266), «Сума теології» (1266–1274) та інші одержали статус офіційної енциклопедії церковної ідеології Середніх віків. У цих роботах Аквінат торкається питань держави, закону, права. Він – за активне вторгнення церкви в науку і філософію. Відповідно до вчення Хоми Аквінського світ заснований на ієрархії, на чолі якої стоїть Бог, а духовний світ на Землі очолює папа як намісник Бога.

Закон Аквінат визначає як загальне правило для досягнення мети. Він вивів чотири види законів:

I. Вічний (божественний природний).

II. Природний (людський природний).

III. Людський (людський позитивний).

IV. Божественний (божественний позитивний).

I. Вічний закон – це коли сам божественний розум керує світом, і цей закон лежить в основі усього світового порядку, природи і суспільства.

II. Природний закон трактується як відображення вічного закону людським розумом. До нього належать закони спільного життя, прагнення до самозбереження і продовження роду.

III. Людський закон розуміється Хомою як діюче право. Це вираження вимог природного закону і підкріплення його примусом і санкцією. Після гріхопадіння люди мають перекручену волю, свободу, заподіюють

зло. Для виконання вимог природного закону необхідний примус людей шляхом застосування сили і страху покарання.

IV. Божественний закон, або «відвертий», – це Біблія.

Єретики у своїх повчаннях відстоювали ідею рівності в Христі. Заперечували стани, привілеї, приниження селян. Хома Аквінський створює політико-правове вчення, де обґрунтовує станово-феодальні привілеї і ієрархію. Він доводить, що рабство – встановлене природою, воно необхідне для забезпечення дозвілля, а джерело рабства – це гріх та інше. Приватна власність – непорушна, вона є стимулом до праці, відповідає порядку співжиття, усуває спори між людьми.

Сучасна католицька теорія права – неотомізм (офіційна філософська доктрина католицької церкви) заснована на вченні Хоми Аквінського. Послідовники цього вчення – неотомисті, неосхоластики, доводять, що концепція Хоми Аквінського зводить до рангу вищих цінностей достоїнства людини, захищає права і свободи особи від сваволі влади.

Верховенством божественних законів, власне кажучи церковних, Хома Аквінський виправдовував втручання церкви у справи держави і боротьбу проти єресей. Головний засіб боротьби з єресями – фізичне знищення єретиків. Підступ диявола – джерело єресей.

У дусі середньовічної схоластики Хома Аквінський розрізняє три елементи державної влади: 1. Сутність. 2. Походження. 3. Використання. Основною ознакою держави і влади є право видавати закони. В аристократії джерелом права є думка юриста. В олігархії – судова практика. У правильних формах держави існує законність і справедливість. У неправильних – усе навпаки.

Хома Аквінський назвав форми держави в такому порядку: монархія, аристократія, політія (править більшість в інтересах загальної користі), тиранія, олігархія, демократія. Йому більш за все подобалася монархія. Це – єдність. У світі – один Бог. У тілі – одне серце. У душі – розум. У бджіл – цариця. Республіка – погана держава, її роздирають безладдя, боротьба партій, угруповань. Це – прямий шлях до тиранії.

Завдяки роботам Хоми Аквінського схоластика одержала поширення в ідеології і політико-правовій думці Європи. Тлумачення його робіт замінило середньовічним схоластам дослідження реального світу, природи, суспільства, права, законів. Головним у політико-правовій схоластичній концепції Хоми Аквінського було виправдання: а) страт; б) гоніння єретиків; в) церковного контролю за розвитком науки і філософії; г) підпорядкування догмам католицизму; д) прославляння феодальної ієрархії;

е) обґрунтування феодального права як божественного; ж) обґрунтування рабства (кріпацтва). Втручання церкви у справи держави. Усе це дало можливість католицькій церкві проголосити Хому Аквінського «святим», «ангеличним доктором». У 1879 р. спеціальним документом Папи Римського Хома Аквінський оголошується головним і єдиним щирим тлумачем теорії католицизму.

4. ВЧЕННЯ ПРО ЗАКОНИ І ДЕРЖАВУ МАРСИЛІЯ ПАДУАНСЬКОГО

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. у Західній Європі бурхливо розвивалися міста, торгівля, формувався внутрішній ринок у країнах регіону. Виникла заможна частина населення, що складалася з купців, підприємців і банкірів. Специфіка їхньої діяльності потребувала порядку в державі, централізованого управління і ліквідації міжусобиць, а також сваволі феодалів. Такою силою, що могла б захистити їх, їхній бізнес була сильна королівська влада. Тому вони стали підтримувати цю силу і владу.

Ситуація, яка склалася, не дуже подобалася римським папам. На початку XIV ст. відбуваються серйозні зіткнення між Людвігом IV Баварським (1287–1347), німецьким королем з 1324 р., пізніше – імператором Священної Римської імперії з 1328 р. і папами Риму.

Одним із перших, хто виступив на захист Людвіга IV, був мислитель і філософ, францисканець ***Вільям Оккам*** (бл. 1285–1349). За його погляди і позицію католицька церква почала його переслідування. Він змушений був рятуватися втечею. Знайшов захист у німецького короля Людвіга IV, якому заявив: «Ти захищай мене мечем, я буду захищати тебе пером».

Основні політико-правові ідеї Вільяма Оккама: 1. Повна незалежність короля від папи. 2. Верховенство імператорської влади стосовно римського престолу. 3. Влада папи повинна залежати від собору віруючих. 4. Собор має право обирати і зміщати римських пап.

Найбільш розроблене політико-правове вчення й обґрунтування в ньому боротьби між папами і світською владою, створив ***Марсілій Падуанський*** (1275–1343). Народився він в Італії у місті Падуя, плебейського походження. Цікавився філософією та правом, але за фахом – медик. Працював католицьким священиком, брав участь у військових походах.

У своїх політичних та правових поглядах Марсілій Падуанський використовував основоположні трактати християнства – Новий Завіт, Біблію. Є дуже багато посилань на Аврелія Августина, Хому Аквінського, Римське цивільне право і т. ін. Юриспруденція Марсілія була близька до середньовічних юристів, котрі вчили про «дві істини», які не подобались католицькій церкві. Але вони, на погляд Марсілія, відкривали шлях до звільнення юриспруденції від теології. Перед людиною стоїть два завдання: І. Щасливе життя на Землі. ІІ. Райське життя після смерті. Друге завдання вирішити за допомогою знань на Землі неможливо, водночас як перше завдання давно – вирішене. Медик за освітою, у своїх поглядах і теоріях він впирався на науку про природу як на зразок важливих і точних знань, особливо для юриспруденції.

Марсілій вивів поняття «правовий світ». На його думку, це правильно побудоване суспільство, де всі розумно виконують свої функції, які відповідають побудові держави. Закон для Марсілія, передусім – настановче та примусове правило, котре підкріплено санкціями, що застосовуються в цьому житті. В такому випадку закон – це закон держави.

Закон Христа – не закон у прямому сенсі, а скоріше припис лікаря для хворого. Церква – теж не закон. Вона забезпечує людині тільки духовні санкції. У випадку коаліції між Божим і людським законами треба підкоритися Божественному, але це повинна вирішувати, в кінці кінців, держава.

Марсилій розглядав дві юстиції і ділив їх на сфери впливу. Це – церква і держава. Церква займається Божими законами і не втручається у світські справи. Держава займається світськими справами і не претендує на духовенство і християнські вчення.

Божественне походження держави Марсілій відкидає, а доводить, що держава – результат природного соціального життя і досягнення людського розуму. В своїх політичних та правових вченнях він довів, що держава – особлива юридична особа. Ця ідея слугувала фундаментом для юриспруденції Нового часу. Пізніше Марсілій дійшов висновку, що потрібно церкву відділити від держави і підкорити її світській владі. За свої вчення він увійшов у конфлікт із католицькою церквою, був оголошений єретиком і, втікаючи від переслідування інквізиції, із Франції перебрався в Баварію до короля Людвіга.

При дворі Марсілій Падуанський працював придворним лікарем і юристом. Король Людвіг був непримиренним противником Риму. Папа

Климент VI зазначав, що він ніколи не читав таких робіт, як у Марсілія Падуанського, котрі за змістом були такі єретичні. Був ректором Паризького університету. Написав багато робіт, головна – «Захисник світу» (1324 р.). У ній він різко критикує теократичні теорії. Відповідальність за всі лиха і нещастя у світі покладає на католицьку церкву. За тих часів висунув сміливу ідею, що справжнє джерело будь-якої влади – народ. Від нього виходить як влада світська, так і влада духовна.

Народ – носій суверенітету. Він же і верховний законодавець. Під народом Марсілій Падуанський розумів не весь народ, а тільки кращу і гідну його частину. Він поділяв членів суспільства на дві категорії:

I. Вища (військові, священики, чиновники).

II. Нижча (торговці, хлібороби, ремісники).

Державна влада може діяти тільки за допомогою видання законів. Марсилій Падуанський розрізняє два види законів за їх метою, змістом і способами забезпечення.

Божественний закон указує шляхи досягнення вічного блаженства, визначає розходження між гріхами і заслугами перед Богом, а також покарання і нагороди у потойбічному світі, де суддею є Христос. Ціль людського закону – справедливість і загальне благо, міцність і твердість влади. Закон людський забезпечується примусом. Людський закон повинен прийматися народом. Такому закону народ краще кориться.

Право – це встановлений державою наказ, дозвіл чи заборона, що наділений примусовою силою. Право регулює відносини між людьми й утримує людську владу від сваволі. Люди в різних країнах по-різному визначають у законах критерії справедливого і несправедливого. Тому у різних народів право різне.

Ціль людського закону – гарне життя на землі. Ціль божественного закону – вічний порятунок. Розходження двох видів законів спричинює розмежування цілей, сфер, методів діяльності церкви і держави. До церкви належать тільки божественні закони, але не людські, тому що церква служить вищій меті і не повинна втручатися в «мирські справи». Духовенство має право вчити, проповідувати християнські віровчення, але не примушувати, не карати. Це може робити лише Бог.

Політико-правове вчення Марсілія Падуанського заперечувало церковний суд, інквізиторські трибунали. Він стверджував, що навіть єретика може покарати Бог і то на «тому світі». На цьому світі єретика за заподіяну шкоду можна вигнати з держави. Зробити це може князь чи імператор. Але ніяк не священик – «лікар душ», якому належить єдине

право – учити. Цим Марсілій Падуанський висловив радикальну і дуже сміливу ідею для того часу – вимогу свободи совісті.

Теоретик запропонував провести ряд заходів у суспільстві: 1. Реформу церкви. 2. Виборність священиків. 3. Скасування ряду привілеїв пап. 4. Церква не повинна мати великої власності. 5. Священики повинні працювати і підкорятися державі. 6. Затвердження папи на престол св. Петра має залежати від світської влади. Марсілій Падуанський розглядав проблему уряду, який забезпечує виконання законів. Він висуває й обґрунтовує: I. Принцип підзаконності всіх дій уряду, який створений для того, щоб здійснювати правосуддя і виконувати закони, що визначають цілі й порядок у суспільстві. II. Виконавець законів повинен обиратися тими ж, ким закон установлений, тобто народом, що має право покарати і навіть скинути його.

Форма правління в державі – тільки монархія, але не спадкоємна, а виборна, за якої правитель, довічно обраний народом, буде правити на основі законів. Увесь народ Марсілій Падуанський поділяє на стани. Військові, священики, судді – головні і почесні стани. Хлібороби, ремісники, купці – простий народ.

За своє політико-правове вчення в 1327 р. Марсілій Падуанський був відлучений від церкви папою й оголошений єретиком. Людвіг IV Баварський, німецький король, врятував його від інквізиції.

5. ЮРИСТИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Рукописи XI ст. «Дигести Юстиніана» поклали початок вивченню римського права в університетах Північної Італії, а пізніше і в інших містах Західної Європи. В XI–XII ст. у Болоньї ***Ірнерій*** (1065–1125) створив школу, де викладали і вивчали римське право в чистому вигляді, без усяких інших юридичних нашарувань. Школа називалася – «школа глоссаторів» (грец. glossa – зауваження, пояснення). Студенти вивчали правові тексти Кодекса Юстиніана. Свої зауваження, міркування, бачення, пояснення писали на полях кодексу або поміж рядків. Такі тексти дістали назву «глосса». Внаслідок цих дій римське право мовби оживало знову для викладання і практичного застосування. Римське право визнавалось постійним, сучасним – на нього час не мав впливу – і наддержавним. Його самі глоссатори визначали як – «писаний розум». Учнів називали легісти (юристи). Вони виступали за світську владу, при цьому посилалися на закони, а пізніше – на церковні настанови.

У 1256 р. англійський правознавець Генрі Бректон написав роботу «Про закони і звичаї Англії», де висловив ідею, що обов'язок государя – коритися законові, який стоїть над ним. Ці закони государ створює не одноосібно. Французький правознавець Пилип де Бомануар (1250–1296) у роботі «Кутюмі Бовезі» виступив проти кріпацтва, підтримав ідею правової консолідації країни.

У XII ст. чернець Граціан створює правовий кодекс, в якому об'єднує приписи Біблії, рішення церковних соборів, витяги з папських Енциклик і булл, уривки з праць «батьків церкви», деякі норми римського і звичаєвого права. Перший звід цього права, канонічного права, одержав назву «кодекс Граціана». Основна ідея кодексу полягала в тому, що церква законно має юрисдикцію судити і вершити справи, які мають не тільки морально-релігійний, але і суто світський характер.

У XIV ст. з'являється юридичний напрямок постглоссаторів (коментатори). Вони застосовували правила схоластичної логіки (католицька теологія, орієнтована на виправдання церкви) і вважали волю природним правом, а рабство – породженням насильства.

Найвизначнішим постглоссатором був італійський професор ***Бартолл де Саксоферрато*** (1313/1314–1357). За його ім'ям постглоссатори стали називатися «бартолістами». Глоссатори, постглоссатори, бартолісти продовжували розвиток юридичної науки і з подачі Бартолла де Саксоферрато прагнули: 1. Узагальнити і систематизувати правові поняття. 2. Поєднати і погодити основні положення римського права з поняттями сучасного чи канонічного, міського, звичаєвого права. Однак застосування схоластики до вивчення права вело до багатослівності, відриву від практики.

Католицька церква заборонила духовенству вивчати римське право, а також викладання його у Паризькому університеті. На противагу школам легістів (юристів) у XII ст. була створена «школа каноністів», де вивчали папські декрети, булли, рішення церковних соборів, положення Біблії.

Природне право вони ототожнювали з божественним законом, викладеним у священних книгах, а єдиним джерелом людського права вважали звичай. Каноністи грозили анафемою усім, хто закликав і допомагав рабам тікати чи ховав біглих рабів, забороняли давати волю рабам.

З 1221 до 1235 р. німецький дворянин і знавець права ***Ейнке фон Репков*** (близько 1180 р. – після 1233 р.) склав «Саксонське зерцало». Це був збірник норм звичаєвого права і судової практики північно-східної Німеччини з коментарями укладача. Одна з головних ідей роботи – ідея суспільного миру чи припинення, або хоча б обмеження феодальних

міжусобиць. Ейнке фон Репков повчав, що по праву днями миру вважаються усі святкові, а також «замирені» дні. Чотири дні на тиждень. В усі дні миру мир поширюється на священиків, жінок, церкви, цвинтарі, села, міста, луки, млини, королівські дороги. Порушники миру підлягають обов'язковому і суворому покаранню.

Однією з причин феодальних міжусобиць були домагання церкви на світську владу і пов'язані з цим інтриги. Ейнке фон Репков намагався викласти норми, що, не применшуючи авторитету папи і церкви, оберігали б імператорів і королів від постійних зазіхань на їхні суверенні права, зберігши при цьому взаємну підтримку влади. Тому в роботі «Саксонське зерцало» він виклав теорію «двох мечей». Два мечі надав Бог земному царству для захисту християнства. 1. Папі призначений духовний меч. 2. Імператору призначений світський меч. З цього політико-правового вчення випливає, що в моральному плані папа ставиться вище імператора. «Мечі» їхні незалежні один від одного, оскільки імператор одержує меч не від папи, а від Бога.

При тлумаченні правових норм у «Саксонському зерцалі» спеціально наголошується, що папа не може встановлювати ніякого права, яке погіршувало б земське чи ленне право. Ейнке фон Репков довів, що світська влада незалежна від влади папи і церкви, тому що процес походження держави починається з імперії Вавилона. Її замінила Перська імперія. Потім – імперія Олександра Македонського. Потім – Римська імперія.

Ейнке фон Репков виступив проти рабства і кріпацтва. «Бог створив людину собі подібною…». Він заперечує посилання на те, що власність на людину, рабство, кріпацтво почалося з Каїна. Усе потомство Каїна загинуло, коли був всесвітній потоп. Нікого не залишилося з них у живих.

За німецьким правом ніхто не може передати себе у власність іншому. Військовополонені, за божими завітами, через сім місяців чи через сім років підлягають звільненню. Христос сказав: «Віддайте кесарю – кесареве, а богу – боже». Із цього Ейнке фон Репков робить висновок, що людина повинна бути божою, належати Богу і якщо хтось інший, крім Бога, її привласнить, то він виступить проти Бога.

Політико-правові вчення Ейнке фон Репкова відобразили тенденцію до скасування «першого» права закріпачення людей у Західній Європі XIII ст. Папа Римський Григорій XI у 1374 р. засудив 14 статей «Саксонського зерцала» і оголосив їх єретичними. Але цей збірник норм звичаєвого права і судової практики одержав визнання і застосування на багатьох німецьких землях і в містах.

ТЕМА IV.

ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ, РЕФОРМАЦІЇ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ XVI СТОЛІТТЯ

План

1. Вчення Нікколо Макіавеллі про державу.
2. Теорія Жана Бодена про державний суверенітет.
3. Політико-правові ідеї Реформації.
4. Утопічний соціалізм і комунізм Томаса Мора і Томмазо Кампанелли.
5. Політико-правові ідеї тираноборців. Етьєн де Ла Боесі.

1. ВЧЕННЯ НІККОЛЛО МАКІАВЕЛЛІ ПРО ДЕРЖАВУ

XVI століття – час розквіту мистецтва, науки, розвитку торгівлі, ремесел, час великих географічних відкриттів. XVI століття – епоха Відродження, Ренесансу, час накопичення капіталу, зародження в надрах феодалізму нового прогресивного капіталістичного способу виробництва. Цей період називають ще епохою Нового часу, епохою Гуманізму.

Яскравий представник Нового часу – ***Нікколо Макіавеллі*** (1469–1527), італійський мислитель, знавець античності. 14 років він був секретарем Флорентійської республіки, мав доступ до державних таємниць. Автор низки політико-правових робіт: «Государ» (1513 р.), «Міркування про першу декаду Тіта Лівія» (1519 р.), «Історія Флоренції» (1532 р.)

та ін. Його роботи поклали початок політико-правовій ідеології Нового часу, вільній від теології. Батьки дали Нікколо класичну освіту, але до університету він не ходив, за що дякував долю. В той час університетська освіта була підкорена схоластиці. У батька була величезна бібліотека – від Тіта Лівія, Ціцерона, Цезаря до Платона і Арістотеля. Оскільки батько був юристом, працював адвокатом, в домі переважала юридична література. За освітою Нікколо Маккіавеллі юрист. У 27 років стає секретарем Флоренції. Має доступ до всіх секретів не тільки своєї країни, а й веде спеціальну дипломатію при дворах королів Європи.

У 1512 р. до влади у Флоренції повертається сім'я Медічі, і для Макіавеллі все круто міняється в житті. Його спочатку засудили до страти, є така версія, а потім замінили на довічне вигнання в його далекий маєток. Там він написав свої відомі на весь світ роботи.

Коли в 1527 р. диктатуру сім'ї Медічі скинули і у Флоренції була відновлена республіка, Макіавеллі вирішив повернутися до державної діяльності. Але спроба була невдалою. Люди, котрі прийшли до влади (торгівці, для яких головним були гроші), не розуміли республіканця і не довіряли йому. Свою поразку Макіавеллі переніс важко. Через декілька місяців, коли йому було 58 років, він помер. Поховали Макіавеллі в церкві Санта Кроче, в Пантеоні Флоренції, поряд з Мікеланджело і Галілеєм. Над його могилою стоїть пам'ятник, де написано, що для такого імені всяка похвала зайва.

Основну ідею свого вчення Н. Макіавеллі обґрунтував таким чином: природа створила людей такими, що вони можуть бажати усього, але не можуть усього досягти. Через це люди підозрілі, честолюбні і ніколи не задовольняються своєю часткою. Тому завжди варто розраховувати на гірше.

Головний авторитет для Н. Макіавеллі – досвід історії. Етичні питання для нього не головне. У держави повинен бути міцний фундамент, сильна влада, інакше вона рухне. Для цього необхідні гарні закони, хороше військо, але гарних законів не буває там, де немає гарного війська. Опора закону – армія. Про право справедливості не йдеться. Для збереження держави, влади, досягнення своєї мети государ повинен уміти відступити від добра, порушити своє слово. Зберігати владу і державу треба будь-якою ціною, повчав Н. Макіавеллі.

Він уводить у політико-правове вчення термін *Stato* – держава. Створює вчення про «центральну адміністрацію» – государ, міністри, чиновники, радники, інші посадові особи. Уся влада повинна концентруватися

в руках государя і борони боже ще в кого-небудь. Н. Макіавеллі відкидає вчення про народ як носія і джерело верховної влади. У народу немає прав, і він – пасивна маса. Важливим засобом політики і права є релігія, і держава повинна використовувати її для управління підданими. Не держава має бути на службі у релігії, а релігія – на службі у державної політики.

Нікколо Макіавеллі називають основоположником науки політології. Він стверджував, що для збереження держави треба постійно вести боротьбу з ворогами. Є два способи: 1. Закон. 2. Сила. Перший спосіб притаманний людині. Другий – звіру. Тому государеві залишається бути левом і лисицею.

Государ не повинен бути вірним договорам. Для зміцнення і розширення держави керівнику слід бути віртуозом лиходійства, підлості і зрадництва. Водночас – мужньою, з широкою душею людиною. Віроломство і жорстокість доцільно поєднувати так, щоб не підривати авторитет верховної влади. Головні аспекти політико-правових дій государя: 1. Людей треба або пестити, або знищувати. 2. Краще убити, ніж погрожувати. 3. Краще жорстокість, ніж милосердя. 4. Краще вселяти страх, ніж любов. 5. Мета виправдовує засоби. Це все Нікколо Макіавеллі називав «високою політикою». Государ знаходиться поза юрисдикцією суду. З государів «у суді не спитаєш».

Поради і рекомендації Н. Макіавеллі виявилися дуже корисними для політиків віроломних, жорстоких, тиранів, демагогів і узурпаторів влади. Себе він вважав республіканцем, був за республіку і писав, що дуже піклується про народ. Водночас давав поради государеві, як цей народ тримати в покорі.

Одним із перших «цінні думки» Н. Макіавеллі широко використовував для обґрунтування культу держави італійський диктатор Беніто Муссоліні. Посилались на Макіавеллі й інші тоталітарні ідеологи.

В одному зі своїх секретних листів до членів політбюро В. І. Ленін, посилаючись на рекомендації Н. Макіавеллі, які містяться в книзі «Государ», глава VIII «Про тих, хто забирає владу злодіяннями», назвав його розумним письменником з державних питань. Тому, наприклад, В. І. Ленін для утримання влади в Росії після 1917 р. і досягнення політичної мети вимагав розстріляти духовенство. Під приводом голоду в країні вилучити церковні цінності для продажу за рубіж і купівлі продовольства. Роботу «Государ» і «Міркування на першу декаду Тіта Лівія» Н. Макіавеллі дуже уважно вивчав учень і соратник В. І. Леніна Й. В. Сталін. Навіть на сторінках залишив позначки. Наслідки відомі.

2. ТЕОРІЯ ЖАНА БОДЕНА ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ

Релігійні війни у Франції призвели до розпаду країни на воюючі між собою табори. З одного боку – католики, з іншого – протестанти. Міжусобиці заважали нормальному життю суспільства. З критикою такого становища й обґрунтуванням абсолютизму виступив у XVI ст. ***Жан Боден*** (1530–1596), юрист за освітою.

Жан Боден народився сьомою дитиною у великій родині в місті Анже. Ріс і набував знань у монастирі, займався метафізикою, яка на той час була «цариця середньовічного знання», але у Бодена це сформувало негативне ставлення до неї. Завершив освіту в університетах Парижа, Анже, Тулузи. Освіта для таких людей – це єдиний шлях до влади, отримати можливість брати участь у долі вітчизни.

Коли Жан навчався в Парижі, у нього сформувалося негативне ставлення до католицької церкви, після вивчення трактатів німецьких протестантів, французьких гугенотів, Кальвіна. Для Бодена авторитет Старого Завіту вищий ніж Нового Завіту. Настав період, коли він відмовляється від законів життя монаха, виправдовуючи свій вчинок тим, що був «пострижений», коли нічого не усвідомлював і був недієздатним.

Право Жан вивчав у Тулузькому університеті, який належав до кращих навчальних закладів Франції, де навчалось чотири тисячі студентів. Усі вони були опорою короля Франції. Після закінчення університету в Тулузі, викладає римське право.

Жан Боден стає великим юристом французького Відродження, і любов до Батьківщини приводить його на шлях служіння королю. У Франції понад 30 років точилися міжусобні релігійні війни. Кровопролиття, особливо в Варфоломіївську ніч, різанина гугенотів католиками 1572 р. призвела країну до занепаду. Тому самі вірні і патріотично налаштовані сили стали об’єднуватися навколо короля Франції, крім того, вони також втомилися від релігійних війн. Жан Боден чудом залишився живим під час Варфоломіївської ночі, втікаючи через вікно свого будинку. Події у Франції XVI століття, яку роздирали релігійні, політичні, економічні та правові суперечності, тисячі вбитих людей, викликали у Бодена велике бажання миру, спокою, злагоди в суспільстві. Він мріяв про справедливу державу, де будуть існувати правові гарантії свободи, розвитку особистості. Людина повинна бути спо-

кійна за себе, за своє майбутнє, за свою родину, мають бути захищені її особисті права.

Авторитет Бодена як юриста був величезний. Коли він працював прокурором у Нормандії, то провів біля 400 судових справ, навіть проти дворянства та представників вищої знаті. В 1571 р. Жан Боден очолює партію політиків, яка вважала, що головне завдання держави – встановити порядок, право і мир, а не панівне становище тої чи іншої віри. Те, що він так виступив проти релігії, викликало при дворі у багатьох нерозуміння, а то й підозри. Чим більше Боден ставав популярним у Франції, тим більше втрачав підтримку короля. Він змушений був відійти від політики. Переїхав до міста Лан, оженився на вдові, а після смерті її брата успадкував посаду королівського прокурора. Помер Жан Боден від чуми під час епідемії. Так завершилося життя великого юриста за часів смути у Франції та Європі.

Жан Годен написав твір «Шість книг про державу» у 1576 р. Латиною для всієї Європи книга була видана в 1584 р. Основні політико-правові ідеї цієї роботи такі: 1. Ж. Боден виступив проти феодальної децентралізації. 2. Закликав припинити релігійний фанатизм. 3. Сама основна і головна ідея полягала в тому, що Ж. Боден перший в історії політико-правової думки сформулював і обґрунтував поняття суверенітету як суттєвої ознаки держави. Суверенітет – це абсолютна і постійна влада держави… Абсолютна, не зв’язана ніякими законами влада над громадянами і підданими.

Влада держави – постійна й абсолютна. Це вища і незалежна влада як усередині країни, так і у відносинах із закордонними державами. Вище носія суверенної влади тільки Бог і закони природи. Суверенітет Ж. Боден розумів як незалежність держави від Папи Римського, від церкви, від іншої держави.

Суверенітет як верховна влада дає права: 1. Видавати і скасовувати закони. 2. Оголошувати війну й укладати мир. 3. Призначати вищих посадових осіб. 4. Здійснювати верховний суд. 5. Милувати. 6. Чеканити монету. 7. Установлювати еталони міри і ваги. 8. Стягувати податки.

Державу Боден визначав як правове управління багатьма родинами і тим, що в них є загальне на основі суверенної влади. Держава – це правове управління згідно зі справедливістю і законами природи. Правом воно відрізняється від зграї розбійників чи піратів, з якими не можна укладати союзів. Держава – сукупність родин, а не окремих осіб. Сім’я – основа й осередок держави. У сім’ї Ж. Боден розрізняє три види владних відносин: 1. Подружні. 2. Батьківські. 3. Панські.

Рабство Ж. Боден не визнавав і був проти його існування. Він також виступав проти різних форм держави, як правильних так і неправильних, і навіть змішаних. Треба виходити з того, повчав Боден, кому належить суверенітет, реальна влада: одному, небагатьом, більшості.

До демократії Ж. Боден ставився негативно, тому що при демократії багато законів, а загальна справа в упадкові. Краща форма держави – монархія. Монарх, як Бог, без перешкод править підданими. Влада передається спадкоємцеві, і вона існує тисячу років. Багато хто радить, але вирішує один.

Жан Боден виступив на захист приватної власності, тому що вона пов'язана з законами природи. Природний закон забороняє брати чуже, а майнова рівність – загибель для держави.

За способом здійснення влади Ж. Боден поділяє всі держави на три види: 1. Законні. 2. Вотчинні. 3. Тиранічні. У законних піддані коряться законам, а сам керівник лише законам природи. У вотчинних – силоміць, зброєю керівник захопив майно людей і править як батько в родині. У тиранічних – керівник нехтує природні закони, розпоряджається вільними людьми як рабами, а їхньою власністю як своєю.

У наш час вчення Жана Бодена досить актуальне. По-перше: Суверенітет притаманний тільки державі, як невід'ємна якість верховної влади в країні. По-друге: Суверенітет – необмежений, він або є, або його немає, його не можна обмежити. По-третє: Суверенітет – неподільний.

3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ РЕФОРМАЦІЇ

У першій половині XVI ст. у Німеччині, а потім по всій Європі розгорнувся масовий рух, що одержав назву Реформація (латинське *reformatio* – перетворення, перебудова). Основні і найближчі цілі Реформації: 1. «Виправлення» офіційної доктрини римо-католицької церкви. 2. Перетворення церковної організації. 3. Перебудова взаємин церкви і держави.

Цей рух за своїм характером був антифеодальний і релігійний. Почався він як одне ціле, але потім розділився на два табори. У першому таборі зібралися нижче дворянство, бюргерство, світські князі, які з різних причин розорилися. Вони хотіли під час Реформації збагатитися

за рахунок церковного майна. Це були елементи опозиції. У другому таборі об'єдналися народні маси, селяни і плебеї. Вони боролися за революційну перебудову світу на засадах соціальної справедливості.

Усі прихильники Реформації визнавали єдиним джерелом релігійної істини «Святе писання». Це об'єднувало два табори після початку руху Реформації.

Очолив Реформацію у Німеччині і перший табір професор Віттенберзького університету, доктор богослов'я Мартін Лютер (1483–1546). Народився в сім'ї гірника із Тюрінгії. Батько вирішив, що син повинен навчатися в латинській школі в Магдебурзі, а потім в Єйзенахі, де студіював риторику і схоластику. Отримав звання магістра вільного мистецтва. Згодом почав вивчати право, а потім постригся в монахи.

Паломником Мартін Лютер відвідав Рим, який справив на нього гнітюче враження. Через багато років Лютер згадував, що Рим – це святе місто, але він гірший за інші міста. Чим ближче Рим, то гірше християни. В Римі багато розпусти. Ця подія почала формувати у Лютера протестну юстицію стосовно до католицьких догм.

Початком німецької Реформації, а разом з нею і початком усієї епохи ранніх буржуазних революцій, вважається 1517 рік, коли Лютер вивісив на дверях Віттенберзької замкової церкви і розіслав до багатьох міст Німеччини 95 тезисів, спрямованих проти продажу індульгенцій (відпущення гріхів за гроші). Практика відпущення гріхів за гроші не відповідає вченню Христа, це шахрайство, яке заслуговує осудження і заборони, вважав Мартін Лютер.

Папа Римський призначив суд в Аугсбурзі над Лютером, визнавши його тези єретичними, і запропонував відмовитися від них. Але Мартін не виконав рішення суду і втік у місто Віттенберг. Після цих подій він змінив своє ставлення до папи, його авторитету і заявив про це публічно. В праворозумінні Лютера визріла ідея – Бог – єдиний суддя і месник. Він пропонує відмовитися від сліпого підкорення канонам церкви. Визнає, що розумне природне право, внаслідок якого можливо досягти відповідного позитивного права, має відповідати праву Божому, викладеному в Біблії. Якщо такої відповідності немає, то позитивне право втрачає юридизм і керуватися таким правом неможливо. Це право повинно вбирати в себе християнську юстицію, а монархи мають виконувати законодавство.

Лютер піддає критиці канонічне право, оскільки воно захищає папу. Менше критикує законодавство монарха. Реформатори на чолі

з Мартіном Лютером висловили думку, що церква в тому вигляді, як вона склалася до XVI ст., взагалі не потрібна християнам. Вона заважає їхньому спілкуванню з Богом і виступає в ролі посередника між християнами і Богом.

Порятунок християн, вважав М. Лютер, не в церковних службах, обрядах, іконах, свічках і т. ін., а в глибокій та істинній вірі в Бога. Порятунок досягається винятково вірою. Кожен віруючий може бути сам собі священиком. Це була перша ранньобуржуазна версія принципу рівноправності, що дістала назву «Всесвященства».

М. Лютер доводив у своїх політико-правових вченнях, що людина живе у двох сферах. 1. Сфера «євангелія» (релігійна сфера, ставлення до царства небесного). 2. Сфера «закону» (царство земне, держава). У роботі «Про світську владу» (1523 р.), М. Лютер висловив ідею про те, що тільки менша частина поводиться по-християнському. Злих людей більше. Тому Бог увів два правління: духовне і світське (затримує злих). Істинний християнин не бідує ні в праві, ні в мечі. Закони світської влади стосуються тільки тіла і майна. Щодо душі, то світська влада ні права, ні сили диктувати їй закони не має.

Мартін Лютер виступив проти привілеїв церкви, духовенства. Відстоював самостійність держави стосовно церкви. Лютер закликав королів і князів до збройної боротьби проти пап, кардиналів і всього католицького духовенства, якщо вони будуть втручатися у справи держави.

У 1524 р. почалося загальне повстання селянства проти церкви і феодалів. Вони представляли другий табір.

Очолив селянську війну в Німеччині і другий табір ***Томас Мюнцер*** (біля 1490–1525 р.). Він народився в сім'ї ремісника з радикальними поглядами в місті Гарці. В 1506 р. студент Лейпцизького університету, в 1522 р. в університеті Франкфурта-на-Одері отримує ступінь магістра мистецтва, а згодом – бакалавра теології. Томас стає популярним молодим проповідником. Сам по собі був непривабливий, але коли починав виголошувати промови, змінювався, його слова доходили до душі, серця слухачів. У 1519 р. відбулась перша зустріч Томаса з Лютером у місті Лейпцизі. Отримавши рекомендації від Лютера, Томас приїхав у багате місто Саксонії Цвіккау. Його проповіді насторожували владу, але подобались народу. З цього часу погляди Мюнцера стали відрізнятись від Лютера, вони практично перестають вважати себе союзниками.

Міська влада Цвіккау вимагає від Мюнцера залишити місто, оскільки його промови призвели до виступу робітників ткацьких підприємств.

У пошуках правди Томас відправився в Чехію, де тричі виступив зі своїми промовами «Празькі відозви». Головні ідеї цих виступів – свобода, рівність, захист чеських єретиків-таборитів, боротьба проти влади папи, невизнання відпущення гріхів за гроші (тільки чистилище), упровадження реформ.

Програма Томаса Мюнцера – християнський соціалізм, відмова від формальної держави, а свою правоту і право доводити за допомогою Біблії. Він закликав до повного соціального перевороту суспільства і встановлення народної влади. Пік революції – Селянська війна в Німеччині 1524–1526 рр. Свої політико-праві ідеї Т. Мюнцер виклав у «12-ти статтях» і в «Статейному листі». Перший документ – помірний, другий – радикальний. Усі питання вирішуються тільки за допомогою меча. Його вимоги: 1. Встановити систему виборів духовних осіб. 2. Скасувати кріпацтво. 3. Зменшити розміри податей. 4. Навести порядок в управлінні судами. 5. Домагатися справедливого суспільного ладу і т. ін.

Томас Мюнцер висловив ідею створення республіки. Створити надійну охорону основ держави. Розробити державну політику. Установити постійний контроль за державною діяльністю керівника. Це повинні здійснювати народні маси. Програма Т. Мюнцера і його політико-правові погляди виражали ідеї демократизму. Усі свої міркування, ідеї як теолог він брав з Біблії.

До 1555 р. війна католиків і лютеранів на території Німеччини завершилася Аугсбурзьким релігійним миром, відповідно до якого лютеранство ставало рівноправною католицтву релігією, за принципом: «Чия країна, того і віра».

Реформація завдала тяжкого удару по католицькій церкві. Протестантизм прийняли ряд німецьких міст, князівств, а також скандинавські країни. Реформація, що почалася в Німеччині, охопила Західну і Центральну Європу.

Боротьба з католицизмом, поширення лютеранства привели до появи більш радикальних релігійно-політичних течій Реформації – кальвінізму. У Швейцарії, в Женеві, жив ***Жан Кальвін*** (1509–1564). Найвидатніший протестантський юрист, за національністю француз, із родини третього стану, яка розбагатіла, Жан виховувався в аристократичному домі Момморів. Спочатку вивчав теологію, а потім, за рішенням батька – правознавство в Орлеанському і Паризькому університетах. Отримав по праву вчену ступінь. Наставником Жана в юриспруденції був відомий міланський юрист Альціаті, запрошений до Франції самим королем.

Вивчення римського права мало важливе значення і вплив на інтелектуальне зростання Жана.

Юридичне бачення Кальвіна ґрунтується на світському гуманізмі. Перекладає Біблію на французьку мову. Репресії, які почав проводити король Франції, змусили Жана втікати до Женеви. Це був протестантський край. Там він очолив церкву, міську управу, а місто Женеву перетворив у центр європейського протестантизму і сховище всіх гнаних однодумців.

Усю свою увагу Кальвін концентрує на проблемах держави, права. Доходить висновку, що існує тільки один авторитет – Бог і одна головна книга – Біблія. Людина не в змозі проникнути в таємниці Бога. Треба церковну ієрархію відкинути. Держава створена Богом і ціль держави піклуватися про юстицію. Монарха треба контролювати тільки за допомогою законів. Кальвін не розумів, що таке розподіл влади, але мав ідею про легітимність влади. Погана влада – покарання Бога за гріхи людей. У гарних людей і керівники хороші. Тирани з'являються там, де народ погано веде себе і дає згоду на тирана, на рабство.

Кальвіністська юриспруденція створювала умови для першої буржуазної революції в Західній Європі, а саме в Голландії, а потім в Англії.

Ж. Кальвін створив «нову церкву». Будувалася вона у такий спосіб: громада віруючих керувалася виборною консисторією, що складається з пресвітерів (старійшин), проповідників і дияконів. Ж. Кальвін надрукував богословський трактат «Наставляння в християнській вірі» 1536 р. Основна політико-правова ідея кальвінізму: 1. Догмат про божественне призначення. 2. Бог заздалегідь визначив одних людей – до порятунку і блаженства, інших – до погибелі. 3. Люди неспроможні змінити волю Бога, але можуть здогадуватися про неї з того, як складається в них життя на Землі. 4. Якщо професійна діяльність людей успішна, значить Бог піклується про них.

У догматі про божественне призначення для кальвіністів головне: 1. Завжди цілком присвячувати себе своїй професії. 2. Бути максимально ощадливим господарем. 3. Нехтувати насолодою і марнотратством. 4. Шляхетне походження при цьому не відіграє ніякої ролі. Цією ідеєю Жан Кальвін проповідував буржуазну соціально-економічну політику, а саме – культ заповзятливості, працьовитості, ділової чесності, вірності даному слову, укладеній угоді, особистому аскетизму, відділення домашнього господарства від промислу і вкладення всього прибутку в справу.

Державу і владу Ж. Кальвін оголосив божественними. Кращою формою правління він назвав олігархію, а найгіршою – демократію. За людьми повинне бути постійне тотальне стеження. Найменші порушення запропонованих норм громадського життя спричиняють тяжкі покарання, а за єретичні погляди проти кальвінізму – страта. Кальвіністська політико-правова ідеологія вплинула на перші буржуазні революції в Нідерландах, Англії, Шотландії й інших країнах.

У боротьбі проти протестантства, Реформації католицька церква розгорнула Контрреформацію: 1. Переслідування єретиків. 2. Реорганізація інквізиції у бік посилення. 3. Заснований перелік заборонених книг, за їх читання відлучали від церкви. 4. Хома Аквінський був проголошений Тридентським собором 1545–1563 рр., головним учителем церкви у справі боротьби з Реформацією. 5. На базі вчень Хоми Аквінського починається друга хвиля схоластики (відірвані від реальності вчення) і ведеться підготовка єзуїтами підручника «полегшеної» схоластичної філософії.

Головним знаряддям католицької реакції стало «Суспільство Ісуса», засноване іспанським дворянином Ігнатієм Лойолой, що швидко перетворилося на чернечий орден єзуїтів – «бойовий загін войовничої церкви». У 1540 р. був затверджений папською буллою «Статут ордена». Єзуїти не йшли від мирського життя, залишалися в суспільстві, зміцнювали авторитет католицизму і поширювали його. Для завоювання розумом людей єзуїти опановували освіту і науку, ставши «орденом учених». З цією метою вони створили мережу своїх шкіл.

Основне правило Статуту ордена єзуїтів вимагало виконувати ряд розпоряджень: 1. Особлива обітниця слухняності. 2. Повне самозречення. 3. Рішуча відмова від власної волі. 4. Безумовна і повна покора керівникам ордена. Підлеглий повинен був дивитися на старшого як на самого Христа.

Єзуїти проникали в оточення монархів, схиляли їх до боротьби з протестантством. Усували небажаних правителів, організовували і виправдовували замахи на небажаних церкві королів. За вбивство монархів єзуїти викликали таке величезне обурення народу, що їхній орден часом заборонявся Ватиканом.

4. УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ І КОМУНІЗМ ТОМАСА МОРА І ТОММАЗО КАМПАНЕЛЛИ

Правознавець за освітою, адвокат, депутат англійського парламенту, потім суддя, помічник шерифа Лондона, Лорд-канцлер ***Томас Мор*** (1478–1535) народився у багатій родині відомого дворянського титулу. Свою освіту Томас розпочав в Кентерберійському коледжі Оксфордського університету. Після повернення в Лондон батько наполягає, щоб син присвятив себе юриспруденції. Незабаром Мор розгортає активну правову практику в місті. Потім чотири роки живе в монастирі картезіанців, бере участь у великих богослужіннях, але постриг так і не прийняв.

До 1504 р. в Лондоні і по всій Англії зростає слава про непідкупного юриста. Відомий друг Мора Еразм Роттердамський писав, що підкупити цього юриста неможливо, він нікому не відмовляв у допомозі, піклувався більше про чужу вигоду, ніж про свою. Незабаром Мора запрошують викладати юстицію в університет. Світська діяльність виходить на перший план і Томас одружується.

Поступово Мор стає досить відомим правознавцем, його лекції з великим інтересом відвідують навіть доктори теології. Основні ідеї його політико-правового бачення – поняття християнської любові, справедливість, служіння праву, захист інтересів людей, побудова справедливого суспільства. Праворозуміння Мора було більше світським, ніж у його попередників.

У 20–30-х роках XVI ст. під час реформації в Англії Мор, займаючи посаду канцлера, не підтримує короля Англії Генріха VIII, який намагався укріпити абсолютські порядки і всі рішення приймати особисто. Мор стає в опозицію і керується своїми поглядами на право і закони. Він не тільки юрист, але й поет. Його називають попередником Шекспіра. Написав більше 250 віршів і епіграм латинською мовою з актуальних проблем того часу.

У 1516 р. Томас Мор опублікував працю «Утопія». Написана вона у формі діалогу. Моряк розповідає автору й іншим особам про різні країни, народи, у тому числі і про державу «Утопія», що знаходиться на острові.

У І частині Т. Мор критикує: 1. Огородження землі в Англії. 2. Криваве законодавство Англії. 3. Порушує питання про причини злочинності в Англії. 4. Робить висновок, що приватна власність і гроші породжують злочини. 5. Створює вчення про сутність держави і права. 6. Підкреслює, що складність і заплутаність законодавства відповідають інтересам багатіїв і спрямовані проти трудящих.

У ІІ частині йдеться про жителів «Утопії» (перекладається як «місце, якого немає»), про її суспільний і політичний устрій. У державі «Утопія»: 1. Загальне майно. 2. Загальна обов'язковість праці. 3. «Утопія» – федерація з 54 міст. 4. Устрій кожного міста типовий, живуть у кожному місті 6 000 родин. 5. Кожна родина займається певним ремеслом. 6. Посадові особи вибираються із середовища вчених. 7. Князь управляє населенням. 8. Найважливіші справи міста вирішують народні збори. 9. В «Утопії» багато сект і релігій (віротерпимість). 10. Люди, які скоїли злочин, віддаються в рабство, але воно не довічне. 11. Раби заковуються в золоті ланцюги для того, щоб виховати презирство до коштовностей. 12. Примусові роботи, гуманна міра покарання. 13. До воєн Т. Мор ставиться негативно. 14. Побудову такої держави, як «Утопія», Т. Мор пов'язував тільки з розумом. 15. Т. Мор негативно ставився до реформації, а король Англії Генріх VIII розірвав відносини з Римським Папою. 16. В «Утопії» всі люди ходять в однаковому одязі, однакового кольору і покрою два роки. 17. Міські жителі періодично переїжджають у село, а сільські жителі – до міста. 18. Усі продукти і товари, виготовлені за день, зносяться на один великий склад. 19. Кожна родина бере товари і продукти зі складу за принципом комунізму: «Від кожного за здібностями, кожному – за потребами». В «Утопії» висловлено ще багато утопічних ідей.

Пізніше Томаса Мора було страчено за відмову присягнути королю як главі церкви. 6 липня 1535 р. Томаса Мора звинуватили в державній змові. У вироку середньовічного суду, діяльність якого здійснювалася під наглядом короля Генріха VIII, товариша Томаса Мора з дитинства, було зазначено: тягнути Мора по землі через все лондонське Сіті в Тайберн, там повісити його так, щоб замучився до півсмерті, зняти з петлі, поки ще не помер, оскопити, розрізати живіт, вирвати і спалити нутрощі. Потім четвертувати і прибити по одній чверті його тіла над кожними з чотирьох воріт Сіті, а голову відрубати і виставити на Лондонському мосту. Зранку, коли повинна була початись страта, Томасу Мору сповістили про «королівську милість». Жорстока розправа замінялась від-

рубуванням голови, на що Мор відповів приблизно так: «Захисти, Боже моїх друзів від такої милості».

Оскільки Т. Мор постраждав за віру, католицька церква в 1886 р. канонізувала його. Політико-правові ідеї, висловлені Томасом Мором в «Утопії», назвали утопічним соціалізмом і комунізмом. Свій подальший розвиток вони одержали в роботах багатьох представників, які підтримували і розвивали це вчення.

У 1623 р. була видана робота «Місто Сонця». Написав її домініканський чернець, ув'язнений у 1602 р. за участь у підготовці повстання проти іспанських колонізаторів. Південна Італія тоді була колонією Іспанії. Після 48 годин катувань чернець провів 27 років у в'язниці. Звали його ***Томмазо*** (Джиана Доменіко) ***Кампанелла*** (1568–1639). Він народився в сім'ї чоботаря у Калабрії, місто Стіло. Батько хотів, щоб син став юристом і відправив його в Неаполь, де рідний дядько був професором права. Але Томмазо уже ознайомився з роботою Хоми Аквінського «Сума теологій» і вирішив присвятити себе духовній кар'єрі. Вступає в домініканський орден, специфічну релігійну партію, чисельність якої в період розквіту досягла 150 тисяч осіб. У 1232 р. ордену передається інквізиція (церковний суд) і він стає жандармерією папи, захищаючи позиції католицизму в боротьбі з противниками папи та єресями.

Кампанелла стає лідером домініканського ордену, перемагає на ораторських турнірах у різних містах Італії. Орден єзуїтів затаїв злобу і заздрість на домініканський орден і особливо на Кампанеллу, оскільки він вимагав знищення ордену єзуїтів за їхню ганебну діяльність. У кінці кінців папа заборонив йому виступати і повернув у монастир.

Юриспруденція Кампанелли сформувалась на противагу церковному догматизму і схоластиці. Він вважав, що Бог світу дав загальні закони. Люди, пізнавши природні закони, перебудують державу. В цьому їм допоможе юрист-«маг». А великий «маг» повинен бути законодавцем.

Перебуваючи в монастирі, Кампанелла мав намір підняти повстання в наприкінці 1599 р. Все було підготовлено, але знайшлися два зрадники, які видали заколот. Томмазо заарештували в хатині пастуха, куди сховав його батько, саме в той момент, коли домовився з господарем човна перевезти сина на турецький корабель.

У в'язниці монах стає лідером серед арештантів. Він розробив рекомендації і тактику, як вести себе на допитах, як заплутувати суддів, як боротися з доказами зрадників. Підтримував слабких духом, надихав тих, кого вели на страту. Розробив коди і шифровку, за допомогою

яких вели переписку. Захищав Кампанелла себе сам, використовуючи суперечності церковного і світського судів, представників Риму. Він був один із небагатьох, хто витримав катування інквізиції. Більше сорока годин висів на дибі з вивернутими руками. Тіло розбили до кісток. Був посаджений на гострий кіл. І весь цей час суд вимагав зізнання. Але Кампанелла переміг усі тортури. В 1601 р. йому винесли вирок бути одному в камері, закованому в кайдани. Кампанелла заявив, що в очах простого народу він божевільний, але перед Богом – мудрець. У в'язниці була написана робота «Місто Сонця». Коли через 27 років його звільнили, за допомогою Папи Римського Урбана XVIII, він переїхав до Парижа за запрошенням Ришельє. Відбулась зустріч з королем Франції. Кампанелла робить прогноз про народження Людовика XIV, складає йому гороскоп, бере участь у роботі Французької королівської ради. Він знову вступає в домініканський монастир у Парижі, де жив спокійно і займався політикою, правом, іншими науками. Помер у 71 рік, за десять днів до дати, яку сам собі прогнозував.

Політико-правові ідеї роботи «Місто Сонця» практично такі сами, як і в «Утопії», але були і деякі нові: 1. «Місто Сонця» знаходиться на острові біля екватора. 2. Народ веде філософський спосіб життя. 3. Носять однаковий одяг. 4. Одержують однакову їжу. 5. Військовим строєм ходять на роботу, у їдальню, відпочивати і т. д. 6. На чолі «Міста Сонця» стоїть верховний правитель – Сонце, всебічно обдарована людина. 7. Йому допомагають три співправителі: Пон (Сила – відає військовою справою), Син (Мудрість – керує розвитком наук), Мор (Любов – керує вихованням, дітонароджуванням, сільським господарством, виробництвом продуктів і одягу). 8. У «Місті Сонця» двічі на місяць збирається Велика Рада і ті, кому 20 років, можуть виступити і вказати на різні проблеми міста. 9. Раді допомагають жреці. 10. У «Місті Сонця» існує право, правосуддя, покарання. 11. Закони нечисленні, короткі, ясні, вирізьблені на колонах у дверях храмів і там, де відбувається правосуддя. 12. Процес – гласний, усний, швидкий. Для викриття необхідно п'ять свідків. 13. Катування і судові двобої не допускаються. 14. У «Місті Сонця» брачно-сімейні відносини відсутні. 15. Усі жінки – загальні. 16. Усі діти – теж загальні. 17. Виховуються діти не в родині, тому що її немає, а у великих будинках (прообраз дитячих садків).

Після основоположників утопічного соціалізму і комунізму їхнє вчення розвивали Жан Мельє (1664–1729), Габріель Маблі (1709–1785), Гракх Бабеф (1760–1797), Анрі Сен-Симон де Рувруа (1760–1825),

Франсуа-Марі-Шарль-Фур'є (1772–1837), Роберт Оуен (1771–1858), революціонери-демократи Російської імперії, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ленін (Ульянов). Основна тенденція еволюції політико-правової думки була в постійному теоретичному ускладненні. На кожному її етапі система політико-правової аргументації залежала від конкретних історичних традицій.

5. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ТИРАНОБОРЦІВ. ЕТЬЄН ДЕ ЛА БОЕСІ

У Франції становлення єдиної централізованої монархії в другій половині XVI ст. ускладнювалося релігійними війнами між католиками і гугенотами (французькі кальвіністи).

Після Варфоломіївської ночі 1572 р. в середовищі гугенотів з'явилися твори монархомахів (тираноборців). Вони засуджували тиранію короля з позицій феодальної аристократії. Вимагали обмежити владу короля, надати право народові зміщати і вибирати монархів. Волю і права щодо народу монархомахи здійснювали лише через вищу аристократію. У цілому монархомахи представляли реакційно-феодальний напрямок. Але серед них були і прогресивні представники. Таким був ***Етьєн де Ла Боесі*** (1530–1563). Після Варфоломіївської ночі написав, а гугеноти видали його трактат «Міркування про добровільне рабство», де окреслює: 1. Тяжке становище народу і країни під ярмом тирана. 2. Тиранія суперечить природі, свободі, рівності людей. 3. Тиранія виникає такими способами: договір, сила, спадкування і тримається звичкою народу до рабства. 4. Це рабство добровільне, оскільки піддаючись звичній омані, народ утримує тирана, терпить його примхи і злодіяння.

У частині I трактату «Міркування про добровільне рабство» Ла Боесі наївно міркував, що опорою тирана є лише несвідома частина підданих, і якби вони усвідомили свої дії, тиранові прийшов би кінець.

У частині II трактату інша концепція: тиран спирається на декількох наближених, у тих свої наближені і т. д. Ла Боесі по суті розробляє модель адміністративно-військового апарату абсолютної монархії. Міркування йдуть уже не про «добровільне рабство», а про поневолення «одних підданих за допомогою інших». Сила тирана в тому, що він, оточуючи себе наближеними і прихильниками, розколює народ, – пи-

сав Ла Боесі. Держава – це об'єднання тиранів, де вищі спираються на нижчих і водночас при нагоді грабують їх.

Суть тиранії, її «секрет і основу» Ла Боесі вбачав в організованій ієрархії пов'язаних загальною вигодою з тираном і між собою прислужників тиранії, кожен з яких прагне забезпечити собі частку у видобутку і бути хоч самим маленьким тиранчиком при великому тирані.

Різкий осуд тиранії з позицій природної рівності і волі людей, критика ряду якостей абсолютної монархії, фаворитів, а також відсутність законності, гарантій, прав особистості, зростання бюрократичної ієрархії обумовили велику популярність і довге життя трактату «Міркування про добровільне рабство». У 1789, 1790 роках робота перевидавалася. Особливо популярною вона була на початку Французької революції.

Етьєн де Ла Боесі дав таке визначення держави – це об'єднання тиранів, де вищі спираються на нижчих і водночас грабують їх. Така ієрархія всіх влаштовує, кожний тиран на своєму рівні намагається забезпечити собі свою частку у здобичі і при цьому прислуговує вищому тирану. Таким чином, є головний тиран, далі ще тиран, менший, і так донизу, де влада закінчується маленькими тиранчиками. Сила тирана в тому, що він створює собі подібних тиранів за ієрархією влади, при цьому розколюючи народ. У підсумку складається така ситуація, що людей, яким вигідна тиранія, майже стільки ж, стільки тих, кому важлива і дорога свобода.

Розквіт політико-правової тираноборчої концепції припадає на Франсуа Отмана (1524–1590), великого французького юриста. Народився він у католицькій родині, отримав юридичну освіту в університеті Орлеана. Прийняв кальвінізм у 1547 році і залишив Францію, переїхавши до Швейцарії, де викладав право, а потім до Німеччини, де вів політичну роботу з деякими протестантськими князями, був депутатом Франкфуртського сейму. Потім його запрошують до університету Буржа, і він повертається на батьківщину. Підтримував дружні стосунки з канцлером Франції, який Отмана влаштував на посаду королівського історіографа. Під час Варфоломіївської ночі 1572 р. чудом уцілів і назавжди залишив Францію. Про ці події написав роботи «Французький сказ», «Життя Гаспара де Колены». Ці роботи були спрямовані проти абсолютизму, за народний суверенітет, свободу, право, але головна ідея – сутність тиранії. Відповідальність за різню в країні повинен нести тільки король, радники, прибічники і королева-мати.

Великий вплив серед монархоманів мав ***Інносанса Жантійє*** (1535–

1586). Він народився у протестантській родині міста Вьєна (Доріна). Навчався в Тулузі, після Варфоломіївської ночі втік до Женеви. Через 5 років повертається в Дорін. Обирається в 1577 році в Гренобльський парламент. Через два роки – член судового трибуналу в Дьє. В 1581 році – президент парламенту Гренобля. Потім знову втеча до Женеви, де Жантійє і помер.

Політико-правових робіт у Жантійє мало, але є одна головна – трактат «Анті-Макіавеллі», присвячений герцогу Анжуйському. Правова діяльність Жантійє завершає розробку юстиції тираноборців у таборі гугенотів. Робота «Анті-Макіавеллі», видана в 1576 р. в Женеві, отримала популярність. Основна ідея – критика політичних і правових ідей Макіавеллі, розглядалися питання ідеальної держави, влади, політики, права та боротьби з тираном. Юриспруденція Жантійє складалась на основі Біблії, античної літератури та історії Франції середніх віків. У 1606 р. трактат католицька церква внесла в «Індекс заборонених книг» і її спалили в Римі.

ТЕМА V.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА ПЕРІОДУ РАННІХ АНТИФЕОДАЛЬНИХ РЕВОЛЮЦІЙ У ГОЛЛАНДІЇ Й АНГЛІЇ

План

1. *Вчення Гуго Гроція про право і державу.*
2. *Погляди Томаса Гоббса на державу і право.*
3. *Правова ідеологія в період Англійської революції 1640–1649 рр.*
4. *Теорія природного права Бенедикта Спінози.*
5. *Вчення Джона Локка про право і державу. Обґрунтування «Славної революції» в Англії 1688 р.*

1. ВЧЕННЯ ГУГО ГРОЦІЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

У XVII ст. у Західній Європі почалися революції проти феодалізму. На зміну Середньовіччю йшов новий період історії – Новий час. Антифеодальні рухи в Голландії, Англії ґрунтувалися на протестантстві. Кальвінізм формував новий тип особистості з новою: а) протестантською етикою; б) особистим аскетизмом; в) працьовитістю; г) діловою чесністю.

Першою країною, яка здійснила успішно революцію, була Голландія (Нідерланди, Республіка Об’єднаних провінцій з 1565 до 1609 р.). Революція була спрямована проти феодальної Іспанії, що мечем і вогнем викорінювала кальвінізм у Нідерландах.

Друга революція була в Англії («Великий заколот» 1640–1649 рр. і «Славна революція» 1688–1689 рр.).

Концептуальне вираження і підсумки ця революція знайшла в теорії природного права і суспільного договору, заснованих на раціоналізмі. Раціоналізм – це оцінка суспільних відносин з позицій «здорового глузду». Теорія природного права – це втілення нового світогляду, заснованого на визнанні всіх людей рівними від природи і наділеними природою природними пристрастями, прагненням, розумом.

Першим теоретиком школи природного права був великий голландський юрист, засновник ранньобуржуазного вчення про державу і право, раціоналістичної доктрини природного і міжнародного права Нового часу Гуго Гроцій (1583–1645), який народився в місті Делфте. Його батько працював бургомістром і одночасно куратором Лейденського університету. Гуго ріс вундеркіндом. В 11 років – студент, а в 13 – друкує перші наукові роботи. Коли в оточенні посла Нідерландів, який прибув до Франції, король Франції Генріх IV знайомиться з вундеркіндом, то характеризує його як чудо Голландії. В 30 років Гроцій – голова Роттердама, відомий правник у країні.

У Голландії постійно велась боротьба між різними релігійними течіями: партія кальвіністів, партія що відстоювала віротерпимість, партія, яка була за побудову світської держави і т. ін. Перемогу отримали кальвіністи, соратників Гроція закатували, а йому винесли вирок – довічне ув’язнення в замку Леванстайн. Через два роки дружина Гроція Марта влаштовує йому втечу. Гроція винесли з в’язниці в ящику для книг. Марта, щоб не було підозри у варти, що камера вільна, залишилась в ній замість чоловіка. Це рідкісний випадок в історії, котрий заслуговує великої поваги. В одязі монаха Гроцій дістався Парижа. Людовик XIII призначив йому пенсію. Дружина Марта провела три роки у в’язниці, потім її звільнили.

Суперечності з Ришельє приводять до того, що Гроцій залишає Францію і переселяється в Гамбург. Відмовляється від Голландського підданства, стає шведським послом. Повертається в Париж ще на 10 років. На початку 1645 р. Гроцій відправляється в Швецію, проїздом через Нідерланди. На батьківщині його зустрічають з великими почестями, його запрошують стати державним радником, але він відмовляється. Їде далі. Біля Стокгольма трапилася катастрофа, корабель розбився під час шторму і затонув. Гроцій, після перебування в холодній воді, застудився і швидко помер. Похоронили його в рідному місті Делфті.

Нідерланди домоглися незалежності і створили республіку. Городяни і дворянство вели боротьбу за владу у формі зіткнень кальві-

ністських сект. У цій боротьбі саму активну участь узяв Гуго Гроцій. Але ворожа сторона змусила його залишити Голландію й емігрувати до Франції. Там він написав знаменитий трактат «Про право війни і миру. Три книги», 1625 р.

Основна мета трактату і сутність його політико-правового вчення полягали у вирішенні актуальних проблем міжнародного права. Вихідний пункт вчення – це природа людини, соціальні якості людей. Г. Гроцій розрізняє право природне і право волевстановлене. Джерелом природного права є людський розум, у якому закладене прагнення до спокійного спілкування людини з іншими людьми. Волевстановлене право поділяється на людське і божественне і повинне відповідати розпорядженням природного права. У своєму вченні Г. Гроцій часто посилається на Бога і священне писання. Однак Бог у його доктрині відверто підлеглий законам природи. Г. Гроцій стверджував, що в стародавності існував «природний стан» і не було ні держави, ні приватної власності.

Розвиток людства, втрата первісної простоти, прагнення до спілкування, розум спонукали людей укласти договір про державотворення. Так була створена теорія «договірного походження держави» на противагу феодальній концепції боговстановленості влади і держави. З цього часу всі політико-правові вчення і теорії до кінця XVIII ст. використовували цю доктрину.

Державу Гуго Гроцій визначав як союз вільних людей, створений заради дотримання права і загальної користі. Ознаки держави такі: 1. Верховна влада. 2. Право видавати закони. 3. Правосуддя. 4. Призначення посадових осіб. 5. Збір податків. 6. Питання війни і миру. 7. Укладання міжнародних договорів і т. ін.

Носії верховної влади представляють державу не тільки в міжнародних зв’язках, а й у відносинах із власним народом. При державотворенні народ міг обрати будь-яку форму правління, тому що договори, відповідно до природного права, повинні виконуватися. Гуго Гроцій вважав правомірною будь-яку існуючу форму правління. Заперечував категорично право підданих опиратись хоча б і несправедливим розпорядженням влади.

Гуго Гроцій засуджував загарбницькі війни. Вважав, що той, хто розпочав війну, повинен нести відповідальність. Якщо ж війна почалася, то вона повинна вестися заради укладення миру і підкорятися принципам природного права. Одним із принципів міжнародного права він назвав непорушність договорів між державами.

Трактат «Про право війни і миру. Три книги» у 1627 р. за наказом папи був унесений до «Індексу заборонених книг». Однак за 30 наступних років його перевидавали більше 40 разів. Розроблена Гуго Гроцієм політико-правова теорія природного права й ідея суспільного договору набули інтернаціонального характеру. Цю теорію продовжив англієць Томас Гоббс.

2. ПОГЛЯДИ ТОМАСА ГОББСА НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО

У 1640 р. в Англії почалася революція на захист прав парламенту. Спрямована була проти феодальних пережитків і сваволі короля.

На захист королівської влади виступив великий англійський мислитель і теоретик природного права ***Томас Гоббс*** (1588–1679). Син сільського священика, мати селянка, закінчив Оксфорд, працював домашнім учителем. Батьки учнів мабуть були заможні люди, що дало змогу Томасу багато подорожувати по Європі, продовжуючи свою освіту. Юриспруденція Томаса Гобса заснована на розумі, досвіді, а не на схоластиці і догматизмі. Вона дала можливість представникам Нового часу по-іншому дивитись на проблеми держави, права, міжнародного права, форм правління державою, законодавства. За підтримку короля, його влади на початку революції він був змушений залишити країну й емігрувати до Парижа. Там він написав основну свою роботу з осудом революції і громадянської війни. Після закінчення в Англії всіх революційних подій Т. Гоббс публікує в Лондоні свою основну працю «Левіафан, або матерія, форма і влада держави». Було це в 1651 році. Вчення про право і державу він прагнув перетворити на таку точну науку, як геометрія. Політико-правове вчення Т. Гоббс будував на вивченні природи і пристрастей людини. Пристрасті ці такі: 1. Суперництво. 2. Прагнення до наживи. 3. Недовіра. 4. Любов до слави. Разом ці пристрасті роблять людей ворогами, хоча вони живуть в одній державі.

Як уявляв Т. Гоббс державу? 1. Держава – це великий Левіафан (біблійне чудовисько), штучна людина чи земний бог. 2. Верховна влада – душа держави. 3. Судді і чиновники – суглоби. 4. Радники – пам’ять. 5. Закони – розум і воля. 6. Нагороди і покарання – нерви. 7. Смута –

хвороба. 8. Громадянська війна – смерть. 9. Добробут громадян – сила. 10. Безпека народу – заняття.

Томас Гоббс визнає лише одну форму держави – необмежену монархію. Тільки вона дає, на його погляд, право спадкування і вічність. Демократію не визнавав і засуджував. Одна з основних задач держави – забезпечення власності, що люди придбали шляхом взаємних договорів, замість відмови від універсального права. Приватна власність, на думку Т. Гоббса, це умова співжиття і необхідний засіб миру.

У роботах Томаса Гоббса свобода розуміється як право робити все те, що не заборонено законом. Ціль законів не в тому, щоб утримувати від усяких дій, а в тому, щоб дати їм правильний напрямок. Закони подібні до огорож уздовж дороги, тому зайвий закон шкідливий і непотрібний.

Томас Гоббс був великим супротивником тоталітаризму. Необмежена влада короля – це гарантія правопорядку і законності. Мети держава досягає тільки за абсолютної монархії. Коли в Англії до влади приходить Кромвель, Томас Гоббс змінює свої погляди на монархію, тому що Кромвель скидає монарха. Т. Гоббс із приводу цих подій і змін заявив, що якщо держава розпалася, піддані вправі шукати собі іншого захисника.

Однак у 1651 р. Кромвель запрошує до себе і з великою повагою приймає Томаса Гоббса, розмовляє з ним на різні теми. Після теплої зустрічі Кромвель доручає Томасові Гоббсу провести реорганізацію університетської освіти в Англії.

Після смерті Т. Гоббса робота «Левіафан, або матерія, форма і влада держави» за рішенням Оксфордського університету привселюдно була спалена, тому що задовго до цього католицька церква цей трактат включила до «Списку заборонених книг». Томас Гоббс був обвинувачений в атеїзмі з усіма наслідками, що звідси випливають.

3. ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ В ПЕРІОД АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1640–1649 рр.

1640–1649 рр. – період Англійської революції, під час якої різні угруповання і сили використовували як платформу релігійні вчення. Основною ідеологією був кальвінізм у різних різновидах. Одна з вимог

революції – «очищення» англійської церкви від залишків католицизму. Тому супротивники короля називалися пуританами (англ. pure, лат. purus – чистий). Поряд із релігійними доводами ідеологи англійської революції прагнули використовувати: 1. Положення теорії природного права, посилаючись при цьому на природжені права англійців. 2. Значного поширення набула також ідея договірного походження державної влади.

Провідною партією революції були індепенденти (незалежні). Політико-правові погляди індепендентів виражені в роботах великого англійського поета ***Джона Мільтона*** (1608–1674). Він написав трактати «Про владу королів і посадових осіб», «Захист англійського народу проти Салмазія» та інші, в яких захищав свободу совісті і рівноправність усіх релігій, крім католицької. Виступив проти ідеологів абсолютизму, які захищали короля.

Держава створена за велінням Бога суспільною угодою народу. Для захисту загального блага народ призначив правителів, над якими поставив закони. Якщо правителі говорять, що їхня влада від Бога, то від Бога ж і свобода народу. Правитель – тиран – порушник договору і законів. Такий аргумент Джона Мільтона виправдовував революцію і страту короля.

Індепенденти виступали проти широкої демократії. Вони хотіли встановити в Англії конституційну монархію, а після 1649 р. бачити в Англії вже республіку із цензовим виборчим правом.

Прихильники Кромвеля називали себе «грандами» (вищі офіцери армії). Вони були проти демократії і демократичних програм. Їхні погляди і позицію виражав зять Кромвеля генерал-комісар ***Генрі Айртон*** (1611–1651). Він обвинувачував партію левелерів і всіх інших, хто хотів знищити приватну власність. Власність – найважливіша основа всього королівства. Знищивши її, знищили б усе. Він виступив проти теорії природного права, оскільки природне право дає можливість кожному, хто потерпає від нужди, зазіхати на чуже майно. Генрі Айртон заявив, що основа власності не природне право, а саме цивільне право, джерелом якого є договір. «Ні закон Бога, ні закон природи не дають мені власності. Власність є встановлення людської конституції», – пояснював Г. Айртон.

У 1648 р. він виступив проти вимоги замінити монархію республікою. Перегляд конституції, її демократизація – це зазіхання на розподіл власності.

Проти компромісної позиції індепендентів, за республіку і демократичну конституцію Англії виступили левелери (зрівнювачі). Їхні ідеологи спиралися на солдатів, які вимагали: 1. Продовження революції. 2. Забезпечення прав і свобод народу. 3. Здійснення демократизації держави. Лідером у них був ***Джон Лільберн*** (1614–1657). У своїх роботах він посилається на «боже слово», розум, природне право. Природне право – це стрижень його політико-правових вчень і тлумачиться воно Д. Лільберном як природжені права англійців. До природжених прав він відносив свободу слова, совісті, друку, петицій, торгівлі, свободу від військової служби, рівність перед законом і судом. Усі люди за природою рівні й однакові за силою, знанням, владою і величчю. Левелери виступили проти станових розходжень і привілеїв у суспільстві. До числа природних прав вони відносили приватну власність.

Левелери заперечували монархічне й олігархічне правління. Їхній ідеал – республіка, у якій демократичним шляхом пройдуть вибори в однопалатний парламент. Законодавчі збори будуть контролюватися народом. Після досягнення 21 року усі мають право голосу, за винятком слуг і тих, хто бере милостиню, і хто служив колишньому королю. Цим вони вимагали введення загального виборчого права.

Джон Лільберн розробив політико-правову доктрину розмежування-розподілу законодавчої і виконавчої влади. Схема така: 1. Парламент не може здійснювати правосуддя. Депутати повинні приймати закони. 2. Виконавці законів – чиновники, судді не повинні бути депутатами парламенту. Таким чином, Джон Лільберн розробив ідею «поділу влади», відстоюючи тим самим принцип законності. Рівний для всіх закон без вилучень і привілеїв.

Левелери внесли пропозицію карати усіх за одне лише внесення закону про урівняння власності. Вважати це державною зрадою. Вони були проти зрівнялівки.

Левелери висунули ідею, що влада повинна бути заснована на вільному виборі чи згоді народу. Ніхто не може панувати над людьми без їхньої вільної згоди. Вони вимагали ліквідувати королівську владу, палату лордів та інші королівські інститути. Левелери розробили проект «Народної угоди» – республіканської конституції Англії.

У ході розвитку революції 1640–1649 рр. дедалі більш активно обговорювалося в суспільстві питання з таких актуальних проблем: І. Співвідношення свободи і власності. ІІ. Функції держави і права. У самий розпал боротьби, коли революція перейшла в громадянську

війну, по-своєму розв'язати перелічені вище проблеми запропонували істинні левелери, чи як їх ще називали – дигери. Перші їхні політико-правові вчення з'явилися в 1648 р. У них вони критикували монархію, нерівність, приватну власність на землю і весь суспільний лад Англії. На початку істинні левелери доносили свої погляди за допомогою проповідей і особистим прикладом. У 1649 р. вони організували комуну на пагорбі св. Георгія, де вони збиралися і спільно скопували під городи общинні землі. За це їх прозвали «дигери» (*digger* – копальник).

Очолив рух дигерів ***Джерард Уїнстенлі***, який народився 1609 р. в місті Ланкаширі в сім'ї торговця сукном. Де і чому навчався – невідомо. Але дуже цікавився юриспруденцією. З 1630 р. жив у Лондоні, працював учнем у компанії з торгівлі готовим одягом, з 1637 р. Уїнстенлі стає членом цієї компанії з повними правами. В подальшому вів дрібну торгівлю сукном, розорився, залишив Лондон. Поселився в графстві Суррей і став працювати за наймом. Знайомиться з бездомними батраками. Спілкування, робота з батраками, пробуджує бажання у Джерарда писати теологічні та юридичні (теоюридичні) памфлети. Як віруюча людина він вважав Бога великою юридичною силою. Юриспруденція Уїнстенлі має три етапи:

I. 1640–1648 рр., створюються памфлети «Таємниця Бога», «Наступ дня Божого», «Рай для святих», «Істина, яка підняла голову над скандалом».

II. 1649–1650 рр., заявляє про нову правову перебудову суспільства на засадах загальної власності на землю. Пише памфлет «Новий закон справедливості».

III. 1650–1652 рр. побудова справедливого суспільства в Англії. Розробляє проект вільної держави. Створює памфлет «Закон свободи». В справедливій державі юристів не буде. Землю продавати не будуть, тому люди, котрі повинні тлумачити закони, будуть непотрібні. Такі основні уяви Уїнстенлі про юридичну державу (утопічні). Помер після 1660 року.

Джерард Уїнстенлі заявляв, що революцію треба продовжувати до повного знищення королівського правління і приватної власності. Це основне джерело поневолення народу. У 1652 р. була опублікована книга Д. Уїнстенлі, а точніше програма заходів і дій дигерів. Усе заплановане в програмі виконати можна тільки за допомогою революційної влади і відповідних революційних законів. У цій роботі він уперше пише, що від старого ладу, заснованого на приватній власності, при переході до ко-

муністичного ладу повинен бути перехідний період. Уїнстенлі перший в історії створює проект конституції держави, заснованій на спільності майна. Проект складався з 62 законів: 1. Про обробку землі. 2. Про склади. 3. Про спостерігачів. 4. Про вибори посадових осіб. 5. Про свободу. 6. Про шлюб. 7. Закони проти зради. 8. Проти купівлі-продажу 9. Проти ледарства і т. ін.

На чолі Англії за проектом Д. Уїнстенлі передбачався Парламент, що переобирається щорічно: 1. Виборчі права мають усі чоловіки з 20 років, крім злочинців і тих, хто претендує на державні посади. 2. Закони, прийняті парламентом, обговорюються народом, який має право їх відхилити. 3. Посадові особи, у тому числі і судді, обираються тільки на один рік. 4. Нова держава охороняє суспільний порядок, гарантує права і свободи громадян, керує народним господарством. 5. У республіці повинна бути добре налагоджена служба інформації. Начальник пошти оповіщає усіх про досягнення у сільському господарстві, ремеслі, мистецтві, науці і т. ін., а також про помилки і нещастя.

До проекту були включені також і закони з питань кримінального права. До тих, хто спробує відновити приватну власність, і до вбивць застосовується страта. Хто скоїть тяжкі злочини і до тунеядців – застосовується рабство, каторжні роботи, тілесні покарання. Хто чинить менш небезпечні злочини – одержує попередження і пораду.

Джерард Уїнстенлі перший сформулював поняття свободи комуністичної, яка повинна відрізнятися від буржуазної. Комуністична свобода – це республіканська свобода, вільне користування землею.

Політико-правові вчення дигерів не дістали значного поширення в Англії. Але воно вплинуло на комуністичні утопічні ідеї теоретиків Франції, зокрема Мореллі. Про це він пише у своїй роботі «Кодекс природи» § 5, гл. 14.

Не одержала підтримку ідея дигерів зі створення комун на общинних, церковних і королівських землях. Не підтримали їхню ідею про те, що за певних умов держава взагалі непотрібна, як і саме право. Дигери робили наївну ставку на «пробудження закону справедливості».

Революція 1640–1649 рр. і всі пов’язані з нею події завершилися проголошенням в Англії республіки під протекторатом Кромвеля. Однак після його смерті у 1660 р. була відновлена монархія Стюартів.

4. ТЕОРІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА БЕНЕДИКТА СПІНОЗИ

Новий підхід до проблем держави, природного права запропонував у роботах: «Етика, доведена геометричним методом» (1675 р.), «Політичний трактат» (1677 р.), «Богословсько-політичний трактат» (1670 р.) та інших великий теоретик, філософ з Голландії ***Бенедикт*** (Барух) ***Спіноза*** (1632–1677). Народився в Амстердамі. Родом із купецької родини, яка втекла від інквізиції з Іспанії. Його подвійне ім'я – спочатку єврейське Барух, потім латинське – не випадково. Закінчив равінське училище, добре знав іврит, іудейські обряди, але не відвідував збори віруючих. Життя Спінози перетворилось на тяжке існування. Свобода і вільна думка були для нього головними. Відмовився від посади професора в Гейдельберзькому університеті в обмін на загрозу втратити свою незалежність, не прийняв пожиттєвої пенсії, навіть голодував, відмовився від спадку багатого мецената. Вислів Спінози: «Зайві гроші відволікають від спокою, радості життя і заважають досягти головної мети – пізнавати світ». Заробляв на життя шліфуванням лінз, що підірвало його слабке здоров'я. В 45 років Спіноза помер від сухот. Але все це не завадило йому стати класиком Просвітництва і внести великий вклад у розвиток науки про державу і право. Через свої погляди увійшов у гострий конфлікт із єврейською громадою. За це Амстердамська синагога відлучила Спінозу від церкви, і тільки в 1927 р. ієрусалимський раввін зняв велике відлучення. Спіноза змушений був залишити Амстердам і оселитися в провінції. Там він прийняв нове ім'я – Бенедикт.

У 1670 р. Спіноза видав «Богословсько-політичний трактат», де обґрунтовував свободу філософії і дав історичну критику Біблії. На обкладинці цієї роботи немає імені Спінози як автора, але усі знають, що саме він написав цей трактат. Епоха, в якій створював своє політико-правове вчення Спіноза, розвивалася в умовах загострення нападок кальвіністського духівництва на республіканський уряд, а також спроб дворянства встановити монархію.

Під природним правом Бенедикт Спіноза розумів об'єктивну необхідність, відповідно до якої існують і діють природа і кожна її частина. Основна суть усього вчення полягала в тому, що природне право ототожнювалося з «міццю» – здатністю будь-якої частини при-

роди до самозбереження. Право кожного сягає так далеко, як далеко сягає визначена йому міць. Людина така сама частина природи, як і будь-що інше. Прагнення до самозбереження визначає всі її пристрасті, афекти, тобто стан тіла та їхнє усвідомлення. На пізнанні пристрастей (афектів) Спіноза прагнув побудувати своє вчення про державу і право.

Спіноза, торкаючись у своїх роботах проблем людських дій і потягів, використовував висловлювання Гроція, Гоббса, Макіавеллі й інших мислителів. Він їх навіть критикував за те, що вони показували людей не такими, які вони є, а якими вони хотіли б їх бачити.

Людина, повчав Спіноза, за своєю природою егоїстична і корислива. Він засуджував погоню за наживою, жадібністю до грошей і називав це божевіллям. На таке здатна юрба, чернь. За це Спіноза критикував Томаса Мора і його Утопію, заявляючи при цьому, що ідеї, закладені в Утопії, нездійсненні.

Спіноза – прихильник ідеї суспільного договору. Необхідність держави і законів обумовлена природною причиною – суперечності між пристрастями і розумом людей. Людина тільки тоді вільна і могутня, коли керується розумом. Однак більшість людей – юрба. Вони одержимі спонуканням до нерозумних вчинків. Саме цим викликана необхідність права і держави. Жодне суспільство не може існувати без влади і сили, а, отже, без законів, що стримують пристрасті і неприборкані пориви людей. Закони, забезпечені заохоченням чи покаранням, необхідні для того, щоб підкорити розуму пристрасті, щоб «стримати юрбу, немов коня вуздою, настільки це можливо».

Закон, забезпечений примусом, об’єднує людей у суспільство і служить для приборкання пристрастей. У ньому повинен бути втілений істинний розум, завжди спрямований на загальне благо. Щоб такий закон був розумний, він повинен бути прийнятий великими зборами людей. Такий закон не можна довіряти створювати і приймати таким категоріям: 1. Монархам. 2. Сановникам. 3. Окремим особам. Розумні закони і загальна свобода приймаються в республіці, зокрема демократичній. Цим Спіноза висловив ідею демократичної держави. Абсолютну монархію засуджував. Закони за монархії виражають примхи правлячої верхівки і ворожі загальному добру. Спіноза допускав існування обмеженої монархії, аристократичної республіки. Але обидві ці форми держави повинні мати спеціальні засоби, що попереджають тиранію.

Єдино абсолютна держава, що спирається на згоду підданих і править за допомогою лише розумних законів, які забезпечують свободу, рівність, загальне благо, – це демократія. Спіноза називав її народною формою верховної влади. При державотворенні люди домовилися, щоб силу рішення набувало те, що одержало більшість голосів.

Концепція Бенедикта Спінози – перше в ідеології Нового часу теоретичне обґрунтування демократизму. Політико-правове вчення Спінози було великим кроком до усвідомлення сутності держави і права. Роботи Спінози неодноразово заборонялися урядом Голландії. Іудейська релігійна громада, кальвіністська релігійна організація переслідували Спінозу. Католицька церква роботи Спінози внесла до «Списоку заборонених книг».

5. ВЧЕННЯ ДЖОНА ЛОККА ПРО ПРАВО І ДЕРЖАВУ. ОБҐРУНТУВАННЯ «СЛАВНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» В АНГЛІЇ 1688 р.

Після страти короля Карла І Стюарта 30 січня 1649 р. в Англії була встановлена республіка, що проіснувала до реставрації і проголошення монархії в 1660 р. До влади знову прийшли Стюарти. Але їхня реакційна політика викликала невдоволення в суспільстві. У 1688 р. відбувається революційний переворот. Стюарти знову скинуті, і король Яків ІІ Стюарт утік із країни. У 1689 р. був прийнятий «Білль про права», який закріпив державно-правові гарантії законності і правопорядку.

Переворот 1688 р. увійшов в історію під назвою «Славна революція» 1688 р. Він оформив становлення в Англії конституційної монархії. Королівський престол зайняв Вільгельм Оранський. Конституційна монархія відкрила доступ великій буржуазії до управління справами держави. Публічна влада була компромісно поділена між: 1. Земельною аристократією. 2. Грошовою аристократією. 3. Верхами дворянства. 4. Верхами буржуазії. Так завершилася низка революцій в англійському суспільстві, яке з феодального переходило в капіталістичне.

Ідеологія соціального компромісу і політико-правові підсумки «Славної революції» 1688 р. одержали обґрунтування в працях Джо-

на Локка (1632–1704). Народився в сім'ї помічника мирового судді. Вчився, а потім викладав в Оксфорді. В 1667 р. став працювати домашнім лікарем і вихователем сина графа Шефтсбері – лідера опозиційної партії вігів. У цей час у Джона Локка пробуджується інтерес до юриспруденції. Критикує патріархальну юстицію, виступає проти схоластики, зацікавлюється ліберальними ідеями. Юстиція Локка – зоря лібералізму.

Джон Локк викладав в Оксфордському університеті, потім працював дипломатом, обіймав високі державні посади. Зайнявшись політикою, потрапив у королівську опалу. Змушений був залишити всі справи і відправитися в еміграцію. Локк написав низку робіт: «Досвід про людське розуміння», «Два трактати про правління», «Два трактати про уряд» (остаточний варіант – «Два трактати про державне правління», 1690 р.). До Англії Локк повернувся після «Славної революції». Його роботи містять програмні положення з найважливіших державно-правових принципів громадянського суспільства. Він подав критику теологічно-патріархальній теорії і виклав свою концепцію природного права.

Д. Локк виходив із уявлення про «природний стан». Він обґрунтовує ідею прав і свобод людини, що існують у додержавному стані. Природний стан Локк розумів як стан повної свободи у відносинах та діях і розпорядження своїм майном та особистістю і як стан рівності, при якому усяка влада і всяке право є взаємними, ніхто не має більше іншого.

До природних прав Локк відносив власність, що трактувалася досить широко: 1. Право на власну особистість (індивідуальність). 2. Право на свої дії. 3. Право на свою працю і його результати. Саме праця відокремлює «моє», «твоє» від загальної власності. Обґрунтування приватної власності було спрямоване проти зрівняльних теорій і вчень. У природному стані усі рівні, вільні, мають власність. (З появою грошей з'явилась нерівність.) Природний стан – не стан миру, безпеки і доброзичливості. Закон природи пропонує мир і безпеку. Однак будь-який закон має потребу в гарантіях. Природні закони, як і будь-які інші, забезпечуються покаранням порушників закону. Найважливіша гарантія закону і законності – це невідворотність покарання.

Для створення гарантій природних прав і законів, вважав Локк, люди відмовилися від права самостійно забезпечувати ці права і закони. У результаті суспільної угоди гарантом природних прав і свобод

стала держава. Вона одержала можливість і право: 1. Видавати закони. 2. Використовувати силу суспільства для застосування цих законів. 3. Налагоджувати відносини з іншими державами.

Держава створена для гарантії природних прав (свобода, рівність, власність) і законів (мир і безпека). Держава не повинна зазіхати на ці права. У природних прав мають бути надійні гарантії. Головна небезпека для природних прав і законів випливає з привілеїв, особливо з привілеїв носіїв владних повноважень.

Абсолютна монархія – завжди тиранія, тому що немає ніяких гарантій природних прав. «Як тлумачити і розуміти зміст природних законів?», – ставив запитання Дж. Локк. Відповідь була такою: «Закон природи не є писаним законом і його ніде не можна знайти, крім як у розумах людей». Коли хтось, вилучений з-під влади законів, має привілеї, то це головна небезпека для природних прав і законів. Звідси Дж. Локк виводить одне з основних положень своєї політико-правової теорії: «Ні для однієї людини, яка знаходиться в суспільстві, не може бути зроблене виключення з законів цього суспільства».

Межі влади держави за всіх форм правління – природні права підданих. Державна влада не може брати на себе право управляти за допомогою свавільних деспотичних указів. Навпаки, вона зобов'язана відправляти правосуддя і визначати право підданого за допомогою проголошених законів і відомих, уповноважених на те суддів. Влада не може позбавити будь-яку людину частини її власності без її згоди. Якщо влада буде зазіхати на природне право і свободу народу, він має право почати повстання проти тиранічної влади.

Джон Локк теоретично обґрунтував концепцію поділу влади. Він розрізняв: законодавчу, виконавчу, союзну (федеративну) влади. Гарантія і втілення свободи – рівний для усіх, загальнообов'язковий, непорушний і постійний закон. Законодавча влада є вищою владою в державі. Вона заснована на згоді і довірі підданих.

Дж. Локк – прихильник представницької системи, прийняття законів представницькою установою, що обирається народом і відповідальна перед ним, тому що народові завжди належить верховна влада відстороняти чи змінювати склад законодавчого органу.

До прав законодавчої влади Дж. Локк відносив також призначення суддів. Законодавча і виконавча влади не повинні знаходитися в одних руках. У противному випадку носії влади будуть приймати вигідні тільки для них закони і виконувати їх. Небезпечно монарха й уряд наділяти

законодавчою владою, тому що вся їхня діяльність буде спрямована проти природних прав підданих.

Законодавча влада – вища влада в тому сенсі, що закони строго обов'язкові для уряду, чиновників і суддів. Монарх – глава виконавчої влади. Має право розпускати і скликати парламент, право вето, право законодавчої ініціативи, право удосконалювати виборчу систему. Але діяльність монарха й уряду має бути строго підзаконна, причому монарх не повинен перешкоджати регулярним скликанням парламенту.

Обґрунтування природних прав, що виражали основні принципи громадянського суспільства в області права (свобода, рівність, власність), принесло славу Джонові Локку як засновнику лібералізму. Дослідження гарантій цих прав, їх захисту від сваволі влади, обґрунтування поділу влади ставить його в перші ряди теоретиків парламентаризму. Прагнення обмежити діяльність держави охоронними функціями кладе початок ідеям правової держави.

Гуманістичний зміст політико-правового вчення Локка найбільш повно виражений у концепції природних прав людини. Створена Дж. Локком концепція прав людини щодо свободи, рівності, власності, що не залежать від держави, розвивалася і доповнювалася в наступні століття. Вчення Джона Локка про державу і право є класичним вираженням ідеології ранньобуржуазних революцій із усіма її сильними і слабкими сторонами.

ТЕМА VI.
ПРАВОВІ ІДЕЇ НІМЕЦЬКОГО ТА ІТАЛІЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА XVII–XVIII СТОЛІТЬ

План

1. Природно-правові теорії в Німеччині. Самуїл Пуфендорф. Християн Томазій. Християн Вольф.
2. Правові теорії в Італії. Джамбаттіста Віко. Чезаре Беккаріа.

1. ПРИРОДНО-ПРАВОВІ ТЕОРІЇ В НІМЕЧЧИНІ. САМУЇЛ ПУФЕНДОРФ. ХРИСТИЯН ТОМАЗІЙ. ХРИСТИЯН ВОЛЬФ

Просвітництво – впливовий загальнокультурний рух епохи переходу від феодалізму до капіталізму. Специфіка змісту Просвітництва характеризується двома моментами: його соціальним і моральним ідеалом, планом здійснення цього ідеалу. Діячі Просвітництва мріяли затвердити на землі «царство розуму» (різнобічна досконалість людей, торжество гармонії і справедливості). Природно-правова теорія була прямою спадкоємицею гуманістичних ідей Відродження, його віри в могутність і кінцеве торжество людського розуму. Нова епоха переклала ці ідеї на мову права. Саме тому природно-правова теорія, як і сучасне їй Просвітництво, виявилися універсальними. Ці ідеї могли сприйматися і сприймалися за різних соціально-політичних умов і відповідно одержували різне тлумачення.

Тридцятирічна війна 1618–1648 рр. привела до виникнення в деяких землях Німеччини поліцейської держави. Крім того: посилилися феодальна експлуатація, політична й ідеологічна реакція, утвердився князівський абсолютизм. Усе це разом узяте істотно затримало соціально-економічний та ідейний розвиток країни. Того часу Німеччина, як її ще називали Священна Римська імперія німецької нації, являла собою державу, роздріблену на безліч окремих держав на чолі з деспотами. Вона дуже сильно відставала у своєму розвитку від Англії, Голландії, Франції.

У цьому жахливому стані наприкінці XVII ст. зароджується німецьке Просвітництво як спроба систематизувати і популярно донести доктрини природного права, пристосувати їх до потреб буржуазного розвитку Німеччини. Діячі Просвітництва прагнули перебороти негативний вплив теології на юриспруденцію. Але в галузі державно-правової теорії Просвітницький рух Німеччини був неоднорідним. Утворилося два напрямки чи два крила: 1. Помірне крило, куди увійшли С. Пуфендорф, Х. Томазій, Х. Вольф. 2. Радикальне, ліве крило, куди увійшли М. Кнутцен, Т. Лау, Г. Лессінг.

Першим у Німеччині створювати юридичну науку на світській основі почав юрист і історик Самуїл Пуфендорф (1632–1694). Серед багатьох робіт у Пуфендорфа особливе місце займають і мають велике значення «Право природне і право народів», «Про посади людини і громадянина». Його праці були перекладені в багатьох країнах Європи. Навіть у Російській імперії Петро І наказав перекласти російською мовою роботи С. Пуфендорфа, присвячені питанням держави і права. Пуфендорф синтезував вчення Ж. Бодена, Г. Гроція, Т. Гоббса і відокремив науку про право від релігійної схоластики. Право повинне узгоджуватися із законами розуму незалежно від релігійних догм і навіть чинного законодавства.

Початковим пунктом теорії Пуфендорфа є концепція природного, додержавного суспільства. Міркував він приблизно так. У зв’язку зі збільшенням чисельності населення страх перед можливим злом призвів до того, що людству довелося розпрощатися з первісною ідилічною формою співжиття. Було надано імпульс державотворенню, єдино надійної установи для безпеки людей. Так, С. Пуфендорф намагався створити світську правову теорію, світське вчення про державу, відстояти свободу думки. На той час це був прогрес. Однак водночас він обґрунтовував необхідність збереження кріпосництва і князівського абсолютизму.

Вчення про право і державу будувалося на уявленні про природний стан співжиття, де немає війни «усіх проти всіх». Потреби людей задовольняються. Відсутні незручності природної рівності і волі. Над індивідами не стоїть примусова сила. Тому держава – це продукт свідомої діяльності людей. Люди самі вирішили об'єднатися. В основі виникнення держави й об'єднання людей лежали тільки два договори. Перший – між людьми про об'єднання і вибір форми правління. Другий – між людьми й обраним ними правителем про обов'язки підданих підкорятися владі й обов'язок правителя піклуватися про підданих з метою їхньої користі і безпеки. Другий договір припускає збереження людьми деяких природних прав, а саме свободи віросповідання, свободи переконань, але не допускає опору владі. Пуфендорф стверджував, що походження держави не випадало з поля зору Бога. Він контролював цей процес. Саме Бог був ініціатором державотворення. Перед державотворенням Бог попередньо дістав вільну згоду людей.

Кращою формою правління за Пуфендорфом може бути тільки монархія. Необмежена влада монарха забезпечує суспільний порядок і безпеку підданих, а це найголовніше. Природну свободу люди втратили під час утворення держави. Держава одержала право карати людей в ім'я загального блага. За допомогою природно-правової теорії Самуїл Пуфендорф обґрунтовує і відстоює князівський абсолютизм, що склався в окремих землях Німеччини. Кріпосництво, яке процвітало, теж знайшло обґрунтування в роботах теоретика. Він доводив, що це результат добровільного договору між хазяями і підданими. Хто не мав роботи і засобів існування, добровільно здав себе в кріпосництво заради власної вигоди.

Держава має право карати єретиків, якщо вони закликають не коритися владі. Але якщо в людини є власні погляди стосовно наукових питань, своє віросповідання, свої переконання, що відповідає іншому договору, держава не повинна карати. Отже, Самуїл Пуфендорф закладав основи політико-правового вчення з питань взаємин між державою і церквою.

Призначення держави – бути надійним гарантом порядку і спокою в людському роді. Але якщо монарх чи князь штовхатиме державу до лиха, до загальної загибелі, то весь народ може йому не підкоритися, що переросте в загальний опір. Окремі громадяни чинити опір монарху не мають права.

Вчення Самуїла Пуфендорфа продовжив його послідовник, професор, ректор університету в Галлі ***Християн Томазій*** (1655–1728).

Він був глибоко віруючим. У нього не було сумніву в тому, що всіма процесами у світі керує Бог. Першим у Німеччині почав читати лекції з питань природного права не латиною, а німецькою мовою. Він продовжував розробляти політико-правову і державну науку, вільну від теології. У його вченні була закладена думка, що природне право дароване Богом. Цю тезу він назвав «максима», яка припускала чинити відповідно до гуманних вимог людського співжиття. А саме: утримуватися від сумнівних вчинків, що буде передумовою для реалізації споконвічно властивого людині прагнення до щастя. Ця «максима» коріниться в самій природі людини, що додавало природному праву характеру зводу заповідей моралі.

Християн Томазій доводив, що для державотворення Бог не знадобиться. Воно виникає з договору. У людей, які не знали приватної власності, з'явилося багато проблем. Суспільство жило без турбот, блаженним життям, хотіло жити так і надалі. Ось чому для подолання різних перепон і проблем була покликана держава.

Х. Томазій думав, що людина – істота суспільна. Природа її полягає в тому, щоб, прагнучи до особистого блага, жити в мирному спілкуванні з іншими. Але людині властиві і погані риси. Це прагнення до користолюбства і честолюбства. Тому основа природного права – мораль, що повеліває робити те, що відповідає розумній природі людей. Але вимоги моралі не підкріплені примусом. А оскільки люди поділяються на мудрих і дурних і для мудрих потрібна тільки порада, а для дурних – примус, то розраховувати на добровільне слідування вимогам моралі не можна. Тому необхідна примусова влада. Вона рятує людей від страху перед шкодою, яку можуть заподіяти дурні. Це може здійснюватися тільки державою, створеною людьми, а не Богом. Причому такі дії здійснюються примусово, можливе нав'язування права фізичною силою. Томазій називає такий процес специфічною ознакою норм і права чи актом державної влади.

Держава, за визначенням Християна Томазія – природне суспільство, що уособлює в собі верховну владу заради статку всіх і загального благополуччя. Як і С. Пуфендорф, він вважав, що утворення держави було оформлене двома суспільними договорами: 1. Про об'єднання в державу. 2. Про призначення правителя. Влада правителя має за мету зберегти суспільний мир. Вона не поширюється на діяльність людського розуму.

Х. Томазій до демократичних перетворень і взагалі до демократії ставився не дуже позитивно. Він із захопленням говорить про монар-

хію, звеличує її і заявляє у своєму політико-правовому вченні, що монархія – краща форма держави. Передумовою влади монарха є згода народу, а тому протестувати навіть проти несправедливостей і утисків народ не може. Якщо монарх виходить за рамки, окреслені суспільним договором, і народу вже не під силу терпіти, то можна організувати протест проти монарха, але тільки пасивний.

У німецькій політико-правовій думці зростало критичне ставлення до порядків у поліцейській державі. Але воно було помірним і ліберальним, на рівні побажання: не зазіхати на свободу, не зазіхати на віросповідання, не зазіхати на свободу переконань, не зазіхати на мрії про суспільний ідеал.

Державну владу і межі її впливу Х. Томазій розглядав у трьох аспектах: моральному, політичному, правовому. У сфері моралі діє тільки порада: «роби для себе те, що ти бажаєш, щоб інші робили для тебе». Томазій мораль ставить вище права. Не може бути гарним політиком той, хто не є справді дієвою, моральною особистістю. На той час це була досить смілива заява. У політиці порада і наказ: «роби для інших те, що ти бажаєш, щоб вони робили для тебе». У праві діє тільки наказ: «не роби для інших те, чого ти сам собі не бажаєш». Право в державі вміщує чітку вказівку (імперативний і заборонний характер). Воно визначає лише зовнішні обов'язки, і тільки в правовій сфері діє наказ держави. Х. Томазій доводив у своїх вченнях, що необхідно обмежити сферу дії права. Держава, як і церква, не повинні зазіхати на духовну свободу особи і свободу переконань. Щоб догодити світській і духовній владі він рекомендує не піддавати карному переслідуванню єретиків, а просто висилати їх за межі держави. Томазій виступав проти втручання в особисте життя підданих. Він також був проти процесів інквізиції, застосування катувань, обвинувачення в чаклунстві.

У далекій перспективі у своїх політико-правових вченнях Християн Томазій передбачав щиру людську спільність. Там без усяких перешкод повинно було запанувати повне щастя. Але на зміну ліберальним побажанням та ілюзорним мріям приходило консервативне тлумачення природно-правових ідей.

Таку спробу зробив професор природного і міжнародного права, великий енциклопедист німецького Просвітництва, який працював в університеті у Галлі, ***Християн Вольф*** (1679–1754). Його цікавили проблеми свободи особистості, норми природного права, потяг людини до щастя. Однак практичні висновки професор робив так, що вони ви-

правдовували поліцейську державу. Практичний підсумок Вольфа – це теоретичне обґрунтування держави освіченого абсолютизму.

За своєю природою людина прагне до удосконалювання. Розум указує шлях до цього – роби добро й уникай зла. Такий моральний закон природи. Людина зобов'язана слідувати цьому моральному законові, у цьому її право. Людина повинна удосконалювати свою душу, тіло і суспільство в цілому. Є природжені людські права, як і природжені людські обов'язки. Право витікає з обов'язку морального, але обов'язку людини.

Від природи всі люди рівні. Тому всі мають рівні права. Жодна людина не має влади над іншою. Усі люди вільні. Моральний обов'язок удосконалюватися породжує право на творчість, наукові дослідження, право на життя, право на працю. Без праці немає удосконалювання.

У природному стані люди жили сім'ями. Вони не мали досить коштів для удосконалювання. Тому сім'ї вирішили об'єднатися в державу. Мета держави: загальний добробут, загальна безпека, забезпечення удосконалювання людей. Об'єднавшись у державу, люди утворили народ. Народ передав сам свою верховну владу урядові.

Християн Вольф визначив такі форми держави: 1. Демократія. 2. Аристократія. 3. Монархія. 4. Змішана форма. Краща форма, на його погляд, – монархія, тому що монарх завжди представляє весь народ.

З утворенням держави народ обмежив свою свободу сам. В ім'я цього ж обмежена і природна рівність людей. Так само кожна людина може обмежити свою свободу і віддати себе в рабство. Звідси виникає влада одних осіб (панів) над іншими (кріпаками).

Закони держави – практична реалізація природного закону. Вони дають свободу, необхідну для виконання моральних обов'язків. Право – свобода дій для виконання обов'язків. Рамки такої волі визначаються владою держави, владою освіченого монарха, який піклується про загальне благо. Ця турбота регламентує всі сфери людської діяльності: господарську, духовну, політичну, наукову.

Монарх може і повинен змушувати працювати, надавати роботу, встановлювати розмір заробітної плати, ціни на товар, піклуватися про шкільну освіту, розвиток мистецтва, зобов'язувати ходити до церкви, забороняти зібрання у приватних будинках, не допускати поширення вчень, шкідливих для державного блага, релігії, моральності. Для цього монарх має бути наділений необмеженою владою: у законодавстві, у судовій сфері, у призначенні чиновників, у питаннях війни і миру.

Щоб максимально використовувати свою владу для загального блага, монарх повинен бути доброчесним, знати науку управління державою, любити свій народ, оточувати себе розумними радниками, не чинити сваволю. Покора монарху повинна бути безумовною, оскільки опір може повернути людей у природний стан, попереджав у своїх політико-правових вченнях Християн Вольф.

Таким чином, теоретик німецького Просвітництва Вольф підтримував у політико-правовій ідеології XVII–XVIII ст. ідеї освіченого абсолютизму. Прусський король Фрідріх II писав Х. Вольфу, що задача королів підтримувати і здійснювати природно-правові вчення таких теоретиків, як Християн Вольф.

У низці країн, особливо в Англії, Франції, природно-правове вчення стало ідейною зброєю у боротьбі проти феодального абсолютизму, теоретичною базою буржуазних революцій. У Німеччині воно перетворилося на засіб раціоналістичного обґрунтування режиму монархів, що існував.

2. ПРАВОВІ ТЕОРІЇ В ІТАЛІЇ. ДЖАМБАТТІСТА ВІКО. ЧЕЗАРЕ БЕККАРІА

Кілька століть, як нам відомо з історії, Італія була політично роздробленою країною. Князівства, міста-республіки у взаємних конфліктах перетворили Італію на знесилену державу. Це дало можливість Іспанії легко захопити ворогуючі між собою італійські князівства. Король Іспанії фактично став управляти Італією. Така ситуація дуже сильно утруднювала соціальний розвиток країни.

Буржуазія Італії, що тільки почала формуватися, була неоднорідною. Її можна поділити на три частини. Перша – боялася всього нового і не хотіла ніяких змін. Її влаштовувало правління Іспанії. Друга – налаштована помірно, готова була йти на компроміси з феодалами. Третя – висловлювала побажання домогтися централізації держави.

Цю політико-правову позицію італійської буржуазії, що переважно складалася з лихварів і торговців, поділяли італійські просвітителі XVIII ст., які розробляли свої правові вчення. Одним із перших представників італійського просвітительства був неаполітанський філософ

Джамбаттіста Віко (1668–1744). Він розумів політико-правові процеси як об'єктивний закономірний процес, який має циклічний характер. Історія для нього – нескінченна низка людських вчинків. Ці вчинки направляє божественне провидіння.

У 1725 р. Віко написав роботу «Основи нової науки про загальну природу нації». Це його головна праця, в якій він спробував пояснити виникнення, дію державно-правових інститутів, що в історії пройшли три цикли.

Перший цикл Віко назвав початковою стадією, божественною, епохою богів. Ця стадія чи цикл не знає державності, не знає юридичних норм. Законами в цьому циклі служили пророкування оракулів і провидців, які повідомляли людям волю богів. Право було засноване на надприродному авторитеті і не припускало ніякого раціонального пояснення. Суспільством керували жриці. Матеріальні потреби, боротьба протилежних устремлінь підготовляють виникнення законів і держав. Не в суб'єктивних намірах і не в різних хитрощах людей, а в об'єктивній необхідності й у логіці речей потрібно шукати причину появи держави. Віко критикує теорію школи природного права, а саме – концепцію договірного походження держави. Він не пов'язує виникнення держави з договором. Для кожної форми державності він указує свою особливу підставу, свої причини появи.

Другий цикл відбувається в епоху героїв. Держава існує як влада аристократії. Вона диктує наповнені корисливістю правові норми. Нещадно і жорстоко придушує плебеїв. Право в цьому циклі – право грубої сили.

Третій цикл – епоха людей. Для неї характерний республіканськодемократичний устрій або ж представницькі монархії з гідними людини правами і свободами, що забезпечують народний суверенітет. Закони в цій фазі мудро і гнучко об'єднують особисті інтереси із загальними. Установлюють рівність між людьми юридично.

Джамбаттиста Віко ідеалізував майбутнє буржуазного суспільства. Але ця політико-правова ідеалізація того часу мала прогресивний характер. У цьому його заслуга. Він спробував докладно розробити і продовжити політико-правове вчення, що одержало назву «теорія круговороту». Ідеї Віко довгий час не визнавали.

Відомим представником італійського Просвітництва XVIII ст. був творець правових вчень юрист Чезаре Беккаріа (1738–1794). Народився він у місті Мілан, яке тоді було під владою Австрії. Закінчив єзуїтську

школу, отримав гарну освіту. Написав багато робіт. Однак основна робота – «Про злочини і покарання» у 1764 р. була опублікована таємно. Викликала критику з боку церкви і широке визнання просвітителів того часу. Імператриця Австрії Марія-Терезія, яка претендувала на «освічений абсолютизм», узяла Ч. Беккаріа під свій захист. Надала йому кафедру в Мілані, а згодом ряд державних посад.

Робота «Про злочини і покарання» перейнята вірою в людський розум, волелюбністю, ідеями гуманізму і законності. Ч. Беккаріа взяв ідеї Гроція, Гоббса, представників французького Просвітництва (Вольтера, Монтеск'є, Дідро, Руссо, Гельвеція та ін.), синтезував їх, узагальнив і створив своє вчення. Для загального блага люди об'єдналися і пожертвували частиною своєї свободи в ім'я безпеки і захисту свободи, що у них залишилася. З пожертвуваної людьми частини свободи й утворилася, за суспільним договором, верховна влада держави. Охороняти її став суверен – представник усього суспільства. Він повинен був забезпечити людям загальне благо – безпеку і справедливість.

Чезаре Беккаріа розрізняє справедливість – божественну, природну і людську. Перші дві справедливості засновані на божественних і природних законах. Людська справедливість базується на суспільному договорі, що встановлює межі влади держави. Вона мінлива. Її критерієм повинне бути загальне благо. Засновані на ній закони держави повинні мати на увазі можливо більше щастя для можливо більшого числа осіб. Але неосвічені уявлення про справедливість призвели до того, що закони держави стали зброєю в руках незначної меншості. Закони несправедливі, закріплюють станові привілеї, нерівність перед кримінальним законом, право сильного, пов'язані з ним несвободу і насильство.

Чезаре Беккаріа критикував сучасну йому юриспруденцію, при якій законами вважаються вислови римських і середньовічних юристів, а кримінальне право спирається на вікові забобони. Існуючі закони служать тільки для прикриття насильства і допомагають приносити народ у жертву ненаситному ідолу деспотизму. Причину цього Беккаріа вбачав в утвердженні приватної власності, що дає одним владу, благополуччя, а іншим – убогість і безправ'я. Право власності – «жахливе і, може бути, не необхідне право». Але відразу у своєму політико-правовому вченні Беккаріа і не думає про знищення приватної власності. А, навпаки, висловлює побажання поступового урівняння матеріального становища людей. Не виступає він і за радикальну перебудову суспільства.

Усі свої надії Беккаріа пов'язує з освіченим монархом, що буде піклуватися про своїх підданих, про усунення убогості і нерівності. Такий монарх буде сприяти розвиткові наукам, мистецтва, освіченості і моральності народу. Монарх видає справедливі і мудрі закони, перед якими усі будуть рівні, яких будуть строго дотримуватися і які забезпечать права людини.

Чезаре Беккаріа вважають родоначальником класичної школи в науці кримінального права. Розвиваючи ідею законності, він стверджував, що свобода громадянина в його праві робити все, що не суперечить законам, що сама влада повинна строго дотримуватися законів. Без цього не може існувати «законне суспільство». Зазіхання на безпеку і свободу громадян є одним із тяжких злочинів. Тільки закони можуть установлювати покарання, і право їх видання належить лише суверену як представнику всього суспільства. Сам суверен може видавати лише загальні закони, але не може судити за їх порушення. Це задача суду, що з'ясовує факти. Покарання ж, обумовлене судом, не може виходити за межі, встановлені законом, інакше воно несправедливе і не відповідає умовам суспільного договору, вважав Беккаріа.

У роботі «Про злочини і покарання» Чезаре Беккаріа обґрунтовує ідеї, які покладені в основу «класичної теорії» кримінального права. Він стверджував, що причина злочинності полягає у соціальних умовах – убогості людей і зіткненні їхніх інтересів, породжуваних людськими пристрастями. Потрібно відрізняти злочини справжні від злочинів уявних і невмотивованих. Метою покарання має бути попередження нових злочинів і виправлення злочинців. Для цього покарання повинне бути публічним. Беккаріа був проти застосування феодальних методів дізнання (катувань). Закликав до обмеження застосування страти. Він відстоював рівність усіх перед законом і можливість покарання людини тільки за ті діяння, що визначені законом як злочинні.

Політико-правові вчення й ідеї Чезаре Беккаріа знайшли своє відображення в таких важливих конституційних документах, як французька Декларація прав людини і громадянина кінця XVIII ст., а також у кримінальному і кримінально-процесуальному законодавстві Франції початку XIX ст.

Аргументи Беккаріа на користь скасування страти – це практично перший в історії теоретичний виступ такого роду. Страту він припускав тільки в надзвичайних обставинах. (Збереження існуючого правління,

чи коли нація бореться за свою свободу.) У всіх інших випадках страта несправедлива і невиправдана.

За природним правом, теоретично неприпустимо, щоб людина бажала позбавити себе життя і, отже, вона не могла надати це право іншим. Страта – війна нації з громадянином, це повернення в природний стан. Багатовіковий досвід показує, що погроза страти не зупиняє злочинця. Більш ефективне покарання – довічне позбавлення волі. Страта невиправдана і з моральної точки зору. Це, навпаки, веде до жорстокості й аморальності. Невиправдана страта і з точки зору юридичної. Її застосування може бути результатом помилки суддів, що стає вже непоправною, доводив Беккаріа.

Правові вчення Чезаре Беккаріа стали класичним напрямком у кримінально-правовій науці і кримінальному законодавстві, що закріпили такі прогресивні принципи, як: рівність перед законом, немає злочину і немає покарання без вказівки на те у законі, відповідність міри покарання тяжкості скоєного злочину.

Чезаре Беккаріа одержав від Катерини II запрошення приїхати до Російської імперії. Але він відмовився. Однак у документі Російської імперії державної ваги, відомому як «Наказ» Комісії зі складання нового Уложення, що почала працювати через три роки після виходу книги Беккаріа «Про злочини і покарання», половина статей з кримінального права запозичена в нього. А вся X глава «Про утворення кримінального суду» – переклад з Чезаре Беккаріа.

Політико-правові вчення італійських просвітителів зробили величезний внесок у розробку теорії правової держави, принципів лібералізму. Захистили такі універсальні цінності, як свобода, честь, гідність людини, суспільний порядок. І це можна забезпечити не репресіями, грубою силою, а справедливими законами, високою свідомістю людини і самодисципліною.

Таким чином, епоха Просвітництва в Німеччині й Італії XVII–XVIII ст. заклала засади нових політико-правових концепцій, що поєднували право і мораль, норми природного і позитивного права.

ТЕМА VII.
КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА У XVIII СТОЛІТТІ

План

1. *Політико-правова програма Вольтера.*
2. *Політико-правова доктрина Шарля Монтеск'є.*
3. *Теорія народного суверенітету Жан-Жака Руссо.*
4. *Політико-правові вчення французького соціалізму і комунізму.*
5. *Політико-правові думки періоду Французької революції 1789–1794 рр.*
6. *Проблеми держави і права в документах «Змова в ім'я рівності».*

1. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ПРОГРАМА ВОЛЬТЕРА

У Франції в період підготовки і проведення Французької революції 1789–1794 рр. політико-правові теорії, вчення були спрямовані на розв'язання таких проблем: *економічної*, бо до XVIII ст. Франція стає найбільшим центром європейської торгівлі, але при цьому зберігаються кріпосницькі відносини, що перешкоджали розширенню внутрішнього ринку; *політичної*, бо швидкими темпами розвивалась буржуазія, але їй протистояла абсолютна монархія; *ідеологічної*, бо у релігійних війнах, що охопили Францію в XVI–XVII ст., перемогу одержав католицизм, який перейшов у наступ на інших віруючих, довівши це до релігійної нетерпимості і фанатизму.

У цій ситуації програму антифеодального руху в політико-правових вченнях розробляли представники таких напрямків як просвітницкий і революційно-демократичний.

Головним натхненником і загальновизнаним лідером французького Просвітництва був ***Франсуа Марі Аруе*** (1694–1778), більше відомий під псевдонімом Вольтер – мислитель, письменник, філософ. Народився в сім'ї нотаріуса. Батько, плануючи кар'єру сина, віддав його на навчання в єзуїтський коледж із високою репутацією. Зв'язки батька в суспільстві забезпечили сину вхід у великосвітські кола. Доводилось інколи витримувати і приниження. Вольтер – один із 137 його псевдонімів. Став цікавитись юриспруденцією. Найбільше його знають як Вольтера – юриста, котрий трактував правові факти, вів боротьбу проти свавілля. Його протести стали базою для початку реформ в юстиції, судочинстві, пенітенціарній системі не тільки у Франції, а й у багатьох Європейських країнах.

Помер Вольтер у Парижі на початку 1778 р., куди приїхав самовільно, на свій страх і ризик. Поліція заборонила повідомляти про його смерть і таємно похоронила в провінції.

За виступи проти католицької церкви, релігійного фанатизму, мракобісся Вольтер змушений був залишити Францію і жити в Англії. Основні політико-правові вчення він розробив у вигнанні. Після повернення до Франції Вольтер написав роботу «Філософські листи», у першому варіанті – «Листи про англійців». Ця праця, що зробила його відомим у Європі, містила, по суті, програму французького Просвітництва.

Політико-правові вчення Вольтера будувалися на філософії «деїзму». «Християнство і розум не можуть існувати одночасно». Освічені люди не мають потреби у християнських одкровеннях. Віру в караючого Бога необхідно зберегти для «черні». Звідси відомий вислів Вольтера: «Якби Бога не було, то його потрібно було б вигадати». Вчення і принципи «деїзму» Вольтер перетворив на знаряддя боротьби з католицизмом і висунув ще одне гасло: «Роздавіть гадину!»

Феодальні порядки Вольтер критикував з позицій раціоналізму. На зміну деспотичному правлінню прийде царство розуму і свободи. Кожній людині будуть надані природні права – право на особисту недоторканність, право приватної власності, свобода друку, свобода совісті і т. ін.

Свободу Вольтер трактував так: «Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів». Свобода повинна усунути всі феодальні

пережитки, що сковують ініціативу людини і підприємницьку діяльність. Програма ліквідації кріпосного права, яку розробив Вольтер, передбачала звільнення кріпаків, які належали церкві і державі. Селян, які належали поміщикам, можна звільняти тільки за згодою власника, і то за викуп. Цим положенням Вольтер враховував інтереси дворянства.

Політичну організацію майбутнього «царства розуму» Вольтер не прагнув визначити у всіх деталях. Він зосередив свою увагу на пропаганді ідей законності і ліберальних методів здійснення влади. Керувати державою повинні тільки власники. Вольтер визнавав природну рівність. Але рішуче виступав проти соціальної і політичної рівності людей. У суспільстві повинно бути два класи. Один клас – багаті, які наказують, інший – бідні, які служать.

Вольтер не претендував на головного теоретика з усіх питань. Він надавав можливість іншим просвітителям розробляти проекти ідеального устрою держави. У своїх політико-правових вченнях Вольтер віддавав перевагу республіці, але зразком державної організації називав парламентські установи в Англії. Політичний ідеал Вольтера – ідея поділу влади. Майбутнє він пов'язував із розвитком знань, піднесенням культури. Все це разом узяте, на його думку, повинне привести до того, що правителями буде усвідомлена необхідність реформ. Вольтер прагнув спрямувати монархів на шлях істини. З цією метою він їздив на прийом до Фрідріха Прусського. Активно листувався з Катериною II.

До революції у Вольтера було різне ставлення. Виправдовуючи революції, що відбулися, страту англійського короля Карла I, мріючи про усунення всіх тиранів, він водночас, був проти кровопролиття, громадянських воєн, на які перетворюються революції. Вольтер і усі просвітителі Франції схилялися до поступового проведення реформ зверху.

Заслуга Вольтера полягає в тому, що він: 1. Визначив програму французького Просвітництва. 2. Заклав основи просвітительської критики релігії. 3. Його ідеї виражали інтереси торгово-промислової верхівки французького суспільства. 4. Його ідеї мали революційний характер. 5. Виступив проти феодальних порядків. 6. Виступив проти абсолютизму. 7. Підготував ґрунт для подальшого розвитку політико-правових вчень. 8. Вплинув на усе французьке Просвітництво.

2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА ШАРЛЯ МОНТЕСК'Є

Великий політичний мислитель і теоретик держави, видатний юрист, яскравий представник французького Просвітництва Шарль Луї де Монтеск'є (1689–1755) створив своє вчення про державу і право. Народився 18 січня в аристократичній родині, отримавши ім'я і прізвище Шарль Луї Секунда, барон де Ла-Бред де Монтеск'є. Прізвище Монтеск'є, яке стало відоме на весь світ, він дістав у 1716 р. від свого рідного дядька, у котрого не було дітей. Отримав Шарль від дядька в спадок і його майно: багато землі, будинки, посаду президента Бордоського парламенту, який у той час був судовим закладом.

З 10-ти років Шарль навчається в коледжі при монастирі в місті Жюльї, отримує гарну освіту. Опанував античну літературу, філософію, розібрався, що таке республіканське правління, політична свобода. Юриспруденцію почав вивчати самостійно, коли сім'я приймає рішення, що після смерті дядька посада президента парламенту в Бордо перейде Шарлю. Пізнання права, законодавства були тяжкою справою, але Монтеск'є досяг своєї мети. Він зайняв місце президента парламенту, одночасно працює в Бордоській академії, членом якої його обрали. В цей час зароджуються його головні політичні та правові ідеї, що визвали сенсацію в Європі.

У 1725 році барон переїжджає на постійне місце проживання в Париж. Стає членом Паризької академії. Згодом приймає рішення відправитись у подорож для вивчення обрядів, політики, права народів інших країн. Цей час займає три роки. В квітні 1731 р. Монтеск'є повертається в Париж. Друкуються і виходять у світ основні його роботи. Останні роки свого життя Монтеск'є провів у своєму замку в селі. Поети присвячували йому вірші, трактати. Селяни і паломники приходили з ним поспілкуватися, а то і просто побачити.

У цей час професора Ла-Бомеля, який підтримував зв'язки з Монтеск'є, пропагував його роботи, заарештували і посадили в Бастилію. Монтеск'є поїхав виручати професора із біди за допомогою своїх впливових друзів. Ла-Бомеля звільнили, в цей час Монтеск'є застудився, захворів на запалення легенів і 10 лютого 1755 р. помер. Але Юстиції Шарля Луї Монтеск'є судилося стати світовим досягненням. Вона стала частиною правової культури людства і була передовою на той час.

Свої погляди й ідеї на питання держави і права Монтеск'є спочатку виклав 1721 р. у романі «Перські листи». Потім – в історичному нарисі «Міркування про причини величі і падіння римлян» (1734 р.). У результаті двадцятилітнього вивчення історії законодавства з'являється головна його робота – книга «Про дух законів» (1748 р.). Ця книга зробила Ш. Монтеск'є одним з авторитетніших класиків у всесвітній політичній і правовій думці. Ідеологи абсолютизму і церкви, навпаки, піддали її різкій критиці. Книга «Про дух законів» відразу потрапила до «Індексу заборонених книг». У відповідь на критику Монтеск'є пише роботу на її «захист».

Головна тема правової теорії Монтеск'є й основна цінність, що відстоюється в ній, – політична свобода. До необхідних умов забезпечення цієї свободи належать справедливі закони і відповідна організація державності.

У роботі «Про дух законів» автор шукав «дух законів», тобто закономірного уявлення про розумну природу людини, природу речей. Прагнув осягнути логіку історично мінливих позитивних законів та фактори і причини, які їх породжують.

Монтеск'є вивчає досконально первісне суспільство. Це йому дає можливість подолати обмеженість договірної теорії походження державної влади. Він відкидає вчення, у яких утворення держави виводилося з вимог природного права. Не прийняв він і саме поняття суспільного договору.

Виникнення політично організованого суспільства Ш. Монтеск'є розглядає як історичний процес. На його думку, держава і закони з'являються внаслідок воєн. Він був одним із зачинателів історико-порівняльного вивчення суспільства і держави та емпіричного правознавства. (Емпіризм грец. empeiria – досвід. Це вчення вважає чуттєвий досвід єдиним джерелом знань. Стверджують, що всі знання обґрунтовуються досвідом і за допомогою досвіду).

Закономірності громадського життя Монтеск'є розкриває через поняття загального духу нації. Відповідно до вчення про загальний дух, на вдачу і закони нації впливає безліч причин. Ці причини Монтеск'є поділяє на дві групи: фізичні і моральні.

Фізичні причини визначають громадське життя на початкових стадіях, коли народи виходять зі стану дикості. До таких причин належать: клімат, стан ґрунту, розміри і розташування країни, чисельність населення. На півдні клімат жаркий, люди розпещені, ледачі. Працюють тільки зі страху перед покаранням. У жарких країнах «звичайно панує

деспотизм». На півночі клімат суворий, переважають неродючі землі, люди загартовані, хоробрі і волелюбні. Для північних народів характерні помірні форми правління.

Фізичні причини впливають і визначають політичне життя. Закони тісно пов'язані з тими способами, якими різні народи добувають собі необхідне для життя. Провідну роль серед фізичних причин має географічний фактор, який впливає на виникнення держави і права. З цього приводу Монтеск'є зробив такий висновок: азіатські народи схильні до підпорядкування, а європейці – до панування. Ці ідеї Монтеск'є взяли згодом на озброєння ідеологи політики расизму.

Моральні причини вступають у дію пізніше, з розвитком цивілізації. До їх числа Монтеск'є відносив: принципи політичного ладу, релігійні вірування, моральні переконання, звичаї. Моральні причини впливають на законодавство народів сильніше, ніж фізичні, і поступово витісняють їх. Моральні причини більше впливають на загальний дух, загальний характер нації і повинні більше враховуватися при виявленні загального духу в порівнянні з фізичними причинами.

Таким чином, Монтеск'є усвідомлює у своїх політико-правових вченнях, що історичний розвиток суспільства являє собою результат складної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин. Мета книги «Про дух законів» була одна, заявляв Ш. Монтеск'є, – показати «тріумф моралі над кліматом».

Серед моральних причин найважливішими є принципи державного ладу. Для Монтеск'є проблема раціональної організації суспільства – це проблема, головним чином, політична і правова, а не соціальна. Свобода в ідеології раннього лібералізму означала розумну організацію держави і забезпечення режиму законності. Свобода, стверджував Монтеск'є, «є право робити все, що дозволено законами». Ідеал свободи він пов'язував із розглядом існуючих форм держави. Він розрізняв три види правління: 1. Республіка (демократія й аристократія). 2. Монархія. 3. Деспотія.

Республіка – держава, у якій влада належить або всьому народові (демократія), або його частині (аристократія). Рушійний принцип республіки – «любов до батьківщини», виявляється у двох формах: демократія прагне до рівності, аристократія – до помірності.

Монархія – одноособове правління, що спирається на закон. Її принципом служить честь. Носій монархічного принципу – дворянство.

Деспотія – одноособове правління, засноване на беззаконні і сваволі. Тримається на страху і є неправильною формою держави. Це неспра-

ведливе правління. Запобігти переродженню монархії в деспотію здатна лише правильна організація верховної влади.

Монтеск'є вважав, що республіка – характерна для невеликих держав, типу полісів. Монархія – для держав середньої величини. Деспотія – для великих імперій. У роботі «Про дух законів» Монтеск'є теоретично обґрунтовував, що республіка може бути і на великій території. Це може відбутися лише в тому випадку, коли республіканське правління буде поєднане з феодальним устроєм держави.

Установлення республіканського ладу не означає досягнення свободи членами суспільства. Для забезпечення законності і волі необхідно, як у республіці, так і в монархії, здійснити поділ влади. Монтеск'є виділив у державі: I. Законодавчу владу. II. Виконавчу владу. III. Судову владу. Принцип поділу влади полягає, насамперед, у тому, щоб влада належала різним державним органам. Зосередження всієї повноти влади в руках однієї особи чи установи або стану завжди веде до зловживання і сваволі. Кожна з трьох влад повинна обмежувати і стримувати одна одну. Необхідний такий порядок, попереджав Монтеск'є в своїх політико-правових вченнях, коли «одна влада зупиняє іншу». Як приклад він наводив Англію. Там законодавча влада належала парламенту. Виконавча – королю. Судова – присяжним.

Вчення Монтеск'є про поділ влади було новим у розвитку політико-правової концепції: 1. Монтеск'є з'єднав ліберальне розуміння свободи з ідеєю конституційного закріплення механізму поділу влади. Свобода встановлюється тільки законами. 2. Монтеск'є включив до складу влад, які підлягають розмежуванню, судові органи. Вивів принцип незалежності суддів. Тріада (законодавча, виконавча, судова) влади стала класичною формулою теорії конституціоналізму. Політико-правове вчення Монтеск'є про поділ влади було спрямоване проти королівського абсолютизму. Служило воно також обґрунтуванням компромісу буржуазії і дворянства. Вчення про свободу, громадянські права, поділ влади було закріплене в конституційних актах Франції, покладене в основу Конституції США, конституцій інших держав і в Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. Політико-правове вчення Шарля Луї де Монтеск'є вважається класичною школою конституціоналізму.

3. ТЕОРІЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ЖАН-ЖАКА РУССО

Великий мислитель, письменник, філософ, теоретик педагогіки ***Жан-Жак Руссо*** (1712–1778) створив новий напрямок суспільної думки – політичний радикалізм. (Перебудова суспільного ладу в інтересах селянських мас і бідноти.) Родився в сім'ї французів у Женеві і завжди вважав себе громадянином Франції, ніколи не забуваючи, що народився громадянином Женевської республіки. Рано розпочав самостійне життя, важке і голодне. Його народження стало причиною смерті матері, а з батьком розлучився в 10 років. Батько був змушений тікати із Женеви, оскільки йому за сварку з офіцером-французом, на бік якого стала місцева влада, суд виніс вирок: три місяці в'язниці, великий штраф і церковне покаяння.

Жан-Жака родичі віддали на навчання господарю-реміснику – деспоту і тирану. Ці обставини заставили його шукати кращої долі, яка привела до маркізи де Варанс. Вона не тільки допомагала, а й стала його викладачем. Більше десяти років Жан-Жак перебував в її маєтку, про що розповів у романі «Сповідь». Ці роки стали його «університетом». Маркіза де Варанс розгледіла в молодій людині великі здібності і створила необхідні умови для їх розвитку.

У 1741 році Руссо в Парижі. Завершується остаточне становлення громадянина і юриста. Він знайомиться з Дідро та іншими великими людьми того часу. Нові політичні і правові погляди приводять його до вільнодумства. Роботи Жан-Жака лякають владу і їх за наказом палять як у Парижі, так і в Женеві. Розпочинаються переслідування. Доводилося Руссо ховатися в маленьких містах, тому що в столицях йому місця не знаходилося, однак і там його не полишали релігійні кола. В 1765 р. Руссо залишає Швейцарію, відмовляється від женевського громадянства. Перебуває в Англії, а в 1767 р. повертається до Франції. Але весь час ні влада, ні церква спокою не дають. На початку 1778 р. він тяжко захворів і помер.

Жан-Жак Руссо створив і розвивав демократичну юриспруденцію, яка висвітлювала важке становище простих людей, їх поневолення. Шукав шлях до юридичної держави. Його цікавили проблеми влади, форми держави, законодавство.

Руссо написав багато робіт, серед яких головна – «Про суспільний договір, чи Принципи політичного права» (1762 р.). Це практично цілісна

політико-правова доктрина, у якій Руссо виходив із уявлень про природний, додержавний стан. Однак його розуміння і трактування природного стану істотно відрізнялося від попередників. Він вважав помилкою уявлення, що здавна, від початку, існував насправді суспільний стан. Це може бути лише гіпотеза. Така версія Руссо про початковий етап людської історії одержала офіційну назву «гіпотетичний природний стан».

Спочатку люди жили, як дикі звірі. У них не було нічого суспільного, навіть мови, власності, моралі. Але вони були рівні між собою і вільні. У міру удосконалення навичок, знань людини, знарядь її праці, складалися суспільні зв'язки. Поступово зароджувалися соціальні формування – родина, народність. Період виходу зі стану дикості, коли людина стає суспільною, продовжуючи залишатися вільною, Руссо називає «найщасливішою епохою». Розвиток цивілізації призвів до появи і зростання суспільної нерівності, а також регресу свободи. Цей процес можна поділити на три етапи.

На першому етапі виникає майнова нерівність. Вона є наслідком установлення приватної власності на землю. На зміну природному стану з цього часу приходить організоване суспільство. Руссо уявляв це так. Перший, хто огородив ділянку землі, придумав заявити: «Це моє!» Йому повірили. Приватна власність розділила суспільство на багатих і бідних. Багаті поневолили своїх сусідів.

На другому етапі нерівність політична. Багаті, щоб захистити себе, своє майно, придумали хитромудрий план, який включав такі пункти: 1. Прийняти судові статути. 2. Створити суди. Заснувати публічну владу. Усі погодилися, думаючи при цьому, що знайшли свободу і «кинулися прямо в окови». Так була утворена держава. Майнова нерівність доповнилася розподілом суспільства на правлячих і підвладних. Закони безповоротно знищили природну свободу. Остаточно закріпили власність. Людський рід прирекли на працю, рабство, убогість.

На третьому етапі відбувається переродження держави на деспотію. У такій державі немає більше ні правителів, ні законів, там лише одні тирани. Окремі особи тепер знову стають рівними між собою, тому що перед деспотом вони – ніщо. Коло замикається. Народ вступає в новий природний стан. Він відрізняється від попереднього тим, що являє собою плід крайнього розкладу. У природному стані все тримається на силі, на законі найсильнішого.

Політико-правові вчення Руссо про походження нерівності з використанням загальної схеми теорії природного права, а саме природний

стан, перехід до організованого суспільства, держави робить переворот у науці того часу. Перехід у стан свободи, за Руссо, це висновок справжнього природного договору. Для цього необхідно, щоб кожен відмовився від прав на захист свого майна і своєї особистості, які раніше йому належали. Замість цих прав, що засновані на силі, людина здобуває громадянські права і свободи, у тому числі право на власність. У результаті суспільного договору утвориться асоціація рівних і вільних індивідів або республіка.

За умовами суспільного договору суверенітет належить народу. Народний суверенітет – основний принцип республіканського ладу. Суверенітет народу виявляється у здійсненні законодавчої влади. Свобода полягає в тому, щоб громадяни перебували під захистом законів і самі їх приймали. Виходячи з цього, Руссо формує і визначення закону: «Усякий закон, якщо народ не затвердив його безпосередньо сам, недійсний; це взагалі не закон».

Руссо вводить поняття «загальна свобода», за допомогою якого розглядається народний суверенітет. Для цього він використовує поняття «загальна свобода» і «свобода всіх». Якщо в «Суспільному договорі» закони будуть виражати «загальну свободу», то урядовим органам не доведеться погоджувати особисті і суспільні інтереси. Участь усіх громадян у законодавчій владі виключає прийняття рішень, що нанесли би збиток окремим особам. При народному суверенітеті, відповідно, відпадає необхідність у тому, щоб верховна влада була обмежена природними правами індивіда. Її межами служить загальна угода громадян.

Народний суверенітет має дві ознаки. Він невідчужуваний і неподільний. Невідчужуваний суверенітет заперечує представницьку форму правління і висловлюється за здійснення законодавчих повноважень самим народом, усім дорослим чоловічим населенням держави. Верховенство народу виявляється в тому, що він не пов’язаний попередніми законами й у будь-який момент вправі змінити навіть умови первісного договору.

Неподільність суверенітету передбачає неприпустимість поділу влади. Народоправство виключає необхідність поділу державної влади як гарантії політичної свободи. Щоб уникнути беззаконня, досить, по-перше, розмежувати компетенцію законодавчих і виконавчих органів. По-друге, підкорити виконавчу владу суверену. Запобігти узурпації влади чиновниками можна таким шляхом: періодично скликати народні збори для вирішення питання про довіру уряду. Такі збори «збережуть суспільний договір», – писав Руссо.

При народовладді можлива тільки одна форма правління – республіка. Форма організації уряду може бути різною – монархією, аристократією, демократією. Республіканський лад можливий тільки в державах з невеликою територією, – підкреслював Руссо.

Політичну рівність громадян не можна забезпечити доти, поки зберігається суспільна нерівність. Вирішити це питання Руссо запропонував шляхом зрівняння майнового положення громадян. Водночас він був проти узагальнення приватної власності. Як вчинити? Поміркувавши, Руссо надалі у своїх політико-правових вченнях дійде висновку: жоден громадянин не повинен бути надзвичайно багатим, і не бути настільки бідним, щоб бути змушеним продавати себе. Така ситуація і такий порядок цілком здійсненний при збереженні приватної власності дрібних розмірів, заснованої на індивідуальній праці. Тобто, Руссо запропонував зрівняти майнове положення громадян.

Політико-правове вчення Руссо вплинуло на суспільну свідомість тієї епохи. Його авторитет був дуже високий, і його ідеї вивчали і використовували представники різних течій, навіть прихильники комунізму, не говорячи вже про поміркованих конституціоналістів.

На політико-правових концепціях Руссо потім створювали свої вчення про державу і право нові мислителі, що підготували французьку революцію. Програма Руссо переходу до справедливого суспільства шляхом корінної перебудови державної влади лягла в основу ідеології політичного радикалізму. Це був поворот у розвитку політико-правової думки XVIII ст.

4. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ФРАНЦУЗЬКОГО СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ

Представником такого напрямку був соціаліст ***Мореллі***. Народився цей самий загадковий представник французького Просвітництва біля 1715 р. Роботи Мореллі, всі три видання, виходили анонімно. До початку XIX ст. їх приписували Дідро. Серед праць Мореллі, безумовно головною є «Кодекс природи, чи істинний дух її законів» (1755 р.). Вона більше відома як «Кодекс природи». Це проект конституції майбутнього суспільства, заснованого на суспільній власності, і деякі положення

теорії природного права. Політико-правове вчення Мореллі знаходиться під сильним впливом Платона і його роботи «Держава».

Природний стан – це золоте століття. Люди підкорялися тільки законам природи. У них було загальне майно, загальна обов'язковість трудитися. Суспільством управляли батьки сімейств.

Кінець природного стану, відмова від законів природи, обумовили не угоду народів, писав Мореллі, а процес накопичення помилок. Головна помилка – «дивовижний поділ здобутків природи». На якомусь етапі історії люди перестали контролювати зростання населення. Це призвело до перенаселення, переселення, переділів і виникнення труднощів. Проблеми треба було врегулювати правовими нормами; розподілити між членами суспільства заняття, допомогу, користування рухомими речами. Замість цього хтось розділив майно. Приватна власність перевернула шкереберть закони природи. У людей виникли нездорові пристрасті, жадібність. Мореллі все це назвав «загальною чумою», або «приватним інтересом». «Виснажлива хвороба» охопила все суспільство. У результаті для підпорядкування людей довелося видавати велику кількість жорстоких і кривавих законів, проти яких природа не перестає обурюватися.

Для того, щоб усе відновити і повернутися до «природного стану», треба прийняти перший «основний і священний закон майбутнього»: усе належить колективу, усі мають право і зобов'язані трудитися. Крім «основного і священного» закону в «Кодексі природи» є ще 118 законів на всі випадки життя. Щоб у майбутньому люди не порушували істинний дух законів природи і не відхилялися від цих законів, Мореллі пропонував вжити особливих заходів. Тому що істина – одна, оман – багато. Шлях до відновлення потоптаних законів природи Мореллі бачив в освіті, примусі і придушенні можливих обурень.

Представником комуністичних теорій цієї епохи був дворянин з релігійною освітою, знавець античної літератури, історії і філософії Габріель ***Бонно де Маблі*** (1709–1785). Його готували до духовної кар'єри, сподіваючись, що в перспективі він буде священиком. Але Маблі присвятив себе правознавству. Все своє життя він намагався бути незалежним. Відмовлявся від будь-яких звань, посад, відмовився викладати юриспруденцію в університеті, від посади академіка, не захотів виголосити похвальне слово Ришельє. Сучасники дуже поважали його теорію права. Маблі був деїстом у тлумаченні природного права, як і Вольтер.

Написав багато робіт з історії і міжнародного права. Політико-правові вчення Маблі перебували під сильним впливом Руссо, Мореллі.

У 1758 р. Маблі написав роботу «Про права і обов'язки громадянина», де джерелом усіх проблем і нещасть, які гнітять людину, він називає приватну власність. Породження власності призвело до майнової нерівності, тиранії, рабства, жадоби. Але основне – до заплутаності законів, за допомогою яких хочуть захистити свою власність ті, хто має владу. У своїй головній роботі – «Про законодавство чи принципи законів» (1776 р.). Маблі відмовляється від ідеї спільності майна, але ще більше критикує пороки і нещастя, що випливають із приватної власності. Така ситуація неминуче веде до деспотизму. Тому Маблі закликає до бідності. Він робить висновок: найкраще, щоб нація була настільки бідна, щоб багатих узагалі не було б і бути не могло. Чим бідніша нація, тим менш схильна вона до честолюбних задумів і до тиранії.

Багатство, за своєю природою, не може поєднуватися з гарними законами. Законодавець повинен приборкати жадібність, при цьому використавши хитрість і мистецтво. Для розв'язання проблеми Маблі запропонував заборонити торгівлю, скасувати заповіти, замість податків вимагати від громадян виконання послуг, перервати зв'язок між спадкоємцями, визначити законом межу володіння кожного громадянина, ввести аграрні закони, закон проти розкоші. Заборонити марні мистецтва. Чим суворіші будуть закони, тим менш небезпечним буде нерівність майна.

Детальне регулювання законами господарських і побутових відносин, штучна бідність, викорінювання розкоші, мистецтва, тотальний державний нагляд, суворі покарання повинні були забезпечити загальну рівність громадян. При цьому дозволялося мати строго обмежену приватну власність.

Політико-правові вчення Маблі вплинули на розвиток комуністичної ідеології у Франції. Після революції 1789–1794 рр. ідеологи лібералізму виступили з критикою вчень Габріеля Бонно де Маблі.

Творцем теорії общинного бездержавного комунізму був сільський священик ***Жан Мельє*** (1664–1729). Вийшов із найбідніших верств народу. Закінчив духовну семінарію. Був сільським священиком, але в душі залишався атеїстом. Захищав селян і в молитвах не згадував про поміщика. Той звернувся до архієпископа про таке ставлення Мельє. Керівництво запропонувало священику виправити становище і згадувати в молитвах поміщика. Коли в черговий раз селяни зібралися в церкві і приїхав поміщик, Мельє в своїй проповіді говорив приблизно такі слова: «Селяни, давайте помолимося про нашого сеньйора, попросимо

Бога, щоб він зробив добрим серце його і щоб він не поводився погано з селянами і не грабував їх». Як загинув Мельє невідомо. Є версія самогубства. В паперах покійного знайшли незвичайний документ, в якому він звертається не до родичів, а до всього французького народу.

Мельє написав роботу «Заповіт», де по-своєму трактує розуміння природного права. Головна ідея Мельє – це ідея прав працюючого народу. У роботі він різко засуджує вищі стани феодального суспільства, монархію, і як не дивно, церкву. Релігія, політика, закони – це таємні системи несправедливості, що допомагають грабувати селян, вважав Мельє.

Мельє заперечує ідею суспільного договору, що поклав початок суспільству і державі. Сучасна держава виникла не на основі «загальної угоди», а шляхом обману, насильства, примусу. На плечі трудящих сіла маса тиранів, попів, дворян, чиновників. Усю бюрократичну систему держави Мельє назвав «підлими слугами тирана», що допомагають багатіям грабувати народ. Критикував він і правовий лад абсолютистської Франції.

У «Заповіті», в частині критики, дісталося, і приватній власності. Мельє вважав приватну власність однією з оман, яку виправдує християнська релігія. Приватна власність породжує жадібність. Тому з'являються хитрі, спритні, злі і неварті поваги люди, з одного боку, і маса обманутих і зубожілих – з іншого.

Критикуючи феодалізм, приватну власність, Мельє закликав до народної революції. Майбутнє суспільство уявляв невиразно і загалом. Жителі кожного села, міста повинні скласти громаду. Вони спільно будуть користуватися: однаковою чи подібною їжею, мати однаковий гарний одяг, однакове гарне житло, однакове гарне взуття, з іншого боку, жителі повинні: однаково займатися справою, яким-небудь іншим чесним і корисним заняттям.

Керувати в такій державі будуть наймудріші. Вони повинні прагнути до підтримки народного добробуту і його розвитку. У такій державі відпадуть причини для воєн, смут, заколотів, не стане судових процесів із приводу власності, злодійства й інших корисливих злочинів. Буде непорушний мир і взаємодопомога.

Політико-правове вчення Жана Мельє вплинуло на розвиток атеїстичної ідеології у Франції. Повний текст «Заповіту», із усіма революційними і комуністичними ідеями, був виданий тільки в 1864 р.

Чернець ***Леже-Марі Деман*** (1716–1774) написав твір «Істина, чи Істинна система». У цій роботі він історію людства поділяє на три етапи.

Перший етап – «стан дикості». Люди не знають ні власності, ні влади, ні законів. Вони роз'єднані і неосвічені.

Другий етап – «стан законів». Виникла нерівність, власність, а також зміцнюючі їх закони людські і божественні. Цей етап тяжкий для людства. Соціальний порядок підтримується насильством, обманом. Панує в суспільстві «божевілля вдач (природного)».

Третій етап – «стан удач (здобутків)». Зникне приватна власність, закони, королі, стани. Не буде релігій, воєн, судів, торгівлі, шахраїв, банкрутства, спекуляції, злодійства, кримінальних законів, міст, храмів, луврів, фортець, арсеналів, трибуналів, монастирів, академій, шпиталів, в'язниць. Люди будуть жити селищами, спільно працювати, користуватися загальними будинками, коморами, складами, будівлями. Життя стане простим і близьким до природи. Зникнуть усі витвори мистецтва, театри, палаци, парки, сади, вишукані блюда і дорогоцінні камені. Будуть спалені всі книги. Люди носитимуть простий зручний одяг, їстимуть хліб, овочі, фрукти, молоко, олію, мед, яйця. Усі будуть абсолютно рівні щодо моралі. Усвідомлення моральної єдності людей і простота життя приведуть до зникнення потреби не тільки в примусі, а й у керівництві, управлінні.

Політико-правові вчення Леже-Марі Демана, викладені у творі «Істина, чи Істинна система», закликали людство до грубого аскетизму і загальної зрівнялівки. Він проти будь-якої влади людини над людиною. Він проти управління суспільством і людиною.

Політико-правову теорію бездержавного комунізму створив ***Сильвен Марешаль*** (1750–1803). Суть його вчення: на початку історії людства був період патріархального правління. Люди жили родинами. У результаті помилок виникло організоване суспільство. У ньому панує егоїзм, схована війна людей, знедолені люди, які підтримують деспотів. У цьому суспільстві багато пороків. Усі правителі світу дефектні. Політичні перетворення не поліпшують ситуацію. Людина вичерпала всі можливі форми правління. Наступив час, щоб люди повернулися до вихідного пункту.

Повернення до первісної волі за Марешалєм, це відокремлення від сучасного суспільства маленьких асоціацій чи родин по 100 чоловік. Вони мають поселятися на землях, що пустують. Зрештою, це приведе до розпаду суспільства на громади-поселення. Зникнуть політична влада, закони, кодекси, конституції. Людина не повинна підкорятися людині. Тільки її батько має право нею командувати.

У новому патріархальному правлінні не повинно бути особливих розходжень між людьми. Розходження будуть лише такі: за статтю, віком, родиною. Не буде великих міст. Зникне мистецтво – зате буде менше статуй і більше людей, повчав Сильвен Марешаль у своїх політико-правових вченнях.

5. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ДУМКИ ПЕРІОДУ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1789–1794 рр.

У ході Французької революції 1789–1794 рр. представники Просвітництва спробували свої політико-правові вчення втілити в життя. Історію революції поділяють на три головні етапи.

Перший етап – 1789–1792 рр., владу захопили представники великої буржуазії – конституціоналісти. Вони були не проти компромісу з дворянством. Дотримувалися ідеї конституційної монархії.

Другий етап – 1792–1793 рр., владу захопили представники республіканськи налаштованої буржуазії – жирондисти.

Третій етап – 1793–1794 рр., владу захопили представники революційної диктатури – якобінці. Вони виражали інтереси дрібної буржуазії, селянства, міських низів.

Усі три угруповання спиралися на політико-правові вчення Вольтера, Монтеск'є, Руссо й інших мислителів. Але всі три угруповання трактували їх по-різному.

Ідеологом конституціоналістів був Оноре де Мірабо. Виступив проти абсолютизму, монархії, аристократії за загальну рівність і свободу. 26 серпня 1789 р. Установчими зборами була прийнята Декларація прав людини і громадянина. У ній було заявлено, що «люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах». Декларація закріплювала природні і невід'ємні права людини на свободу, власність, рівність перед законом, а також принцип поділу влади. Це був перший конституційний акт, що проголосив формально юридичні свободи, права і рівність громадян.

У результаті народного повстання в 1792 р. до влади прийшли жирондисти. (Назва їх від департаменту Жиронди, звідки їх обрали в Національні збори). Лідерами в них були Жак Бріссо і Жан Ролан.

Ідейним лідером жирондистів був ***Жак П'єр Бріссо*** (1754–1793). Народився в сім'ї шинкаря. Ця справа передавалась із покоління в покоління. На його становлення і освіту великий вплив мала мати. Вона відправила сина в коледж. Жак вивчав латинь, філософію, право, історію, читав Руссо, Вольтера, Дідро. В 1774 р., коли йому виповнилося 20 років, Бріссо їде до Парижа. Отримує місце роботи – перший клерк у прокурора паризького парламенту.

Це дає змогу Жаку знайомитися з відомими людьми, читати Локка, Монтеск'є, відвідувати театри. Він розпочинає писати сатиру на політику короля, сучасні закони, право. Дізнається, що над ним нависла загроза арешту. Жак змушений на деякий час виїхати з Парижа, але незабаром повертається і продовжує писати про сутність держави, владу. Робить висновок, що джерело влади – народ і не хто інший. Ідеальна держава – це створення нормальних умов для реалізації прав людини. Висунув ідею про відміну королівської влади і створення «чистої» республіки. Виконати важливі завдання захисту прав людини можливо лише в демократичній республіці. Інші форми влади – це узурпація влади, яка ніколи не може стати легітимною.

Жирондисти захищали республіканський лад. Відстоювали народний суверенітет. Законодавчими актами скасували монархію, ліквідували розподіл громадян на активних і пасивних за цензовою ознакою, захистили вільне підприємництво.

З 31 травня до 2 червня 1793 р. у Парижі почалося повстання. Влада перейшла до рук якобінців. Вожді руху Максиміліан Робесп'єр і Жан Поль Марат виступили за революційні перетворення до повного досягнення поставлених вимог.

Головним ідеологом якобінців був ***Максиміліан Робесп'єр*** (1758–1794) із Арраса, північна частина Франції. Закінчив юридичний факультет Паризького університету. В родині теж були всі юристи. Робесп'єр у житті дотримувався суворих правил, задоволення його не цікавили. Головне – робота і кар'єра. Після закінчення університету працював три роки помічником прокурора паризького парламенту. Потім повертається в рідне місто Аррас і займається чистою юриспруденцією. Був чесним і принциповим юристом. Робесп'єра неможливо було спокусити великим гонораром, якщо справи розходились з його моральними принципами. Бували випадки, коли він із свого заробітку допомагав бідним клієнтам. Завжди захищав бідних.

У своїх промовах Робесп'єр повсякчас ставив на перше місце народний суверенітет. Усі чиновники повинні служити народу. Народ має

право звільнити їх у будь-який момент. Форма правління у Франції може бути тільки демократичною республікою. Але в силу тих подій, які відбувалися в країні після повалення монархії, склалася система управління, яка отримала назву – революційний уряд, якобінська диктатура. Республіка оточена тиранами, заявляв Робесп'єр, всередині держави теж тирани готують заколот і змову. Треба подавляти внутрішніх і зовнішніх ворогів республіки. Або загинути разом із нею. З ворогами слід боротися за допомогою терору. В цьому полягає якобінська диктатура. Робесп'єр розробив законодавство, яке давало право застосовувати терор стосовно до ворогів революції.

У 1793 р. було прийнято Якобінську Конституцію, яка була спрямована проти феодальної власності на землю, спекуляції, обмежувала максимальні ціни на все, проголошувала право на працю, мінімальну заробітну плату. Вводила терор проти аристократів, жирондистів і «підозрілих», інакомислячих, небезпечних. Приватну власність проголосили природним правом. У 1794 р. в результаті термідоріанського перевороту якобінську диктатуру розгромили.

У період Французької революції 1789–1794 рр. з'явилися терміни «комуністи», «комунізм», але вони в той час підтримки не дістали.

6. ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В ДОКУМЕНТАХ «ЗМОВА В ІМ'Я РІВНОСТІ»

9 термідора (27 липня 1794 р.) переворот відібрав владу в Робесп'єра і Марата, зупинив терор якобінців. Жирондисти повернулися до влади. У 1975 р. була прийнята нова Конституція, яка скасувала якобінську диктатуру і всі їхні обмеження. Це привело до «буму» в розвитку торгівлі, бурхливого розвитку капіталістичних відносин, тому що Якобінська Конституція 1793 р. штучно стримувала ці процеси. Комерційний ажіотаж і спекуляція погіршили становище трудящих. Почалися повстання, які уряд (Директорія з п'яти чоловік) жорстоко придушував. Народ вимагав хліба і повернення Конституції 1793 р.

У березні 1796 р. ***Гракх Бабеф*** (1760–1797) і його соратники, зокрема Марешаль, створили «Таємну директорію суспільного порятунку» для продовження революції і встановлення справжньої рівності. Як наслі-

док, організація стала називатися «Повстанський комітет суспільного порятунку». Керівництво розробило і розповсюдило ряд документів, які закликали до негайного повстання. У травні 1796 р. змову розкрили. Бабефа і його соратників засудили до смерті і стратили, частину революціонерів відправили в заслання.

Авторитет Гракха Бабефа був дуже високий. Народився він у Сен-Сантені. Батько старий солдат. В сім'ї було 13 дітей, Бабеф – старший, вижило тільки четверо. Жили в страшенних злиднях. Пізніше Бабеф писав про себе, що народився і виріс він у болоті. В школу він не ходив, навчав його сам батько. З 1779 р. Бабеф працює помічником нотаріуса. Незабаром йому довіряють самостійно проводити земельні угоди. Одружується і поселяється в місті Руа. Починає писати праці з права.

Про юстицію «рівних» стало відомо із книги Буонаротті «Змова в ім'я рівності» і п'яти томів «Творів» Бабефа. Бафер включається до безпосередньої боротьби за реалізацію своїх ідей. Наприкінці квітня 1796 р. на засіданні «Таємної директорії» було прийнято рішення створити військовий комітет і піднімати повстання. Один із присутніх, Грізель, був зрадником і склав список на 245 осіб, передавши його владі. 10 травня всіх арештували і в спеціальних клітках перевезли до міста Вандом, де розпочався суд. Учасники заколоту трималися себе мужньо. За прикладом героїв античного світу вони намагалися покінчити з життям, але їх 26 травня закривавлених відправили на ешафот, де діяла гільйотина.

Учасників змови називали бабувістами, а роздроблену доктрину політико-правових поглядів – бабувізмом. Основна суть цієї доктрини:

1. Багатії заволоділи державою і диктують тиранічні закони трудящим.
2. Головна проблема для народу – це приватна власність, яку треба ліквідувати.
3. Повстання починається в Парижі, а потім по всій республіці.
4. У день повстання створюється Національний конвент із революціонерів.
5. Безкоштовно роздається продовольство всім трудящим.
6. Бідняків вселяють у будинки багатіїв.
7. Речі багатіїв роздають бідноті.
8. Приймаються законодавчі заходи, спрямовані проти багатіїв.
9. Усі, хто не працює, оголошуються «іноземцями». Вони втрачають усі права і їх відправляють у місця виправної праці.

10. Законодавчо здійснюються заходи проти приватної власності до повної ліквідації.
11. Скасовуються спадкування, гроші, золото. «Ці заходи повинні зробити золото більш обтяжним, ніж пісок і камені».
12. Буде створена «Велика національна громада» на комуністичних принципах, куди перейде все майно багатіїв.
13. «Національна громада» – це форма єдиного в масштабах країни, централізованого і регульованого державою народного господарства.
14. Перелічені й інші заходи, які повинні привести громадян Франції до загальної демократії.

Гракх Бабеф і його команда виражали недовіру до розвитку науки і культури. На їхню думку, різний рівень розвитку людей розумової і фізичної праці небезпечні для рівності. Бабеф написав «Маніфест плебеїв» у 1795 р., де висловив ідею, що люди розумових занять здатні зазіхнути на рівність і права людей, зайнятих фізичною працею. Довіряти талантам і підприємцям не можна. Вони завжди допомагають змовникам, виступають проти рівності і щастя. Їх називали ще монополістами знань. Бабеф запропонував ідею про простоту законодавства в майбутньому суспільстві. Виробництво, споживання, виховання, вчення, суспільне, особисте життя громадян майбутнього суспільства повинні тотально регламентуватися за допомогою права і держави.

Головним, загальнообов'язковим, корисним бабувісти визнавали тільки фізичну працю. У всіх громадян повинно бути все однакове в стилі сільської простоти: будинок, одяг, меблі і помірний скромний статок. Ідеї Гракха Бабефа і його соратників бабувістів опублікував у своїй книзі Буонаротті, який єдиний з учасників змови залишився живий. Книга одержала назву «Змова в ім'я рівності, іменована змовою Бабефа» (1828 р.). Політико-правові вчення бабувізму дуже вплинули на розвиток ідеології, що проповідувала комуністичні погляди у XIX ст. Деякі з цих ідей можна вважати впливовими і для наступного XX століття. Вони були притаманні теорії і практиці комунізму на певних етапах розвитку СРСР, Китаю, Албанії та інших країн.

ТЕМА VIII.
ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ТЕОРІЇ США В ПЕРІОД БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У XVIII–XIX СТОЛІТТЯХ

План

1. Політико-правові ідеї Бенджаміна Франкліна.
2. Томас Пейн про державу і право.
3. Політико-правові погляди Томаса Джефферсона.
4. Олександр Гамілтон про державу і право.
5. Політико-правове вчення Джеймса Медісона.
6. Політико-правові ідеї Джона Адамса.
7. Правові погляди Джона Маршалла.
8. Вчення Олівера Холмса про право та політико-правові погляди Вудро Вільсона.

1. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ БЕНДЖАМІНА ФРАНКЛІНА

Великий фахівець, теоретик з питань електрики, просвітитель, дипломат ***Бенджамін Франклін*** (1706–1790) один із перших відмовляється від сприйняття Британської імперії як єдиного політичного утворення і розвиває «ідею гомруля».

«Ідея гомруля» розуміється як самоврядування і політичне самовизначення північноамериканських провінцій. Такий план у Франкліна виникає ще в 1754 р. Він виступає з ідеєю військово-політичного союзу колоній з метою протидії французьким військам і індійським племенам, що їх підтримують. Цьому плану перешкодили роз'єднаність колоній.

Крім того, колонії були сильно прив'язані до Англії. Свобода корони для них значила багато.

Бенджамін Франклін перший назвав північноамериканські провінції державами (штатами). Йому належить одна з версій плану конфедерації штатів. У 1776 р. його і Томаса Пейна політико-правові ідеї лягли в основу Декларації незалежності. Ці ідеї були близькі і зрозумілі широким народним масам. Декларація незалежності 1776 р. відіграла важливу роль в об'єднанні колоністів у боротьбі проти англійських колонізаторів. Франклін був активним учасником складання Статей конфедерації 1781 р., а також проекту федеральної Конституції на Філадельфійському конвенті.

Працюючи в Лондоні дипломатом, Франклін відстоював ідею незалежності і гармонічного розвитку своєї країни, яку він називав «країною праці», «щасливої помірності», «простотою республіканських удач» і т. ін. Це мала бути країна, в якій немає різкої поляризації між багатими і бідними, розкішшю й аскетизмом, а все визначається працею. Франклін вірив, що в Північній Америці за рахунок соціальних досягнень, зростання населення, території, відбудеться удосконалення сфери знань. Особливо відзначав науку, що у Європі ігнорувалася. Головною у своїй країні він бачив науку, а саме – науку про політику.

Франклін не був прихильником радикальних політичних перетворень. Він не був ні простодушним демократом, ні демагогом. Для нього дуже важлива була ідея: «вогонь свободи може не тільки очищати, але й руйнувати». Його характеризують як прихильника соціальної революції і реформ, але не радикалом.

Завдяки Франкліну, іншим його соратникам, греко-римські вчення були застосовані до захисту американського республіканізму. Він став одним із засновників і першим президентом «Суспільства політичних вишукувань». Задача суспільства розвивати знання про державне управління, удосконалювати політичну науку. Для Франкліна було дуже важливо, щоб сам індивід мав привілеї визначати: 1. Що є доблесне. 2. Вибирати між умовлянням чи переконанням. 3. Що є законною вимогою.

У США і сьогодні Бенджамін Франклін є одним із великих розумів епохи боротьби за незалежність, визвольної війни 1775–1783 рр. Його вважають одним із засновників американської історії, політики, правових вчень. Він є родоначальником характерного утилітаризму, більш раннього, ніж англієць Ієремія Бентам. (Утилітаризм – це етичне вчення, що закликає витягати з усього користь чи вигоду.) Слава про Бенджаміна

Франкліна, як про великого творця політико-правових вчень, швидко прийшла не тільки в Європу, але досягла і Російської імперії. Його роботи читали М. В. Ломоносов, декабристи, інші представники демократії.

2. ТОМАС ПЕЙН ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

До радикальних представників демократичної, правової і політичної ідеології періоду Війни за незалежність 1775–1783 рр. належить ***Томас Пейн*** (1737–1809). На початку Війни за незалежність, а точніше в 1974 р. за рекомендацією Бенджаміна Франкліна Томас Пейн переселяється з Англії до Північної Америки. Пізніше за інших представників політико-правової ідеології він включається у визвольний рух колоній. Але Пейн перший порушив питання про відділення колоній від Англії і створення незалежної держави. Ця політико-правова ідея викладена в памфлеті «Здоровий глузд», (1776 р.). Це найбільш відома робота Томаса Пейна. Для американців вона дуже важлива, тому що в ній Пейн запропонував назву держави, яку повинні були утворити колоністи, – «Сполучені Штати Америки», США. Ідеї памфлету «Здоровий глузд» закладені в Декларацію незалежності 1776 р., основним автором якої був Томас Джефферсон.

Під час Французької революції 1789–1794 рр. Томас Пейн з'являється в самому центрі подій, у Парижі. Він вітає її й у 1791 р. публікує роботу – політико-правовий нарис «Права людини». Робота мала величезний успіх. За кількістю перевидань і перекладів на інші мови її порівнюють з поемою Байрона «Чайлд Гарольд». Ця робота захищає демократичні права і свободи, проголошені у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р.

Т. Пейн брав активну участь у політичному житті революційної Франції. Його обирають депутатом Конвенту. Стає на сторону жирондистів. З приходом до влади якобінців – 1793–1794 рр. різко критикує якобінський терор. За це якобінці його ув'язнюють. У камері стає сусідом французького революціонера Дантона. Томаса Пейна засуджують до страти на гільйотині. Перебуваючи у в'язниці, Пейн пише памфлет «Вік розуму» (1794–1795 рр.). Цю роботу називають раціоналістичною критикою Біблії. Її не прийняли релігійно налаштовані американці.

Після падіння влади Робесп'єра і Марата під час перевороту 9 термідора (27 липня 1794 р.), що поклав кінець якобінському терору, Т. Пейн

був звільнений із в'язниці. Його відновили в депутатських правах. Він повертається в Америку. Але релігійно спрямовані американці не можуть пробачити йому роботу «Вік розуму». Т. Пейн був підданий остракізму і гонінням за антирелігійну критику. Помер Томас Пейн у 1809 р. у повному забутті.

Т. Пейн розрізняв природні і громадянські права людини у своїй політико-правовій теорії. Природні права належать людині за природою. Це право на щастя, свободу совісті, свободу думки. Цими правами людина володіла у природному стані. З утворенням суспільства і держави люди передали частину своїх природних прав до «загального фонду». Так виникають громадянські права, що належать людині як члену суспільства. Це ті права, що людина нездатна захистити своєю владою. До них Пейн відносив і право власності – право придбане, а не природне.

У природному стані, відзначав Пейн, не існувало приватної власності на землю. Земля була загальною власністю людського роду. Приватна власність з'являється з переходом до землеробства, а також у результаті недоплати працівникам. Разом із нею виникає і розподіл людей на багатих і бідних. За природою всі люди рівні у своїх правах. Розподіл на бідних і багатих є наслідком виникнення приватної власності.

У 1775 р. Томас Пейн один із перших виступив проти рабовласництва в Північній Америці. Він вимагав звільнення рабів.

Держава виникає слідом за об'єднанням людей у суспільство. Люди, що об'єдналися, нездатні самі зберігати справедливість у відносинах між собою. Тому ціль держави – забезпечити і зберегти природжені права людини. Люди частину своїх прав уступили суспільству. Людина залишила собі свободу думки, совісті, право робити для свого щастя все, що не шкодить іншому. Верховна влада в державі повинна належати народу. Цим Пейн висунув ідею народного суверенітету. Народ сам вибирає собі будь-яку форму правління.

Форми держави, за Пейном, бувають «старі» (монархічні) і «нові» (республіканські). Правління, засноване на передачі влади в спадщину саме несправедливе і саме недосконале з усіх систем правління. Така влада під собою не має ніякої правової основи і неминуче веде до тиранії й узурпації народного суверенітету. Абсолютна монархія – ганьба людської природи.

Республіканське правління має ґрунтуватися на принципі народного представництва. Основа такого управління: 1. Народний суверенітет. 2. Верховною владою володіє законодавчий орган. 3. Вибори відбува-

ються на основі загального виборчого права. 4. Реалізується природна рівність людей.

Томас Пейн критикував Конституцію США 1787 р. У час її прийняття він був у Європі. Пейн виступив проти створення двопалатного законодавчого органу, сформованого на основі цензового виборчого права. Йому не сподобалося занадто велике – шість років – повноваження сенаторів. Замість президента, на його погляд, повинен бути за Конституцією колегіальний орган. Пейна не влаштовувало положення про незмінюваність суддів, вони, як він думав, повинні переобиратися і відповідати перед народом. Він запропонував відібрати у президента право «вето» і т. ін.

Томас Пейн виразив ідею, що кожне нове покоління повинне саме визначати, що відповідає його інтересам, і тому повинне мати право змінювати Конституцію.

Політико-правові вчення Томаса Пейна вплинули на події Війни за незалежність 1775–1783 рр. Їх читали і знали в Англії, на батьківщині Пейна. Вони сприяли формуванню нової ідеології з вимогами загального виборчого права і щорічних виборів у парламент. Латинська Америка також відчула вплив політико-правових вчень Т. Пейна під час визвольного руху проти іспанської корони.

3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА

Томас Джефферсон (1743–1826) – філософ, громадський і державний діяч, третій президент після утворення США. Народився в аристократичній родині. Батько і мати – вихідці із Шотландії були дуже заможні. Після їхньої смерті йому в спадок залишилась найбільша латифундія в окрузі, в декілька тисяч акрів землі, яку обробляли раби. Але це не завадило Джефферсону зайняти видне місце поряд з іншими «батьками-засновниками» США і стати видатним ліберально-демократичним правником. У 17 років Томас вступає на навчання в досить відомий у Новому Світі коледж Уільяма і Мері. Його цікавило все, але він вибирає юриспруденцію. До 1771 р. було проведено більше 227 вдалих справ молодим адвокатом.

В юстиції Джефферсона виділяють три етапи.

I. Кінець 1760 р. до закінчення Американської революції в 1773 р. В центрі уваги правові взаємовідносини між Англією і колоніями.

II. 1773 р. до кінця 1790 р. Проблема конституції молодої республіки, уряду, зовнішньополітичний курс.

III. 1801 р. до 1809 р. – президенство Джефферсона. Перетворення в життя своїх політичних та правових поглядів і заснування американської демократії.

Найзначніша праця Джефферсона «Замітки про штат Вірдджінія» (1785 р.) присвячена історії і державному устрою рідного штату. Найвідоміша «Декларація незалежності США» (1776 р.) Джефферсон працював юристом, міліцейським чиновником, губернатором штату. Його політико-правові погляди перетерпіли еволюцію від радикалізму до помірних ліберальних принципів і були близькі до поглядів Томаса Пейна. Природно-правову доктрину Джефферсон сприйняв у її найбільш радикальному трактуванні. Згодом симпатизував ідеям Руссо і його демократичним поглядам щодо розвитку суспільства.

Т. Джефферсон багато зробив у справі освіти і пропаганди свободи слова, свободи думки. Він – автор «Закону штату про встановлення релігійної свободи» 1777 р.

До початку Війни за незалежність 1775–1783 рр. Джефферсон сподівався конфлікт з Англією вирішити мирним шляхом. Однак надалі його погляди на дану проблему змінюються. Джефферсон у своїх роботах і привселюдно критикував Конституцію США 1787 р. за те, що вона давала можливість президентові переобиратися необмежену кількість разів і перетворитися на довічного монарха. Великим недоліком Конституції він вважав відсутність у ній Білля про права, особливо свободи слова, друку, релігії.

Джефферсон критикував капіталізм, що набирав сили в США і призводив до зубожіння населення. Головна причина цього – розвиток крупного виробництва. А він робив ставку й ідеалізував дрібне фермерське господарство. Ідеал Джефферсона – демократична республіка вільних і рівноправних фермерів. Цей ідеал утопічний.

Томас Джефферсон – основний автор проекту Декларації про незалежність – конституційного документа. Використовуючи природничо-правову доктрину, він обґрунтував відділення колоній від Англії й утворення ними самостійної, незалежної держави. До комітету з підготовки проекту Декларації входили Джефферсон, Адамс, Франклін, Шерман, Левінгтон. Проект доручили готувати Джефферсону.

Природничо-правова концепція Джефферсона про суспільний договір як основу устрою суспільства надавала право всім його учасникам конституювати державну владу. Він був за народний суверенітет і рівність громадян у політичних і виборчих правах.

Конституційний документ «Декларація про незалежність» (1776 р.), за характером був: 1. Демократичним. 2. Революційним. 3. Природничо-правовим. 4. Обґрунтовував право відділення колоній від Англії. 5. Обґрунтовував утворення самостійної і незалежної держави. 6. Свобода трактувалася як право вільно користуватися і розпоряджатися своїми матеріальними благами, тобто мати право на власність.

Уряд створюється людьми для охорони природних прав людини. Влада уряду витікає зі згоди народу підкорятися йому. Тому народ вправі змінити або знищити існуючу форму правління чи чинний уряд, якщо ті прагнуть до деспотизму. Це обов'язок і право народу – трактував Т. Джефферсон у Декларації про незалежність. Цей документ про незалежність містив 27 пунктів обвинувачення англійського короля, який відстоював деспотизм.

Ще в 1762 р., будучи членом Законодавчих зборів Вірджинії, Т. Джефферсон виступив за скасування рабовласництва, а потім уніс законопроект про скасування рабства в північно-західних штатах. Він доводив, що рабство суперечить людській природі і природним правам людей. Тому в проекті Декларації про незалежність він критикував і обвинувачував короля Англії в тому, що за його наказом в Африці відловлювали людей, перетворювали їх на рабів. Під час перевезення через океан багато рабів гинуло в трюмах кораблів жахливою смертю. Це був 28 пункт обвинувачення короля Англії в проекті Декларації про незалежність. Але через рішучі заперечення плантаторів південних колоній 28 пункт виключили.

Томас Джефферсон увійшов в історію як людина, яка стояла біля джерел створення і проголошення США. Він розробив політико-правові вчення Нового часу. У США Джефферсона цінують як автора Декларації про незалежність Сполучених Штатів (1776 р.) і поважають як третього президента незалежної держави.

4. ОЛЕКСАНДР ГАМІЛТОН ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Лідер федералістів, державний діяч, політик, член Конституційного конвенту, творець конституційної теорії – ***Олександр Гамілтон*** (1757–1804). Він кардинально вплинув на зміст Конституції США 1787 р., захищав сильну централізовану владу федерального уряду, вів активну боротьбу проти «антифедералістів» (республіканців).

Гамілтон вважав, що федеральний устрій переборює слабкість конфедеративної організації США, закріпленої «Статтями конфедерації» (1781 р.). На думку федералістів, тільки сильна центральна влада здатна створити міцну авторитетну державу і не допустити розвитку демократичного руху мас після перемоги у Війні за незалежність 1775–1783 рр. Федерація має бути бар'єром перед будь-якими внутрішніми розладами і народними повстаннями.

Федералісти виражали інтереси великої торгової і промислової буржуазії, антифедералісти – інтереси малозаможних і незаможних прошарків населення. За антіфеодалістами були фермери, дрібні підприємці, торговці. Вони боролись за конфедерацію, побоюючись диктату сильної центральної влади. Їх влаштовувала отримана свобода у фактично незалежних штатах.

У початковий період Війни за незалежність Гамілтон виступав за мирне врегулювання конфлікту з Англією. Це був шлях компромісу. У ході боротьби колоній Гамілтон змінив свої політико-правові погляди і дійшов до висновку, що є можливість установити республіканський лад. Але тільки за однієї умови: створення сильної президентської влади. Вона повинна бути схожою на владу монарха; президент обирається довічно; має широкі повноваження; контролює представницький орган законодавчої влади; члени Верховного суду незалежні і довічні; міністри призначаються президентом і не відповідальні перед парламентом.

Парламент, на думку О. Гамілтона, повинен бути двопалатний. Створюється на основі виборчого права з високим майновим цензом. Розподіл людей на багатих і бідних, а відповідно на освічених і неосвічених, здатних і нездатних управляти справами суспільства має природне походження. Багатим і освіченим за самою природою належить право бути представленими у вищих державних органах. Тільки багаті

здатні забезпечити стабільність політичного ладу, стверджував у своїх політико-правових вченнях О. Гамільтон.

Не всі політико-правові теорії, ідеї, пропозиції були враховані Конституцією США. Однак велика частина конкретних пропозицій О. Гамілтона були прийняті Конституційним конвентом. З 55-ти членів Конституційного конвенту тільки вісім брали участь у прийнятті Декларації незалежності 1776 р.

Серед федералістів – прихильників Гамілтона були активні учасники Війни за незалежність 1775–1783 рр., II Континентального конгресу і Конституційного конвенту Джон Адамс – другий президент США, Джеймс Медісон – основний автор Білля про права і четвертий президент США, який потім перейшов від федералістів до антифедералістів, Дж. Джей – голова Верховного суду. Політико-правові вчення і свої погляди вони виклали разом із Гамілтоном у збірнику «Федераліст». Усі освічені люди того часу в США вважали за правило читати цей збірник. «Федераліст» відстоював ідею сильної центральної федеральної влади і систему її організації в дусі Конституції 1787 р.

О. Гамілтон виношував ідею довічного призначення незалежних, шановних і шанованих, добре оплачуваних членів суду. Він сподивався, що такі судді будуть в змозі забезпечити управління з великою відповідальністю. Верховний суд у такому випадку буде створювати найменшу загрозу правам, дарованим Конституцією. У виконавчої влади є меч, Конгрес має у своєму розпорядженні гаманець, а в суддів – одна лише мудрість. Таким чином, політико-правові погляди Олександра Гамілтона послужили теоретичною базою для розробки Конституції США 1787 р.

5. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ДЖЕЙМСА МЕДІСОНА

Історично так склалося, що прийнято вважати «батьком американської конституції» 1787 р. Джеймса Медісона (1751–1836). Він створив політико-правове вчення про республіканське правління в США, а також теорію рівноваги відособленої влади. Завдяки його діяльності в області політики, юриспруденції розгорнутий коментар Конституції перетворився на аналіз фундаментальних принципів державної влади. Пізніше така діяльність Медісона стала джерелом конституційного пра-

ва для Верховного суду США. Збірник «Федераліст», у якому Медісон викладав свої політико-правові погляди, став настільною книгою для американських правознавців з питань Конституції.

Політико-правова діяльність Медісона – це ідейні традиції століття. А саме: 1. Традиції природничого права. 2. Традиції суспільного договору. 3. Законопроект про права людини. 4. Конституційне регулювання галузей урядової влади. 5. Переосмислення досвіду давніх республік. 6. Переосмислення своєї роботи з федералістами і зближення з демократичними республіканцями.

Медісон розробив і ввів у політико-правовий обіг поняття «фракція». Він розумів це як угруповання, верства (клас) багатих чи бідних. Держава з переважною більшістю громадян середнього статку, більш стабільна і життєздатна. На це вказував у своїх вченнях ще і Арістотель. Медісон підтримав цю ідею і доповнив її. Клас з помірними статками готовий підтримати помірну форму правління. Таке політичне і правове суспільство більш вільне від «фракцій».

Потім у «Федералісті» Медісон конкретизував поняття «фракція». Це група громадян, що об'єдналися в єдиному пориві до дії. У них загальний інтерес чи думка, що можуть бути ворожими чи обтяжливими для прав інших громадян. Виправити таку ситуацію можна двома способами. 1. Усунути причини, які викликають появу «фракцій». 2. Регулювати наслідки існування «фракцій».

Медісон попереджав, що сховані причини «фракцій» закладені в людській природі. «Фракції» пов'язані з розходженнями в майновому стані. Ці причини усунути не можна. Можна лише полегшити наслідки виникнення «фракцій», узявши їх під контроль. «Фракції» можуть шляхом інтриг, підкупу одержати голоси у представницькій системі республіки, а потім зрадити інтереси народу. У невеликих суспільствах «фракції» можуть бути зведені до двох: більшість і меншість. У великих республіках суспільство утворить одну націю, що поділяється на багато «фракцій».

На виникнення «фракцій» впливають ряд чинників: 1. Різні погляди на релігію. 2. Ставлення до системи влади. 3. Питання теоретичного чи практичного характеру. 4. Нерівний розподіл власності. 5. Поведінка політичних лідерів і т. ін.

Термін «фракція» довгий час трактувався як «фракція» – несправедлива коаліція.

У сучасній політиці «фракція» – це відособлена частина партії, класу, соціальної групи чи організації. У Медісона «фракція» була менш визначе-

на у своїх основних проявах і характеристиках. У його політико-правових вченнях «факція» представляла об'єднання людей, згуртованих силою політичних, майнових і навіть емоційних інтересів. Такі «факції» називали ще «зацікавленими групами». Сьогодні – це група інтересів чи лоббі.

Проблему взаємин різних гілок публічної влади Медісон пов'язував, по-перше, з відокремленням цих гілок влади, що складають в цілому «загальну масу влади». По-друге, з розподілом цієї маси влади серед її складових. Суть у тому, щоб законодавча, виконавча і судова влади, гілки загальнодержавної влади, були відособленими і відмінними одна від одної. Труднощі, що виникали у зв'язку з розподілом влади призводили до розбіжностей та конфліктів. Так виникла ідея створення системи відокремлення і збалансованого розподілу трьох влад.

Політико-правові ідеї, розроблені Джеймсом Медісоном наприкінці XVIII століття, актуальні і сьогодні. Вони постійно перебувають у центрі.

6. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ДЖОНА АДАМСА

У тритомній роботі «На захист конституцій урядової влади в Сполучених Штатах Америки», виданої в Лондоні (1787–1788 рр.), ***Джон Адамс*** (1735–1826) одним із перших виокремив питання про державний устрій у розряд найважливіших. Він підтримав Джефферсона в питанні законодавчої й адміністративної самостійності колоній. Довів за допомогою юридичних аргументів цілковиту абсурдність і несправедливість підпорядкування парламенту Англії, що знаходиться на відстані трьох тисяч миль. Довів, що Англія погрязла в корупції і не має морального права управляти добропорядною Новою Англією.

За своїми політико-правовими поглядами Адамс зближається з федералістами. Він створює основи і закладає фундамент сучасного консерватизму.

Дж. Адамс допускав і визнавав доцільність монархічної форми правління. При цьому ставив одну важливу умову. Знать повинна контролювати і стримувати короля. Міністри мають контролювати і стримувати знать. Монархія, аристократія, демократія, на його погляд, прості форми правління. Але тлумачив він їх як утілення деспотизму. Ідеал Адамса –

змішана форма правління. Визначав він цю форму як трьохелементний баланс. Сюди входили виконавча влада, верхня аристократична і нижня демократична палати парламенту. Усе це разом становило деяку форму збалансованої публічної влади.

Адамс обґрунтував необхідність відокремлення і незалежності трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової. Він працював над системою стримування і взаємного урівноважування влади – «стримувань і противаг». Організацію взаємодії трьох гілок державної влади Адамс взяв із трактату Ціцерона «Про республіку». Але він конкретизував і уточнив це положення. Дана форма найбільше підходить для здійснення законів держави і реалізації принципу «правлінь законів, а не людей».

Однією з центральних ідей, що цікавили Адамса, стало обґрунтування неминучості існування соціальних розходжень, всіляких соціальних угруповань і таких класів, як клас джентльменів, клас простих людей і т. ін. Аристократія у будь-якому цивілізованому суспільстві від стародавніх часів до наших днів, на думку Адамса, завжди займала і повинна займати особливе пануюче становище.

Джон Адамс поділяв ідею Макіавеллі, відповідно до якої всі люди за природою своєю дурні й обов'язково виявлять природжену зіпсованість душі, як тільки для цього трапиться слушний випадок. Адамс любив «облити холодною водою» здорового глузду палкі надії ряду політичних діячів, надії на відродження свободи і справедливості за підтримки лише політичних інститутів.

Джон Адамс виступив попередником ряду класиків сучасної політичної соціології і культурології.

7. ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЖОНА МАРШАЛЛА

Джон Маршалл розбирав скарги претендента на посаду федерального судді Мербері. Джеймс Медісон, який виконував у 1803 р. обов'язки державного секретаря, відмовив у видачі патенту судді Мербері. Голосування в Сенаті затяглося допізна, тому ті, що пройшли процедуру, дістали назву «опівнічні судді».

Мербері, одержавши відмову у видачі патенту, звернувся до Верховного суду США із проханням про видачу судового наказу, що зобов'язує

виконавчу владу видати йому патент. При цьому він послався на закон про повноваження суду, у якому дійсно передбачалися такі дії суду. Верховний суд відмовив Мербері. Підстава – згаданий закон не може бути застосований, оскільки він суперечить Конституції.

У справі «Мербері проти Медісона» (1803 р.), особливу винахідливість виявив голова Верховного суду Джон Маршалл, який забезпечив практику нагляду, що вводиться ним за конституційністю законів, кількістю нових доводів і висновків.

Верховний суд, відповідно до доводів Маршалла, володіє такими судовими повноваженнями, що історично передбачали тлумачення змісту законів. Оскільки конституційне положення про верховенство федерального права над правом штатів робить Конституцію «вищим законом країни», закони США видаються «на виконання» Конституції. Судді дають присягу захищати Конституцію. Ті ж самі судді можуть і вправі оголошувати недійсним будь-який законодавчий акт, що, на їхню думку, суперечить Конституції.

Позиція, викладена і закріплена рішенням суду в справі «Мербері проти Медісона», стала помітною віхою в конституційній історії США. За деякими оцінками цю подію порівнюють за значенням якщо не з переглядом Конституції, то, зрештою, із прийняттям чергової поправки до Конституції.

Ця подія по праву асоціюється з ім’ям Джона Маршалла. Відтепер Конституція країни визначається не тільки за текстом Конституції, але також і за тим тлумаченням, що текст Конституції одержує у Верховному суді.

Сам судовий нагляд за Конституцією може здійснюватися не тільки Верховним судом, але також й іншими судовими установами. Це дає вагому підставу вважати судову систему і право судового нагляду за конституційністю законів наріжним каменем системи «стримувань і противаг».

Політико-правові вчення американських теоретиків і мислителів не внесли істотно нових положень у західноєвропейську доктрину. Але заслуга їх в оригінальному трактуванні і пропаганді правових положень у період Війни за незалежність 1775–1783 рр., а також конституційного оформлення США в Конституції 1787 р., Декларації незалежності 1776 р. Особливо це стосується виведення з права на революцію права на утворення незалежної держави, республіканського тлумачення теорії поділу влади.

8. ВЧЕННЯ ОЛІВЕРА ХОЛМСА ПРО ПРАВО ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ВУДРО ВІЛЬСОНА

Олівер Вендел Холмс (молодший) народився у 1841 р. у заможній родині відомого американського лікаря та поета О. В. Холмса (старшого) у м. Бостон. Це дало йому можливість отримати юридичну освіту у знаменитому Гарвардському університеті. Життєвий шлях Олівера Холмса склався дуже цікаво. Активний учасник подій громадянської війни у США, отримав три поранення, герой. Вважається, що саме події громадянської війни істотно вплинули на формування його поглядів на державу та право, зокрема на переконання у насильницькій природі будь-якої влади та розчарування у ідеалах природного права. Після завершення війни – адвокат, професор Гарвардського університету, суддя, а згодом – голова Верховного суду штату Массачусетс. Далі, на протязі 30 років, з 1902 по 1932 – суддя Верховного суду США. Крім юридичної мав ще філософську освіту. У 1881 році опублікував роботу «Загальне право». Найбільш активний період його юридичної наукової діяльності припадає на 1882–1902 рр. Його поважали не тільки прості люди, студенти, вчені, а і сам Президент США Т. Рузвельт за те, що він розділив просту долю солдата під час громадянської війни. Саме Т. Рузвельт особисто прийняв рішення щодо призначення О. Холмса суддею Верховного суду США.

Олівер Холмс вважав себе в більшій мірі не юристом-практиком, а теоретиком. Багато років він викладав конституційне право у Гарвардському університеті, вів юридичні гуртки, семінари. Активну участь приймав у редакційній роботі юридичного журналу університету.

Робота «Загальне право» – це курс його лекцій, які він викладав студентам юристам. В цій роботі О. Холмс робить свій знаменитий висновок, що «право відображає не логіку, а досвід». Цей висновок був зроблений ним на підставі аналізу сутності діяльності судової влади і констатації факту, що «судді спочатку вирішують справу по суті, а обґрунтування для своїх рішень знаходять *пост фактум*».

О. Холмс був прибічником популярного в той час прагматизму та соціального Дарвінізму, згідно яких життя та свідомість спрямовані на постійну адаптацію до умов оточуючого середовища.

Відповідно, на його думку, джерело права треба завжди шукати в бажаннях примітивної людини, яка хоче взяти реванш за поразку в тих,

або того, хто примусив її страждати або понести конкретні матеріальні збитки. Тому розвиток права залежить:

1. Від моральної та політичної ситуації в державі.
2. Від умов людського існування.
3. Від потреб даного періоду і даного часу.
4. Від впевненості особи.
5. І, навіть, від забобонів та багатьох інших факторів.

Викладання конституційного права обумовило інтерес Олівера Холмса до проблематики Конституції, як джерела права. Для самого Холмса Конституція держави – це соціальні досліди в суспільстві і Конституція має на суспільство вплив набагато менший, ніж застосування права судами.

Його думки з цього питання викладені в роботі «Шлях права», надрукованій у 1897 р. Робота ця прагматична і ґрунтується на переконаннях, що:

1. Мораль не має безпосереднього відношення до закону, це не більше ніж склад розуму.
2. Не існує об'єктивних стандартів для визначення того, що є правильним та неправильним, таким чином це лише відповіді на юридичні запитання.
3. Судові рішення не мають під собою природно-правової, або навіть конституційної основи; замість цього все зводиться до урахування питань соціальної вигоди у конкретних історичних умовах.

Будучи прихильником позитивізму, О. Холмс розглядає юридичну науку, як інструмент прогнозування. Такий самий як сучасні природничі науки. Головною функцією добре навченого юриста є його здатність робити передбачення.

Люди бажають знати за яких обставин та наскільки вони ризикують піти проти того, що є набагато сильнішим ніж вони (тобто сили закону та держави). Бізнесом юристів є визначити коли цієї загрози слід боятися.

Відповідно, об'єктом дослідження юриспруденціє є передбачення рівня та обсягів застосування сили публічної влади за допомогою такого її інструменту як суд.

О. Холмс вважав, що у праві людина має можливість проявити всі свої бажання та наміри, постати переможцем, або втратити всі сподівання.

Діяльність О. Холмса на посаді судді Верховного суду, не дивлячись на його позитивно-правові переконання, мала істотний вплив на розви-

ток доктрини природного права та на підвищення ролі судів у захисті громадянських прав і свобод.

Він був переконаний, що право та суспільство знаходяться у постійному русі, і судді, приймаючи рішення, повинні звертати увагу на практичний ефект закону. При цьому він висунув два важливі постулати:

1. Право повинно слідувати за рухом історії та суспільним прогресом, і судді повинні творчо підходити до тлумачення права з метою забезпечення «зваженої збалансованості права» та відповідності права сучасним умовам.

2. При тлумаченні Конституції судді повинні дивитися у майбутнє, туди до чого діюча Конституція повинна привести, а не у минуле, де знаходяться «мертві» конституційні норми.

Ці постулати були реалізовані у цілому ряді історичних рішень, прийнятих О. Холмсом на посаді судді Верховного суду США, зокрема щодо тлумачення поправок до Конституції щодо свободи слова, і широко використовуються по сьогодні.

Таким чином саме О. Холмс обґрунтував та реалізував на практиці розширювальне тлумачення правових норм судами та сучасну роль судової гілки влади у системі публічної влади США.

Вчення О. Холмса мало великий вплив на розвиток конституційного права та на становлення сучасної соціологічної юриспруденції. Закінчилося життя великого юриста у 1935 р.

Томас Вудро Вільсон (1856–1924 рр.) – 28-й Президент США, історик та політолог, народився у м. Страутон, штат Віргінія. До початку своєї політичної кар'єри спочатку займався юридичною практикою, а згодом у 1883 р. розпочинає наукову та викладацьку діяльність, у 1885 р. видає свою ключову роботу «Правління Конгресу», за яку отримує звання професора. З 1890 р. – професор права та політичної економії, а з 1902 по 1910 рр. – ректор Принстоньского університету.

У 1910 р. обирається губернатором штату Нью-Джерсі, а у 1913 р. – Президентом США від Демократичної партії. На цій посаді він перебував на протязі двох строків до 1921 р.

Вудро Вільсон поділяв позитивіські погляди на право, і саме з цих позицій аналізував політичну та правову систему, що склалася в США. Вільсон часто піддавав критиці діяльність Конгресу, чому, зокрема, присвячена його робота «Правління Конгресу», надрукована у 1885 р.

Вільсон вважав, що Конституція не має нічого спільного з розвитком суспільства, оскільки її формалізована концепція не враховує сучасних змін. І в цьому його погляди багато в чому є спільними з концепцією конституціоналізму О. Холмса.

Іншим об'єктом критики стала система стримування та противаг, закладена в основу системи публічної влади США. Вільсон вважав, що ця система не працює та не дає реальних результатів в управлінні. Чим більше влада заявляє, що вона діє за принципом розподілу влади на законодавчу, судову та виконавчу, тім більше вона стає безвідповідальною. Книжкові концепції теоретиків на практиці не діють.

Особливо негативно В. Вільсон оцінював правління Конгресу. З одного боку Конгрес не підконтрольний ані виконавчій, ані судовій владі. З іншого боку Конгрес поступається за ефективністю парламентському правлінню щодо впливу на ситуацію в державі. Найбільш ефективним варіантом організації публічної влади, на думку Вільсона, є підзвітний парламенту кабінет міністрів.

Наприкінці XIX ст. в політико-правовому житті США склалася така ситуація, що виникло два паралельні напрямки:

1. Демократичний.
2. Плутократичний.

Демократичний напрям або рух був спрямований на боротьбу за очищення державного апарату шляхом реформи державної служби, посилення контролю над економікою, стримування корпорацій.

Плутократичний напрям не визнавав демократичних кроків, а навпаки висунув проект культу конституції, розширення компетенції судів, посилення судової влади відносно законодавчої, з одночасним посиленням президентської влади. В сфері вчень про державу і право поширились намагання переглянути природно-правову та договірну теорію. Саме в цей час з'являються теоретичні роботи з новими підходами до цих питань. Це монографії Вудро Вільсона «Правління Конгресу» (1885) та Олівера Холмса «Загальне право» (1881).

На посаді Президента США Вудро Вільсон залишив помітний слід як у внутрішній, так і у зовнішній політиці Сполучених Штатів. Саме під час його президентства було створено Федеральну резервну систему, що по сьогодні виконує функції Центрального банку США. Він, також, провів реформу банківського та антимонопольного законодавства.

На зовнішній арені слід відзначити відомі «Чотирнадцять пунктів», висловлені Вудро Вільсоном під час виступу в Конгресі з іні-

ціативою вступу США у Першу світову війну. Серед цих пунктів: виключення секретних угод та відкритість міжнародної дипломатії, свобода мореплавства за межами територіальних вод, свобода торгівлі та усунення економічних бар'єрів, роззброєння та зменшення збройних сил до мінімального рівня, необхідного для захисту національної безпеки тощо. Дані принципи стали одними з головних у сучасному міжнародному праві.

Окремо слід відзначити ініціативу Вудро Вільсона щодо створення Ліги Націй, як загального міжнародного об'єднання націй з метою гарантування цілісності та незалежності як великих, так і малих держав.

Він став першим Президентом США, який відвідав з офіційним візитом Європу та прийняв участь у Версальський мирній конференції.

За свої зусилля у справі встановлення миру у 1919 р. Вудро Вільсон отримав Нобелевську премію миру.

ТЕМА IX.
ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА ДУМКА В НІМЕЧЧИНІ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

План

1. Іммануїл Кант про право і державу.
2. Правова теорія Іоганна Готліба Фіхте.
3. Георг Гегель про державу і право.
4. Історична школа права. Густав Гуго, Фрідріх Савіньї, Георг Пухта.

1. ІММАНУЇЛ КАНТ ПРО ПРАВО І ДЕРЖАВУ

На розвиток політико-правових вчень Німеччини кінця XVIII – початку XIX ст. сильно вплинула Французька революція 1789–1794 рр. Після релігійних воєн і рухів XVI–XVII ст. у Німеччині встановилися кріпосницькі порядки. Були створені умови для зміцнення влади феодалів, це спричинило посилення політичної роздробленості країни.

Після Французької революції, коли Наполеон почав завойовницькі війни і частину земель Німеччини захопила Франція, виникла загроза втрати незалежності Німеччини. Революційні події Франції підштовхнули селян Німеччини до заворушень у Бадені, Саксонії, Пфальці. У містах почалися повстання. Навесні 1793 р. повстали ткачі в Сілезії. У Майнці була проголошена республіка.

Перед Німеччиною гостро постали три головні проблеми: 1. Досягнення національної єдності. 2. Здійснення демократизації державно-правового ладу. 3. Скасування кріпацтва.

Ці проблеми німецькі ідеологи прагнули вирішити з буржуазією, що на той час була лідером опозиції до старого феодального режиму.

За створення політико-правової теорії для виходу Німеччини з кризового стану взявся професор філософії Кенігсберзького університету, основоположник одного з найпоширеніших напрямків у сучасній теорії права ***Іммануїл Кант*** (1724–1804). Народився в протестантській родині представників третього стану. Перші уроки юстиції отримав від батьків. Проживав у Кенігсберзі, там закінчив гімназію, університет. З 1755 р. – викладач університету, де працює все життя. Робочий день розпочинався з 5-ї години ранку і закінчувався о 22-й вечора. За все життя не порушував цей порядок.

В юриспруденції Канта виділяють два етапи.

I. Докритичний (1755–1781 рр.);

II. Критичний (1781–1804 рр.).

Поліцейська держава, де існує цензура, заборона свободи слова не влаштовують Канта, про що він заявляє відкрито на університетських диспутах, на лекціях перед студентами. За це його часто порівнюють із Сократом, називають не тільки філософом, а й великим Німецьким юристом, який об'єднав програму раннього лібералізму з філософсько-правовими течіями того часу і надав їм форму обдуманої правової системи. Він перший спробував і приступив до систематичного обґрунтування лібералізму – ідейної платформи класу буржуазії.

Учення Канта про державу і право викладено в роботах «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані» (1784), «До вічного миру» (1795) і трактаті «Метафізика нравів» (1797 р.), в якому він узагальнив усі свої ідеї. Кант усвідомлював важливість проблеми праворозуміння. Він також розумів, що цю проблему необхідно правильно поставити і належним чином сформулювати. «Питання про те, – писав Кант, – що таке право становить для юриста такі самі труднощі, як і для логіки становить питання, що таке істина».

Правова теорія Канта тісно пов'язана з етикою. Право і мораль у нього мають те саме джерело (практичний розум людини) і єдину мету (утвердження загальної свободи). Правові закони – це перший ступінь (чи мінімум) моральності. Право забезпечує зовні сприятливі, цивілізовані відносини між людьми, цілком допускаючи, що люди залишаться в стані взаємної антипатії і навіть презирства один до одного. У суспільстві, де панує тільки право (без моралі), між людьми зберігається «повний антагонізм».

Кант дав визначення, що таке право: це сукупність умов, за яких свавілля однієї особи зіставлюване зі свавіллем іншої з погляду загаль-

ного закону свободи. До таких умов належать: 1. Наявність примусово здійснюваних законів. 2. Гарантований статус власності. 3. Гарантії особистих прав індивіда. 4. Рівність членів суспільства перед законом. 5. Вирішення спорів у судовому порядку.

Політико-правове вчення Канта про право – це вищий ступінь у розвитку західноєвропейської юридичної думки XVIII ст. У цьому вченні були порушені питання, що є фундаментальними. До них належать: 1. Методологічне обґрунтування наукової теорії права. 2. Пояснення інтелектуально-вольової природи нормативності. 3. Розмежування права і моралі. 4. Виділення філософії права в самостійну дисципліну. 5. Надання характеристики правових відносин як взаємозалежних суб'єктивних прав і обов'язків.

Крім того, в роботі «Метафізика нравів» Кант своєрідно трактує природне право. За його концепцією, говорить, що в природному стані було відсутнє об'єктивне право. Людині споконвічно властиве однеєдине природжене право – свобода морального вибору. З неї випливають такі невід'ємні якості людей, як рівність, здатність ділитися своїми думками. У додержавному стані людина здобуває суб'єктивні природні права, у тому числі право власності. Але вони нічим не забезпечені, крім фізичної сили індивіда і є попередніми. Сукупність таких суб'єктивних повноважень Кант назвав частково правом. Справді, юридичний і гарантований характер приватне право, за Кантом, здобуває тільки в державі, із утвердженням публічних законів.

Утворення держави шляхом договору Кант зводить до ідеї розуму, що має безсумнівну практичну реальність. Вона накладає на кожного законодавця обов'язок видавати свої закони так, щоб вони могли виходити з об'єднаної волі цілого народу. Ідея договору служить «безпомилковим мірилом» права і безправ'я. Кант розробив політико-правову теорію, у якій сформулював основні ідеї і принципи сучасних йому вчень про правову державу. Така держава, що буде гарантувати стійкий порядок, повинна будуватися на засадах суспільного договору і народного суверенітету.

Здійснення законодавчої влади народом виключає можливість прийняття законів, що наділяють громадян нерівними правами, підкреслював Кант. Він розрізняє в праві чи поділяє право на три категорії: I. Природне право (яке має своїм джерелом самоочевидні апріорні принципи). II. Позитивне право (джерелом якого є свобода законодавця). III. Справедливість (зазіхання, не передбачене законом і тому не забезпечене примусом).

Природне право, у свою чергу, розпадається на дві галузі. 1. Приватне право. 2. Публічне право. Приватне регулює відносини індивідів як власників. Публічне визначає взаємини між людьми, об'єднаними в союз громадян (держава), як членами політичного цілого.

Центральним інститутом публічного права є прерогатива народу вимагати своєї участі у встановленні правопорядку шляхом прийняття конституції, що виражає його свободу. Таким чином, Кант висловив прогресивну демократичну ідею народного суверенітету. Верховенство народу обумовлює свободу, рівність, незалежність усіх громадян у державі. Держава – це об'єднання безлічі людей, підлеглих правовим законам. Найважливіша ознака держави – верховенство закону. Кант доводив, що держава покликана гарантувати стійкий правопорядок, а тому вона повинна будуватися: 1. На засадах суспільного договору. 2. На народному суверенітеті. У такій державі Кант теоретично спробував поділити громадян на активних і пасивних за принципом господарської самостійності. У задачу держави і влади не входить турбота про щастя громадян.

Кант розвив вчення, що запозичив у Монтеск'є. Це ідея поділу влади в державі. Держава повинна мати три влади: а) законодавчу (належить тільки суверенній «колективній свободі народу»); б) виконавчу (зосереджена в законного правителя, підлегла законодавчій, верховній владі); в) судову (призначається владою виконавців). Даний принцип поділу влади створить основу розмежування форм держави на республіканську і деспотичну. Республіканізм є державний принцип відділення виконавчої влади (уряду) від законодавчої. Деспотизм – принцип самовладного виконання державних законів, виданих ним самим.

Класифікації державних форм (форми правління, володарювання) Кант не надавав особливого значення. Однак він розрізняв три види, форми держави: 1. Автократія (абсолютизм). 2. Аристократія. 3. Демократія.

Але, в принципі, Кант хотів бачити в Німеччині конституційну монархію. Він вважав найбільш прийнятною цю форму і реально досяжною.

Кант розробив положення про суверенітет народу. Але побоювався, як би з цього положення не були б зроблені вкрай радикальні практичні висновки. Тому, вважав він, на право народу обговорювати питання про походження влади треба накладати «вето». Закон про верховну владу виходить від вищого законодавця, він священний. «Усяка влада походить

від Бога» – така відповідь Канта народу. Чинній законодавчій владі варто коритися беззаперечно, яким би не було її походження.

Государ, правитель стосовно підданих одержує тільки права, але не обов'язки. Народ не має права карати главу держави, якщо він навіть порушує свій обов'язок перед країною. Народ не має право на повстання. Допускається тільки пасивний опір владі. Однак людина завжди зобов'язана виконувати закони і розпорядження державної влади.

Кант у своїх політико-правових вченнях виступив за проведення реформи в галузі юриспруденції Німеччини. Але водночас попередив, що реформи ці повинні бути плавними, зверху. Ні в якому разі реформи не слід доводити до збройної боротьби, відкритих виступів, революцій, оскільки, якщо це відбудеться, то призведе країну і народ до хаосу, анархії, злочинів. Згодом Канта за ці ідеї назвали найраннім ідеологом соціального реформізму.

У роботі «До вічного миру» Кант виступає проти усіх воєн – загарбницьких, грабіжницьких і навіть проти самої ідеї чи думки про підготовку війни. Він розробив і запропонував проект «Вічного міру». Його суть така: «Федерація самостійних рівноправних держав республіканського типу, космополітичний союз, укладає "вічний мир" на основі освіти, виховання народів і доброї волі правителів, а також економічних, комерційних потреб нації». Так уявляв «вічний мир» Іммануїл Кант.

Ідеальну державу можна побудувати тільки ненасильницьким шляхом, без революцій. Правовий статус суспільства неможливо досягти протиправними діями. Війна буде заважати будувати ідеальну державу. Створення проекту «вічного миру» привело Канта до розробки концепції міжнародного права.

Політико-правове вчення Іммануїла Канта про право і державу було першою фундаментальною доктриною кінця XVIII – початку XIX ст.

2. ПРАВОВА ТЕОРІЯ ІОГАННА ГОТЛІБА ФІХТЕ

Іоганн Готліб Фіхте (1762–1814) – філософ, громадський діяч, займався проблемами правової теорії. Фіхте доводив, що становлення права можливе лише з «чистих форм розуму». Зовнішні фактори не мають будь-якого відношення до природи права. Необхідність у праві диктує

самосвідомість. Право базується на індивідуальній свободі. Поняття права – є поняття відносин між розумними істотами.

Для гарантії свободи кожній окремій людині і зіставлення з нею свободи усіх потрібна правова спільність людей. Стрижнем такої правової спільності повинен стати юридичний закон. Він випливає із взаємин розумно-вільних істот, а не з морального закону. Право функціонує незалежно від моралі, регулюючи виключно галузь дій і вчинків людини.

Правові відносини, свобода індивідів не застраховані від порушень. Панування закону не настає автоматично. Правові відносини, свободу треба захищати примусом. Інших засобів немає. Потреба забезпечити особисті права людей обумовлює необхідність держави. Тому люди укладають цивільно-державний договір. Завдяки йому встановлюється державність. Загальна свобода народу складає стрижень законодавства, визначає межі впливу держави. Так демократ Фіхте, спираючись на природно-правову доктрину, намагався теоретично припинити сваволю абсолютистсько-поліцейської влади над підданими, затвердити політичні права і свободи особи.

Фіхте виступав за республіканську форму правління. Був проти деспотії. Відстоював ідею верховенства народу, який має право на будь-яку зміну небажаного йому державного ладу і право навіть на революцію. У роботі «Замкнута торгова держава» (1800 р.), Фіхте розробляє теорію ідеальної держави. В основі такої держави лежить розум, свобода, гарантія прав кожній людині. «Замкнута торгова держава» тримається на приватній власності, що створюється особистою працею. Держава цьому процесу не заважає, а навпаки створює всі умови. Добре розвиваються усілякі ремесла, але наголос робиться на сільське господарство. У такій державі населення поділене на три стани: 1. Землеробське. 2. Промислове. 3. Купецьке. Є ще категорія людей, які належать до сфери культури і політики.

Свобода промислу, вибір професії заборонені. Жорстко регламентується побут. В економічних відносинах ця держава «самодостатня» і «самозабезпечувана». За допомогою держави люди досягнуть ідеального ладу. Використовуючи машинну техніку суспільство вирішить усі земні задачі без великої витрати часу і сил. А у вільний час будуть міркувати про свій дух і про земні ідеали. Тоді наступить такий період, коли в державі уряд буде зайвим. У ньому відпаде будь-яка необхідність. Але це буде нешвидко, підкреслював Фіхте. Таке політико-правове вчення про державу схоже на утопічне.

Іоганн Фіхте виступав за мир, вічний мир. Був проти шовінізму, поневолення одних країн іншими. Він, як і Кант, мріє створити міжнародну організацію, яка буде займатися проблемами світу, розв'язувати всі проблеми у відносинах між державами.

У політико-правових вченнях Фіхте виступив за: 1. Національне відродження Німеччини. 2. Соціальне відновлення країни. 3. Створення єдиної централізованої німецької держави. 4. Перетворення на буржуазно-демократичній основі.

На запитання як цього можна досягти, Фіхте сам дає відповідь: вихованням народу в дусі любові до вітчизни і свободи. А це може зробити своєю працею тільки інтелігенція. Іоганн Фіхте дуже цінував інтелігенцію і називав її «істинними наставниками нації».

3. ГЕОРГ ГЕГЕЛЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831) народився в місті Штутгарті, в сім'ї чиновника. Батько мріяв, що син стане пастором, тому відправив на навчання в Тюбінгенський теологічний інститут. Гегель по закінченню навчання отримав ступінь магістра.

Сильне враження на Гегеля справила Французька революція, початок якої він разом зі своїм однокурсником Шеллінгом вітали тим, що посадили «дерево свободи». На хвилі юнацького максималізму Гегель очікував, що такі революції відбудуться по всій Європі, вони знищать всі держави як засіб придушення свободи, одночасно відбудуться великі зміни в церковній діяльності. Держава, яка підкоряється церкві, це не держава, тому що панівне становище займають попи і їхній режим.

У зрілому віці Гегель змінює свої погляди на державу. Тільки держава може створити умови для становлення юстиції, правопорядку, законів, об'єднання народів, які проживають у ній.

Спадок батька і власні заощадження дали можливість Гегелю на початку 1801 р. переїжджати з міста в місто. За цей час він захистив дві дисертації, присвячені природному праву і створенню своєї юстиції. В кожному місті, де він перебував, у місцевих університетах читав лекції для студентів. Отримав офіційне запрошення в відомий Гейдельберзький університет. Там Гегель завершує остаточну розробку своєї юриспруден-

ції, основна цінність якої – метод діалектики. Його визнають як великого німецького теоретика, запрошують на кафедру філософії університету в Берлін, де він досягнув піку розвитку своїх філософських, політичних та правових теорій. Планів у Георга Гегеля було багато, але епідемія холери стає причиною його смерті.

Гегель написав багато праць. Однак головна його робота з питань держави і права – «Філософія права» (1826), яку ще називають цілісним, систематичним вченням Гегеля про державу і право, а також вченням про політику й історію.

На філософії права побудована вся гегелівська система філософії. Він виділив три основні ступені духу, що діалектично розвивається: 1. Суб'єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія). 2. Об'єктивний дух (право, мораль, моральність). 3. Абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія). При такому розгляді треба мати на увазі, що політико-правове вчення Гегеля (право, держава, суспільство) належить до ступеня об'єктивного духу. Політико-правова теорія Гегеля розроблена як філософія права, філософське вчення про об'єктивний дух.

Основне завдання філософії права – наукове пізнання держави і права. Гегель утверджує ідею гармонії розуміння і реалізацій права (Що розумне, те дійсне; що дійсне, те розумне). Юриспруденція вивчає юридичні закони (позитивне право). Філософська наука про державу і право осягає думки, що лежать в основі права. Ідея права є свобода і за Гегелем вона формує ідеал правової держави. Сфера об'єктивного духу постає як ідеальна політико-правова дійсність.

Поняття «право» у гегелівському вченні права вживається в таких основних значеннях: 1. Право як свобода (ідея права). 2. Право як визначений ступінь і форма свободи (особливе право). 3. Право як закон (позитивне право). Головними формоутвореннями вільної свободи і відповідно трьома основними ступенями розвитку поняття права є: абстрактне право, мораль і моральність.

Вчення про абстрактне право включає проблематику власності, договору, неправди. Вчення про мораль – намір і провину, намір і благо, добро і совість. Вчення про моральність – родину, громадянське суспільство і державу.

Право приватної власності дає можливість реалізувати особистості свою свободу. Гегель доводить, що формально люди рівні як вільні особистості. Це формально правова рівність. Рівні люди в однаковому праві на приватну власність, але не в розмірі володіння власністю.

Гегель у своїх політико-правових вченнях критикує проект ідеальної держави, що розробив ще Платон. Він також критикує ідею фактичної рівності. Свободу Гегель розуміє як ліквідацію рабства і кріпацтва. У людей повинні бути особиста свобода, право, мораль і релігія.

Гегель не визнає договірну теорію походження держави. Предметом договору може бути лише деяка одинична зовнішня річ. Договір виходить зі сваволі окремих осіб. Договір – це коли в ньому один одному протистоять самостійні особи – власники приватної власності.

Злочин Гегель розглядав як свідоме порушення права як такого. Покарання тому є не тільки засобом виховання і відновлення порушеного права, але і правом самого злочинця, закладеним уже в його діянні – вчинку вільної особистості. Зняття злочину через покарання приводить до конкретизації поняття права і до моралі.

Гегель займався проблемою громадянського суспільства і політичної держави, а також їх відмінностями. Громадянське суспільство – це сфера реалізації особливих, приватних цілей та інтересів окремої особистості. Це необхідний етап для розвитку і поняття права. У громадянському суспільстві немає ще повної свободи. У ньому багато зіткнень приватних інтересів і його роздирають суперечності. Основними елементами такого суспільства є: 1. Система потреб. 2. Система правосуддя. 3. Поліція і корпорація. У структурі цього суспільства Гегель виділив три стани. 1. Субстанціональний (хлібороби – дворяни і селяни). 2. Промисловий (фабриканти, торговці, ремісники). 3. Загальний (чиновники).

У своєму політико-правовому вченні, Гегель доводив, що зміст права може бути перекручений у процесі законотворчості. Не все, подане у формі закону, є право. Оскільки лише закономірне в позитивному праві законне і правомірне. За природою ж позитивне право як ступінь самого поняття права – розумне. Закон – конкретна форма вираження права. У законах відображається національний характер даного народу, ступінь його історичного розвитку, природні умови його життя. Гегель обґрунтовує необхідність публічного оголошення законів, публічного судочинства, суду присяжних у громадянському суспільстві.

Абстрактне право – перша сходинка у русі поняття права від абстрактного до конкретного. Це абстрактне право вільної особистості. Абстрактне право має той зміст, що в основі права лежить свобода окремої людини (особи, особистості). Особистість, згідно з Гегелем, трактується взагалі як правоздатність.

Розвиток громадянського суспільства припускає наявність держави як його основи. Держава за Гегелем – це ідея розуму, свободи і права. Однак Гегель визнає у своєму вченні, що можливе існування поганої і несправедливої держави, а все-таки схиляється до того, що держава повинна бути правовою, мати правовий характер, бути державою-організатором і т. ін. Державу він трактує по-різному. Держава – це ідея свободи, вищого права, єдиний організм, правове утворення. Гегель, зрештою, робить висновок, що тільки панування права в державі розв'яже усі проблеми. Крім того, він розробив політико-правову ідею держави, що проявляється потрійно: 1. Як безпосередня дійсність у вигляді індивідуальної держави (мова йде про державний лад, внутрішнє державне право). 2. У відносинах між державами, як зовнішнє державне право. 3. У всесвітній історії як дійсність конкретної свободи.

Гегель розробив політико-правове вчення про поділ влади в державі: 1. Законодавча. 2. Урядова. 3. Влада государя. Поділ влади в державі – це гарантія публічної свободи. Демократичну ідею народного суверенітету він критикує. Обґрунтовує суверенітет спадкоємного конституційного монарха. Доводить, що упорядкована конституційна монархія – це об'єктивна сторона державної справи, що визначається законами. Монарху залишається лише приєднати до цього своє суб'єктивне: «Я хочу».

Законодавча влада – це влада визначати і встановлювати загальне, вказував Гегель. Законодавчі збори повинні складатися з двох палат. Верхня палата формується за принципом спадковості і складається із власників. Палата депутатів (нижня) утворюється з частини громадянського суспільства. Депутати поділяються за корпораціями, товариствами, а не шляхом індивідуального голосування. У Законодавчих зборах діє принцип публічності суперечок, свободи друку, публічності нарад.

Задача урядової влади, куди Гегель відносив і судову владу, – це виконання рішень монарха, підтримка чинних законів і установ.

Міждержавні відносини – сфера чи область зовнішнього державного права. Міжнародне право, за Гегелем, – це не справжнє право, яким є внутрішнє державне право (позитивне право, законодавство). Держави перебувають у відносинах одна з одною в природному стані, і вони повинні визнавати одна одну як суверенні і незалежні, не втручатися у внутрішні справи будь-кого, взаємно поважати самостійність. Але якщо між державами виникла суперечка, то її вирішувати треба тільки війною, бо війна ведеться не проти мирного сімейного і приватного життя, не проти приватних осіб, а за суверенність.

При зіткненні різних суверенитетів вирішити цю проблему, за Гегелем, може загальний світовий дух, що має найвище право стосовно окремих держав і право судити їх. Всесвітня історія виступає як всесвітній суд, як прогрес у свідомості свободи, історії суверенних держав. Це історія прогресу в державних формуваннях. Всесвітню історію Гегель поділяє на чотири всесвітньо-історичні світи. 1. Східний. 2. Грецький. 3. Римський. 4. Німецький.

Цим чотирьом всесвітньо-історичним світам відповідають такі форми держав: 1. Східна теократія. 2. Антична демократія й аристократія. 3. Сучасна конституційна монархія. Новий час, що почався Реформацією, Гегель вважав епохою німецької нації. У своїх політико-правових вченнях він звеличує і підіймає роль держави над суспільством і особистістю. Вихваляє державу як ідею права, підіймає державу над правом. Але незважаючи на таке тлумачення держави і права, вчення Георга Гегеля визначально вплинуло на наступних представників політико-правової думки.

4. ІСТОРИЧНА ШКОЛА ПРАВА. ГУСТАВ ГУГО, ФРІДРІХ САВІНЬЇ, ГЕОРГ ПУХТА

З критикою раціоналізму теорії природного права з питань про те, як право виникає і яка його історія, наприкінці XVIII ст. і в першій половині XIX ст. виступили ряд німецьких юристів. Вони створили історичну школу права, що стала дуже впливовим центром у вивченні права з властивої освіті віри у всесилля закону. Представники історичної школи доводили, що немає природного права. Є лише позитивне право. Воно має свої закони розвитку, що не залежать від розуму. Саме право – історична спадщина народу, що не може і не повинне довільно мінятися. Справжнім буттям, джерелом права є не закон, довільно прийнятий, змінюваний, що скасовується державою, а звичай, що виражає дух народу.

Засновником історичної школи права й основоположником напрямку в юриспруденції в Німеччині кінця XVIII – початку XIX ст. був професор права Геттінгенського університету ***Густав Гуго*** (1764–1844). Він написав книгу «Підручник природного права, як філософії позитивного права, особливо – приватного права». Цю роботу називають ще і так

«Підручник природного права, чи філософія позитивного права». У підручнику Гуго заперечує основні положення теорії природного права. Концепцію суспільного договору він відкидає з ряду причин.

Перша причина – суспільних договорів ніколи не було. Усі держави й установи виникали і змінювалися іншими шляхами. Друга причина – суспільний договір практично неможливий. Мільйони незнайомих людей не можуть дійти згоди і домовитися про вічне підпорядкування установам, про які вони судити ще не можуть, а також про покору ще невідомим людям. Третя причина – концепція суспільного договору шкідлива. Ніяка влада не буде міцною, якщо обов'язок покори залежить від дослідження її історичного походження з договору.

Влада і право виникали по-різному. Будь-який їх різновид не відповідає цілком розуму. Вони визнаються не безумовно, а тільки тимчасово правомірними. Однак те, що визнане чи визнавалося безліччю людей, не може бути зовсім нерозумне. Право виникає з потреби вирішення спорів. Юридичний порядок – такий порядок, при якому суперечки вирішуються третьою особою. Це вирішення спорів надане владі. Ознака права – примус, але право – не тільки встановлення держави. Незалежно від законодавчої влади з давніх часів існує і розвивається звичаєве право.

Гуго стверджував, що діюче в державі право зовсім не зводиться лише до сукупності тих розпоряджень, що нав'язуються суспільству начебто ззовні: даються зверху людьми, наділеними на те спеціальними повноваженнями. Право і приватне і публічне виникає спонтанно. Своїм походженням воно зобов'язане аж ніяк не розсуду законодавця. Гуго порівнює право з мовою. Подібно до того, як мова не встановлюється договором, не вводиться за вказівкою і не дана від Бога, так і право створюється не тільки і не стільки завдяки законодавству, скільки шляхом самостійного розвитку, через стихійне утворення відповідних норм спілкування, добровільно прийнятих народом у силу їхньої адекватності обставинам життя. Акти законодавчої влади доповнюють позитивне право, але «зробити» його цілком вони не можуть. Позитивне право походить від права звичаєвого, а останнє виростає з надр «національного духу» і глибин «народної свідомості».

У своїх політико-правових вченнях Гуго доводив, що безліч законів і договорів ніколи не виконуються. Він наводив приклад. У місті Геттінген, у якому Гуго жив і працював, влада перейменувала вулиці. Однак жителі за звичкою називали їх по-старому. Історично усталений звичай і є справжнім джерелом права. У конкретно-історичних умовах

ця концепція була апологією феодального звичаєвого права, що збереглося в Німеччині. Гуго виправдовував рабство. Вважав положення раба кращим, ніж положення бідняка. Обґрунтовував право держави обмежувати свободу думок і взагалі будь-яку свободу в ім'я суспільного блага.

Фрідріх Карл Савіньї (1779–1861) також був визначним представником історичної школи права. Працював він професором Берлінського університету. У 1814 р. юрист Тібо опублікував брошуру із закликом скликати з'їзд юристів, теоретиків, практиків для розробки загального для всієї Німеччини цивільного укладення. У відповідь Савіньї пише свою брошуру «Про покликання наше до законодавства і правознавства» (1814 р.).

Він прагнув довести юристу Тібо помилковість припущення, що право створюється законодавцем.

На думку Савіньї, право не залежить від випадку чи сваволі. Право всіх народів складалося історично так само, як і мова народу, його вдачі і політичний устрій. Будучи продуктом народного духу, право живе в загальній свідомості народу у формі не стільки абстрактних понять, скільки живого сприйняття юридичних інститутів.

Спочатку право існує в загальній свідомості як «природне право», знаходячи формальне вираження в символічних діях, що супроводжують встановлення чи припинення юридичних відносин. Розвиваючись разом із народом і його культурою, право стає особливою наукою в руках юристів, що виокремилися в стани. Наукова обробка права юристами – обов'язкова і необхідна передумова законодавчої діяльності.

Але в Німеччині, робив висновок Савіньї, час для законодавчих робіт не прийшов. У юриспруденції панує хаос суперечливих думок, а не органічна наука, здатна виробити струнке укладення. Що в таких умовах зміг би створити пропонований Тібо всенімецький з'їзд юристів?

Свої політико-правові погляди Савіньї виклав і в книзі «Право володіння», у шеститомному творі «Система сучасного римського права». У цих роботах Савіньї зазначав, що з рухом національного духу стихійно відбувається еволюція права. Динаміка права схожа на розвиток організму зі свого зародку. Вся історія права – повільне і плавне розкриття тієї субстанції, що як зерно, споконвічно зріє в ґрунті народного духу. На першому етапі свого розвитку право виступає у формі звичаїв. На другому стає предметом обробки з боку стану вчених-правознавців, не втрачаючи, однак, при цьому зв'язку зі своїм коренем – загальним переконанням народу.

Позитивні закони неспроможні боротися зі злом, що зустрічається в житті. У кращому випадку вони здатні допомогти упорядкуванню звичаєвого права і політичної структури, що формуються історично під впливом непояснюваних перетворень, що відбуваються у народному «дусі», стверджував Фрідріх Карл Савіньї.

Георг Фрідріх Пухта (1798–1864) був учнем Савіньї і підтримував його погляди. Він написав роботи «Звичаєве право», «Курс інституцій», у яких торкався проблеми природного саморозвитку права. Вважав, що право виростає з народного духу, як рослина з зерна. Воно випливає з народного духу так само, як мова і звичаї. Усвідомлення права виникає ще в родинах, але лише з освітою народу вона виступає на перший план, тому що люди пов'язані взаємним визнанням прав, у силу чого в народі панує юридична свідомість. Для охорони права від порушень народ утворив державу.

Первісною формою права Пухта називав звичай, що випливає з народної свідомості. Потім для вираження звичаїв у твердій формі створюється законодавство зі спільної волі народу. Слідом виникає юриспруденція, право юристів, що розкриває юридичні положення, які знаходяться у глибині народного духу, але не виражені конкретно звичаєм і законом. І законодавець і юристи не створюють норми права, а лише сприяють різнобічному розкриттю народного духу.

Право і держава, писав Пухта, виникають врешті-решт, з божественної свободи через народну свободу, як вираження народного духу. Народ він визначає як природне об'єднання людей, пов'язаних загальним походженням, мовою, місцеперебуванням.

Пухта вважав і доводив, що штучно конструювати й у будь-який час пропонувати людям ту чи іншу надуману правову систему зовсім недоцільно. Створена окремо від самої історії життя народного духу, не напоєна ним, вона не може бути прищеплена суспільству.

Сучасні теоретики політико-правових вчень вважають, що історична школа права, її вчення, теорії мають історизм – статичний. По-перше, школа трактує незмінність раз і назавжди даного самобутнього народного духу. По-друге, школа розуміє розвиток не як ланцюг якісних перетворень, що відбуваються в процесі історичної еволюції, а як просте, хронологічно послідовне, механічне розгортання споконвічного змісту таємничого «духу» народу.

Юристи історичної школи права вбачали в державі юридичний інститут конкретного змісту: 1. Опора порядку. 2. Служіння цьому порядку,

яким би консервативним він не був (Г. Гуго). Законодавець повинен намагатися максимально точно виражати «загальне переконання нації» (Г. Пухта).

Представники історичної школи права захищали: кріпосництво; монархію; феодальне право; виступали проти кодификації законодавства; відкидали теорію договірного походження держави (на заміну практично пропозицій не було); не визнавали права народу на революцію; відхиляли ідею поділу влади.

Історична школа права лише прагнула насаджувати в юриспруденції Німеччини ідею «народного духу». Практично школа була консервативною. Однак вона створила свої правові вчення у сфері права, політології, соціології і в цілому збагатили юридичну науку наприкінці XVIII – початку XIX ст. діалектикою.

ТЕМА X.

ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО В АНГЛІЇ І ФРАНЦІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

План

1. *Правова теорія Ієремія Бентама з питань права і держави.*
2. *Правові вчення Джона Остіна, Джона Стюарта Мілля.*
3. *Концепція конституційної держави Бенжамена Констана і Алексіса Токвіля.*
4. *Політико-правова доктрина Огюста Конта.*
5. *Теорія реформ держави, права Вільгельма Гумбольдта і Лоренцо Штейна. «Надкласова монархія».*

1. ПРАВОВА ТЕОРІЯ ІЄРЕМІЯ БЕНТАМА З ПИТАНЬ ПРАВА І ДЕРЖАВИ

В останній чверті XVIII ст. в Англії відбувається Промисловий переворот. Країна за головними показниками суспільного розвитку швидко перетворюється на провідну капіталістичну державу світу. Англійська політико-правова думка по-своєму пояснювала ті великі соціально-історичні процеси і зміни, що відбувалися в державі. Головною темою в правових вченнях Англії був захист і піднесення благодатної ролі приватної власності, активізація особистості, надання гарантій недоторканності сфери приватної життєдіяльності людей. Приватна власність – двигун, тверезий розрахунок для здобуття максимальної особистої користі і вигоди. Розрахунок цей міг бути навіть суто егоїстичним. Але все разом узяте складало досягнення загального блага і задоволення власних потреб. Ці тези – наріжний камінь лібералізму.

На тлі показників суспільного розвитку промислова буржуазія прагнула до більш широкого і чіткого впровадження буржуазно-ліберальних принципів у право. Буржуазія вимагала надати їй вирішальне право брати участь у політичній владі. Промисловий переворот в Англії створив умови для зростання пролетаріату. На початку XIX ст. зароджується робітничий рух за демократичну конституцію, що дістав назву – чартизм. Одночасно починаються виступи пролетаріату.

Теоретично розв'язати проблеми, що виникли, спробував ***Ієремія Бентам*** (1748–1832). Народився в Англії, у родині адвоката, продовжив династію юристів. У 16 років закінчив університет в Оксфорді. Батько вирішив, що Ієремій буде працювати адвокатом, але сина в цій професії «гонорар» не цікавив. Усі спірні питання він приводив до мирової угоди і отримував велике задоволення. Бентам виявився принциповим юристом, ні на які компроміси не погоджувався при захисті в суді. Він відмовляється від адвокатури і займається теорією держави і права. На початку XIX ст. Бентам стає головним «оракулом», до якого звертаються державні діячі за порадою, використовують його політичні та правові концепції, роботи для вирішення питань в правотворчості. Він сам звертається до народів світу, пропонуючи їм свої послуги. Його теорія «утилітаризму» зробила великий вплив на всі країни, де відбулись буржуазні революції. Бентама цікавили етика, політика, філософія, право. Вивчивши ідеї Гоббса, Локка, Юма, а також французьких матеріалістів XVIII ст. Гельвеція, Гольбаха, він написав низку своїх робіт. Бентам політико-правові, політико-юридичні погляди виклав у «Принципах законодавства», «Керівних Початках конституційного кодексу для всіх держав», «Фрагменті Про уряд», «Деонтології, чи Науці про мораль».

У своїх розробках Бентам відкидає теорію Природного Права, оскільки зміст Природного Права невиразний, й усі трактують його по-різному. Відкидає поняття «суспільний договір», тому що держави, на його думку, створювалися у такий спосіб: 1. Шляхом насильства. 2. За звичкою. Різко критикує французьку Декларацію Прав людини і громадянина 1789 р., тому що ідея Права людини призводить: а) до анархії; б) до опору державній владі; в) «Право», протиставлене закону, стає ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду.

Бентам вважав, що право – це виражена свобода суверена. Право – це веління і заборони, встановлені державою і забезпечені санкцією. Він виступав за прозоре і доступне законодавство. Англійську систему «загального права», засновану на судових прецедентах, він засуджував.

Сам підготував повний кодекс законів, що включав: 1. Цивільне право. 2. Кримінальне право. 3. Конституційне право.

Ієремія Бентам визнавав реальним правом лише те, що встановлено державою. Чинне законодавство він вважав недосконалим, застарілим. Законодавство, за Бентом повинне ґрунтуватися на почуттях і досвіді. У пошуках такого законодавства він розробляє теорію утилітаризму (користь, вигода). Таким чином, Бентам стає родоначальником теорії утилітаризму, у якій можна виділити чотири основні постулати. Перший: одержання задоволення і виключення страждання складають сенс людської діяльності. Другий: корисність, можливість бути засобом вирішення якої-небудь задачі – найбільш значимий критерій оцінки всіх явищ. Третій: моральність створюється всім тим, що орієнтує на знаходження найбільшого щастя (добра) для найбільшої кількості людей. Четвертий: максимізація загальної користі шляхом установлення гармонії індивідуальних і суспільних інтересів є метою розвитку людства.

Ці чотири постулати послужили Бентаму опорою при аналізові політико-правових, політико-юридичних поглядів. Крім того, Ієремія Бентам вважається одним зі стовпів європейського лібералізму XIX ст. Лібералізм розглядає положення про свободу індивіда, самоствердження індивіда, що забезпечуються приватною власністю і політико-юридичними встановленнями. Лібералізм Бентама – не свобода окремої людини, а її здатність піклуватися про себе, про своє благополуччя, не покладатися на будь-яку зовнішню допомогу, самій визначати власний інтерес свою корисність.

Єдино реальними інтересами Бентам вважав інтереси окремих осіб. Задоволення і страждання він класифікував, створив ціле вчення і розробив правила «морального рахунку». Добро за Бентамом – це «прибуток», зло – «витрата». Для того, щоб працювала ця схема, необхідно існування приватної власності і конкуренції. Це необхідна умова реалізації головного положення його концепції.

Застосовуючи утилітаризм до питань права, Бентам дійде такого висновку. Закон сам по собі – зло, оскільки він пов’язаний із застосуванням покарання (страждання). При його застосуванні можливі помилки. Кожен закон є порушенням свободи. Однак закон – зло, яке неминуче, тому що без нього неможливо забезпечити безпеку. Головним предметом турботи законодавства Бентам називає приватну власність. Власність і закон народилися разом і помруть разом. До закону не було власності. Усуньте закон і власність перестане існувати.

Ієремія Бентам цікавився категорією поняття «свобода». У ході створення своєї політико-правової теорії він почав негативно ставитися до свободи. У ній Бентам побачив продукт умовиводу, деякий фантом. Для нього не було принципової різниці між свободою і свавіллям. Бентам робить негативний висновок щодо свободи: «Мало слів, що були б такі пагубні, як слово свобода і його похідні».

Свобода і права особистості – втілення зла. Школа природного права, політико-правові акти, створені під впливом природного права – теж зло. Права людини – нісенітниця, а невід'ємні права людини – просто нісенітниця на ходулях. Французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. Бентам поділив на три частини чи три класи: I. Незрозуміла. II. Помилкова. III. Одночасно і незрозуміла і помилкова.

Забезпечення безпеки суперечить рівності і свободі. Для виходу з цієї ситуації Бентам проводить аналіз поняття «моральні поняття». Він їх поділяє на дві групи. Перш група – моральні обов'язки стосовно себе. Вони складають правила розсудливості. Заподіювати шкоду самому собі можна тільки помилково. Страх наслідків цієї помилки – єдиний стимул, що попереджає таку шкоду. Тому законодавець не повинен регулювати ті дії і помилки, коли люди можуть шкодити тільки самі собі. Приклад, спроба законодавчим шляхом викорінити пияцтво, проституцію, марнотратство і т. ін. принесе більше шкоди, ніж користі. Це буде дріб'язкова регламентація законодавством приватного життя, ускладнить законодавство, приведе до суворих покарань, розвитку шпигунства і загальної підозрілості.

До другої групи «моральних обов'язків» Бентам відносив «обов'язки стосовно загального блага». Тут законодавство повинне визначити податки і деякі інші обов'язки осіб.

Зрештою, Бентам у своїх політико-правових поглядах робить висновок, що законодавство не повинне втручатися в діяльність підприємців і в їхні відносини з робітниками. За теорією утилітаризму сторони самі, керуючись «моральною арифметикою», визначають умови договору, виходячи з власної користі. Теорія утилітаризму виправдовувала будь-які умови договору за Бентамом. Він прихильник вільної конкуренції, супротивник державної регламентації господарського життя. Його теорія утилітаризму давала етико-філософську основу ліберальній течії в Англії XIX ст.

Бентам критикував школу природного права. Заперечував ідею розбіжності права і закону. Тим, хто розрізняв право і закон, Бентам

дорікав у тому, що в такий спосіб вони надають праву протизаконний характер. Право стає ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду. Бентама називали одним із піонерів позитивізму в юридичній науці Нового часу.

Бентам виступив проти теорії, яка трактувала, що суспільство і держава виникли в історії за допомогою встановлення між людьми відповідного договору. Цю теорію він називав як таку, що не можна довести і як фікцію.

У питаннях організації державної влади Бентам стояв на демократичних позиціях. Він засуджував монархію, спадкоємну аристократію. Був прихильником республіканського устрою держави, у якому бачив три основні гілки влади: 1. Законодавчу. 2. Виконавчу. 3. Судову. Вони повинні бути розділені, але перебувати в кооперації і взаємодії. Ці погляди Бентам проповідував уже в зрілому віці. А на початку своєї політико-правової діяльності він схвалював конституційну монархію в Англії, висловлювався за високий майновий ценз, довгострокове обрання представницьких органів. У цей період він різко засуджував демократію як анархію.

Демократизувати слід не тільки організацію безпосередньо державної влади. Демократизації підлягає в цілому вся політична система суспільства, стверджував Бентам. Для цього необхідно розширити виборче право, надати виборче право жінкам. Провести реформу права, його кодификацію, скасувати ряд феодальних інститутів. Треба удосконалювати систему покарань, приділити значну увагу питанням процесу, теорії доказу.

Бентам сподівався, що за допомогою таких інститутів демократії, як вільна преса, суспільні дискусії, публічні збори можна буде ефективно контролювати діяльність законодавчої і виконавчої влади.

Політико-правові погляди з питань критики монархії, створення законодавчої влади (право засновувати основні закони держави належить народові); законодавча влада повинна здійснюватися однопалатним представництвом, обиратися щорічно на основі загального, рівного і таємного голосування виконавча влада має здійснюватися посадовими особами, які підлеглі законодавчій палаті, відповідальні перед нею і часто змінювані, – про це все йдеться в написаному Бентамом «Конституційному кодексі». Власне кажучи, це проект демократичної конституції Англії. Бентам попереджав, що пряме втручання держави у сферу економіки вкрай небажане. Це може призвести до дуже негативних результатів.

Він щодо цього питання дотримувався вчення А. Сміта, вважав себе його учнем.

Бентам засуджував колоніальний режим, агресивні війни. Він розробив проекти міжнародних організацій для попередження воєн, мирного вирішення конфліктів між державами. Це такі проекти, як «План загального і вічного світу» (1789 р.), «Нарис Кодексу міжнародного права» (1827 р.).

Зі своїми проектами він звертався до урядів Англії, Франції, Росії, Іспанії, США й інших країн. Політико-правові погляди Бентама мали значний вплив на розвиток усієї правової науки й ідеології. Його навіть називали Ньютоном законодавства і теорії утилітаризму, піонером позитивізму, стовпом європейського лібералізму XIX ст. Бентамівське співвіднесення законодавства із соціальними цілями й балансом інтересів послужило становленню соціологічної школи права. Політико-правові вчення Ієремія Бентама розвивали далі його послідовники Джон Стюарт Мілль, Джон Остін та ін.

2. ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ДЖОНА ОСТІНА, ДЖОНА СТЮАРТА МІЛЛЯ

У ході революцій у розвинутих країнах Європи відбулися зміни правових систем. Особливо це стосувалося приватного права, що регулювало товарно-грошові відносини. Основні принципи громадянського суспільства втілилися в чинному позитивному праві. Цим обумовлені відмови більшості буржуазних теоретиків від ідей природного права та їхня критика. Те й інше знайшло вираження в юридичному позитивізмі, що виступав проти дуалізму теорії природного права, тобто проти уявлення про існування поряд із позитивним правом більш високого за своїм значенням права природного, що потребує втілення в законодавстві.

Критика ідей природного права містилася в політико-правових вченнях Ієремія Бентама. До критики природно-правової теорії юридичний позитивізм підійшов інакше, ніж історична школа права. Походження закону, його обґрунтування, вивчення причин його прийняття взагалі виводяться за межі правознавства. Ототожнення права із законом обумовило поширення юридичного позитивізму в міру ліквідації феодальних інститутів і втілення буржуазних правових принципів у нормативних актах.

Одним із перших представників юридичного позитивізму був учень Бентама, засновник аналітичної школи ***Джон Остін*** (1790–1859). Він викладав юриспруденцію в університетському коледжі у Лондоні. Видав книгу «Лекції про юриспруденцію, чи філософія позитивного права» (1832 р.)

Термін «право», писав Остін, використовується в найрізноманітніших значеннях: для позначення не тільки права, але і релігійних догматів, правил моралі, законів природи; це істотно заважає точному визначенню предмета юриспруденції. Остін розрізняє і розмежовує етику (область оцінок, суджень про добро, зло), науку про законотворчість (уявлення про те, яким повинне бути право) і власне науку про право, юриспруденцію.

Юриспруденція має справу з законами, чи правом у власному розумінні цього слова, незважаючи на те погані вони чи гарні. У такому розумінні право – наказ влади, звернений до керованого, обов'язковий для підлеглого під загрозою застосування санкції у випадку невиконання наказу. Першорядне значення для юриспруденції має формальна логіка, чи «логіка правових конструкцій».

Остін доводив, розвиваючи при цьому думку Бентама, що метою уряду є загальне благо, а не свобода, оскільки в різних умовах різний ступінь корисності свободи чи ступінь її обмежень. Остін був прибічником класичного лібералізму. Проте він стверджував, що суверенна влада нічим не зв'язана. Перешкоди її діяльності чинять тільки релігія, мораль, згода підданих, тобто звичка більшості підданих до покори даній владі. Право – це «веління суверена». Найкращою формою права Остін, як і Бентам, вважав кодекси. Однак на відміну від Бентама він визнавав частиною права судові прецеденти, оскільки рішення суддів (в Англії) одержують нормативно-правовий характер з мовчазної згоди суверена. Потреба в судовій правотворчості, пояснював Остін, породжена існуючою неповнотою статутного права, що бажано усунути кодифікацією.

Виникнення юридичного позитивізму пов'язане зі зміцненням і удосконалюванням правової оболонки капіталістичних відносин, що розвивалися. У теоретичному плані юридичний позитивізм був основою формально-догматичної юриспруденції з її тонкою розробкою правових форм товарообміну, без пробілів правового регулювання товарно-грошових і пов'язаних з ними відносин, точності визначень юридичних ситуацій, процедур, способів і засобів рішення можливих суперечок, проблем законодавчої техніки. Поширення юридичного позитивізму в країнах Європи обумовлене розвитком капіталізму.

Зробивши висновок щодо політико-правових вчень Джона Остіна, можна підкреслити, що основні принципи громадянського суспільства втілилися в чинному позитивному праві. Більшість теоретиків і ідеологів відмовилися від теорій природного права. Критика природно-правової теорії стала більш аргументованою. Юридичний позитивізм із самого початку принципово заперечував інше право, крім позитивного, навіть сильніше, ніж історична школа права. Звідси сама назва цього напрямку – «юридичний позитивізм».

Юридичний позитивізм – не історично усталений звичай, а закон, нормативний акт, установлений владою.

Джон Стюарт Мілль (1806–1873) – великий англійський теоретик європейського лібералізму XIX ст. Джон у коледжах та університетах не навчався. Батько його – прихильник утилітарізму, сам його вчив, і хотів, щоб син став юристом. Потім попросив Джона Остіна, засновника юридичного позитивізму, стати синові вчителем з римського права. Під наглядом метра Джон Мілль прочитав книгу Гейнеція «Кодекс Юстиніана», «Римські древності», а також низку робіт англійського юриста Блекстона. Завершив навчання роботою секретаря Бентама Дюмона «Трактат про законодавство». Цю роботу дав йому його батько Джеймс – соратник Бентама. Пізніше Джон Мілль напише, що ця книга була поворотною в його розумовому розвитку і завершила цілу епоху в його навчанні.

З 1823 р. Джон Мілль працює в Ост-Індській компанії до 1853 р. В 1866–1868 рр. – член палати общин. Після поразки на виборах відходить від політики і займається тільки правом. Джон Стюарт Мілль створює свою особливу юстицію.

Ліберально-демократичні погляди на державу, владу, право, закон викладені Джоном Міллем у таких працях: «Про свободу», «Представницьке правління», «Основи політичної економії», «Про вплив уряду». На початку своєї діяльності Мілль підтримував теорію Бентама – утилітаризм. Поступово відходить від нього і доходить висновку, що не можна всю моральність базувати лише на постулаті особистої економічної вигоди індивіда і невірі в те, що задоволення корисливого інтересу кожної окремої людини ледве не автоматично приведе до благополуччя усіх. На думку Джона Мілля, принцип досягнення особистого щастя (задоволення) може «спрацьовувати», якщо тільки він нерозривно, органічно пов’язаний з іншою керівною ідеєю: ідеєю необхідності узгодження інтересів, до того ж узгодження не тільки інтересів окремих індивідів, але також інтересів соціальних.

Свобода індивіда – та «командна висота», з якої Мілль розглядав ключові для себе політичні і правові проблеми. Їх перелік традиційний для лібералізму: 1. Передумови і зміст свободи людської особистості. 2. Свобода. 3. Порядок і прогрес. 4. Оптимальний політичний лад. 5. Межі державного втручання. Індивідуальна свобода за Міллєм означала абсолютну незалежність людини у сфері тих дій, що прямо стосуються тільки її самої. У межах цієї сфери людина пан над самою собою і діє за своїм власним розсудом: I. Свобода думки. II. Свобода слова. III. Свобода дій. IV. Свобода вибору. V. Свобода самостійного устрою особистого життя.

Свобода індивіда і держава перебувають у залежності від свободи й уміння людей створювати і налагоджувати нормальне людське співжиття. Держава буває не кращою і не гіршою, ніж індивіди. Держава така, яке суспільство в цілому. Тому держава першою несе відповідальність за стан суспільства. Гідна держава повинна створювати умови для самовдосконалення народу. Держава, що гарантує для усіх своїх громадян свободу, здатна встановити в себе і відповідний порядок. Мілль приходить до висновку, що вільна особистість є водночас і особистістю законослухняною. Порядок у державі виступає неодмінною умовою прогресу, а саме: 1. Поступового удосконалювання. 2. Поліпшення людства в розумовому, моральному і соціальному відношеннях.

Краща форма правильно функціонуючої держави, що забезпечує свободи, прогрес, стабільність, порядок, – це представницьке правління, де народ керує через посередництво депутатів, які періодично обираються. Така влада повинна базуватися тільки на праві всіх людей брати участь у загальному управлінні. Народ несе відповідальність за стан державності. Чому? Мілль дає відповідь у своїх політико-правових теоріях. По-перше, представницьке правління засновується за вибором народу, схильного прийняти дану державну форму. По-друге, народ повинен мати бажання і здатність виконати все необхідне для її підтримки. По-третє, цей народ повинен мати бажання і здатність виконувати обов'язки і функції, покладені на нього цією формою правління.

Ціль у добре влаштованої і правильно функціонуючої державності така: 1. Захист інтересів особистості. 2. Захист власності. 3. Сприяння росту добробуту людей. 4. Збільшення позитивних соціальних якостей в індивіді. Кращий уряд для народу – той, що допомагає йому йти вперед. Парламент – це те місце, де нація виражає свої скарги і різні думки.

Лібералізм Мілля вміщується в ідеї організації державного механізму на демократичних і правових засадах. Звідси випливає концеп-

ція правової держави. У держави й уряду може бути обмежена сфера втручання. Це втручання допускається за наявності особливо вагомих розумінь практичної доцільності. Так, Мілль розпливчасто сформулював положення про втручання уряду. Але якщо держава надмірно буде втручатися і підмінювати вільну індивідуальну чи колективну діяльність людей, тоді створюються умови для розвитку бюрократії і задоволення її інтересів. Але ще більше зло виявляється в тому, що в результаті підміни народ уражається хворобою соціальної пасивності. Його охоплює настрій утриманства. У народі вбивається дух свободи, паралізується свідомість особистої гідності, почуття відповідальності за те, що відбувається навколо. Суспільство в суспільно-моральному плані деградує. За цим настає деградація державності.

Так виглядав англійський лібералізм у своїх політико-правових теоріях кінця XVIII – початку XIX ст.

3. КОНЦЕПЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ БЕНДЖАМЕНА КОНСТАНА І АЛЕКСІСА ТОКВІЛЯ

Після падіння влади Наполеона у Франції на трон повертається династія Бурбонів. Однак з 1789 р. підсилюється класова боротьба за утвердження в країні нових, капіталістичних відносин. Постійно велася боротьба за вплив на владу. Ситуація була приблизно такою: 1. Дворянська аристократія продовжувала відстоювати феодальні засади, хоча була змушена піти на встановлення конституційної монархії, на визнання основних економічних і політико-юридичних завоювань революції. 2. Промислова і торгова буржуазія завзято боролася проти реставрації старих порядків, станових привілеїв, наполегливо захищала свободу індивіда і рівність усіх перед законом.

За таких умов антифеодальну ідеологію французької буржуазії в першій половині XIX ст. виражали, особливо у галузі індивідуальних прав і свобод, необхідних для розвитку капіталізму, Бенжамен Констан і Алексіс Токвіль.

Найбільш видним ідеологом французької буржуазії і духовним батьком лібералізму в Європі був публіцист, учений, політичний діяч ***Бенжамен Анрі Констан де Ребек*** (1767–1830). Написав низку творів

на політичні й історико-релігійні теми в період з 1810 до 1820 р. Потім їх зібрав і звів у «Курс конституційної політики». Цей «Курс» викладав у зручній систематичній формі як ліберальне вчення про державу. Сама ж робота «Курс» вийшла вже після смерті автора.

«Курс» приділяє основну увагу обґрунтуванню: 1. Особистої свободи. 2. Свободи совісті. 3. Свободи слова. 4. Свободи підприємництва. 5. Свободи приватної ініціативи. Констан розрізняє: а) політичну свободу; б) свободу особисту. Давні народи знали тільки політичну свободу. Вона зводилася до права брати участь у здійсненні політичної влади (прийняття законів, участь у правосудді, у виборі посадових осіб, вирішення питань війни і миру). Їм пропонувалися обов'язкова релігія, звичаї, спосіб життя, підтримувалася рівність. Нові народи розуміють свободу інакше. Право участі в політичній владі цінується менше, тому що держави стали великими, і голос одного громадянина вже не має вирішального значення. Скасування рабства позбавило вільних того дозвілля, яке надавало їм можливість приділяти багато часу політичним справам. Войовничий дух давніх народів змінився комерційним духом.

Сучасні народи зайняті промисловістю, торгівлею, працею і тому вони не мають часу займатися питаннями управління, але дуже болісно реагують на будь-яке втручання держави в їхні особисті справи. Тому Констан зробив висновок, що свобода нових народів – це особиста, громадянська свобода, що полягає у відомій незалежності індивідів від державної влади. Особливо багато уваги він приділяє обґрунтуванню релігійної свободи, свободи слова, свободи друку і промислової свободи.

Констан виступав проти регламентації в промисловості, відстоював вільну конкуренцію. Держава не повинна втручатися в промислову діяльність. Він був проти законодавчої регламентації заробітної плати робітників. Такі дії називав насильством і марними діями. У своїх теоріях він вивів таке поняття, як комерційний дух. Протягом сорока років він, як сам заявив, захищав той самий принцип – свобода в усьому.

Визначення свободи в «Курсі конституційної політики» стало класичним поняттям лібералізму. Сучасна свобода, – писав Констан, – означає право кожного індивіда підкорятися лише законам, а також його право не бути заарештованим чи затриманим в результаті свавілля. Свобода – це право кожного виражати свою думку, вибирати професію, змінювати місце проживання, мати власність. Свобода – це право кожного індивіда впливати на управління державою за допомогою виборів, протестів, петицій, вимог.

Констан також попереджав, що необмежена влада народу небезпечна для індивідуальної свободи. Як приклад наводить якобінську диктатуру і терор, що приніс народний суверенітет. Він його порівнює із суверенітетом абсолютного монарха. Суверенітет народу не безмежний. Він обмежений рамками справедливості і права індивіда. Констан засуджує будь-яку форму держави, де існує «надмірний ступінь влади» і відсутні гарантії індивідуальної свободи. Такими гарантіями є суспільна думка, а також поділ і рівновага влади.

У своїх політико-правових теоріях Констан наголошував на необхідності існування виборної установи (представництва). Для цього в державі має здійснюватися політична свобода, громадяни повинні брати участь у виборах. Представницька установа обов'язково входить у систему вищих органів влади. Констан підкреслював, що політична свобода є тільки гарантія індивідуальної. Тому представницька установа є органом вираження суспільної думки.

Поділ і рівновагу влади Констан зображував у такий спосіб. У конституційній монархії повинна існувати «нейтральна влада» в особі глави держави. Монарх бере участь у всій владі. Попереджає конфлікти між владою. Забезпечує погоджену діяльність влади. Монарху належить право вето. Він може розпускати виборну палату. Призначати членів спадкоємної палати перів. Здійснювати право помилування.

Влада виконавча здійснюється міністрами, відповідальними перед парламентом. Особливою владою Констан вважав спадкоємну палату чи перів, він називав її ще «представницькою владою постійною». Стосовно неї Констан увесь час змінював свої погляди – був за і проти.

Законодавчу палату виборну Констан характеризував як «владу суспільної думки». При формуванні цієї палати він наполегливо пропонував високий майновий ценз. Тільки багаті люди мають освіту і виховання, необхідні для усвідомлення суспільних інтересів. Тільки власники перейняті любов'ю до порядку, справедливості і до збереження існуючого. Якщо бідним надати політичні права, то вони спробують використовувати це для зазіхання на власність. Тому політичні права варто надавати лише тим, у кого є дохід, що дає можливість існувати протягом року, не працюючи за наймом.

Самостійною владою Констан називав судову владу. Пропонував розширити права місцевого самоврядування, не вважаючи «муніципальну владу» підлеглою виконавчій владі. Місцеве самоврядування – це певна противага центральній владі. Політико-правова теорія Бенжамена

Констана, викладена в «Курсі конституційної політики», була загальновизнаною доктриною державознавців Франції і ряду інших країн.

Проблемами індивідуальної свободи і забезпечення свободою усіх переймався ***Алексіс де Токвіль*** (1805–1859). На нього дуже вплинув Бенжамен Констан. Однак його більше цікавили проблеми демократії. Токвіль трактує її досить широко. Демократія – суспільний лад, протилежний феодальному, не має кордонів станових чи запропонованих звичаями стосунків між вищими і нижчими класами суспільства. Це також політична форма, що втілює даний суспільний лад. Серцевина демократії – принцип рівності, що невблаганно тріумфує в історії.

Свобода і рівність, за Токвілем, явища неоднозначні. Відносини між ними також неоднозначні. І ставлення людей до них теж різне. За всіх часів люди віддають перевагу рівності перед свободою. Рівність поширюється людям легше. Сприймається переважною більшістю. Рівність щодня наділяє людину масою дрібних радостей. Рівність розповсюджується на будь-кого і є загальною. Радості, що доставляються рівністю, не вимагають ні жертв, ні навмисних зусиль. Щоб одержувати задоволення від рівності, треба просто жити, зазначав Токвіль.

Свобода (свобода політична) вимагає від людини напруги, великих зусиль, аби довести свою самостійність, робити повсякчас свій вибір, відповідати за свої дії та їх наслідки. Користування свободою, її переваги, достоїнства не даються взнаки, як правило, миттєво. Задоволення від свободи отримує не настільки широке коло людей, як прихильників рівності. Тому Токвіль робить висновок – демократичні народи більше люблять рівність, ніж свободу. А найважче – це учитися жити вільними.

Найбільша соціальна цінність у Токвіля – це свобода. Лише завдяки їй людина одержує можливість реалізувати себе в житті. Від свободи не можна очікувати якихось чудес, здатних забезпечити всіх матеріальними благами. Хто шукає у свободі чого-небудь іншого, а не її самої, той створений для рабства, попереджав Токвіль.

Свободу дає демократія. Аристократія – синонім нерівності. Деспотичне правління знецінює рівність. Тому Токвіль вважає, що треба: а) позбутися усього, що заважає встановленню розумного балансу рівності і свободи, прийнятної для сучасної демократії; б) розвивати політико-юридичні інститути, що забезпечують створення і підтримку такого балансу.

Токвіль з’ясував, що однією із найсерйозніших перешкод свободи і, відповідно, демократії в цілому є надмірна централізація державної

влади. Для того, щоб не допустити надмірної централізації державної влади необхідний поділ влади. Важливо підтримувати місцеве чи общинне самоврядування. У ньому є джерела народного суверенітету. Суверенітет не безмежний. Верховенство народу теж має свої межі. Там, де їх переступають, виникає тиранія. Тиранія більшості нітрохи не краща ніж тиранія самодержця.

За Токвілем, демократичні інститути включають свободу друку, релігійну свободу, суд присяжних, незалежність суддів. Політичний устрій демократичного суспільства має обов'язково затвердити представницьку форму правління. Політична культура громадян демократичного суспільства не повинна «приглушати» дух свободи, послабляти демократично-правовий режим. Токвіль проти індивідуалізму, самоізоляції індивідів, замикання їх у вузьких рамках особистого життя, відсторонення від участі в суспільних справах. Якщо виникне така ситуація,– то це надзвичайно небезпечна тенденція, що свідчить про соціальне захворювання епохи демократії.

Індивідуалізм об'єктивно сприяє тим, хто віддає перевагу деспотичним порядкам, виступає проти свободи. Протиотруту пагубної роз'єднаності громадян Токвіль вбачає у наданні їм найбільш реальних можливостей жити власним політичним життям для того, щоб одержати необмежену кількість стимулів діяти спільно. Громадянськість здатна перебороти індивідуалізм, зберегти й усталити свободу. Ні рівність, ні свобода, узяті нарізно, не є самодостатніми умовами справді людського буття. Тільки будучи разом, у єдності, люди знаходять таку можливість, писав у своїй праці «Про демократию в Америці» великий теоретик демократії і послідовник лібералізму XIX ст. Алексіс де Токвіль.

4. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА ОГЮСТА КОНТА

Засновник позитивізму ***Огюст Конт*** (1798–1857). у своїх політико-правових вченнях по-іншому ставився до ліберальних концепцій держави і права. Народився він і жив у Франції. Освіту одержав у ліцеї, а потім у Вищій політехнічній школі. Викладав математику, астрономію, фізику, механіку. Написав свою працю в шести томах «Курс позитивної філософії» (1830–1846 рр.). У 1851–1854 рр. опублікував роботу «Сис-

тема позитивної політики чи соціологічний трактат про основи релігії людства» у чотирьох томах.

Огюст Конт створював свої політичні та правові вчення під час великих подій у Франції: Директорія, Консульство, Імперія, Реставрація, революція 1830 р., Липнева монархія, революція 1848 р., Друга республіка, Друга Імперія. В пошуках юстиції Конт багато взяв у Монтеск'є. Добре знав Сен-Сімона, у якого працював секретарем з 1817 до 1824 р., а згодом сім років редактором. За цей час у Конта склалася своя позиція і по суті він став юристом іншого напрямку, консервативного, з культом системи, сурової дисципліни, сильної централізованої влади. Під кінець життя, яке він назвав другим етапом своєї творчої діяльності, виходять його роботи: «Роздуми про позитивізм у цілому», «Позитивістський катехізис», «Заклик до консерваторів», а після смерті – чотири томи «Заповіту Огюста Конта».

Помер Огюст Конт самітним і забутим, його вважали божевільною людиною. Незважаючи на те, що в його науковій діяльності існує два досить суперечливі етапи, про які Огюст Конт сам заявляв, в цілому вони базуються на одній основі: це юридичне об'єднання людства та реорганізація правової системи з позицій соціологічного позитивізму.

Позитивізм Конта став відображенням помітних успіхів науки в країнах Європи. Конт стверджував, що позитивне знання дається не відкритими і нескінченними суперечками про Бога, природу, дух, матерію, свідомість та інші «першопричини», а тільки досвідом і спостереженням. Тому потрібно відмовитися від спроб збагнути «першооснови буття і свідомості», оскільки їх пізнання принципово недосяжне і практичного значення не має. Наука повинна вивчати факти, закономірності їх взаємозв'язку. Щирий позитивний дух складається переважно в заміні вивчення першопричин явищ вивченням їх непорушних законів, іншими словами, – у заміні слова «чому», словом «як», писав Конт.

Соціальна функція науки – передбачення майбутнього. «Жити при повному світлі – задача позитивізму», знати, щоб передбачати; мислити, щоб діяти, – вказував Конт. Він створив науку соціологію (науку про суспільство), функція якої – передбачення майбутнього. У своїх політико-правових вченнях Конт доводив, що ідеї управляють світом. І кризи – політичні, моральні відбуваються в суспільствах через інтелектуальну анархію. Порушуються умови суспільного порядку. Люди повинні дійти до одностайності стосовно визначеного числа загальних ідей. Тоді буде можливість створити загальне соціальне вчення. У ро-

зумних істот суспільний порядок чи хаос і анархія залежать від стану розуму. Конт запропонував упорядкувати систему знань людства. Будь-яке суспільство має триматися на згоді.

Історія людства – це процес становлення і розвитку розуму самої людини, історія його самосвідомості і знань про світ. Конт сформулював закон трьох стадій, які людство проходить у розумовому розвитку й у прагненні осмислити навколишній світ.

I. Теологічна стадія продовжувалася до 1300 р. Способом вивчення світу і пристосування до нього було одухотворення зовнішнього світу. Людство знало мало фактів і пояснювало їх волею надприродних істот – парфумів, гномів, богів, ангелів. Ілюзія посмертної віддачі допомагала переносити труднощі земного буття. Етапами розвитку теологічної стадії був фетишизм, політеїзм, монотеїзм. Людство вело войовничий спосіб життя, спираючись на насильство. При політеїзмі виникає рабство. При фетишизмі – рабів убивали. При монотеїзмі народжується духовна влада, незалежна від світської. Церква і папа затверджують свої особливі права, що не залежать від імператорів. Відбулося це за життя папи Григорія VI.

II. Метафізична стадія охоплює період від 1300 до 1800 р. Вона включає Реформацію, Просвітництво, Революцію – усе, що вело до руйнування традиційних вірувань і порядків. Теологічні ідеї витісняються. Зароджуються індивідуалізм, лібералізм, демократія, суспільні і політичні доктрини. З'являються поняття «суспільний договір», «природні права». Метафізична стадія мала руйнівний характер. Вона допомогла людству звільнитися від багатовікових фантазій теологічного етапу. Поширення ідей альтруїзму, соціальності, позитивної філософії і, особливо, розвиток промисловості і науки, підготувало людство до переходу в позитивну стадію.

III. Позитивна стадія чи промисловий побут (сучасний Конту період) – це період розвитку промисловості, науки, позитивного права, соціології, філософії, моральності. Відбувається перебудова суспільства на основі позитивізму. На зміну «ретроградній аристократії» і «анархічній республіці» приходить соціократія. У політико-правовому вченні Конт виводить формулу: «порядок і прогрес». Центр уваги він переносить на суспільство як органічне ціле. Взаємозв'язок людей і соціальних груп розуміється ним як солідарність, співробітництво, взаємодопомога.

Організацію й основу суспільства складає родина. Індивід – це абстракція. Поза родинами людство ніколи не існувало й існувати не може.

У родині людина вчиться жити для інших, переборюючи природний егоїзм. Суспільство засноване на об'єднанні, співробітництві, кооперації. Необхідним органом соціальної кооперації є уряд, влада, що здійснює моральні функції, об'єднання, економічне управління, політичну діяльність.

Необхідність держави Конт пояснював об'єднанням приватних сил для загальної мети: I. Уряди підтримують суспільну солідарність. II. Перешкоджають приватним силам розірвати суспільне ціле. III. Суспільна солідарність досягається засобами матеріальними і моральними. IV. Для цього необхідна наявність двох влад: 1. Світської. 2. Духовної. Конт створює вчення й описує історію цієї влади відповідно до його «трьох стадій» розвитку людства.

Богословсько-військова епоха. Світську владу здійснювали військові вожді. Духовну – жерці і віщуни. У «теологічній стадії» ці влади то об'єднувалися в одних руках (теократія), то роз'єднувалися. Найкращою організацією суспільства Конт вважав поділ функцій світської і духовної влади так, як будувалися відносини між державами і католицькою церквою в середні століття. У «метафізико-легістській стадії» на світську владу впливають законники, юристи, адвокати. Влада духовна переходить до обраних мислителів-метафізиків, а потім до літераторів і публіцистів. Перехід до позитивної стадії супроводжується заміною військового побуту промисловим. Цим і обумовлюється нова, позитивна політика. Політика повинна тепер піднятися на рівень наук, заснованих на спостереженні. Розвиток промисловості і науки – основний зміст соціальної динаміки, це прогрес удосконалювання суспільства, поліпшення зовнішніх умов життя, писав Огюст Конт.

Анархія, конкуренція виробництва, безробіття, індивідуалізм, тяжке становище найманих робітників, антагонізм між пролетаріатом і власниками капіталів дратували Конта, і він усе це різко критикував. Політико-правова теорія Конта протистояла ліберальним концепціям, капіталізм критикувався, але комунізм відкидався. Водночас він доводив необхідність поділу суспільства на капіталістів і найманих робітників.

Для виходу з цієї ситуації Конт розробляв «План реорганізації соціального життя». Організацією промислового суспільства повинна стати соціократія. Солідарність класів у соціократії буде забезпечена згодою дії чотирьох сил («владослужителів»). Жінки – втілення почуттів, зосередження й уособлення моральності. Священики – позитивісти, зосередження розуму. У їхніх руках буде освіта, виховання,

виправлення осіб, винних у провинах і злочинах. Невиправні будуть відлучатися від суспільства. Концентрована сила (багатство), носієм якої є «патриціат» (банкіри, купці, фабриканти, хлібороби), забезпечує послідовність розвитку. Здійснює справи фінансові, економічні. Відає розвитком промисловості (під керівництвом трьох головних банкірів). Розсіяна сила (число) – пролетаріат, найбільш сприйнятливий до соціальної науки. Є матеріальною силою, покликаною здійснити функцію соціальних перетворень, перехід до промислового ладу. У соціократії він залишиться регулюючою силою, оскільки, об'єднуючись, пролетаріат розвиває в суспільстві його кращі інстинкти і його масова дія утримує суспільство від усяких крайнощів і відхилень.

Згода і спільна дія цих сил забезпечать порядок і прогрес у соціократії, і не буде потреби в судах, поліції, армії. У соціократії відпаде потреба поділу на правителів і підданих, а також у праві і правах особистості, що Конт називав пережитками теологічного і метафізичного періодів.

Конт відкидає поняття «права особистості». А слово «право» пропонує вилучити з правильної політичної мови, як слово «причина» з філософської мови. Поняття «право» аморальне й анархічне. «Право» – це поняття авторитарно-теологічне, засноване на уявленні про боговстановленність влади». Для боротьби з цим теократичним авторитетом було висунуто в «метафізичний період», Новий час, поняття «права людини», що за твердженням Конта, виконувало лише руйнівну роль. Коли ці «права людини» спробували здійснити на практиці, вони негайно ж виявили свою антисоціальну природу, прагнучи увічнити індивідуалізм. У соціократії не повинно бути ні права, ні прав особистості. У суспільстві, що не спирається на божественні витоки, ідея права зникає безповоротно. Ніхто не має іншого права, крім права завжди виконувати свій обов'язок.

До соціології Конт додав «моральність». У соціократії порядок і прогрес повинні підтримуватися моральними методами, проповіддю позитивістської релігії і діяльністю позитивістської церкви. В останній період діяльності Конт створює вчення про «особливу соціальну релігію». Його проект «нової всесвітньої позитивної релігії» заснований на визнанні зовнішньої єдності людства і підпорядкування його світовому порядку. Предметом шанування позитивної релігії є не Бог, а людство. Позитивна релігія заміняє теологію (богослов'я) соціологією (наукою про Суспільство), а теократію – соціократією. Жрецями позитивної релігії повинні стати вчені і артисти (сівробітництво розуму

і почуттів). У Парижі буде створений духовний уряд з 30-ти учених з різних країн. Називатиметься такий уряд так: «Західний позитивний комітет». У них буде своя таблиця про ранги, оклади. Кожного місяця і тижня буде шануватися велика людина – «позитивістський святий». Це буде перехідний уряд від метафізичної стадії до позитивної. За цей час із пролетарського середовища оберуть диктаторів і наділять їх вищою владою. Мета цієї пролетарської диктатури – перевиховання всіх класів у позитивному дусі. Перевиховане суспільство переросте в соціократію. Врешті-решт, усе людство створить 500 соціократій. Вони об'єднаються у Всесвітню федерацію зі столицею в Парижі. Здійсниться принцип: «любов як принцип, порядок як підстава, прогрес як мета». Це основна мета суспільства, писав Конт.

У своїх політико-правових вченнях Конт засуджував агресивні війни. Критикував колоніальний гніт, колоніалізм у цілому. У всесвітньому союзі соціократії вся ця спадщина, пережитки «військового побуту» повинні зникнути з життя людства.

Позитивісти навіть назвали континент, де в першу чергу зникнуть війни. Це Західна Європа.

Конт дуже поважав і цінував дії католицької церкви. Називав її «великою силою порядку», тому що вона створила незалежну духовну владу. Вітав Конт і особисту диктатуру, але під контролем позитивістів. Прагнув співробітничати з єзуїтами і навіть укласти релігійно-політичний союз.

Свої ідеї, вчення, теорії, проекти Конт намагався здійснити різними способами. Він звертався до керівників держав, у тому числі і до Миколи І. Вчення Конта вплинуло на наступних мислителів і теоретиків. Учні Огюста Конта розділилися на дві течії. Одні відкидали «позитивну релігію». Другі звеличували релігійно-політичну ідеологію позитивізму. Вони створили позитивістські церковні громади у Франції, Англії, Чехії, в інших країнах. У Бразилії позитивізм був визнаний офіційною релігією. Позитивісти забезпечили умови для знищення рабства в Бразилії 1888 р. У 1889 р. зробили переворот, замінили імперію республікою. На державному прапорі Бразилії записані слова Конта: «Порядок і прогрес».

Великому впливу піддалися філософські ідеї позитивізму. Мистецтво і література опинились так само під впливом позитивізму. Конт вважав приватну власність суспільно корисною. Розподіл на капіталістів і пролетарів – природним і необхідним. Усе це разом він назвав промисловим

класом. Однак Конт заперечував наприкінеці своєї діяльності юридичну свободу, рівність громадян. За це його засуджували, критикували, називали божевільним і т. ін.

Позитивізм Огюста Конта вплинув на соціологічну, політико-правову теорії, а ті, в свою чергу, на Герберта Спенсера, Еміля Дюркгейма, Леона Дюгі, Макса Вебера.

5. ТЕОРІЯ РЕФОРМ ДЕРЖАВИ, ПРАВА ВІЛЬГЕЛЬМА ГУМБОЛЬДТА І ЛОРЕНЦА ШТЕЙНА. «НАДКЛАСОВА МОНАРХІЯ»

Ранній німецький лібералізм зародився напередодні революції 1848–1849 рр. Ліберальний рух у Німеччині відрізнявся організованістю й ідейно-теоретичною зрілістю. Пропонувалася низка політико-правових моделей для модернізації німецького суспільства, держави. У відновленні ставка робилася на соціальні середні прошарки і на здоровий глузд монарха та дрібних керівників німецьких держав.

Німецький лібералізм першої половини XIX ст. представлений Фрідріхом Дальманом, Робертом фон Молєм, Карлом Роттеком, Карлом Велькером, Юліусом Фребелєм та ін. Але найбільш відомі представники цього періоду – це Вільгельм фон Гумбольдт і Лоренц Штейн. Їхні правові вчення, політико-правові погляди набули загальноєвропейської популярності.

Вільгельм фон Гумбольдт (1767–1835) стояв біля джерел німецького лібералізму. У 1792 р. написав роботу «Досвід установлення меж діяльності держави», яка була опублікована лише в 1851 р. Основна ідея праці – підхід до держави з позиції гуманістичного індивідуалізму. На першому місці у співвідношенні з державою стоїть людина, найбільш сприятливе становище в державі має бути забезпечене саме для людини.

Гумбольдт підтримує лінію соціальної науки кінця XVIII ст. на диференціацію суспільства (громадянського суспільства) і держави. Гранями цієї диференціації виступають розбіжності між: I. Системою національних установ (організацій, союзів, об’єднань, сформованих знизу, самими індивідами) і державними інститутами та службами. II. «Природним і загальним правом» і правом позитивним, створюваним безпосередньо державою. III. «Людиною» і «громадянином».

Суспільство і держава не є рівноцінними. Суспільство принципово значуще порівняно з державою, а людина є щось більше, ніж громадянин – член політичного («державного») союзу. З тієї ж причини «природне і загальне право» має бути єдиною основою для права позитивного, керівним при розробці й прийнятті державних законів.

Мета існування держави як такої – служіння суспільству. Держава, що правильно реалізує призначену їй роль, у своїй діяльності не повинна переслідувати нічого іншого, крім забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки громадян. Гумбольдт дотримувався концепції «мінімальної держави». Функції держави мають бути різко звужені. Держава не повинна піклуватися про позитивне благо громадян: 1. Господарський успіх. 2. Суспільну кар'єру. 3. Моральність. 4. Фізичне здоров'я. 5. Спосіб життя. 6. Особисте щастя.

У державі об'єднання людей в один соціальний союз породжує нескінченну багатогранність людських сил і діяльностей. За таких умов розвиваються багаті натури, повнокровні характери, а саме: формується людина, яка володіє внутрішнім достоїнством, волею. Держава – це втілення верховної влади, де існують різні суперечності і конфлікти. Тому держава погано переносить властиві соціальному союзу: розмаїття індивідуальностей, інтересів, воль, думок, учинків.

Верховна влада через державу хоче: 1. Підігнати всіх і все під один ранжир. 2. Уніфікувати свідомість і поведінку людей, а також усілякі життєпрояви нації і суспільства. На думку Гумбольдта державне втручання фактично націлене на зниження того рівня різноманіття, яким відрізняється буття суспільства. Турбота держави і государя розслаблює свободу й енергію індивідів, відучує їх самостійно вирішувати повсякденні життєві проблеми, власними силами переборювати труднощі. Постійне очікування допомоги з боку держави в кінці обертається бездіяльністю людини, що призводить до зубожіння. Страждає моральність, згасає дух громадянськості, індивід утрачає самостійність, впадає в апатію, робить висновок Вільгельм фон Гумбольдт.

Критикуючи тотальну регламентацію життя членів суспільства, Гумбольдт доходить до абсурду. Він думає, що державні закони, незалежно від їх конкретного змісту, аморальні і соціально порочні, тому що спрямовують поведінку людей і до того ж супроводжуються примусовою санкцією. У межах права живуть не вільні люди, а юрба відгодованих рабів.

Як підсумок, політико-правові вчення Гумбольдта зводяться до того, що державний устрій: 1. Завжди пов'язаний з обмеженням свободи. 2. На нього не можна дивитися інакше, як на «зло, нехай і необхідне».

У 40-х роках XIX ст. *Лоренц фон Штейн* (1815–1890) приїхав до Парижа для ознайомлення з ситуацією у Франції, після чого опублікував книгу «Соціалізм і комунізм у сучасній Франції» (1842 р.). У своїй роботі він виступив з різкою критикою теорій соціалізму і комунізму. Штейн був істориком, економістом і великим німецьким державознавцем. Написав низку робіт: «Поняття суспільства» у трьох томах, «Вчення про управління», «Сьогодення і майбутнє науки про державу і право Німеччини».

Лоренц фон Штейн пророкував неминучість соціальних революцій. Соціалістичний рух пов'язаний з розвитком класу найманих робітників і має інтернаціональне значення. Для того, щоб уникнути соціальних потрясінь, Штейн розробив проект реформ держави і права.

Штейн у своїх політико-правових вченнях розрізняє державу і громадянське суспільство. Суспільство засноване на поділі праці, що, у свою чергу, залежить від форми власності. Суспільство поділяється на класи. У феодальному суспільстві існували землевласники і залежні від них селяни. Після революції у Франції суспільство поділяється на капіталістів і робітників. Боротьба класів – особливий науковий інтерес Штейна. Він вважав, що якщо суспільство поділяється на класи, то держава повинна мати надкласовий характер. Протилежні класи прагнуть оволодити державною владою і використовувати її у своїх інтересах, що обмежить загальний прогрес.

Штейн міркував, що перемога капіталістів загрожує суспільству застоєм, тому що за допомогою держави вони поневолили б робітничий клас і позбавили б його можливості здобувати власність. Але ще небезпечніше захоплення держави робітничим класом. Це привело б до поділу всіх благ порівно. Виробництво припинилося б, і все завмерло б. Почався б розпад і настав би занепад суспільства. Відродився б деспотизм.

Штейн засуджує республіку як державу, підлеглу суспільству. Якщо в республіці є високий майновий ценз, вона стає знаряддям влади капіталістів і, навпаки, наділення більшості політичними правами підкоряє республіку пролетаріату. Єдина форма держави, незалежна від класів, це конституційна монархія, вважав Штейн. Монарх, особливо спадкоємний, перебуває на такому могутньому і недосяжному щаблі

влади, що йому далекі інтереси будь-якого класу. Тільки монарх здатний усвідомити інтереси суспільства в цілому. Виходячи з цих інтересів, він попереджає утиск одного класу іншим. Штейн стверджував навіть, що монарх, який стоїть вище будь-яких приватних інтересів, схильний захищати пригноблених, тобто пролетарів, від надмірного гноблення капіталістами.

Лоренц фон Штейн розрізняв владу законодавчу, урядову і князівську (монархічну). У законодавстві повинна брати участь представницька установа, перед якою відповідальні міністри. Штейн обґрунтовує законність, правопорядок, непорушність прав громадян, прав, що розуміються тільки як рівні можливості членів суспільства домагатися поліпшення свого становища за допомогою законних засобів.

Ряд ідей Штейна використовували прусський канцлер Бісмарк та інші політичні діячі з метою декларації німецької імперії як «соціальної монархії», що стоїть вище класових суперечностей.

Політико-правові вчення Штейна захищали індивіда, його права, його особистість. Головний мотив, що повинен рухати індивідом, – це прагнення до самореалізації. Його суть – добування, переробка, виготовлення і збільшення благ. Усяке благо, зроблене особистістю, належить їй і є недоторканним, як і сама особистість. Цією недоторканністю блага є право. Поєднане через право з особистістю в одне недоторканне ціле благо є власністю. Законом громадського життя є «по суті своїй постійний і незмінний порядок залежності тих, хто не володіє, від тих, хто володіє». Вища форма суспільства – держава. Держава є персоніфікованим організмом загальної свободи. Тому вона повинна служити тільки загальному, забезпечувати свободи. Свобода – той принцип, на якому тримається держава.

Політико-правові ідеї Лоренца фон Штейна щодо ролі «надкласової монархії» викликали негативну реакцію з боку прихильників революційного шляху, соціалізму і комунізму.

ТЕМА XI.
ПРАВОВІ ТЕОРІЇ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

План

1. Юридичний позитивізм Карла Бергбома й Адемара Есмена.
2. Вчення Рудольфа Ієрінга про право і державу.
3. Правова концепція Георга Єллінека.
4. Проблеми держави і права у вченнях Герберта Спенсера.
5. Правова теорія держави Людвіга Гумпловича.
6. Неокантіанське вчення про право Рудольфа Штаммлера.

1. ЮРИДИЧНИЙ ПОЗИТИВІЗМ КАРЛА БЕРГБОМА Й АДЕМАРА ЕСМЕНА

Друга половина XIX ст. у Західній Європі характеризується такими рисами: 1. Затверджуються буржуазні порядки. 2. Розвивається капіталістична ринкова економіка та її інфраструктура. 3. Впроваджуються в життя інститути, що забезпечують включення в політичний процес дедалі більш широких верств населення. 4. Міцніє рух за розширення політичних і соціальних прав особистості, за встановлення загального виборчого права. 5. На суспільну арену виходить пролетаріат як самостійна організована сила. 6. Створюються профспілки. 7. Відбувається втрата колишнього значення дворянства, духовенства. 8. Перехід суспільства до капіталізму, організованого в трести, картелі, акціонерні товариства. 9. Буржуазні політичні і правові вчення цього періоду продовжують розвивати ідеї лібералізму. 10. Триває розвиток нового бур-

жуазного державознавства і правознавства. 11. Додаткове обґрунтування і подальший розвиток юридичного позитивізму.

Усі вищезгадані причини в другій половині XIX ст. намітили і стали здійснювати в політико-правовій ідеології тверду тенденцію переходу від чистого позитивізму до узагальнень, від фактології і текстології – до філософії, соціології, історизму, психології.

Пануючим напрямком буржуазної юриспруденції залишався юридичний позитивізм. У книзі «Юриспруденція і філософія права», (1892 р.) німецький юрист ***Карл Бергбом*** (1849–1927) найбільш широко обґрунтував юридичний позитивізм.

Бергбом у своїх вченнях спирався на філософський позитивізм Огюста Конта. Він виступив проти «метаюридичних» принципів та ідей, що вносилися в юриспруденцію теорією природного права, а також вченням про «народний дух» історичної школи права, усіма тими доктринами, що намагаються досліджувати не реальне (чинне), а передбачуване чи бажане право.

За теорією Бергбома, наука покликана вивчати, а не оцінювати чи вимагати, і мати справу лише з реальними предметами, досліджуючи їх методом досвіду. Тому теорія права повинна займатися тільки об'єктивно існуючим правом, заснованим на правотворчих фактах, тобто законодавчої і правотворчої діяльності держави.

Чинне позитивне право забезпечує порядок, гармонію і безпеку в державі, створює міцний правопорядок, що стоїть над громадянами, над владою, над державою. Природне право являє собою не більш ніж припущення, щось суб'єктивне і фіктивне. Якщо його сприймати за явище правопорядку, то воно спричинює руйнування правопорядку і анархію. Не можна вирішувати виникаючі на практиці юридичні справи, виходячи з природно-правової доктрини, що поділяє право на природне і позитивне. Прихильники природного права повинні відмовитися від права позитивного. Хто не хоче відмовитися від позитивного права, повинен відкинути природне, – пидкреслював Бергбом.

Будь-яке дуалістичне вчення про право є з погляду практичного юридичного життя неможливим. Єдине реальне право те, що виражене в законі. Сутність будь-якого права полягає в тому, що воно діє. Норма – альфа й омега права, його початок і кінець, за межами закону немає ніякого іншого права.

Бергбом розглядав право як щось політично завершене і без прогалин. Праву притаманна та сама непроникливість, що і фізичному

тілу. Суть завдання полягає в тому, щоб на основі логічного тлумачення тексту закону визначити рішення у даній справі.

Французькі юристи-позитивісти вважали, що приватне і публічне право входять у позитивне законодавство і лише завдяки цьому здобувають якість права. Природне право, що знаходиться за межами чинного законодавства (право народів), французький юрист Кабанту в 1867 р. пропонував назвати соціальною філософією.

Підтримуючи англійську аналітичну школу Джона Остіна, континентальний позитивізм вбачав джерело права в суверенній владі, у державній свободі. Звідси – висновок про верховенство закону, про підпорядкування суддів закону. Юридичний позитивізм довів до досконалості розробку прийомів тлумачення правових норм, особливо – логічних, граматичних, систематичних.

Догма права, обґрунтована юридичним позитивізмом, має першорядне значення для правозастосовчої діяльності, особливо в періоди стабільного розвитку громадського суспільства.

Розвиток товарно-грошових відносин породжує різке зростання кількості договорів. Відповідно, виникають суперечки, зіткнення. Вони вимагають судового розгляду і вирішення. Роль права як цілком визначеного, встановленого державою правила, зверненого в майбутнє, за таких умов різко зростає.

Водночас, існування кодифікованого чи іншим способом систематизованого права, що відповідає потребам громадянського суспільства, породило необхідність у звільненні юридичного мислення і юриспруденції від ідеології, етики, філософії, політики, політекономії, що вносять у практику реалізації права «метаюридичні» начала, які належать до сфери інших наук. Формально-догматичний метод, ретельно розроблений юридичним позитивізмом, лежить в основі законності правозастосовчої практики.

І все ж юридичний позитивізм не створив справжньої теорії права. Відмова від «оціночних суджень» і від філософських підходів до права виводила за межі правознавства не тільки всю критику права, а й прогностичний підхід до самого права, тобто проблему його удосконалювання і розвитку. Юридичний позитивізм не міг дати відповіді і на найважливіше за питання: як забезпечити законність (правомірність) правотворчої діяльності держави, якщо саме вона є силою, що творить право?

Уся теорія юридичного позитивізму базувалася на припущенні, що держава є правовою. Однак це припущення неодноразово спростову-

валося практикою. А до обґрунтування правової держави могло вести лише вивчення «метаюридичних» засад.

Якою б великою не була заслуга юридичного позитивізму в обґрунтуванні законності і правопорядку, проблема прав людини була ним відкинута разом із теорією природного права. А сама людина в праві і правопорядку визнавалася лише «фізичною особою», наділеною «суб'єктивними правами», виведеними з текстів законів, а не з природи самої людини.

На засадах юридичного позитивізму будувалися також концепції багатьох ліберальних державознавців. Вони аналізували і коментували інститути публічного права на основі формально-догматичної методології. Виразником такого напрямку був французький державознавець ***Адемар Есмен*** (1848–1913). Він представляв юридичну школу державознавства. Суть цієї школи зводилася до: виведення держави з конституції формально-правовими способами; ототожнення держави з правопорядком, із системою державно-правових норм, принципового відриву державознавства від соціології. У 1895 р. Есмен написав книгу «Загальні підстави конституційного права», де стверджував, що конституційне право і соціологія мають різні галузі знання. У кожної з них є свій предмет і свої методи дослідження.

Есмен дає абстрактне визначення держави, характеризуючи її як юридичне уособлення нації. Держава є суб'єктом і втіленням суспільної влади. Есмен стверджував, що сучасна представницька держава, де проголошена рівність усіх перед законом, служить не якому-небудь одному класу чи стану, а всьому суспільству. Національний суверенітет – це, у правовому розумінні, заперечення будь-якої класової системи. Національний суверенітет краще своє вираження знаходить у представницькому і парламентському правлінні. Таке правління може здійснюватися як при республіці, так і при конституційній монархії.

Есмен виступав за двопалатну систему, стверджуючи, що формування верхньої палати на основі менш демократичної виборчої системи, ніж для нижньої, дасть можливість розумно поєднати дух прогресу і дух традиції та консерватизму. Він обґрунтував верховенство парламенту як законодавчої влади. Водночас висловився проти його повновладдя. Деспотизм законодавчих зборів не менш жахливий і не менш небезпечний, ніж деспотизм монархів і диктаторів.

Есмен у своїх політико-правових теоріях торкався проблеми поділу влади. Звернув увагу на відповідальність виконавчої влади перед парламентом. Кращою умовою роботи чи функціонування парламентського

правління Есмен вважав утворення двох великих партій: Консервативної і Прогресистської. Вони мають почергово змінювати одна одну у владі. Зростання апарату у виконавчій владі Есмен схвалював. Називав цей факт оплотом безпеки суспільства.

Як істинний ліберал, Есмен велике значення приділяв індивідуальним правам. До них він відносив: 1. Рівність (у розумінні однакової правоздатності і однакового розподілу суспільних обов'язків). 2. Особисту свободу (недоторканність особи і власності, свободи праці і промисловості). 3. Моральну свободу (совісті, зібрань, друку і т. ін.).

Есмен, як і Бенжамен Констан, доводив, що індивідуальні права обмежують права держави, але не вимагають від неї будь-яких позитивних послуг, будь-яких жертв на користь громадян. Тому він був проти проголошення права на матеріальне забезпечення, права на освіту, права на працю, інших прав, що покладають на державу позитивні обов'язки.

Існування індивідуального права є умовою вільного розвитку здібностей індивідуума. Це гарантії інтересів меншості від можливостей утисків з боку більшості в новітніх демократіях, де проголошений народний суверенітет.

Есмен розвивав теорію, що більшість громадян, які не мають освіти і свободи, нездатні оцінювати закони чи законопроекти. Тому Есмен у принципі відкидав безпосередню демократію з усіма її проявами. Волевиявлення нації можуть формувати тільки депутати представницьких зборів. При цьому депутати повинні бути незалежні від виборців. Виборці не можуть відкликати депутатів і навіть обмежити їхню діяльність. Тому що це – свобода нації в цілому, а не окремих виборчих округів.

Есмен визнає загальне виборче право як завоювання демократії. Але це загальне виборче право не повинне бути необмеженим. Есмен виступив проти надання виборчих прав жінкам. Він підтримував ідею цензу осідлості, високий віковий ценз, майновий ценз. Такі права повинні мати лише «здібні».

Отже, Есмен у своїх політико-правових вченнях шукав вихід у концепції представницької влади, скликаної спеціально для перегляду конституції чи внесення в неї змін. Це були тільки міркування, що мало відповідали реальній історії буржуазних конституцій, юридичному позитивізму. Адемар Есмен як французький державознавець реально застосувати свої розробки до державотворення не зміг. Але його погляди вплинули на наступних мислителів, правознавців і державознавців, ліберальних позитивістів.

2. ВЧЕННЯ РУДОЛЬФА ІЄРІНГА ПРО ПРАВО І ДЕРЖАВУ

Юридичний позитивізм відповідав повсякденним правовим інтересам громадянського суспільства, що розвивається, але не відповідав низці гострих соціальних проблем. Поза полем юридичного позитивізму залишалися суперечності і конфлікти в суспільстві, соціальні процеси, що визначають його розвиток, співвідношення суспільства і держави. Формально-догматична методологія не могла дати обґрунтування правовій державі.

Розібратися в цьому питанні спробував один із найпомітніших представників європейської юриспруденції другої половини XIX ст. німецький юрист ***Рудольф фон Ієрінг*** (1818–1892). У багатьох університетах він очолював кафедри римського права, як відомий професор того часу, лектор, учитель, керівник. Галасливе життя Берліна, Відня заважали великому юристу зосередитися. Він приймає рішення переїхати жити і працювати в маленьке місто, де був Геттінгенський університет. Там він написав низку праць, які назавжди залишили в історії його ім'я. Біля кафедри Рудольфа Ієрінга постійно збиралися студенти і юристи зі всього світу. Всі хотіли бути його учнями, слухати його лекції. Популярність Ієрінгу принесли такі роботи: «Дух римського права на різних ступенях його розвитку» (1865 р.), «Боротьба за право» (1872 р.) і особливо книга «Ціль у праві» (1883 р.).

Політико-правову творчу діяльність Ієрінга поділяють на два періоди. I. До середини 50-х років XIX ст. У цей період він дотримувався установок «юриспруденції понять», що вважала головною своєю справою виведення (дедукцію) конкретних правоположень із загальних понять, вбачаючи в поняттях основне джерело знання. Прихильники даного напрямку в науці права вважали, що «поняття продуктивні, вони комбінуються і виводять на світ нові поняття». Від такого напрямку у правознавстві Ієрінг відходить. II. Із середини 50-х років XIX ст. відбувається період революції у поглядах Ієрінга. Він приступає до розробки «юриспруденції інтересів», натхнений думкою, що культ логічного для юриста-теоретика недоречний, оскільки правознавство не математика, і в ньому пріоритет повинен належати не логіці. Власне не логіка повинна бути об'єктом правознавства, а життєві цінності, реальні інтереси людей. Ієрінг дедалі більше уваги приділяє не логічним і навіть не психологіч-

ним аспектам права, а його соціолого-прагматичним, утилітаристським моментам. Перше місце в застосовуваній ним методології пізнання права і держави він тепер відводить описові, класифікації й аналізові фактів. Вважаючи недостатніми «юриспруденцію понять», формально-догматичний підхід до права, Ієрінг у своїй книзі «Ціль у праві», том I, прагнув дати сучасним йому праву і державі соціологічне обґрунтування. Центральним поняттям його теорії є поняття інтересу, вираженого в праві.

Ієрінг вважав, що не можна обмежуватися формальним визначенням права як сукупності чинних у державі примусових норм. Він наголошував на необхідності розкрити зміст права. Звідси його визначення: «право – є система соціальних цілей, гарантованих примусом», «право – є сукупність життєвих умов суспільства у широкому сенсі, забезпечуваних зовнішнім примусом, тобто державною владою».

Визначення права, спроба розкрити його суспільний зміст Ієрінг нерозривно пов'язував з апологією відносин громадянського суспільства. Він стверджував, що приватна власність випливає з природи людини. Це правовідношення визначене самою природою. Заснований на еквівалентності товарообіг Ієрінг називав «чудом природи», «економічним провидінням», «утіленням справедливості». Гроші – істинний апостол рівності, там, де мова йдеться про гроші, замовкають усі соціальні, політичні, релігійні і національні забобони та розбіжності. Цілі всіх і кожного забезпечуються правом: «Ціль – творець права». Право – вираження «загальних інтересів».

У роботі «Боротьба за право» Ієрінг доводив, що право не завжди виражало інтереси суспільства. З цього приводу він критикував представників історичної школи права, зокрема тези Фрідріха-Карла фон Савіньї і Георга Фрідріха Пухти, що право розвивається мирно, стихійно і безболісно, подібно до мови і культури.

Право, на думку Ієрінга, розвивалося в кривавій боротьбі класів і станів, що домагалися закріплення в праві через законодавство власних інтересів. Але ця боротьба стала змінювати свій характер після втілення в праві рівності всіх перед законом, свободи власності, промислів, совісті (тобто, по суті справи, принципів громадянського суспільства). Тому тезу «про кривавий» розвиток права Ієрінг відносив до минулого. Сучасну боротьбу за право Ієрінг тлумачив тільки як захист існуючого права від порушень, як відстоювання суб'єктивного права окремого індивіда, порушеного іншою особою. Крім того, Ієрінг звертався до «здорового правового почуття» як самостійного мотиву боротьби за своє право.

Потурання зловмисному порушенню свого права – прояв боягузтва, негідне людини. Хто робить із себе черв'яка, писав Ієрінг, той не може потім скаржитися, що його топчуть ногами. Боротьба за право – обов'язок перед самим собою. «Здоровому правовому почуттю» притаманні здібності відчувати біль від правопорушення і діяльна сила, тобто мужність і рішучість захисту від нападів. Боротьба за право – є поезія характеру. Сила права, так само як і сила любові, ґрунтується на почутті. Ця боротьба – обов'язок не тільки перед собою, але і перед суспільством.

Суб'єктивне право не існує без об'єктивного, і навпаки. Кожен покликаний і зобов'язаний придушувати гідру сваволі і беззаконня. Істинною школою політичного виховання народів є передусім боротьба за приватне право. Римський народ володів найбільш розробленим приватним правом. Це була вершина політичної і зовнішньої могутності. Німеччина втратила Ельзас і Лотарингію, коли селянин і городянин були об'єктом феодальної й абсолютистської сваволі. Сила народу рівнозначна силі правового почуття, турбота про національне правове почуття – турбота про здоров'я і силу держави, писав Ієрінг.

Без боротьби немає права, як без праці немає власності. Для охорони інтересів суспільства необхідна держава. Але держава – це держава організованої примусової влади. Держава – це суспільство, що примушує. Ієрінг виступав за сильну державну владу. Сама нестерпна форма державного стану все-таки краща за повну її відсутність. Ієрінг підтримував прагнення німецької буржуазії до розширення кордонів німецької імперії. Він схвалював політику «заліза і крові» Бісмарка. Але при цьому німецька буржуазія прагнула ввести діяльність держави в рамки законності, забезпечити непорушність правопорядку. Ієрінг підтримав ідею про самообмеження держави правом. Він зазначав, що в принципі держава не обмежена нею ж виданими законами. «Право», в широкому розумінні слова, є двосторонньо-обов'язковою силою закону, підпорядкуванням самої державної влади виданим нею законам. «Право» – це розумна політика влади». Власний інтерес держави, егоїзм змушує владу вступити на шлях права вже з тієї причини, що одна норма замінює для влади тисячі індивідуальних повелінь, писав Ієрінг у своїх політико-правових вченнях.

За допомогою права забезпечується захист загальних інтересів. Виконуються ціль і права держави. Де державна влада підкоряється запропонованому нею порядку, писав Ієрінг, там вона сама здобуває

остаточну правову міцність. Тільки за панування права процвітають національний добробут, торгівля, промисли.

Вчення Рудольфа Ієрінга дуже вплинуло на розвиток буржуазної і правової думки XIX ст. Водночас це політико-правове вчення із самого початку породило низку сумнівів, заперечень і критики.

3. ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ ГЕОРГА ЄЛЛІНЕКА

Німецький державознавець ***Георг Єллінек*** (1851–1911) спробував поряд із «юриспруденцією інтересів» розробити іншу концепцію буржуазного правознавства. Він вирішив з'єднати формально-догматичне розуміння держави і права із соціологією. Єллінек розрізняв: 1. Соціальне вчення про державу. 2. Вчення про державне право. Виходячи з неокантіанської методології, він стверджував, що ці вчення засновані на різних методах. Відповідно, держава і право мають різні аспекти і визначення. Держава – це соціальне явище, що володіє первинною пануючою владою союзної єдності осілих людей. Правове поняття держави зводиться до «корпорації». Це юридична особистість, суб'єкт права. У різних аспектах – у нормативному й у соціальному вивчається право.

Єллінек розрізняв соціальні і юридичні поняття держави і права. Відокремлював писану конституцію від фактичної. Він доводив, що право є компромісом між різними суперечними один одному інтересами. Влада і право в соціальному аспекті повинні тлумачитися психологічно. Усі явища громадського життя мають масово-психологічний характер. Суспільство – сукупність психологічних зв'язків, що виявляються в суспільному світі, між людьми. Діюче право, за Єллінеком визначалося в дусі юридичного позитивізму. Право в соціальному аспекті, позитивність права засновані на середній, типовій переконаності народу в тому, що це є право діюче. На такій основі побудований увесь правопорядок.

У соціально-психологічному плані тлумачиться і держава, що зводиться до співвідношень волевиявлення пануючих і підвладних. Покора забезпечується там, де до фактичних відносин панування приєднується їхнє психологічне визнання підвладними як нормативних відносин. Повинно бути так, як є. Саме ця нормативна свідомість, додаючи владі правового характеру, робить її міцною. Державна влада повинна –

не враховуючи перехідних епох – спиратися на переконаність народу в її правомірності, що притаманне будь-якій формі держави, не виключаючи і необмеженої монархії.

Таким чином, Єллінек висловив ідею, названу пізніше політологами ідеєю легітимації державної влади.

Як істинний ліберал, Єллінек надавав у своїх політико-правових вченнях великого значення правам і свободам як необхідній умові вільної від державного втручання індивідуальної діяльності. З погляду юридичного позитивізму ці права і свободи визначаються об'єктивним правом, що створюється і застосовується державою. Необхідно було довести «пов'язаність держави» нею ж створюваним правом. З юридичної точки зору цю «пов'язаність» Єллінек пояснював обов'язковістю законів для державних органів. Діяльність органів держави і є сама державна діяльність. Іншої діяльності держави, крім здійснюваної за посередництвом її органів, взагалі не існує. Однак, коли воля державного органу і є воля держави, з тієї ж, суто юридичної точки зору, таке твердження може обернутися і протилежністю. Бо будь-який, навіть і суперечний закону акт державного органу, повинен вважатися правомірним.

Посилаючись на соціальне поняття держави і права, на пануючий соціально-психологічний погляд, Єллінек зазначав, що вся наша сучасна культура заснована на переконанні. Влада держави має свої межі. А ми – підлеглі безмежно всемогутній владі державні раби. Ці міркування Єллінека відображають більш високий рівень конституційного розвитку Німецької імперії, ніж апеляції Рудольфа Ієрінга до розуму правлячих кіл.

Політико-правова теорія Єллінека торкалася і проблеми суспільства. Суспільство складається з різних, протилежних одна одній соціальних груп, що борються між собою. Тому воно не може мати єдиної свободи. Представницька установа (Парламент) повинна виражати єдину народну волю. Єллінек, як і представники юридичної школи державознавства, схвалює інститути парламентаризму, незалежність депутатів від виборців. Народ, пояснював Єллінек, впливає на хід державних справ через виборче право. Депутат за законом не зобов'язаний звітувати перед виборцями, але перебуває під їхнім фактичним контролем. Парламент, свобода якого розходиться з народними поглядами, не може довго залишатися при владі.

У парламентському, представницькому правлінні знімаються суперечності між єдністю держави як юридичної особи і соціальною

роз'єднаністю інтересів народу, що утворюють цю юридичну особу. Політико-правова теорія Георга Єллінека служила обґрунтуванням розвитку представницьких установ парламентського типу в Німецькій імперії й інших країнах.

4. ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У ВЧЕННЯХ ГЕРБЕРТА СПЕНСЕРА

Людина, у якої не було систематичної освіти, яка була однією з великих позитивістів і дуже популярною в Англії, США, інших країнах – самоучка. Це ***Герберт Спенсер*** (1820–1903). Народився в Англії. Основна його робота – «Система синтетичної філософії» в десяти томах (1862–1893 р.). Суспільство – своєрідний організм, складний агрегат, що розвивається за загальним законом еволюції. Суспільство взаємодіє з навколишнім середовищем і випробовує на собі вплив цього середовища. У результаті таких процесів складається держава. Уряд виникає і розвивається внаслідок наступальної й оборонної війни суспільства проти інших суспільств.

Спочатку основними обов'язками держав були захист від зовнішніх ворогів, охорона суспільства від внутрішніх ворогів. На цій основі Спенсер створює теорію войовничого типу соціальної організації. Її характерні риси: 1. Народ і армія мають однакову будову, організовані на основі примусового об'єднання, централізованої регулятивної системи. 2. Суспільство як організм – підлеглий головному нервовому центру і побудований ієрархічно: центр – підцентри – під-підцентри і т. д. 3. Місце індивіда в соціальній ієрархії визначається його статусом. 4. Життя, свобода, власність індивіда належать суспільству. 5. Держава встановлює не тільки заборони, але і розпорядження. 6. Заборонені і придушуються всі об'єднання і союзи, крім тих, які входять до складу державної організації. 7. Суспільство прагне робити все необхідне для його незалежного від інших суспільств існування. 8. З духовних якостей членів суспільства високо шануються хоробрість, відданість даному суспільству, ретельність, слабка ініціативність, сліпа віра в авторитет, упевненість у необхідності і корисності урядового втручання.

Військовий тип суспільств поступово змінюється промисловим, заснованим на взаємодії суспільства з природою. Для нього характерне:

1. Заснування не на ієрархії, а на рівності. 2. Відсутність примусово-деспотичного регулювання, існування вільних договорів і приватної ініціативи. 3. Немає «штучного розподілу» благ урядом у військових цілях. Принцип еквівалента, що заохочує ініціативу і заповзятливість, «природний розподіл» благ за справедливістю. 4. Єдиний обов'язок уряду – підтримка справедливості. 5. Для цього здійснюється не позитивне, а лише негативне регулювання.

Головні розбіжності військового і промислового суспільств полягають у тому, що колись індивіди служили цілям суспільства, а тепер суспільство повинне служити цілям індивідів. Промисловий тип суспільства Спенсер ототожнював з капіталізмом. Європейські держави перебували в перехідному стані. До сучасного йому суспільства Спенсер ставився критично. У ньому він вбачав пережитки військового режиму, за «законом ритму» низка країн почала зворотний процес – процес посилення панування суспільства над індивідом, більш помітний регрес, ніж прогрес.

У зв'язку з такими процесами в суспільстві Спенсер схвалює організацію і діяльність робітничих профспілок і особливо «насильницьку практику». Однак, не ідеалізуючи реальний капіталізм, він звеличує його підвалини. Спенсер виступав проти теорії Ієремія Бентама, що держава є творцем права. Вивчивши цю теорію, Спенсер заявив, що не законодавство є джерелом права, а право є основою законодавства.

Як істинний ліберал, Спенсер відстоював індивідуальні права, безпеку особистості, вільне пересування, свободу совісті, мови, друку і т. ін., звертаючи особливу увагу на право власності і свободу приватної підприємницької діяльності. Повна індивідуальна власність є супутником промислового прогресу. Земля повинна належати суспільству. Націоналізація землі передбачалася шляхом викупу. Спенсер захищав право кожної людини займатися власними справами, лише аби вони не порушували свободу інших.

Політичні права громадян розглядалися як засіб забезпечення індивідуальних прав. Політичні права повинні розподілятися так, щоб не тільки індивіди, але і класи не могли гнітити один одного. Спенсер відстоював широке виборче право, при цьому заперечуючи проти надання політичних прав жінкам.

У роботах «Індивід проти держави», «Прийдешнє рабство», «Особистість і держава» Спенсер попереджав і засуджував тенденцію державного втручання у суспільні відносини під приводом поліпшення умов життя яких-небудь соціальних прошарків.

Надія на державну допомогу послабляє особисту енергію, приватну ініціативу і небезпечна для суспільства в цілому. Численні парламентські акти можуть призвести до державного соціалізму і перетворення трудящих на рабів суспільства. Чиновники будуть за своєю волею визначати тривалість робочого часу трудящих і міру їхньої винагороди. Це завершиться поверненням у деспотизм чи призведе до страшної катастрофи, подібної до Великої французької революції 1789–1794 рр.

Неспроможність державного соціалізму і комунізму Спенсер вбачав у таких недоліках людської природи, як любов до влади, честолюбство, несправедливість, нечесність. Усі спроби прискорити прогрес людства за допомогою адміністративних засобів ведуть лише до відродження установ, властивих нижчому, військовому типу суспільства. Спенсер образно цю ситуацію пояснив так: «задкують назад, бажаючи йти вперед».

Спенсер відстоював у промисловому суспільстві дух індивідуалізму, відособленість, конкурентну й особисту боротьбу. Він заперечував закони про соціальне забезпечення, охорону здоров'я й інші. Доводив, що державна допомога слабким, хворим, недієздатним людям призведе до виродження і загибелі роду людського. Тому що ці заходи будуть штучно сприяти збереженню «погано обдарованих» індивідів. Тільки в конкуренції з членами свого роду, у боротьбі з членами інших родів індивід або гине, або процвітає і розмножується – залежно від того, наскільки він обдарований, писав Спенсер.

Міркування, пророцтво, побоювання Спенсера щодо можливого поглинання державою суспільства й особистості здійснилися в тоталітарних державах. Однак у XX ст. за допомогою конституційної демократичної держави вдалося перебороти кризові явища в економіці промислового суспільства. Важлива соціальна роль сучасної держави в розвинутих індустріальних країнах. Нею організований перерозподіл національного доходу в інтересах суспільства в цілому і, особливо, соціально знедолених верств.

Подальша еволюція, удосконалювання людей і суспільних відносин, промисловий тип приведе до більш високого типу суспільства. У такому суспільстві продукти індустрії будуть використовуватися не для воєнних цілей чи підвищення матеріального добробуту, а для виконання вищого призначення, писав Спенсер. На такій стадії складеться «Союз усіх вищих представників цивілізації». Завершить розвиток природа людини. Особисті бажання людини будуть збігатися з інтересами всього суспільства.

Основна умова для виконання політико-правової теорії Герберта Спенсера: 1. Припинення воєн. 2 Відмова від мілітаризму. 3. Встановлення більш справедливих законів. 4. Постійний мир. 5. Відмова від прагнення зрівняти життя (зрівнялівки) у добрі і злі, праці і відпочинку. Виключення усіх форм комуністичного розподілу.

5. ПРАВОВА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ЛЮДВІГА ГУМПЛОВИЧА

Австрійський державознавець, соціолог ***Людвіг Гумплович*** (1838–1909) свої політико-правові теорії виклав у таких роботах: «Раса і держава. Дослідження про закон формування держави», «Загальне державне право». Це основні його праці з питань держави і права. У них він розглядає проблеми, пов'язані з походженням, сутністю, роллю держави.

Боротьба за існування – головний фактор соціального життя. Держава цілком перебуває у сфері дії даного фактора. Ця боротьба – вічний супутник людства і головний стимулятор суспільного розвитку. Вона виливається в боротьбу між різними людськими групами. Сильніші перемагають, установлюють контроль і панування. Гумплович робить висновок, що цей процес – вищий закон історії. Якщо люди зрозуміють цей простий закон, то розгадають невирішувану загадку політики й історії.

Нещадна боротьба людських груп між собою, за Гумпловичем, пояснюється таким чином і досить неоднозначно: 1. Причини расові. 2. Прагнення людей до задоволення своїх матеріальних потреб. Економічні мотиви є причиною будь-якого соціального руху. Вони обумовлюють увесь державний і соціальний розвиток.

На початковому етапі розвитку людства конфлікти, війни між окремими родами за оволодіння тим чи іншим майном завершувалися знищенням переможеної групи. Пізніше людей із таких груп стали залишати в живих і перетворювати на рабів, експлуатувати. Переможці (ними виявлялися раси з більш високими інтелектуальними здібностями і кращою військовою дисципліною), щоб усталити своє панівне положення і тримати в покорі скорених, повинні були проводити низку організаційних та інших заходів. Результат таких дій – виникнення держави.

Далі до воєн між расами і державами додалися конфлікти усередині самої держави. Боротьба рас на стадії цивілізації трансформується

в боротьбу соціальних груп, класів, станів, політичних партій. Враховуючи, що держава формується в результаті підпорядкування однієї людської групи слабких, переможених іншій групі найсильніших, переможців, засобом підтримання порядку є «панування – покора». Гумплович виступає категорично проти того, щоб характеризувати державу як орган умиротворення, примирення суперечливих інтересів. Державі призначено бути органом примусу і насильства. Гумплович робить висновок, що існування суспільства без державного примусу неможливе.

У своїх політико-правових вченнях Гумплович дає визначення держави. Держава – організація панування, що природно виросла, покликана підтримувати визначений правовий порядок. Активність держави не обмежується одним лише гарантуванням визначеного правопорядку. За Гумпловичем, крім даного людині природою життя, всім іншим – свободою, власністю, родиною, особистими правами – особистість зобов'язана державі. А все суспільство, що веде людське існування, теж зобов'язане державі. Отже, Гумплович звеличує роль держави і створює культ державності.

Дух звеличування і культу «державництва» відбився і на загальних питаннях права. Гумплович стверджував, що право виступає лише втіленням розпоряджень державної влади. Зсередини ж право наповнене моральністю, що служить йому невичерпним джерелом.

У народженні права вирішальне слово належить державі. У додержавному стані не було ніякого права. Тільки будучи кристалізованою в державних законах, моральність стає правом. Право цілком зобов'язане державі як своїм народженням, так і подальшим існуванням.

Для держави – право і правопорядок, з історичної точки зору, суть лише засоби, писав Гумплович. Він заперечує наявність «невідчужуваних прав людини». З його погляду, вони – ілюзія, плід самообожнювання індивіда, звеличення цінності життя людини. Буття держави абсолютне несумісне з «невідчужуваними правами людини».

Люди повинні вибирати: чи державу з характерною для неї власністю, чи анархію, ставив питання у своїх політико-правових вченнях австрійський державознавець XIX – початку XX ст. Людвіг Гумплович.

5. НЕОКАНТІАНСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО РУДОЛЬФА ШТАММЛЕРА

Німецька політико-правова думка у своєму розвитку спиралася на вчення німецького теоретика права, неокантіанця ***Рудольфа Штаммлера*** (1856–1938). Він написав низку робіт щодо наукового знання, розуміння права. Це такі праці: «Господарство і право з погляду матеріалістичного розуміння історії», «Вчення про правильне право», «Теорія юриспруденції».

Філософський ґрунт уявлень Штаммлера про право – неокантіанство. Цей напрямок розвивала Марбурзька школа. Її представники – Г. Коген, П. Натор. Вони вважали, що предмет пізнання тотожний поняттю про предмет, а власне буття є сукупністю чисто понятійних відносин. Ціль філософствування – творча робота й аналіз такої роботи. Мислення, дане у формі науки й орієнтоване на неї, виступає закономірним творцем. У сфері юриспруденції її серцевину складають теоретичне пізнання і право, наука і правова держава чи ліберальна. Філософи Марбурзької школи проводили аналогію між математикою і логікою, з одного боку, і юриспруденцією з етикою – з іншого. Юриспруденція, на їхню думку, – математика суспільних наук.

Штаммлер критикував матеріалістичну концепцію історії, соціальний матеріалізм (марксизм). Він був незгодний з марксистською теорією про первинність економіки і вторинність права, про підпорядкованість права економіці. У всіх політико-економічних дослідженнях, при будь-якому вивченні народного господарства в соціальному відношенні, в основі неминуче лежить визначене правове регулювання. Конкретне правове нормування є логічною умовою відповідного політиці економічного поняття і закону. Фундамент держави тримається на праві. Воно виступає першоосновою і передумовою держави. Не можна сформулювати «поняття держави», не подавши «поняття права». Можна дати визначення правового ладу без якого-небудь відношення до державної організації, але не можна говорити про державну владу, не подаючи юридичних норм.

Штаммлер дав визначення: право – специфічний комплекс нормативних розпоряджень, особливий зовнішній регулятор сукупної соціальної діяльності. Право тому відіграє визначальну роль, оскільки без нього фізично не може мати місце сама ця соціальна діяльність індивідів. Штаммлер означив вказане відношення між правом і «соціальним господарством»

у логічному, а не в хронологічному і не в реальному причинно-наслідковому аспектах. Право і «соціальне господарство» не протистоять один одному як два самостійних і незалежних один від одного явища. Вони – взаємо пов'язані елементи, сторони того самого предмета – соціуму. Право не існує саме для себе. Право – регулятор суспільних відносин.

Загальне поняття права Штаммлер у своїх політико-правових поглядах пропонував розуміти як непорушне самовладне регулювання соціального життя людей. Що він мав на увазі? По-перше, мається на увазі відмежувати «правове» як «самовладне» (панування над підлеглими праву індивідами незалежно від їхньої згоди або незгоди, від норм моральності). По-друге, розмежувати «право» і «сваволю» (дії законодавця, що суперечать загальним принципам права). По-третє, виділити як вирішальну особливість права його «непорушність», під якою треба розуміти прагнення того, хто запропонував норму, самому бути пов'язаним нею. Доки така залежність існує рівною мірою для підлеглого і для того, хто норму встановив, доки вона однаково обов'язкова для них обох, право наявне.

Штаммлер займався питанням співвідношення держави і права. На його думку, юридичні норми виникають, встановлюються і починають діяти незалежно від державної організації. Він проводить диференціацію права в цілому на справедливе і несправедливе. Ідея такого розмежування полягає в тому, щоб довести, немає правових положень, що є раз і назавжди тільки справедливими чи винятково несправедливими в будь-яких ситуаціях. Штаммлер зазначав, що безумовно діють лише формальні умови. Сума цих формальних умов – набір найбільш абстрактних ознак, за допомогою яких охоплюється і кваліфікується весь «змінюваний і мінливий правовий матеріал», утворюється свого роду «природне право».

Самому праву внутрішньо властиве бажання досягати об'єктивно справедливого упорядкування соціального життя. Праву внутрішньо властивий рух до соціального ідеалу. Але бажання ніколи не зупиняється остаточно в якомусь одному історичному пункті. Постійно відбувається зміна змісту, який раніше вважали матеріально справедливим. Людству призначено завжди виношувати все краще і краще розуміння того, що є справедливим з визначених питань.

Так Рудольф Штаммлер увів у систему своїх правових поглядів принцип розвитку, втіленням якого виступає категорія «природного права з мінливим змістом». Дух цієї концепції виявився співзвучним процесові відродження концепцій природного права, що розпочався в XX ст. в Західній Європі.

ТЕМА XII.
ПРАВОВІ ІДЕЇ В ЄВРОПІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

План

1. Соціалістичні політико-правові вчення.
2. Позитивістський нормативізм Ганса Кельзена.
3. Правова доктрина солідаризму Леона Дюгі.
4. Психологічна теорія права Лева Йосиповича Петражицького.
5. Школа «вільного права».
6. Політико-правова теорія типології влади, теорії еліт, бюрократії. Макс Вебер, Вільфредо Парето, Гаетано Моска.

1. СОЦІАЛІСТИЧНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ

На межі XIX–XX ст. провідне місце в промисловості і торгівлі перейшло від приватних підприємців і торговців до індустріальних, торгових і фінансових корпорацій. До цього часу наймані робітники склалися в значну силу. Вони організували свої професійні спілки. З цією силою змушені були рахуватися підприємці. Ряд політичних партій заявили про підтримку вимог пролетаріату.

Буржуазна політико-правова ідеологія будувала свою теорію права і держави з орієнтацією на розвиток громадянського суспільства капіталістичним шляхом. Головні ідеї цієї політико-правової ідеології: 1. Збереження класового розподілу суспільства. 2. Проведення окремих реформ для пом’якшення суперечностей між робітничим класом і буржуазією. 3. Продовження демократизації представницької держави і посилення її соціальної спрямованості.

Соціалістична політико-правова ідеологія ґрунтувалася на ідеї ліквідації капіталізму і перетворення суспільства в інтересах трудящих класів. Однак на межі XIX–XX ст. у деяких соціалістичних теоріях позначився реформістський напрямок. Він обґрунтовував лише соціалізацію суспільства, що зближувалася з буржуазною політико-правовою ідеологією.

Юридичний позитивізм став піддаватися критиці. Почали виникати різні за методологічною основою і за тематикою вчення про право. Їх можна розділити на такі напрямки: I. Марксистський напрямок, куди входили соціал-демократія і більшовизм. II. Анархізм – соціалістичне вчення, спрямоване проти партійно-державного соціалізму.

Марксистська політико-правова ідеологія через істотні розбіжності щодо історичної долі капіталізму і соціалізму, ролі робітничого класу розкололася. Виникли різні напрямки. Одним із керівників німецької соціал-демократії і II Інтернаціоналу був ***Едуард Бернштейн*** (1850–1932). Він опублікував низку робіт: «Проблеми соціалізму», «Передумови соціалізму і задачі соціал-демократії» (1899 р.). У цих працях Бернштейн стверджував, що капіталізм ще далекий від свого завершення і загибелі. Він доводив, що практика не підтвердила теорії «катастрофи капіталізму», ідеї «зубожіння пролетаріату». Навпаки, чим більше розвивається капіталізм, виробництво, тим більше поступок робітничий клас домагається від буржуазії. Поліпшення становища робітничого класу здійснюється за допомогою реформ. А ідея соціалізму (далекого світлого майбутнього) відволікає робітничий рух від боротьби за краще сьогодення. Бернштейн робить відомий висновок: «Ця мета… для мене ніщо, рух же – усе».

За таку політико-правову ідеологію Бернштейна назвали опортуністом (прихильник боротьби за поліпшення умов праці і життя робітничого класу в капіталістичному суспільстві). Згодом його назвали реформістом (поліпшити становище робітничого класу він пропонував не руйнуючи капіталізм, а навпаки, використовуючи створені ним суспільні багатства). Бернштейн закликав соціал-демократів боротися за реформи, організовувати і просвіщати робітників, переборювати в них забобони, розширювати світогляд мас.

Бернштейн виступив проти революцій, революційного насильства. Сила революцій – у руйнівній, негативній дії. Сила реформ – у позитивній роботі. Реформи, здійснювані законодавчим шляхом, приводять до того, що розум керує почуттям. Усі сторони йдуть на компроміси.

З опортунізму і реформізму органічно виникав ревізіонізм. Ревізіонізм – це ревізія (перегляд) тих положень марксизму, що не відповідали викликам нової епохи, писав Бернштейн. Він заявив: марксизм – це бабувізм (природний еволюційний шлях суспільства, що протікає за об'єктивними законами, підмінюється переворотом, революцією). Диктатура пролетаріату – є не що інше, як диктатура клубних ораторів і вчених.

Бернштейн закликав переглянути, провести ревізію марксизму. Доводив, що соціалізм взагалі не може бути науковим. Це утопія. З цих позицій він переглянув теоретичні положення марксизму про класову сутність, роль держави і права, революцій і реформ, про диктатуру пролетаріату і злам буржуазної держави.

Ще один лідер німецької соціал-демократії і II Інтернаціоналу – ***Карл Каутський*** (1854–1938). Він опублікував книгу «Бернштейн і соціал-демократична програма. Антикритика», у якій відкидав висловлення Бернштейна проти деяких марксистських ідей. Каутський стверджував, що при збереженні капіталізму, реформи тимчасові, часткові, мають зверхній характер, загострюють класові антагонізми. Без визнання соціалізму як мети саме існування соціал-демократичної партії позбавляється змісту.

Август Бебель (1840–1913) і ***Вільгельм Лібкнехт*** (1826–1900) – засновники і вожді німецької соціал-демократії. Вони захищали марксизм від критики, відстоювали основні положення революційної теорії. Соціалізм – кінцева мета боротьби соціал-демократії і робітничого класу. Соціалізм буде завойований не в парламенті, а у вуличних боях.

Революційних марксистів, які критикували реформізм Бернштейна, але не приєдналися до більшовиків, останні називали центристами. Підставу для такого найменування давало і те, що Каутський і ті, хто його підтримували, іменували себе «марксистським центром».

Встановлення політичної влади робітничого класу центристи пов'язували з високим рівнем розвитку капіталізму, при якому робітничий клас становить більшість населення. Тому метою політичної боротьби соціал-демократії вони вважали набуття більшості в парламенті і перетворення парламенту на структуру, якій підпорядкований уряд. На думку Каутського, існуючий буржуазний апарат управління не може бути відразу замінений чисто пролетарським управлінням. Тому пролетарська революція на період переходу створить коаліційний уряд.

Георгій Валентинович Плеханов (1856–1918) належав до центристів. Він один із засновників Російської соціал-демократичної робітничої

партії. Видатний теоретик марксизму. Соціалістичну революцію вважав можливою за тієї стадії розвитку капіталізму, коли матеріальне виробництво досягне високого рівня, а пролетаріат складе більшу частину населення.

Плеханов спочатку думав, що влада пролетаріату буде здійснюватися за допомогою прямого народного законодавства. Потім висловив ідею про обмеження в політичних правах вищих класів. Демократична ідея полягала у виборі ефективного парламенту. Але якщо парламент буде недієздатним, його треба розігнати не через два роки, а через два тижні. Плеханов був прихильником соціалізму, введеного не примусово, а за рішенням і за згодою більшості.

Між опортуністами і центристами точилася боротьба в сфері політико-правових теорій. Але в них були і спільні політико-правові ідеї. Усі вони були прихильниками демократії в інтересах робітничого класу, загального виборчого права, вільної боротьби партій на виборах, свободи слова, друку, зібрань, повновладдя представницьких установ, а також розвитку соціального законодавства й активного втручання держави в економіку. Вони заперечували революційний екстремізм.

Самостійною течією марксизму був більшовизм, засновник і вождь якого – ***Володимир Ілліч Ульянов (Ленін)*** (1870–1924). Як течія більшовизм існував з 1903 р. Основна ідея більшовизму – «партія нового типу». Це централізована організація професійних революціонерів. Вони прагнули стати правлячою партією. У них марксистська програма будівництва соціалізму і комунізму. Ці політико-правові ідеї були закладені Леніним у роботі «Що робити?» (1901–1902 рр.).

Для задоволення економічного інтересу робітничого класу треба провести політичну революцію, що замінить диктатуру буржуазії диктатурою пролетаріату. Російська соціал-демократія повинна створити конспіративні централізовані організації професійних революціонерів, що будуть керувати і спрямовувати політичну боротьбу робітничого класу. Дайте нам організацію революціонерів, – писав Ленін, – і ми перевернемо Росію.

Боротьба Леніна за створення партії нового типу породила в російській соціал-демократії розкол на більшовиків і меншовиків. На роботу Леніна «Що робити?» Плеханов відповів роботою «Чого не робити», де критикував Леніна.

Політико-правова ідеологія меншовиків збігалася з ідеологією соціал-демократів Західної Європи. Їх об’єднувала думка, що соціалістична

революція можлива лише в країнах з досить високим рівнем розвитку виробництва і численним робітничим класом. До таких країн Російська імперія початку XX ст. не належала.

Більшовики на чолі з Леніним створювали партію нового типу, яка за висловом Леніна, втілювала розум, честь і совість епохи. Теоретична політико-правова розробка проблем держави обґрунтована Леніним в еміграції в роботі «Синій зошит» (1916 р.), потім «Марксизм про державу» і, нарешті, остаточний варіант «Держава і революція» (1918 р.). Ця проблема займала важливе місце в «Квітневих тезах», у статті «Чи утримають більшовики державну владу?».

Основні питання, що розглядаються в названих роботах: 1. Обґрунтування насильницької революції. 2. Критика парламентаризму. 3. Необхідність зламу старої державної машини. 4. Створення Республіки Рад. 5. Управління народом повинно бути в одних руках. 6. Найсуворіший контроль з боку держави над мірою праці і мірою споживання. 7. Усе суспільство – одна контора. 8. Усім однакова зарплата. 9. Усі трудяться. 10. Ліквідація приватної власності. 11. Після побудови комунізму держава відімре.

Однак на практиці після захоплення влади більшовиками була створена жорстко централізована система влади з диктатурою пролетаріату, партії, що переросла в тоталітарну систему. Ленін писав у 1919 р. в другому доповненому виданні роботи «Держава і революція», що «диктатура пролетаріату здійснюється через комуністичну партію». Керівне положення партії більшовиків він назвав основою Радянської Конституції – юридичної і фактичної.

Демократія в політико-правових вченнях Леніна мала декларативний характер. Ради – це приводні ремені від партії до мас. Навесні 1921 р. повсталі моряки в Кронштадті, представники російської соціал-демократії, що гине, висунули гасло: «Влада не партіям, а Радам!».

Ленін, очевидно, сам став розуміти, що всі його ідеї і задуми державного будівництва реалізувались не так. Він писав: «Комуністи стали бюрократами. Якщо щось нас загубить, то саме це». Партійно-адміністративна система, що спирається на насильство, призвела до суперечності практики і теорії, вершиною яких став сталінізм.

Анархізм – соціалістичне вчення, спрямоване проти партійно-державного соціалізму наприкінці XIX – початку XX ст., мав ряд різновидів, течій.

Проти партійно-державного соціалізму, заснованого на домаганнях соціал-демократії на владу, виступив ***Ян-Вацлав Михайський*** (1867–

1926), псевдонім А. Вольський. Він написав книгу «Розумовий робітник» (1898–1899 рр.), яка перевидана в 1905 р. Основне положення роботи: «розумові робітники» – інтелігенція ведуть паразитичний спосіб життя, і їх треба відносити до капіталістів, великих земельних власників. Знання – джерело доходів. Інтелігенція прагне до панування над усім суспільством. Для цього вона використовує пролетаріат.

Михайський зробив висновок: робітничому класу треба самоорганізуватися, звільнитися від чужих ідей «розумових робітників» – інтелігенції, й усе робити самому.

Визначним теоретиком анархізму був ***Петро Олексійович Кропоткін*** (1842–1921). Після арешту і втечі він в еміграції видавав газети революційного й анархістського напрямку – «Бунтар», «Свобода». Потім опублікував низку робіт: «Хліб і свобода», «Записки революціонера», «Держава, її роль в історії», «Моральні принципи анархізму», «Сучасна наука й анархія». У них Кропоткін виклав і обґрунтував теорію анархо-комунізму. Провідна ідея – в основі суспільства має бути загальна рівність, солідарність і свобода.

Кропоткін дав визначення держави. Держава – суспільство взаємного страхування, укладеного між землевласником, воїном, суддею і священиком, аби забезпечити кожному з них владу над народом і експлуатацію бідноти. Таке походження держави, така її історія і така її сутність у наш час.

Сутність історії – прагнення до особистої свободи. Цьому прагненню ворожа держава. Суть держави укладається в придушенні особистості, у знищенні свободи, творчості, у ненависті до будь-якого починання. У держави одна ідея – всім залишатися посередністю, писав Кропоткін.

Велика соціальна революція, відповідно до політико-правових теорій Кропоткіна, звільнить робітників від ярма капіталізму й установить принципи комунізму. Комуністичне суспільство буде вільним від релігії, відносини між людьми визначатиме «вільна мораль, без примусу і санкції, що розвивається із самого життя суспільства і переходить у стан звичаю».

Золоте правило моралі Кропоткін вважав основою співжиття: «Вчини з іншими так, як би ти хотів, щоб за тих самих обставин інші вчинили з тобою». Це є «не що інше, як початок рівності, тобто основний початок анархізму». Марксизм Кропоткін відкидав, убачаючи в ньому «державний соціалізм», що призведе до деспотизму як економічного, так і політичного.

У 1917 р. Кропоткін повернувся з еміграції в Росію. Він закликав до об'єднання революційних сил в ім'я ідеалів «самоврядування і праці». Ради Кропоткін вважав великим завоюванням революції: побудувати комуністичне суспільство можна без держави за допомогою Рад.

У листах до Леніна Кропоткін писав про негативні дії диктатури (партійної), про систему заручників, про терор, масові розстріли. Через ці негативні дії саме слово «соціалізм» оберталося в прокляття. У другій половині 20-х років ОДПУ ліквідувало організацію кропоткінців, які намагалися об'єднатися у Всеросійську федерацію анархістів-комуністів (ВФАК).

На початку XX ст. виник новий напрямок політико-правової ідеології – анархо-синдикалізм. У 1895 р. у Франції профспілки створили «Загальну конфедерацію праці». Ця організація за своїм статутом 1902 р. об'єднувала робітників «поза будь-якими політичними партіями». Основою конфедерації були синдикати (профспілки, об'єднання робітників за професіями). Їхня програмна задача – повне звільнення робітників за допомогою, експропріації капіталістів, знищення законності. Конфедерація висловилася проти: 1. Будь-якої законності. 2. Проти будь-якої влади. 3. Проти класу хазяїв. Синдикалізм (профспілковий рух) знайшов теоретичне обґрунтування в анархізмі.

Основні політико-правові ідеї цього напрямку були викладені в книгах «Міркування про насильство» та «Ілюзії прогресу». Їх написав і обґрунтував французький соціолог, філософ, теоретик анархо-синдикалізму ***Жорж Сорель*** (1847–1922). Він був проти реформ, поступок хазяїв пролетаріату. Такі кроки підривають перемогу соціалізму, послаблюють класову боротьбу. Тільки за допомогою насильства над буржуазією пролетаріат може розв'язати свої проблеми. Насильство – єдиний засіб. Насильство врятує світ, писав Сорель.

Теоретики анархо-синдикалізму – Сорель, Лягардель, Берт та ін. виступили проти держави, демократії, парламентаризму. Вони називали політичне суспільство (державу) штучною надбудовою над економічним суспільством. Сорель доводив, що демократія зрівняє всіх громадян. Робітники стануть схожими на буржуа, а це вплине на історичну роль пролетаріату.

Головним засобом боротьби за соціалізм теоретики анархо-синдикалізму вважали пряму дію робітничого класу, соціальну війну, загальний страйк. У боротьбу за пролетарські інтереси сторонні сили втручатися не мають права. Пряма дія робітничого класу проти капіталізму в по-

літико-правових вченнях анархо-синдикалізму повинна починатися із загального страйку. Ідея страйку настільки могутня, що вона втягує в революційний переворот усе, чого вона торкнеться, писав Сорель.

На місце знищеного капіталізму і притаманної йому політичної організації, як вважали анархо-синдикалісти, прийде економічна організація робітничого класу, об'єднаного у професійні союзи (синдикати). Майбутнє суспільство – децентралізована конфедерація автономних синдикатів. Кожний із них організує на основі добровільної дисципліни вільну працю без примусу. Саме у сфері виробництва, вважали теоретики анархо-синдикалізму, робітники мають загальні, об'єднуючі їх професійні інтереси. У процесі боротьби проти капіталізму робітники зі свого середовища висувають довірених осіб, які керують рухом.

Синдикалізм, що знайшов теоретичне обґрунтування в анархізмі (французькі теоретики анархо-синдикалізму часто посилалися на Прудона, багато чого взяли в Бакуніна), дістав розвиток у ряді країн Європи, а потім у США, Латинській Америці. З 1906 р. в Англії поширюються ідеї «гільдейського соціалізму» (теоретик А. Пенті), мета якого – перехід підприємств в управління об'єднаних працівників цих підприємств – «національних гільдій».

2. ПОЗИТИВІСТСЬКИЙ НОРМАТИВІЗМ ГАНСА КЕЛЬЗЕНА

Нормативізм – одна з найважливіших юридичних шкіл. На початку XX ст.. нормативізм, реагуючи на кризу, що склалася в правосвідомості, поставив запитання: чи можлива юриспруденція як наука і який повинен бути в цьому випадку її метод? Відповідь: щоб стати особливою наукою, правознавство повинно мати свій особистий об'єкт вивчення, не змішуючи його з матеріалом інших наук, свій особистий юридичний метод, свої особисті відправні гіпотези.

Класичну трактовку і сформовану концепцію нормативізму подав у своїх працях ***Ганс Кельзен*** (1881–1973 рр.), професор державного права і філософії права Віденського (1911–1930 рр.), Кельнського (1930–1933 рр.) університетів. Він – активний творець Австрійської конституції 1920 р., член Вищого конституційного суду Австрії (1920–1930). Коли до влади в Австрії прийшли фашисти, Кельзен емігрував до Швейцарії,

де викладав право в Женевському університеті (1933–1940 рр.), а потім переїхав до США, де з 1942 р. був професором Каліфорнійського університету до самої смерті.

Головні положення свого «чистого вчення про право» або «чистої теорії права» Кельзен сформульовав ще до початку Першої світової війни в роботі «Основні проблеми державно-правових вчень». Потім були доповнення в 1922 р., у 1934 р., а в 1960 р. вийшло 2-ге розширене видання. Під цією назвою пропонувалася нова теорія позитивного, тобто і діючого права, яка в забезпечення своєї «чистоти» відмовляється заздалегідь від пізнавальних зусиль стосовно всіх елементів, що є далекими від позитивного права.

Предмет вивчення теорії права («загальної теорії права») складають законодавчі норми, їх елементи, їх взаємини, правопорядок як ціле, його структура, відносини між різними правопорядками і, нарешті, єдність права в позитивних законних порядках (правопорядках). Ціль теорії – забезпечити юриста, насамперед суддю, законодавця і викладача розумінням і описом позитивного права (законодавства) їх країни. Ця теорія не повинна піддаватися впливові мотивів і пристрастей. Завдання науки описувати свій об'єкт, яким він є, а не пропонувати, яким він має бути.

Реальністю у науці права не є природа. Існує потреба і необхідність відокремити науку права від політики. Одна із найважчих задач загальної теорії права – визначити специфіку її реальності і показати розбіжності між реальністю законів і природи. За тлумаченням Кельзена, правова реальність – у позитивності закону (наприклад, розбіжність реальності закону на відміну від ідеальності закону як мети політики). Реальність, тобто саме існування позитивного права, не залежить від своєї відповідності чи невідповідності справедливості чи «природним» правам.

Чиста теорія права, за роз'ясненням Кельзена, це скоріше структурний аналіз позитивного права, ніж психологічне чи економічне пояснення його факторів, або моральних і політичних оцінок його цілей. У трактуванні співвідношення права і влади, права і держави позитивістська традиція проступає найбільш чітко, особливо у висновку про те, що право, відповідно до чистої теорії права, – «специфічний порядок чи організація влади».

Держава виступає у двох вимірах – як панування і як право. Сприйняття держави, за Кельзеном, найбільш плідне там, де держава представляє відносини, за яких «деякі» наказують і правлять, а інші підкоряються і керуються. Юрист може описати соціальну реальність без

терміна «держава» або вживаючи цей термін у специфічному розумінні. У сфері кримінального законодавства плідне обговорення «права держави» стосовно злочинців, з іншого боку, у деяких галузях можна знайти «права проти держави» – у цивільному праві, конституційному, адміністративному праві.

У 40-х роках XX ст. Кельзен робить висновок, що «чистої теорії права» ще немає і вона не вчасна. У великих і впливових країнах видатні представники юриспруденції не мають більш високої задачі, ніж служити зі своєю «наукою» політичній владі. Право і влада – не те саме. Саме по собі право не може існувати без влади. Тому право і трактується чистою теорією права як специфічний порядок влади чи організація влади.

У 1949 р. Кельзен пише статтю «Доктрина природного права перед трибуналом науки», де висловлює свою позицію щодо природно-правових концепцій. У самому загальному вигляді школу природного права варто сприймати як носія доктрини, що пропонує визначене вирішення вічної проблеми справедливості. Доктрина Кельзена намагалася відповісти на запитання, що є правильним і що неправильним у взаєминах людей. При цьому виходить з посилання про необхідність розрізнення, що природне в поведінці людини і що неприродне, отже, проти природи. Природжені права – це тільки права, що законами людськими ні встановити, ні скасувати неможливо, а можна лише захищати і забезпечувати.

Заперечення Кельзена проти природно-правової аргументації зводилися до такого: по-перше, відбувається змішування істотних розбіжностей між науково загальновизнаними законами природи і правилами етики і юриспруденції. Далі, оцінка поведінки людини чи функціонування соціального інституту як «природного» означає усього лише те, що вони відповідають тим нормам, що базуються на суб'єктивній оцінці,– позиції визначеного мислителя, який належить до природно-правової школи. Але справа в тому, що в реальному житті ми маємо справу фактично не з однією доктриною природного права, а з багатьма доктринами, що сповідують нерідко протилежні принципи.

Тяжіння до природно-правової доктрини, за Кельзеном, корениться у психологічній потребі виправдати суб'єктивні ціннісні рішення і спробувати видати їх за засновані на об'єктивних принципах, на істині. Позитивістський варіант кельзенівського правознавства одержує додаткове пояснення в традиційному для всієї позитивістської філософії і соціології – від Конта до М. Вебера – трактуванні співвідношення науки і політики.

3. ПРАВОВА ДОКТРИНА СОЛІДАРИЗМУ ЛЕОНА ДЮГІ

Наприкінці XIX – початку XX ст. значне поширення одержали ідеї солідаризму. Їх теоретичною основою була соціологічна доктрина, погляд Огюста Конта на суспільство як на єдине ціле. З ідеологічного погляду вони протистояли індивідуалізму, соціалізму і комунізму. Поняття «солідарність», висунуте засновником соціології Огюстом Контом, дістало розвиток у книзі французького соціолога Еміля Дюркгейма «Про поділ суспільної праці» (1893 р.) Ці ж ідеї розвивалися в книзі французького політичного діяча Л. Буржуа «Солідарність» (1897 р.).

Відкидаючи революційний синдикалізм, зробив спробу побудувати на основі ідей солідарності політико-правову концепцію професор юридичного факультету в Бордо ***Леон Дюгі*** (1859–1928). Народився у передмісті Бордо, в сім'ї юриста. Після закінчення коледжу вступив на юридичний факультет Бордоського університету, закінчив його в 20 років. Через три роки подав до захисту докторську дисертацію, яку відзначили золотою медаллю. Працював на юридичному факультеті цього університету, в 1892 р. отримав звання професора, в 1901 р. – заступник декана, а з 1919 р. – декан. Відповідно до французьких традицій на цю посаду вибирали самого видатного професора, а університет на той час у Бордо вважався найбільшим університетським центром Франції.

У книзі «Держава, об'єктивне право і позитивний закон» (1901 р.), а також в інших роботах Дюгі писав, що основою суспільства є нерівність людей, яка призводить до поділу суспільства на класи, кожний з яких виконує соціально необхідну функцію. Цим обумовлена соціальна солідарність, що розуміється як «факт взаємної залежності і поєднує між собою, у силу спільності потреб і поділу праці, членів роду людського».

Основний факт солідарності породжує соціальну норму, яку Дюгі формулює в такий спосіб: «Нічого не робити, що зменшує солідарність за подібністю і солідарність через поділ праці. Робити усе, що в матеріальних силах особистості, щоб збільшити соціальну солідарність в обох цих формах». Ця норма солідарності значиміша ніж держава і позитивні закони.

Свої ідеї Дюгі протиставив вченню про класову боротьбу, яке називав «огидною доктриною». Дюгі не сприймав революційний синдикалізм

Сореля, Лягарделя, Берта, який закликав до насильницьких дій і загального страйку. Дюгі засуджував радикальний синдикалістський рух за безкомпромісну боротьбу з буржуазією. Він доводив, що підприємці і капіталісти так само необхідні суспільству, як і пролетарі. Загальні страйки, насильство стосовно буржуазії, революційний синдикалізм загрожують суспільству руйнуванням.

Дюгі визнавав і схвалював мирний, ненасильницький рух, що має за мету приборкання егоїзму приватних підприємців і як такий, що ставить розумні межі вимогам найманих робітників. Задачі врівноваженого синдикалізму – компроміс між працею і капіталом. Дюгі відкидав вчення про лібералізм та індивідуалізм. Він стверджував, що ізольована особистість не існує. Людина – «це індивід, узятий в узах соціальної солідарності». Абсолютна рівність усіх людей суперечить фактам. Люди далекі від рівності. Вони істотно відрізняються один від одного. Ці відмінності зростають з успіхами суспільної цивілізації. Ставлення до людей повинне бути різне. Їхній юридичний стан, будучи лише вираженням їхнього ставлення до подібних собі, повинен бути різним для кожного з них, тому що глибоко різна роль кожного стосовно усіх.

Дюгі виступав проти індивідуалістичних доктрин. Критикував ідеї рівності і природного права. За солідаристською доктриною індивід не має ніякого права, він має лише соціальні обов'язки. Ці погляди Дюгі розвивав особливо докладно стосовно власності, що, залишаючись приватною, розглядається ним не як суб'єктивне право індивіда, а як його обов'язок вільно, повно і досконало виконувати соціальну функцію власника. Дюгі захищав потребу і корисність приватної капіталістичної власності.

На відміну від Конта, який вважав право пережитком теологічного етапу, Дюгі визнає необхідність права в промисловому суспільстві. Свобода є правом, тому що людина має обов'язок розвивати найповніше свою діяльність. Дюгі виступав проти державного втручання в економічну й іншу діяльність індивідів. Він відстоював за свободу праці, торгівлі, промисловості.

Правові норми про свободу совісті, віросповідань, думки, друку й інші цілком відповідають нормі соціальної солідарності вже з тієї причини, що зазіхання на ці й інші індивідуальні свободи свого часу породжували релігійні війни, Якобінський терор та інші суспільні нещастя. У центрі уваги Дюгі – не традиційні свободи особи, а зв'язок людей та їхня солідарність у розподілі суспільної праці.

Правову рівність індивідів Дюгі вважав не тільки брехливою і фальшивою, що затінює фактичну нерівність людей, але і недостатньою для здійснення соціальної солідарності. А об'єднання, спілки й асоціації він називав найвидатнішим фактором сучасності. Професійні спілки включають людей у нову соціальну ієрархію.

Дюгі протестував проти погляду на державу як на всеохоплюючу систему влади, що піднімається над суспільством і керує ним. Держава збережеться, але тільки як система соціально корисних служб, а не публічна влада, що керує суспільством.

У вченні про право Дюгі відходить від принципів і понять юридичного позитивізму. Ставлячи норму соціальної солідарності вище за державу і створене нею право, Дюгі стверджував, що закон, який не відповідає цій нормі, начебто не існує. Він доводив, що багато нових відносин та інститутів не вміщаються «у вузькі застарілі рамки старої юридичної техніки». Дюгі схвалював судові рішення, що хоча і суперечать «заборонним застарілим текстам», але відповідають, на його думку, суспільній солідарності.

Політико-правові вчення Дюгі критикували прихильники соціалізму, ліберальні теоретики ставилися до них скептично, обвинувачували навіть в анархізмі. Однак вплив політико-правової теорії Дюгі на всю європейську і світову ідеологію був глибоким і тривалим. Вченням Дюгі зацікавилися не тільки прогресивні лідери, але і радикали – Муссоліні в Італії, Франко в Іспанії, ідеологи тоталітаризму.

Ідеал Дюгі – опора на професійні об'єднання й інші реальні асоціації, що виникли в процесі розвитку промислового суспільства. Дюгі передбачив ідеї плюралістичної демократії. Професійна увага до правових проблем дала можливість Дюгі обґрунтувати поняття рівності як «рівної охорони законом», конкретизувати думку Конта про «соціалізацію власності» на основі вивчення динаміки законодавства про право власності, переконати у важливості юридичного оформлення професійних спілок та і інших громадських об'єднань.

Поняття «солідарність» Леон Дюгі вивів на перший план як ідею організаційних і правових форм соціального партнерства, як узгодження зусиль і досягнення розумних і довгострокових компромісів учасників трудового процесу в промисловому суспільстві.

4. ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ЛЕВА ЙОСИПОВИЧА ПЕТРАЖИЦЬКОГО

Виникнення психологічних концепцій права пов'язане з процесом становлення психології як самостійної галузі знань. Інтерес суспільствознавців до проблем психологічної науки помітно зріс на межі XIX–XX ст., коли в ній узяли гору експериментальні методи досліджень і почали складатися великі наукові школи, що мали розбіжності в трактуванні психіки людини (рефлексологія, біхевіоризм, фрейдизм). Сприйняті соціологами і юристами ідеї цих шкіл поклали початок формуванню нових напрямків у політико-правовій думці.

Великою науковою подією не тільки в російській, але й у європейській літературі стало опублікування «Теорії права і держави в зв'язку з теорією моральності» (1907 р.) У цій роботі оригінальну психологічну теорію права висунув ***Лев Йосипович Петражицький*** (1867–1931). Народився у Вітебській губернії, в родовому маєтку Колонтаєво. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Петражицького залишили на кафедрі римського права, потім він продовжив навчання в Берлінському університеті. Написав там багато праць з цивільного права. В 1896 р. повертається в Російську імперію, працює в Петербурзі, в університеті, захищає докторську дисертацію з цивільного права. З 1897 р. займає посаду завідуючого кафедрою енциклопедії і філософії права, де працює до початку Жовтневої революції 1917 р., яку він не прийняв. Виїжджає в еміграцію в Варшаву, де працює в університеті, очолює кафедру соціології до 1931 р. В результаті депресії закінчує життя самогубством.

Петражицький виходив з того, що право кориниться в психіці індивіда. Інтерпретація права з позиції психології індивіда дає можливість поставити юридичну науку на основу достовірних знань, отриманих шляхом самоспостереження або спостережень за вчинками інших осіб.

Джерелом права, вважав Петражицький, виступають емоції людини. Свою концепцію він назвав «емоційна теорія» і протиставляв її іншим психологічним трактуванням права, що виходили з таких понять як свобода чи колективні переживання у свідомості індивідів. Емоції служать головним спонукальним «моторним» елементом психіки. Петражицький розрізняв два види емоцій, що визначають відносини між людьми: моральні і правові.

Моральні емоції є однобічними і пов'язаними з усвідомленням людиною свого обов'язку. Норми моралі – це внутрішні імперативи. Якщо ми подаємо з почуття обов'язку милостиню, то в нас не виникає уявлень, що жебрак вправі вимагати якісь гроші.

Зовсім інша справа – правові емоції. Почуття обов'язку супроводжується в них уявленнями про правомочність інших осіб і навпаки. Наше право є не що інше, як закріплений за нами, що належить нам – як наше добро, – обов'язок іншої особи. Правові емоції є двосторонніми, а виникаючі з них правові норми мають атрибутивно-імперативний (представницький – зобов'язуючий) характер.

Теорія Петражицького необмежено розширювала поняття права. Він вважав правовими будь-які емоційні переживання, пов'язані з уявленнями про взаємні права і обов'язки. Петражицький відносив до правових норм правила різних ігор, у тому числі дитячих, правила ввічливості, етикету. У його творах спеціально наголошувалось, що правові норми створюються не шляхом узгодження емоцій учасників суспільних відносин, а кожним індивідом окремо. Переживання, що є в психіці лише одного індивіда і не знаходять визнання з боку інших, не перестають бути правом. На цій підставі Петражицький допускав існування правових відносин із неживими предметами, тваринними і нереальними суб'єктами, такими, як Бог чи диявол.

Петражицький прагнув знайти універсальну формулу права, що охоплювала б різні типи праворозуміння, відомі історії, включаючи договори з Богом і дияволом у правових системах минулого. Його політико-правова концепція була однією з перших спроб, теоретично багато в чому незрілою, простежити формування юридичних норм у правосвідомості.

Численні правові норми, створювані індивідами, неминуче вступають у суперечність один з одним. На ранніх етапах історії способом їх забезпечення виступало самоуправство, тобто захист порушеного права самим індивідом чи групою близьких йому осіб. З розвитком культури правовий захист і репресія упорядковуються. Виникає система фіксованих юридичних норм у формі звичаїв, законів, з'являються установи суспільної влади, суд, органи виконання покарань. Монополізуючи функції примусу, державна влада сприяє «визначеності права».

Розвиток звичаїв і законодавства не витісняє цілком індивідуальні правові переживання. У сучасних державах поряд з офіційно визнаним правом існує безліч систем інтуїтивного права, вважав Петражицький.

Наприклад, право заможних верств, міщанське право, селянське, пролетарське, право злочинних організацій. Психологічна теорія щодо цього наближалася до ідей правового плюралізму. Однак право соціальних класів і груп у ній було витлумачене індивідуалістично. Інтуїтивних прав стільки, скільки індивідів, підкреслював Петражицький.

Співвідношення інтуїтивного й офіційного права, за теорією Петражицького, в кожній країні залежить від рівня розвитку культури, стану народної психіки. Він підкреслював неприпустимість піднесення інтуїтивного права навіть найбільш освічених соціальних класів до масштабу оцінки чинних законів. Реформи законодавства необхідно проводити лише на основі наукових знань. Для цього Петражицький розробив проект створення особливої наукової дисципліни – політики права. Філософія права розпадається на дві самостійні науки: 1. Теорія права. 2. Політика права.

Теорія права повинна бути позитивною наукою, без будь-яких елементів ідеалізму і метафізики. Політика права як прикладна дисципліна покликана об'єднати знання про право із суспільним ідеалом, тобто представити наукове розв'язання проблеми, що складало зміст колишніх природно-правових вчень.

Петражицький не залишив докладних рекомендацій щодо практичного здійснення політики права. Він намітив відправні принципи нової юридичної науки, обґрунтував її необхідність. Чільне положення в правовій політиці держави повинні займати не примусові міри, а механізми виховного та мотиваційного впливу на поведінку людей. Лише за допомогою таких механізмів офіційне право здатне спрямувати розвиток народної психіки до загального блага.

У майбутньому, стверджував Петражицький, право переживе себе і поступиться місцем нормам моральної поведінки. Узагалі право існує через невихованість, дефекти людської психіки. Його завдання полягає в тому, щоб зробити себе зайвим і бути скасованим, заявляв Петражицький.

Політико-правову теорію Петражицького використовували кадети, немарксистські теоретики соціалізму. Зближенню психологічної концепції права з марксизмом сприяв М. А. Рейснер, один із перших радянських правознавців. Ідеї Петражицького були задіяні в Конституції РСФСР 1918 р. В епоху правління Сталіна, епоху тоталітаризму, теорія Петражицького була піддана ідеологічному шельмуванню за пропаганду надкласової етики.

У цілому політико-правова доктрина Л. Й. Петражицького, особливо психологічна теорія права, привернула увагу соціологів до проблем нормативної природи і структури правосвідомості, стимулювала дослідження в галузі юридичної психології.

5. ШКОЛА «ВІЛЬНОГО ПРАВА»

Наприкінці XIX – початку XX ст. виникає ряд теорій і шкіл, що виступили з критикою юридичного позитивізму, з його протиставленням закону, і права, яке тлумачиться широко, – як «ідеї повинності» (неокантіанство), засіб здійснення соціальних функцій (солідаризм), почуття, емоції (психологізм) та ін. Поява різних теорій права, кожна з яких заперечувала поняття інших шкіл і теорій, було настільки бурхливим, що виникла криза сучасної правосвідомості.

Критика догматизму юридичних позитивістів, особливо їхніх ідей про відсутність прогалин і логічну завершеність права, вираженого в законах, дістала значне поширення в країнах Європи. Застарілість юридичного позитивізму найбільше підкреслювалася теоретиками-фахівцями з цивільного права і процесу, державного й адміністративного права, у полі зору яких була практика, процес застосування права. Представники цього напрямку закликали шукати право в житті, у суспільних відносинах, виступали проти «сліпого буквоїдства догматики». Право, за їхнім вченням, не може бути зведене до норм закону. Писане право – абстрактне, безособове, схематичне. Життя конкретне, різноманітне, мінливе. Не все те, що записано в законі, здійснюється на практиці, і, навпаки, багато чого, що склалося на практиці, має правовий характер. Представники даного напрямку закликали до розробки «нового вчення про право», широкої концепції, що виводить право за межі текстів законів. Цей напрямок дістав поширення в Німеччині й Австро-Угорщині (Герман Канторович, Євген Ерліх, Ернст Фукс), а також у Франції (Франсуа Жені). Канторович назвав його «рухом на користь вільного права», інші школою «вільного права».

Представники школи «вільного права» стверджували, що закон «ще не є діючим правом. Усе, що законодавець може створити, це лише план, лише начерк майбутнього бажаного правопорядку» (О. Бюлов). «Не все чинне право дієве і не все реальне право виражене в писаних нормах» (Г. Зінцгеймер). У законі неминучі прогалини, до того ж за-

кон – не єдине джерело права. Протиставляючи «мертвій букві закону» практику, вони закликали шукати право в житті, суспільних відносинах, у правосвідомості, у почутті справедливості, в емоціях, у психології суспільства. У право включалися «звичаї», «життєві інтереси», «природа речей», «фактичні відносини».

Особливу увагу і значення правознавці школи «вільного права» надавали діяльності суддів, їх вільному переконанню, «вільному знаходженню права». Застосування права (винесення рішень) підкорене не тільки правилам логіки (побудова силогізму), але і почуттям, емоціям, інтуїції кваліфікованих юристів. Канторович і Ерліх посилалися на середньовічного юриста Бартолуса, який інтуїтивно («за справедливістю») вирішував правові казуси, а потім давав доручення учням підібрати для цих рішень обґрунтування з джерел римського права. На прикладах різних (обмежувальних, поширювальних, буквальних) тлумачень і аналогій Канторович прагнув довести, що джерелом правових конструкцій є «не закон і не логіка, а вільне право і воля. Або воля домогтися бажаних результатів, або воля уникнути результатів небажаних».

Усе це, однак, не означало заперечення законності і закону. Головним визнавалося рішення «за законом», а за наявності прогалин у законі – «крім закону». Рішення «проти закону» допускалися як виняток, причому більшість теоретиків узагалі відкидала можливість таких рішень.

Школа «вільного права» не створила єдиної концепції права («стільки ж теорій, скільки теоретиків»), але підготувала становлення психологічної, соціологічної й інших теорій права.

Одним із найвидоміших представників школи «вільного права» був австрійський професор ***Євген Ерліх*** (1862–1922). Закінчив у 1886 р. університет у Відні, займався адвокатською практикою і водночас за сумісництвом вивчав проблеми загальної теорії права, римського права. В 1893 р. в Берліні виходить його книга «Мовчазне волевиявлення», за яку він отримав звання приват-доцента. А в 1900 р., після виходу в світ монографії «Примусове і непримусове право в Цивільному кодексі Германської імперії», Ерліх отримує звання ординарного професора. До початку Першої світової війни він працює в Черновецькому університеті, займає посаду декана юридичного факультету, а з 1906 р. – ректор цього університету.

У листопаді 1918 р. Північну Буковину захопила боярська Румунія. Ерліха звільняють з посади ректора і лише згодом румунський уряд дозволяє йому працювати викладачем в університеті. Більшу частину

життя Євген Ерліх прожив на території колишньої Австро-Угорщини, але практично всі його роботи видавались у Німеччині. Тому Ерліха називають представником німецької правової науки.

Для того, щоб зрозуміти право, юриспруденція повинна бути не тільки історичною, а й соціологічною, зауважував Ерліх. Головна його робота – «Основи соціології права» (1913 р.). У ній автор критикував юридичний позитивізм. Ерліх закликав досліджувати «живе право». Лише те, що входить у життя, стає живою нормою, все інше – лише голе вчення, норма вирішення, догма чи теорія, заявляв Ерліх. Право, за його концепцією, існує і розвивається, передусім як організаційні норми спілок, з яких складається суспільство – родини, виробничі об'єднання, корпорації, товариства, господарські спілки. Право – це, насамперед, організація, – писав Ерліх.

Організаційні норми складаються в суспільстві самі по собі, випливають з торгівлі, звичаїв, статутних положень різних організацій. Ці норми – «самодіяльний порядок суспільства», «суспільне право» утворять, за його вченням, право першого порядку.

Для охорони права першого порядку і регулювання спірних відносин існують «норми рішень», що утворять право другого порядку. Ці норми створюються діяльністю держави і юристів. До права другого порядку належать кримінальне, процесуальне, поліцейське право, що не регулюють життя, а повинні лише підтримувати організаційні норми. Результатом взаємодії суспільного права, права юристів і державного права є «живе право», що не встановлене в правових положеннях, але панує в житті. «Живе право є внутрішнім розпорядком людських спілок». Ці спілки, вільні об'єднання членів громадянського суспільства, захищені від довільного втручання держави та її органів, що повинні лише охороняти спілки і створювати умови для їх діяльності, підкреслював Ерліх.

Закон, за Ерліхом, не стільки право, скільки один зі способів забезпечення права. Застосування закону повинне бути підлегле тільки цій меті, і до того ж головним способом існування «права рішень» (другий шар права), є вільне знаходження права суддями, що розглядають конкретну справу. Ерліх писав, що «вільне знаходження права не означає свободу суддів від закону», однак стверджував, що задача суддів і юристів не в тому, щоб логічно виводити рішення окремих випадків з розпоряджень закону. У правосудді вирішальна роль належить не «мертвим параграфам закону», а вільному слову кваліфікованих юристів. Цьому

слову вирішальна роль повинна належати й у законотворчості, тому що «право юристів» завжди складається до прийняття закону, звідки ж інакше взятися життєвому закону,– звичайно ж, не з надуманої творчості депутатів парламенту.

Школа «вільного права» не дістала поширення в країнах англосаксонської системи, де судова практика могла досить оперативно реагувати на соціальні зміни без додаткового теоретичного обґрунтування. Однак вчення Євгена Ерліха вплинуло на соціологічну юриспруденцію Роско Паунда, США, а ідеї школи «вільного права» про судову правотворчість були співзвучні ідеям «реалістичної школи права».

Роско Паунд (1870–1964) вивчав право на юридичному факультеті Гарвардського університету, згодом він став адвокатом, комісаром з апеляційних справ Верховного суду штату Небраска, деканом юридичного факультету цього штату, професором права Північно-Східного університету в 1907–1909 рр., Чиказького університету в 1909–1910 рр. З 1910 р. Паунд розпочинає свою діяльність в Гарвардському університеті до 1947 р. Потім його запрошують радником міністерства юстиції Тайваню. З 1949 р. він професор права Каліфорнійського університету. Головна робота Панда – п’ять томів «Юриспруденції» (1959 р.).

Соціологічна юриспруденція в працях американських юристів базується на досягненнях Роско Паунда. Він перший запропонував розглядати:

I. Право в дії.

II. Право в книгах (теоріях).

Повною мірою право розрізняється:

1) Між текстом закону і тим, як на підставі цього тексту поступати суду.
2) Між нормами права і фактичною поведінкою громадян.
3) Між ціллю закону і фактичними наслідками його запровадження.

Під правом Паунд розуміє три його аспекти:

1) Сукупність правових норм.
2) Право – правопорядок.
3) Право – відправлення правосуддя.

Ціль права, вважав Паунд – вирішувати конфлікти між людьми за допомогою юстиції. Право повинне не розділяти суспільство, а об’єднувати.

6. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ТЕОРІЯ ТИПОЛОГІЇ ВЛАДИ, ТЕОРІЇ ЕЛІТ, БЮРОКРАТІЇ. МАКС ВЕБЕР, ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО, ГАЕТАНО МОСКА

На початку XX ст. елітарний підхід до вивчення політико-правових вчень поповнився новим поглядом на упорядницьку роль бюрократії у справі здійснення влади в суспільстві і державі. Новітні модифікації класичних моделей і теоретичних конструкцій політичної влади займає типологія влади ***Макса Вебера*** (1864–1920). Він розглянув головну особливість функціонування парламентської демократії в способах добору політичних лідерів і контролю над технічно орієнтованою адміністративною бюрократією. Спираючись на досвід вивчення загальної історії права, держави і влади, Вебер висунув концепцію ідеальних типів влади, які можна знайти в різних народів у ході історії.

Історично першою є влада патріархальна (влада глави роду, племені, ранніх державних утворень). Наступний різновид утворить влада харизматична – вона пов'язана з наділенням правителя надприродними якостями і владними можливостями. Це особливо типово для випадків обожнювання правителя, створення його «культу особистості». Найсучаснішою і найперспективнішою є раціонально-легітимна влада. Основним елементом цієї влади, її несучою конструкцією є професійна бюрократія.

Бюрократія (буквально «влада конторських службовців») асоціювалася у Вебера з типом панування, заснованого не на традиційному шануванні, а на суворих і раціональних правилах легалістського, законом регульованого і контрольованого характеру і призначення. Це панування включає такі моменти і характеристики: 1. Існування відособлених служб і компетенції, чітко визначених у законах і правилах з метою зручності для прийняття рішень і контролю. 2. Захист статусу і компетенція службовців, незмінюваність суддів, гарантоване просування по службі і пенсія за вислугу років у чиновників. 3. Чітка ієрархія у виконанні розпорядницьких управлінських функцій і функцій виконавських. 4. Добір кадрів на конкурсній основі. 5. Повне відокремлення виконуваної службової функції від особистісних властивостей і характеристик, оскільки службовець не може бути власником своєї посади чи засобів управління.

Феномен бюрократії іде корінням у далеку старовину. Говорячи про роль бюрократії в майбутньому, Вебер, зокрема, прогнозував, що невідворотною перспективою всіх сучасних демократій є тотальна бюрократизація суспільної і державної життєдіяльності. Саме в силу такої перспективи на зміну капіталізму, за Вебером, прийде не соціалізм, а бюрократизоване з метою раціонального управління суспільство. Цю думку розвинули сучасні теоретики. Їх називають менеджерами постіндустріального суспільства. В основі технократичних концепцій володарювання (грец. «техно» і «кратос» – влада ремесла, уміння, майстерності) лежить дуже давня ідея особливої ролі людей знання у справах володарювання і управління.

Модним напрямком розвитку політико-правової думки, а саме впливом еліти на всі процеси в суспільстві, займалися італійські правознавці і соціологи ***Вільфредо Парето*** (1848–1923) і ***Гаетано Моска*** (1858–1941).

Вільфредо Парето родом із сім'ї італійського аристократа, який емігрував до Франції з політичних мотивів. Син навчався в Італії, отримав вищу інженерну освіту. Брав активну участь у політичній боротьбі. Критика влади спричинила переслідування. Парето залишив Італію і поселився в Швейцарії, у своєму маєтку на березі Женевського озера. Нікого не приймав. Тільки писав свої роботи з проблем влади, держави, права, теорії еліт.

Гаетано Моска – виходець із традиційно-ліберальної сім'ї, закінчив юридичний факультет Палермського університету. Був переконаний, що фундамент суспільства – не економіка, а політика. Вороже ставився до демократії, вважаючи її утопією: демократія – це засіб маніпуляції політиків і демагогів народними масами, аби прокласти шлях до диктатури, а то і фашизму.

Першим начерком теорії політичного класу стала робота 26-літнього Моска «Теорія правління і парламентське правління» 1884 р. Більш розгорнутий варіант обґрунтування цієї концепції представлений у роботі «Основи політичної науки» (2 томи, 1886, 1923 рр.). Теорія еліти була уперше викладена Парето в «Трактаті загальної соціології» (1916 р.), в якому соціологічна тематика поєднувалася з історичною, політико-ідеологічною і соціально-філософською.

Обидва італійські мислителі виходили з дуже близької ідеї про наявність у сфері керуючої діяльності кожного суспільства двох значно відособлених груп – правлячих і керованих. Найбільше нововведення,

запропоноване ними під час обговорення цього питання, складалося у твердженні, що в суспільстві завжди править «незначна меншість» у вигляді «політичного класу» (Г. Моска) чи «Правлячої еліти» (В. Парето). Цю меншість Моска йменував ще пануючим класом, керуючим класом, правлячим класом.

Парето, обґрунтовуючи свою концепцію правлячої еліти, припускав, що кожне суспільство можна поділити на дві страти, чи прошарки, – вищу страту, у якій звичайно знаходяться правлячі, і нижчу страту, де знаходяться керовані. Парето виділяє у вищому шарі еліти дві підгрупи – правлячу і неправлячу, а в нижчій страті такий поділ вважається невиправданим. Таким чином, фундаментальна розбіжність у Парето виглядає як розбіжність між елітою і масою.

Еліта в широкому розумінні дуже подібна за значенням до аристократії (влада кращих) чи, у більш сучасному формулюванні, до меритократії (влада гідних). Таке розуміння виходить з уявлення, що вузький прошарок кращих із кращих завжди виявляє себе в кожній відособленій суспільній діяльності чи в ієрархії професійного престижу. У справах управління до правлячої еліти повинні належати ті, хто прямо чи побічно помітно впливає на урядову політику. Інші утворять неправлячу еліту. Поети чи письменники як володарі душ також входять в еліту.

Парето займався проблемою тлумачення логічного і нелогічного вчинку, поведінки в широкому розумінні. Почуття й афекти Парето відніс до особливої категорії компонентів у людській поведінці. Назвав їх терміном «резідуа» (буквально: «залишки», тобто те, що залишається, випадає в осадок). На відміну від почуттів і афектів, розумові побудови, тобто аргументи і системи виправдання, а також ідеології, за допомогою яких люди звичайно маскують свої пристрасті і тим самим додають своїм вчинкам чи висловлюванням вигляду обміркованих, Парето йменує «дериватами» («похідні»).

Усі суспільства відрізняються між собою багато в чому внаслідок розбіжностей, що кореняться в природі еліт. Це пов’язано також із тим, що цінності цього світу розподіляються нерівномірно, а разом з ними так само нерівномірно розподілені престиж, влада чи почесті, пов’язані з політичним суперництвом. У результаті меншість керує більшістю, звертаючись до двох різновидів прийомів і засобів, – сили і хитрості. З урахуванням такого тлумачення політичні еліти поділяються на два сімейства. Ті, де переважає насильство, йменуються елітою левів. Інші, що тяжіють до компромісу, – елітою лисиць. Найважливішою поді-

єю в історії Парето вважає життя і смерть правлячої меншості. «Історія – цвинтар аристократій» – крилата формула Парето. Це він написав у «Трактаті загальної соціології». Звідси й інша його формула – «Історія суспільств є здебільшого історія наступності аристократій».

Правління еліт із сімейства левів – це правління радикальних меншостей в умовах сильно збюрократизованої діяльності. Західноєвропейські суспільства керуються, згідно з Парето, плутократичними елітами («сімейство лисиць»). Проблема організації суспільства повинна зважуватися не деклараціями навколо більш-менш неясного ідеалу справедливості, а тільки науковими дослідженнями, задача яких – знайти спосіб співвідношення засобів і мети. А для кожної людини існує співвідношення зусиль та страждань і насолоди, так щоб мінімум страждань та зусиль забезпечував якомога більшій кількості людей максимум добробуту.

Унесок Моска і Парето в сучасну політичну теорію пов'язаний, головним чином, з визначенням структури влади і зосередженням уваги на груповому характері реалізації влади у будь-якій її формі. Усередині самої еліти існує циркуляція еліт (виникнення еліти, досягнення піку, утвердження, деградація, утрата панування в суспільстві). Еліта буває – політична, економічна, військова, спортивна, релігійна. Еліта так само буває: 1. Відкрита. 2. Закрита. Відкрита еліта піклується про свій імідж. Закрита еліта – байдужа до суспільної думки.

На цій базі пізніше створювалася ще ціла низка політико-правових концепцій. Наприклад, ***Роберт Міхельс*** (1876–1936) створив концепцію «залізного закону олігархії». ***Артур Бентлі*** (1870–1957) – теорію «зацікавлених груп», ***Джон Бернхем*** – теорію про технократію в роботі «Революція менеджерів» (1941 р.), ***Моріс Дюверже*** розробив вчення «Про генезис технократичних засад у сучасних політичних системах Заходу», ***Д. Белл*** – вчення «Про правління експертів» (1972 р.) Дж. Гелбрейт розробив теорію про «новий індустріальний стан» (1965 р.) та ін.

ТЕМА XIII.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЄВРОПИ І РОСІЇ XX СТОЛІТТЯ

План

1. Політичні та правові погляди В. Соловйова, С. Булгакова, М. Бердяєва.
2. В.І. Ленін, Й.В. Сталін та їхні політико-правові погляди.
3. Політико-правові вчення націонал-соціалізму.
4. Відроджене природне право.
5. Політико-правові вчення радянського часу.

1. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ В. СОЛОВЙОВА, С. БУЛГАКОВА, М. БЕРДЯЄВА

Володимир Сергійович Соловйов (1853–1900) народився в Москві. Відомий філософ права. Закінчив Московський університет. З 1876 р. починає викладати у Московському університеті, у 1877 р. стає доцентом Санкт-Петербурзького університету, у 1880 р. захищає докторську дисертацію. З 1891 р. редагував відділ філософії у Великому енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона, а у 1900 р. його обрали почесним академіком Російської Академії наук.

Крім філософії права його цікавили актуальні проблеми свого часу, а саме: 1. Право і мораль. 2. Християнство і держава. 3. Права людини. 4. Відношення до соціалістичних ідей. 5. Слов'янофільство. 6. Старообрядництво. 7. Революції та їх наслідки. 8. Доля Росії.

Широке коло наукових інтересів, обумовило те, що творча спадщина В. Соловйова налічує більше ніж 130 робіт. Найбільш важливими з них

є «Криза західної філософії. Проти позитивізму» та «Впровадження добра. Моральна філософія».

Вчення про право Володимир Соловйов вибудовує на основі вивчення та співставлення природи права і моралі. Моральні вимоги завжди за своїм змістом спрямовані до ідеалу. Право має умовний характер і завжди веде до обмеження тих чи інших дій та вчинків. Моральний закон – це гарна поведінка людини. Юридичний закон – це також гарна поведінка людини, але це і майно, дії, наслідки дій. Право – це примусова реалізація добра, порядку, що не дозволяє проявляти зло. Ціль права – не дати можливості «Злу» перетворитися на «Пекло» на землі.

Свобода особистості може бути захищена лише за допомогою закону. Примусові закони – необхідна умова для захисту суспільних інтересів і особистої свободи. Але ці закони повинні бути справедливими. Тому право в теоріях Соловйова дуже тісно пов'язано з мораллю. Він також був прибічником відродженого природного права. Керуючись загальною ідеєю права, при зміні часу і місця, закони можуть з розумних стати дурними, завдавати великої шкоди людині, суспільству. Соловйов розрізняв поняття: сутність права або ідея права і позитивне право або закон. Дав визначення, що таке закон – це обмеження особистої свободи для суспільного благополуччя. До ознак закону він відносив:

1. Публічність.
2. Конкретність.
3. Реальне застосування.

Право повинно бути забезпечено необхідними умовами та силою для реалізації правових норм. Така сила – це державна влада, сутність якої визначається спроможністю законодавчої влади видавати обов'язкові для всіх закони; судової влади – судити, відповідно з прийнятими законами; виконавчої влади – примушувати всіх виконувати закони.

Рівність, згідно вчення Соловйова, може бути двух видів:

1. Справедлива.
2. Несправедлива.

Справедливість – це як раз і є право. Він один із перших в Російській імперії висунув ідею про право кожної людини на достойне існування. Але він був проти матеріальної зрівнялівки всіх людей. Держава повинна взяти на себе обов'язки по забезпеченню економічно не захищених людей. Соловйов обстоював необхідність проведення реформ в державі для забезпечення прав і свобод громадян. Навіть запропонував нести відповідальність за реформи в сфері права не лише державі, а і інтелігенції.

Цінність права зумовлюється не тільки моральними орієнтирами, але і необхідністю регулювати суспільні відносини. Тому ідеї філософії права Соловйова мали велике значенні і великий вплив на багатьох державних діячів і юристів того часу.

В. С. Соловйов – це і публіцист, і богослов, і поет-містик. Розробляючи ідею прав людини, справедливості він прийшов до висновку, що ідеальна форма існування держави – теократія (грецьке *theos* – Бог, *kratos* – влада) – боговладдя. Форма державного правління, за якої безпосереднім носієм влади вважається Бог, а її реалізація здійснюється переважно духовенством, главою церкви і кліру. Але сам Соловйов визнавав, що цю ідею втілити в життя в Російській імперії неможливо.

Сергій Миколайович Булгаков (1871–1944) за фахом економіст, філософ, юрист. Але найбільше захоплювався правознавством. Він сам зазначав, що через право прийшов до християнської віри, богословських занять і став релігійний діячем. Народився в Орловській губернії, в місті Ливни, в сім'ї священика. Навчався в гімназії. В студентські роки відбулися якісь драматичні події в його житті. До 30-ти років не визнавав церкву і віру. Після закінчення юридичного факультету Московського університету став займатися політикою, економікою, захоплюватися марксизмом. Продовжив навчання в Берліні, Парижі, Лондоні. Вступив у соціал-демократичну партію. Багато часу присвячував науковій діяльності.

Після захисту магістерської дисертації Булгаков був на конкурсній основі обраний професором по кафедрі економіки Київського політехнічного інституту (1901–1903 рр.) В цей час він підпадає під великий вплив політичної, правової та релігійної філософії Володимира Соловйова, а саме християнського світогляду. Самого Соловйова на цей час вже не було в живих. Він помер у 1900 р. В цей час Булгаков доходить висновку, що соціалізм Маркса – це не наука, не прогрес, а утопія і пориває всі зв'язки з соціалістами.

У 1917 р. Булгакова обирають ординарним професором кафедри економіки Московського університету. У 1918 р. патріарх Тихон в Московському Даниловому монастирі благословляє Булгакова в священики. 1 січня 1923 р. більшовики висилають його з країни, як особу, що не визнавала радянську владу. Вислання згодом виявилося милістю долі для Булгакова, як і для багатьох інших представників російської інтелігенції. Він отримав можливість залишити країну диктатури пролетаріату. Адже десятки тисяч людей, в тому числі кращі представники інтелігенції, загинули в Соловецьких таборах.

До 1925 р. Булгаков викладає в Празі, в університеті, на Російському юридичному факультеті, а потім виїжджає до Франції. Проживає в Парижі. Там створюється Російський богословський інститут, де Сергій Булгаков стає деканом і викладає догматику. Головна тема його наукової діяльності – це взаємовідносини церкви та держави, історія православ'я, стосунки з партіями та політичними режимами. Основні політичні та правові ідеї, а також релігійні погляди вкладені в роботах «Від марксизму до ідеалізму», «Філософія господарства», «Нариси по історії соціальних вчень» тощо.

Правові погляди викладені в роботі «Соціальні ідеали». Марксизм за оцінкою Булгакова, це та течія, соціальна політика, котра намагається відірвати мораль і принести все в жертву ідеалам марксизму. Природа права – це вища норма особистої моралі і заповідь любити ближнього. Формула справедливості: кожному – своє. За кожною людиною визначається сфера її виняткового права і панування.

Природне право, як ідеальна і абсолютна норма для оцінки позитивного права, зводиться Булгаковим до декількох морально-правових аксіом.

Перша: Рівність людей, яка включає ідею свободи, як норму людських відносин та ідеал суспільного устрою. Звідси висновок: Право є свобода, обумовлена рівністю.

Друга: Ідеал політичної свободи – це не знищення держави, а перебудова її відповідно вимогам моральної свідомості. Держава бере на себе відповідальність за правовий порядок в суспільстві. Вживає заходів проти дій окремих людей, які намагаються порушувати закони, а саме: займатись крадіжками та вбивствами. Щодо цих осіб держава повинна отримувати право застосування санкцій для їх покарання. Але треба чітко визначити межі, де закінчуються суспільство і держава та розпочинається сфера недоторканих прав людини, а це дуже важко і неможливо, навіть, в теорії. Ці межі постійно переміщуються то в один, то в інший бік. На них постійно впливають сучасні політичні та правові реалії.

Микола Олександрович Бердяєв (1874–1948) філософ-містик, один з вищих авторитетів російського релігійного відродження початку XX ст., засновник «нового християнства», ініціатор створення Академії духовної культури (1918–1922). Владу більшовиків не визнав, тому у 1922 р. був висланий з Радянської Росії. Жив і працював у Франції, в Парижі. Видавав журнал «Путь» з 1925 по 1940 рр. Дуже багато писав сам і друкувався практично у всіх виданнях Європи і навіть азіатських країн.

Микола Бердяєв народився у дворянській сім'ї, його батько був офіцером царської армії. Навчався в Київському університеті св. Володимира. За участь у соціалістичному гуртку був відрахований з університету та висланий на заслання у Вологодську губернію. Університетська освіта закінчилася назавжди, але він займався самоосвітою, багато читав і працював, так що став на рідкість освіченою людиною.

Коли він знаходився на засланні, то там зустрічався з багатьма визначними людьми того часу, які також відбували покарання за свої роботи, висловлювання, політичну діяльність. Це були Б. Савинков, Г. Плєханов, А. Луначарський та багато інших.

Та поступово в своїх політичних та правових поглядах М. Бердяєв переходить від ліберального марксизму на позицію ідеалізму. А в релігії починає шукати новий шлях.

Бердяєв приймає активну участь у роботі філософських збірників «Проблеми ідеалізму» – 1902 р., «Віхи» – 1909 р., «Із глибини» – 1918 р., які ще називають трьома маніфестами російських філософів-ідеалістів. В одному із своїх творів «Марксизм і релігія» він робить висновок, що марксизм – це нова політика, мораль, наука, філософія, і навіть релігія, яка іде на заміну християнству. Проблема марксизму в Росії полягає в тому, що він несе смерть людині і всім свободам. Комунізм відкидає не тільки Бога, але і саму людину.

Релігійно-монархічні уподобання Бердяєва відобразились в його політичних і правових вченнях стосовно влади та держави в роботі «Джерело і ідея російського комунізму», яка побачила світ у 1937 р. Бердяєв писав, що в російській історії відомо п'ять різних форм правління:

1. Росія київська.
2. Росія татарського періоду.
3. Росія московська.
4. Росія імператорська.
5. Росія радянська.

Зло і гріх різної влади люди в Росії відчувають значно сильніше, ніж на заході. Комунізм в Росії – це дійсне збочення, в якому є своя правда і своя брехня. Правда – це «можливе» братство людей і знищення класів. Брехня лежить в площині духовності, звуженні людської свідомості. Комунізм – утопія і наступить час, коли люди зрозуміють і почнуть ламати голову, як вирватися з цих комуністичних утопічних ідей. Комунізм, соціалізм, анархізм – це останні негативні думки людства. Дійсну цінність являє собою церква. Вона постійно охороняє людство

від демонів природи. Держава захищає людей від стихій. Право – охороняє свободу людини від злої волі іншої людини та всього суспільства. Закон – викриває гріхи, ставить їм перепони і дає мінімальну свободу в грішному житті людини.

В першій половині XX ст. події в Радянській Росії на Заході практично вивчали по політичним, правовим та релігійним вченням Миколи Бердяєва, а його самого називали апостолом, полоненим бунтівним пророком, людиною, яка не приймає рабства і компромісів. Свої політико-правові та релігійні погляди він виклав в автобіографічній роботі, де сам зробив висновок, що все своє життя він присвятив боротьбі за свободу.

2. В. І. ЛЕНІН, Й. В. СТАЛІН ТА ЇХНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ

В. І. Ленін (1870–1924) написав 55 томів творів. Але в нього були головні роботи: «Що робити?» (1902 р.), «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916 р.), «Держава і революція» (1917 р.), «Дитяча хвороба “лівизни” у комунізмі», (1920 р.). Ці та інші роботи присвячені питанням політики, права, влади, держави, класової боротьби, диктатури пролетаріату та ін.

Стрижень політико-правових вчень Леніна – класова боротьба в державі. На це вказують такі причини: перша з них – втілення в державі антагонізму класів, що розколов суспільство з часу утвердження в ньому приватної власності і суспільних груп із суперечливими економічними інтересами.

Друга причина, під дією якої держава є за своєю природою класовим утворенням, – комплектування апарату держави особами із середовища пануючого класу. Ленін відзначав, що не весь державний апарат заповнюють лише вихідці з цього класу. До складу бюрократії можуть залучатися також інші соціальні верстви.

Третя причина, що робить державу організацією наскрізь класовою, – здійснення державної політики, бажаної і вигідної, головним чином, панівному класу, відповідно до його корінних економічних, політичних і ідеологічних інтересів.

Ленін конкретну суть «диктатури класу» бачив такою: По-перше, диктатуру визначеного класу складає його влада, тобто здійснюване

панування над всіма іншими соціальними групами. Незаперечним є підпорядкування його волі, його інтересам як поведінки, так і дії всіх членів суспільства.

По-друге, подібна диктатура містить у собі опору влади пануючого класу виключно на насильство, застосовуване у всіляких формах. Момент насильства Ленін особливо виділяє як одну з необхідних складових диктатури.

По-третє, неодмінною ознакою диктатури класу є її цілковита «розкутість», досконала непов'язаність будь-якими законами. «Диктатура є влада, що спирається безпосередньо на насильство, не пов'язана ніякими законами», – писав Ленін.

Щодо демократії Ленін повчав, що буржуазна демократія – це великий історичний прогрес у порівнянні із середньовіччям. Але вона при капіталізмі фальшива, рай для багатих, пастка для бідних. Питання свободи, демократії, права, лібералізму залишали Леніна протягом усієї його революційної діяльності в цілому байдужим.

Перехід державної влади з рук буржуазії до рук пролетаріату під час соціалістичної революції має дві можливості. Одна – пролетаріат опановує вже готову державну машину і потім пускає її в хід для вирішення власних задач. Друга – пролетаріат скидає, руйнує буржуазну державність і на її місці створює свій принципово новий тип держави. Ленін заявляв: «Усі колишні революції удосконалили державну машину, а її треба розбити, зламати. Цей висновок є головне, основне у вченні марксизму про державу». Диктатура робітничого класу є влада, що чинить насильство над буржуазією в ході соціалістичної революції, не пов'язана ніякими законами, – твердив «великий вождь» Ульянов.

Пролетаріат створює власну державу не для встановлення свободи в суспільстві. Йому вона потрібна для насильницького придушення своїх супротивників. У супротивники пролетаріату Ленін включив усіх підряд, навіть тих, хто, так чи інакше, обслуговував буржуазію. Спекулянти, шахраї, бюрократи, ледарі, хулігани попадали під буржуазний вплив, їх теж зараховував Ленін у супротивники пролетаріату, і вони піддавалися насильству, навіть якщо за походженням були потомственими пролетарями.

При такому підході майже кожен у Росії міг виявитися і нерідко проголошувався ворогом пролетаріату, «шкідливою комахою», від яких робітничий клас мав очистити російську землю навіть шляхом сваволі, учив Ленін. Сваволя ліквідувала свободу навіть для пролетаріату. Сва-

воля і режим будуть триматися в основному за допомогою репресій і терору. Ленін був найрішучішим прихильником терористичних методів здійснення пролетарської диктатури. Терор важливий не тільки в умовах збройного протиборства, але його, терор, треба розширювати і в мирні роки. Усе це Ленін пояснював тим, що диктатура пролетаріату знищує буржуазний демократизм і при цьому забезпечує «максимум демократизму для робітників і селян».

Державною формою диктатури пролетаріату, залучення трудящих до політичного життя повинна бути, згідно з Леніним, Республіка Рад. У ній поєднуються елементи представницької і безпосередньої демократії. Ради – установи, які одночасно є і законодавцями, і виконавцями законів, і самі ж контролюють виконання своїх законів. Цей тип республіки будується на основі демократичного централізму, що означає виборність усіх органів влади знизу доверху, підзвітність їх і підконтрольність, змінюваність депутатів.

Політико-юридичні, конституційно-правові аспекти устрою системи Рад мало цікавили Леніна. Головне для нього – наскільки Ради фактично спроможні бути інструментами диктатури пролетаріату. При цьому, беззаперечно, Ради мають бути під керівництвом більшовицької партії. Без цього Ради, в очах Леніна, ніякої цінності не мають. Гасло «Ради – без комуністів!» – контрреволюція, смертельно небезпечне для диктатури пролетаріату.

Роль комуністичної партії в загальному механізмі пролетарської державної влади визначалася Леніним так: «Диктатуру здійснює організований у Ради пролетаріат, яким керує комуністична партія більшовиків». Партією керує Центральний Комітет. Усередині ЦК утворяться ще більш вузькі колегії – Політбюро, Оргбюро. Повинна існувати тільки диктатура однієї партії. «Ми на цьому стоїмо і з цього ґрунту зійти не зможемо», так писав, учив і втілював у життя свої політико-правові ідеї Ленін.

Більшовики як партійні функціонери виносять управлінські рішення. А як керівники держапарату – вони ж проводять їх у життя. Більшовики концентрують у своїх руках прерогативи законодавчої, виконавчої і судової влади.

Положення про диктатуру робітничого класу, пролетарську демократію, про взаємозв’язок комуністичної партії і радянської держави, про економічні функції такої держави, її територіальну єдність, зовнішню політику утворять кістяк ленінського політико-правового вчення про соціалістичну державність.

Погляди Леніна на владу, політику, державу і право, особливо на «технологію» здійснення політичного панування, його діяльність як глави комуністичної партії і радянського уряду здійснили головний, вирішальний вплив на розвиток теорії і практики більшовизму. Вони мали широкий міжнародний резонанс у XX ст.

У 1923–1924 рр. уже практично державою керував ***Й. В. Сталін*** (1879–1953) – Генеральний секретар ЦК ВКП (б). Країна жила за формулою: «Сталін – це Ленін сьогодні». Сталін – вірний учень Леніна, який пішов ще далі в розвитку політико-правової теорії насильства. Він спростив вчення Маркса, Енгельса, Леніна до розуміння селянами, найвідсталішими робітниками і перетворив у догми. Вчення стало не теорією, а директивними документами, обов'язковими до прийняття і виконання.

У такий спосіб було створене «сталінське вчення» про державу, право, політику, демократію і т. ін. Ці розробки закладені в роботах Сталіна «Про основи ленінізму» (1924 р.), «До питань ленінізму» (1927 р.), «Про проект Конституції Союзу РСР» (1936 р.), «Звітна доповідь на XVIII з'їзді партії про роботу ЦК ВКП (б)» (1939 р.), та ін. Сталінське кредо укладене в тезі – «ленінізм є теорія і тактика пролетарської революції взагалі, теорія і тактика диктатури пролетаріату, особливо». Потім Сталін доповнив: «основним питанням ленінізму, його відправним пунктом, його фундаментом є питання про диктатуру пролетаріату».

На ідеї диктатури пролетаріату Сталін створив фундамент зміцнення культу влади і усунення своїх опонентів і супротивників. У диктатурі пролетаріату він виділив такі аспекти: 1. Влада. 2. Насильство. 3. Придушення. 4. Примус. Але найголовніше в диктатурі пролетаріату, підкреслив Сталін, це насильство.

Для вірного учня Леніна диктатура пролетаріату є не обмежене законом панування пролетаріату, що спирається на насильство над буржуазією. Сваволя і насильство, не обмежені законом, породжують в тоталітарну владу, залізна п'ята якої давить все й усіх. Диктатура пролетаріату, за Сталіним, це ще й організаційний аспект.

Держава – машина в руках пануючого класу для придушення опору своїх класових супротивників, – учив «великий Сталін» «просту людину». У держави є дві функції: внутрішня (головна) – тримати буржуазію у вузді і зовнішня (неголовна) – розширювати територію свого панівного класу пролетаріату за рахунок території інших держав чи захищати територію своєї держави від нападів з боку інших держав.

На «руїнах старої держави», учив Сталін, виникає радянська влада, пролетарська державність, державна форма диктатури пролетаріату. «На сміттєзвалище» історії відправить диктатура пролетаріату буржуазну державу. Туди ж відправиться «буржуазний парламентаризм». Радянська влада об'єднає законодавчу і виконавчу влади в єдину державну організацію. «Новий тип держави» – новий історичний тип демократії – демократії пролетарської, радянської.

Сталін сповідував неприйняття демократичних норм і процедур у політичному житті. Тих, хто «вів агітацію за демократію», Сталін обвинуватив у «розв'язанні дрібнобуржуазної стихії», а це смертельний ворог товариша Сталіна і диктатури пролетаріату. Таких демократів треба придушувати і ліквідовувати.

Демократія, як і окрема особистість, для Сталіна завжди були величиною малою і невартою уваги. Людина для Сталіна, в кращому випадку, «гвинтик». Ще в циклі статей «Анархізм чи соціалізм?» (1906 р.) Сталін стверджував, що маса – наріжний камінь марксизму.

Звідси гасло марксизму: «Все для маси». У 1936 р. у бесіді з працівниками ЦК ВКП (б) Сталін заявив: «Наша демократія повинна на перше місце ставити загальні інтереси. Особисте перед суспільним – це майже ніщо». Сталінська демократія санкціонує приниження індивіда, перетворює його право і свободи на порожні, нікчемні категорії.

У системі диктатури пролетаріату більшовицька партія споконвічно привласнювала собі головну роль. За переконаннями Леніна, Сталіна партія більшовиків – це «авангард», «надихаюча», «керівна», «спрямовуюча сила». Все інше в суспільстві, частині цієї системи, слухняні «приводи», «важелі», беззаперечно виконують будь-які директиви партії.

Більшовицька партія, її модель – ВКП (б) мислилася Сталіним як могутній «орден мечоносців», члени якого об'єднані залізною дисципліною і підкоряються одній свободі. Партія монолітна. У ній немає фракцій, плюралізму думок, дискусій, виборів (реальних). Вона, за Сталіним, повинна нагадувати військову частину, громаду одновірців. Партія здійснює тотальну диктатуру над пролетаріатом, державою, суспільством, безпосередньо над кожним громадянином. Більшовицька партія – «знаряддя диктатури пролетаріату», «бойовий штаб робітничого класу», «ядро влади».

Жодне питання не зважується в державі «без керівних вказівок партії». На всі хоч якоюсь мірою значущі посади в державі і суспільстві ВКП (б) ставить відданих їй людей – «номенклатуру». Партія контролює усі галузі державного управління. Будь-кому загрожує «караюча рука партії».

Сталін розвинув Ленінську тезу про те, що більшовицькій партії монопольно належить уся повнота захопленої влади. У «Сталінській Конституції» 1936 р. уперше офіційно визнається і нормативно закріплюється монопольне положення «бойового штабу робітничому класу» у радянському суспільстві. Ст. 126: «Керівним ядром усіх організацій трудящих як суспільних, так і державних» є комуністична партія.

З уведенням такої статті в Основний Закон країни Сталін завершив створення в рамках ленінізму ідеології тоталітарної політичної системи. Це був закономірний результат еволюції більшовицької політико-правової думки.

3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

У 20-х роках XX ст. у Німеччині зароджується націонал-соціалістичний рух. Він став вираженням таких проблем: 1. Німеччина потерпіла поразку в Першій світовій війні. 2. Виникли безліч економічних і соціальних труднощів. 3. Країну потрясали політичні й ідеологічні конфлікти. Усе це разом узяте призвело до глибокої суспільної кризи в одній із найбільших країн Європи.

Націонал-соціалістичний рух виступив із власною програмою виходу з кризи. Розгорнув боротьбу за перебудову Німеччини на принципах націонал-соціалізму. У 1933 р. до влади приходять націонал-соціалісти на чолі з Адольфом Гітлером («фюрером»). Він перебував при владі до травня 1945 р., безпосередньо впроваджуючи в державно-правову практику, у науку про державу і право сповідувані ним принципи.

У Німеччині 20–30-х років народ переживав з усякого погляду дискомфорт, відчуття хисткості соціального буття, апатію, тривогу за своє майбутнє. Не було стабільності в економіці, натомість – велике безробіття, постійні потрясіння суспільства. Народ прагнув до спокою, стабільності, порядку. За цих умов і була запропонована ідея «сильної держави», яка мала позбутися таких «пороків», як «демократизм», «парламентаризм», «плюралізм». Тільки «сильна держава» з єдиною централізованою владою здатна забезпечити «вищі інтереси нації», заявляли націонал-соціалісти.

Особливе роздратування і протести викликав у німців підсумок Першої світової війни. Вони вважали його образливим, великим при-

ниженням величі і честі Німеччини. Націонал-соціалісти обіцяли відродити «велику Німеччину». Націонал-соціалізм уміло використовував поняття «справедливість». Усі верстви Німеччини розуміли це поняття по-різному. Тим, хто розорився, обіцяли усе повернути; ремісникам, торговцям – захистити від банків; селянам – дешеві кредити і високі ціни на їхні продукти. Буржуазії «справедливість» обіцяла повернення до їхнього статусу. Колишнім військовослужбовцям – підвищення пенсій і пільг. Усі чекали благодійника, який би приніс їм «справедливість», опікав, оберігав від ударів долі і не допускав образ. Спекулюючи на «справедливості», націонал-соціалісти, фашисти, заробили величезний капітал – довіру мільйонів.

Крім того, націонал-соціалісти уміло використовували моральні, духовні, культурні, політико-правові й інтелектуальні цінності німецького народу. У цих цінностей були свої відповідні джерела. Перше – німецький націоналізм. До нього був доданий антисемітизм, розподіл на «повноцінні» і «неповноцінні» раси, боротьба «шляхетних» рас з «неповноцінними». Друге ідеологічне джерело німецького націонал-соціалізму – це доморощена доктрина національного соціалізму. За основу була взята книга «Пруссацтво і соціалізм» (1919 р.), автор Освальд Шпенглер (1880–1936). «Прусський соціалізм» – торжество принципу чиновництва, відповідно до якого кожен німець міг стати чиновником на службі в держави. Приватновласницький уклад життя залишається непохитним. Але виробництво і розподіл організуються за допомогою держави. Порядок базується на казарменій дисципліні і жорсткій ієрархічній субординації. Ціль німецького соціалізму – ліквідація класової боротьби, владарювання згоди між Капіталом і Працею. Третє ідеологічне джерело націонал-соціалістських поглядів – традиція антилібералізму, що здавна існувала в Німеччині. Протягом XIX ст. ліберальний рух піддавався безперервним нападкам. Спочатку це робили феодальні критики капіталізму, потім правоконсервативні кола німецької буржуазії. Вони були проти перетворення вірнопідданих на самостійні особистості, що будуть володіти всіма необхідними правами і свободами. Надійні закони, гарантія свободи були справжнім нещастям для Німеччини.

«Розумовий матеріал», що пішов на будівництво націонал-соціалістичної (німецько-фашистської) ідеології увібрав у себе найгірші з погляду загальнолюдських цінностей продукти в історії німецької духовної культури. Спираючись на результати своєї роботи націонал-соціалісти створили власне вчення про право, державу, панування, владу.

Ядро націонал-соціалізму – тоталітарна політична влада. Державі приділялося не центральне, а більш скромне місце. Держава – елемент німецької політичної спільності. Вона має потрійне членування. 1. «Рух» – німецька робітнича партія націонал-соціалізму. 2. «Держава» – державний апарат. 3. «Народ» – німці, організовані в різні непартійні і недержавні об'єднання.

Націонал-соціалістична німецька робоча партія (НСДАП) у структурі німецької політичної спільності беззастережно визнавалася елітою нації. Тільки вона мала право керувати країною. Тільки вона відповідала вимогам «національного духу». Тільки НСДАП готова була втілити політико-правові й ідеологічні установки націонал-соціалізму всередині німецької політичної спільності. Таких головних установок було три: 1. Орієнтація на усунення з соціальної арени всіх політичних партій і суспільних угруповань, крім НСДАП. Установка на утвердження в Німеччині фашистської однопартійної політичної системи. 2. Курс на перетворення НСДАП у монопольного власника публічно-владних прерогатив і в інститут, що здійснює монопольне ідеологічне панування. 3. Лінія на встановлення безроздільного контролю фашистської партії над державою і позбавлення останньої ролі самостійного політичного фактора.

Диктат нацистської партії над державою забезпечувався за допомогою «уніфікації» партії і держави. Усі державні посади від малих до великих займали тільки члени НСДАП. Вони ж здійснювали партійний контроль над усіма державними органами, кадрами, їхньою діяльністю. Фашистсько-партійна держава повинна була стати і вона стала повною протилежністю демократично-правової держави. Ворожість до парламентаризму, багатопартійності, плюралізму політичних сил, рівності усіх перед законом і судом, усяких передумов правової держави насаджувалась в державі. Ідеал держави – смерть демократії.

Така держава утворювалась на расовій основі, поділялася на стани. Рішення тільки зверху донизу. Культ права сили, а точніше – просто фізичної сили. Керівництво такою державою здійснювалося вождем-фюрером – Гітлером. Далі в ієрархії йшли більш дрібні фюрери і так до самого низу. Фюрер – вождь, унікальний, кращий із кращих, найобдарованіший і доблесніший з усіх. У ньому втілена доля всього народу. Він недоторканний, поза всякою критикою. Фактично – божество. Так націонал-соціалізм створив свій культ вождя.

Вождь – харизматичний лідер. Вождь і німецький народ єдині. Націонал-соціалісти з категорії «народ» сформували своє політико-правове

розуміння: 1. На махровому расистському переконанні ідеологи нацизму створили і «вдовбали» в голови, що німецький народ є спільність людей, об'єднаних, головним чином, однією кров'ю. Головна задача народу – зберегти біологічно чисту кров («арійську», «нордичну»). 2. Народ повинен визнати «закон», відповідно до якого він є «великим народом». 3. Німецький народ найбільш монолітний не тільки расово-біологічно, але і політично, світоглядно, в правовому аспекті. Кредо нацистів: «Ти – ніщо, твій народ – усе!»

У чому ж усе-таки сутність націонал-соціалістичного праворозуміння, як термін «право» уживався: 1. Визнання правоутворюючим фактором, ґрунтом права раси, національного духу. 2. Заява, що немає ніякого індивідуального належного особистості «природженого права», а існує лише народно-расове, детерміноване расою право. 3. Право є те, що арійці визначають як «право». 4. Вигадування залежності природи права від біологічної матерії особливого роду («раси»), від свободи людей («арійців»), скроєних із подібної матерії, знадобилося «для наукового» обґрунтування концепції «особливого права», розхожої серед нацистських правознавців. 5. Нацисти проголосили: «право є продукт раси». 6. Тільки «третій рейх», його «народна спільність», «народні товариші» могли створити «загальну правову рівність».

Нацистські правознавці всі політико-правові теорії будували виходячи з моделі «фюрер-принцип» і бачили тільки у вожді одноособового творця права. Лише «фюрер», «вождь» міг приймати відповідні рішення стосовно права. Він один формулює «народні закони життя». «Усе, що корисне народу, є правом; усе що йому шкодить, – не право».

Судова влада була позбавлена націонал-соціалістами незалежності і самостійності. Фюрер став верховним суддею. Принцип «немає покарання без закону», замінили на постулат «немає злочину без покарання». Суддям наказали при прийнятті рішень «меншою мірою виходити із закону й більшою – із принципової ідеї, що правопорушник повинен бути видалений із суспільства».

Націонал-соціалізм у Німеччині (німецький фашизм) був і, мабуть, залишається найбільш агресивною формою націонал-соціалістської політико-правової ідеології. Її існування, поширення смертельно небезпечне для цивілізації.

4. ВІДРОДЖЕНЕ ПРИРОДНЕ ПРАВО

Розбіжність права природного і права позитивного, визначена давньогрецькою думкою, дістала підтримку багатьох авторів наступних епох. У XX ст. новий підхід до цієї теми був розвинутий неокантіанцями, Р. Штаммлером, його прихильниками, які абсолютне природне право оголосили початком справедливості.

Тлумачення права, таким чином, стало включати до свого предмета внутрішньо властиву нормі права вимогу справедливості і відповідного пристосування права до цінностей існуючого суспільства. Так виникла концепція природного права з історично мінливим змістом.

Сучасний англійський правознавець Лон Фуллер вважає, що правова норма повинна містити в собі розумово досяжну ціль і вказувати на засоби її досягнення. У цьому розумінні кожна норма права субстанційна (має сутнісний зміст, несе значення належного, і, таким чином, є цінністю). Водночас – кожна норма інструментальна. У цьому своєму вимірі вона визначає засоби для досягнення мети. Ціннісне навантаженою, з урахуванням сказаного, є і вся правова система. Фуллер уводить розрізнення права імпліцитного (уявного) і експліцитного (зовнішнього, оформленого, створеного).

Імпліцитне право – це звичаї і подібні типи нормативного упорядкування людського спілкування, що часто позбавлені словесного і символічного позначення та фіксування.

Експліцитне право – це зовні виражені точні правила, укладені в нормах і вимогах договору, статусу. І експліцитне, і імпліцитне право суть цілеположене право, оскільки сполучає і суще, і належне. На відміну від позитивізму, що оголошує правом практично будь-який наказ суверенної влади, і на відміну від нормативізму, з його ієрархією норм і верховною нормою, і від соціології, з її сприйняттям норми права як пророкування можливої поведінки суду, Фуллер наголошує на цілеположенні в праві, на засобах його реалізації, що закладені в праві і додають праву і всій правовій системі властивість ціннісної системи.

Найбільш загальна ціль у праві як системі – спрямовувати і контролювати людську діяльність. Але є також і більш конкретні цілі, які Фуллер іменує процесуальними (процедурними). У договірному праві вони одні, у судовому провадженні трохи інші. Усі різновиди «створеного» права повинні відповідати таким вимогам: бути виправданими, мати загальний характер своїх вимог, не мати зворотної сили, бути прозорими

і вільними від суперечностей, а також досить стійкими, не вимагати неможливого. Їх застосування повинне відповідати цілям і засобам, закладеним у даній нормі.

Правова норма як деяке поєднання належної цілі і належних засобів являє собою моральну цінність. Так мораль набуває в природно-правовій концепції Фуллера конкретного характеру, тоді як для теорії «чистого» права і «чисто юридичного» трактування подій і конфліктів є характеристикою побічною, несуттєвою.

Свій спадкоємний зв'язок із природно-правовою традицією давніх авторів Фуллер фіксує в тезі про те, що право є розумність, що виявляє себе в людських відносинах. Фуллер не протиставляє позитивне право і природне, а лише право і неправо.

Трохи іншу характеристику моральності в праві дає Рональд Дворкін. Він написав роботу «Якщо про права говорити серйозно» (1972 р.). Відстоював погляд, що позитивне право оцінюватись оцінці не тільки з інструментальної, але також і з моральної точки зору. Фундаментальні суб'єктивні права й утворять, на його думку, ті принципи і критерії, що мають братися за основу морального виміру права з погляду справедливості. Провідним, головним і визначальним принципом є право на рівність, по-іншому, «право на рівну повагу і поводження».

Артур Кауфман у 50-ті роки XX ст. виступив проти зведення до абсолюту елементу юридичної мінливості змісту права і підкреслив, у зв'язку з цим, що природно-правове сприйняття права засноване на визнанні і допущенні постійної наявності і дії поза позитивними правовими принципами. Цю політико-правову думку Кауфман висловив у роботі «Природне право й історичність» (1957 р.). Разом із тим він погоджувався зі сприйняттям права як історично мінливого феномену, у зміст якого включаються деякі позаюридичні фактори, що діють «тут і тепер». У 70-х роках Кауфман відмовляється від цих позицій і оголошує «безплідність природно-правових вчень». У цей період він високо цінує критико-аналітичні можливості в осмисленні чинного права, що демонструє, на його думку, юридична герменевтика – своєрідна філософія юридичної мови в її практичному застосуванні. Полем дії герменевтики він вважає, передусім діяльність судді як рупора справжнього, а не тільки книжкового права. Суддя, так чи інакше, зобов'язаний проводити зіставлення мовних виражень правової норми і юридичного змісту конфлікту, який ця норма покликана регулювати. Кауфман робить висновок, що закон не вважається цілком достатнім для визначення правила в процесі ви-

роблення судового рішення, і тільки суддя в змозі належним чином врахувати зміст і сенс конкретної ситуації і взяти до уваги, наскільки закон відповідає суті справи «тут і тепер».

Джон Роулс написав роботу «Теорія справедливості» (1972 р.), у якій виступив з новим тлумаченням природно-правових вчень. Свою теорію справедливості він засновує на арістотелівській концепції розподіляючої справедливості. Роулс використовує конструкцію поняття «первинні блага», що підлягають розподілу. В їх число він включає свободу, рівні можливості, визначений рівень матеріального статку. Усі ці «первинні блага» забезпечують людині «самоповагу». Водночас вони – суть умови, що забезпечує людині її автономію, самостійність, у тому числі і самостійне розпорядження такими благами.

Істотного значення Роулс надає встановленню принципів справедливого розподілу. Перший принцип – це вимога, щоб кожна людина однаковою мірою мала основні права і свободи. Система індивідуальних прав і свобод повинна збігатися із загальною свободою, причому свобода повинна бути максимізована, її обмеження може бути виправдане тільки з метою її кращого захисту: «свобода може бути обмежена тільки заради свободи».

Другий принцип – вимога рівності як рівного володіння свободою і рівним розподілом благ. Цей принцип конкретизується як принцип рівних можливостей, націлений на максимальне усунення нерівності, що виникає чи складається на базі багатства або народження. Кожна людина повинна мати рівні можливості в прагненні одержати певний статус у суспільстві.

Американський теоретик Дж. Роулс категорію «справедливість» характеризує як правильність, сумлінність, неупередженість, як свого роду «процесуальну справедливість», що забезпечується за допомогою правових норм, які відповідають принципу правління справедливого закону. При цьому дуже істотна роль конституції, що визначає основні розподільні процедури, які з найбільшою ймовірністю приводять до створення справедливого і стійкого порядку. Така функціональна роль конституції підтримується і підсилюється за допомогою звичайних законів.

Джон Фінніс також виступив з новим тлумаченням природно-правової концепції в роботі «Природний закон і природне право» (1980 р.) Його вчення побудоване на перегляді ідей Августина, зокрема ідеї телеологізму. Сенс людського існування Фінніс визначає як досягнення

людиною визначеного блага чи сукупності благ, що вона осягає, оцінює і забезпечує за допомогою розуму.

Перелік основних благ чи цінностей людського життя містить у собі: 1. Життя (прагнення до самозбереження). 2. Знання (світоглядне). 3. Гру (правильний розподіл і користування соціальними ролями людини в суспільстві). 4. Естетичний досвід (здатність розуміти прекрасне). 5. Практичний розум (прагнення зробити свій розум більш результативним у практичному плані). 6. Соціабельність (дружня товариськість). 7. Релігію (як уявлення про генезис і роль космічного порядку, людської свободи і розуму).

Усі блага повинні розподілятися справедливо, в обстановці єдності, координації, й у певних випадках, також за сприяння влади. Таким владним і результативним інструментом може бути тільки позитивне право, але право, що відповідає справедливості. Авторитет позитивного права, за одним з основних роз'яснень Фінніса, залежить від його справедливості, принаймні, від його здатності забезпечити справедливість.

Оскільки ціль владного упорядкування суспільних відносин уособлена в реалізації суспільного блага, то несправедливе право втрачає юридичну чинність, оскільки воно, в цьому випадку, несправедливе через свою перекрученість або свою недосконалість.

Гарантією проти перекрученості права є суворе дотримання визначених формальних вимог: закон не повинен мати зворотної сили, він повинен бути офіційно схваленим, чітким у своїх вимогах, виконуваним процедурно і відносно стабільним. Декрети і накази повинні мати ранг підзаконних актів і відповідати вимогам закону; застосування норм права повинне відбуватися тільки при належному дотриманні законних процедур.

5. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ЧАСУ

Політико-правова думка радянського періоду – це історія боротьби проти державності і права в їх некомуністичному розумінні. Це боротьба проти «юридичного світогляду» як суто буржуазного світогляду. Заміна правової ідеології ідеологією пролетарською. Встановлення тоталітарної диктатури «принципово нової» держави і права.

Після жовтневого перевороту 1917 р. створюється нова концепція і трактування «права як знаряддя диктатури пролетаріату». Цю концепцію активно розвивав і впроваджував у практику радянської юстиції Д. І. Курський, нарком юстиції в 1918–1928 рр.

Право в умовах диктатури пролетаріату, на думку до Курського, вираження інтересів пролетаріату. Тут немає місця для визнання і захисту права і свобод індивіда.

Курський вітав роботу «революційних народних судів» як нове джерело правотворчості: «У своїй основній діяльності – карній репресії – народний суд абсолютно вільний і керується, насамперед, своєю правосвідомістю». Нове революційне право – це «пролетарське комуністичне право».

Радянська влада, заявляв Курський, зруйнувала усі три інститути буржуазного права: 1. Стару державу. 2. Кріпосну сім'ю. 3. Приватну власність. Стару державу замінили Радами. На зміну кріпосній сім'ї прийшла сім'я вільна, із суспільним вихованням дітей. 3. Приватна власність замінена власністю пролетарської держави на всі знаряддя виробництва. Усе це вилилося в «воєнний комунізм», який навіть сам Курський визнав «системою примусових норм».

На початку 20-х років частково і тимчасово більшовики відійшли до непівського буржуазного права. Курський назвав такий «правовий лад» – «своєрідним». Практично непівське право нічого не гарантувало щодо як особистих, так і політичних прав. Пізніше він заявив, «що інтереси держави повинні превалювати над інтересами охорони особистих прав окремих громадян».

Далі розвивав політико-правові вчення стосовно права – порядку в суспільних відносинах у радянській теорії права П. І. Стучка. Нове, революційно-марксистське праворозуміння, вважав Стучка, включає: 1. Класовий характер будь-якого права. 2. Революційно-діалектичний метод (замість формально юридичної логіки). 3. Матеріальні суспільні відносини як базис для пояснення і розуміння правової надбудови (замість пояснення правових відносин із закону чи правових ідей). Визнаючи при цьому «необхідність і факт особливого радянського права», Стучка вбачав цю особливість у тому, що «радянське право» є «пролетарським правом».

Уявлення про класовий характер права знайшли своє відображення в загальному визначенні права, поданому в офіційному акті НКЮ РСФСР (грудень 1919 р.) «Керівні начала по кримінальному праву

РСФСР». Стучка писав: «Право – це система (чи порядок) суспільних відносин, що відповідає інтересам пануючого класу й охороняє організованою силою його (тобто цей клас)».

Критикуючи радянський цивільний кодекс періоду НЕПу за його буржуазність Стучка повчав: «Наш кодекс, навпаки, повинен прозоро і відкрито показати, що і цивільний кодекс у цілому підлеглий соціалістичній плановості робітничого класу». Ідея витиснення права (як буржуазного явища) планом (як соціалістичним засобом) мала значне поширення і, по суті, відображала внутрішню, принципову несумісність права і соціалізму, неможливість юридизації соціалізму і соціалізації права.

У 1924 р. вийшло перше видання книги «Загальна теорія права і марксизму. Досвід критики основних юридичних понять». Автор Є. Б. Пашуканіс. У цій та інших своїх роботах він за основу брав твори Маркса, Енгельса, Леніна – «Капітал», «Анти-Дюринг», «Держава і революція» та ін. Пашуканіс доводив, що буржуазне право – це історично найбільш розвинутий, останній тип права, після якого неможливий який-небудь новий тип права, якесь нове, післябуржуазне право. З цих позицій він відкидав можливість «пролетарського права».

Справжнім правом для Пашуканіса було лише «буржуазне право», а ілюзій про можливість «пролетарського права» у нього не було. Він створив свою «мінову концепцію права». Суть її – зближення форми права і форми товару як мінових відносин товаровласників.

Пашуканіс розрізняв право як об'єктивне соціальне явище (правове відношення) і право як сукупність норм. Право не вичерпується нормою чи правилом. Усяке юридичне відношення є відношення між суб'єктами. «Суб'єкт – це атом юридичної теорії, найпростіший, нерозкладний далі елемент».

Прихильники нового пролетарського, радянського права різко критикували Пашуканіса за те, що він не визнає «пролетарське право», а бачить тільки «буржуазне право». Але поступово він визнав під тиском з усіх боків післяреволюційне, післябуржуазне «радянське право». Практично склалася наука (комуністична) стосовно права, яка займалася правовим запереченням «буржуазного права».

Уявлення про класове право, включаючи і класове пролетарське право, з позицій психологічної теорії права розвивав М. А. Рейснер. Він розробив психологічну концепцію класового права. В основі його концепції лежали ідеї представника психологічної школи права Л. Пе-

тражицького. Вчення про інтуїтивне право Рейснер поставив «на марксистську основу», у результаті вийшло «справжнє класове право, яке у вигляді права інтуїтивного вироблялося поза якимись би то не було офіційними рамками у рядах пригнобленої й експлуатованої маси».

Марксистське уявлення про класовість права Рейснер тлумачив у тому розумінні, що кожен суспільний клас – не тільки клас пануючий, але і пригноблені класи – відповідно до положення даного класу в суспільстві і його психіки, створює своє реально існуюче і діюче інтуїтивне класове право. Уже при капіталізмі, за Рейснером, є не тільки буржуазне право, а й також пролетарське право і селянське право. Так що не «усе право» заплямоване «експлуататорською метою».

Згідно з Рейснером «право, як ідеологічна форма, побудоване за допомогою боротьби за рівність і пов'язану з ним справедливість, і складає по-перше, вольову сторону чи однобічне "суб'єктивне право" і, по-друге, існування загального правового ґрунту і створення за допомогою угоди двостороннього «об'єктивного права». Лише там можлива правова боротьба, де є можливість перебування такого ґрунту.

Розвиваючи такий підхід до права в роботі «Право. Наше право. Чуже право. Загальне право» (1925 р.), Рейснер характеризує так зване загальне право (загальний правопорядок) – як при капіталізмі, так і після перемоги пролетарської революції – як компроміс і об'єднання наявних у даному суспільстві суб'єктивних класових прав. Різниця, однак, у тому, що при капіталізмі пануюче положення в загальному правопорядку займає право буржуазії, а в радянському правопорядку – пролетарське право.

В умовах воєнного комунізму так зване соціалістичне право робітничого класу «робить спробу свого найбільш яскравого втілення». При НЕПі ж довелося «підсилити домішки буржуазного права і буржуазної державності, що і без того природно входили до складу соціалістичного правопорядку». Вся історія права – це "історія згасання". При комунізмі вона згасне назавжди, повчав Рейснер.

У 20-х роках XX ст. І. П. Разумовський розробив концепцію: право як форма суспільної свідомості. Як ідеологічне опосередкування (ідеологічна форма) класових матеріальних (економічних) відносин право – це форма суспільної свідомості. Він дає загальне визначення права як ідеологічного способу і порядку опосередкування матеріальних відносин у класовому суспільстві. При визначенні права у Разумовського відсутня будь-яка ознака, специфічна саме для права.

Відмирання «буржуазного права» означає «смерть права як ідеології» і перехід у комуністичному суспільстві «до свідомо регульованої і усвідомлюючої характер свого зв'язку з матеріальними умовами виробництва системи суспільної поведінки».

Кінець 20-х і перша половина 30-х років, аж до наради 1938 р. з питань науки радянської держави і права, позначені «загостренням боротьби» різних напрямків праворозуміння в радянській юридичній науці. Під впливом партійно-політичних рішень кінця 20-х – початку 30-х років про НЕП, колективізацію, боротьбу проти різних «нахилів», створюється нова політико-правова концепція – «боротьба на правовому фронті».

Відбувається подальша політизація юридичної науки. Усі теоретики вносять терміново корективи у свої підходи до проблем права. Проводити «Курс партії» на боротьбу проти троцкістів, бухаринців, «опортунізму», буржуазної ідеології, правих, лівих вимагав у своїй доповіді Л. Каганович в Інституті радянського будівництва і права Комуністичної академії 4 листопада 1929 р. За оцінкою Кагановича частина комуністів-державознавців виявилася «у полоні в старої буржуазної юридичної методології». Виступ Кагановича був сигналом до розгортання на «правовому фронті» широкої більшовицької «критики і самокритики».

Боротьба розгорнулася між двома основними позиціями в радянському правознавстві того часу – позиціями Пашуканіса і Стучки. Самокритика набула загальнодержавного масштабу. Пашуканіс у дусі «самокритики» визнав ряд своїх недоліків, почав відхід від своєї концепції убік ототожнення права і політики, тлумачення права як однієї з форм політики чи навіть як «частини політики».

Стучка в порядку «самокритики» зізнався, що він перебував «під впливом буржуазної соціологічної школи права» у період роботи над книгою «Революційна роль права і держави» і при розробці визначення права в 1919 р.

На І Всесоюзному з'їзді марксистів-державників і правознавців 1931 р. була розпочата спроба формування єдиної «правильної» позиції і лінії (за аналогією з «генеральною лінією» у політиці) у питаннях праворозуміння. На з'їзді домінували прихильники Пашуканіса. Однак після І з'їзду розходження між прихильниками Пашуканіса і Стучки продовжувалися і навіть посилилися.

Конституція (Сталінська) 1936 р. закріпила перемогу соціалізму в СРСР. Перемога соціалізму вимагала нового осмислення проблем

держави і права з урахуванням постулатів соціалістичної доктрини і реалій практики. У цих умовах Пашуканіс висуває «концепцію “соціалістичного права”», відійшовши від концепції «буржуазності» усякого права. Він почав тлумачити «радянське право» як право соціалістичне із самого початку його виникнення, а саме з жовтня 1917 р. Його підтримав у цьому питанні у своїй статті М. Доценко. Пашуканіс і Доценко стали видавати буржуазне «рівне право» уже за «соціалістичне право». При цьому вони спрямували критику на Стучку і його прихильників, які буржуазне «рівне право» не розглядали як «право соціалістичне».

Таким чином, концепція «соціалістичного права» була в умовах перемоги соціалізму з насильницькою колективізацією, ліквідацією куркульства, «капіталістичних елементів» у місті і селі, повною соціалізацією засобів виробництва в країні) природним продовженням уявлень про наявність небуржуазного (пролетарського, радянського) права.

В історії радянської юридичної науки особливе місце займає І Нарада з питань науки радянської держави і права 16–19 липня 1938 р. Її організатором був А. Я. Вишинський, тодішній директор Інституту права й одночасно Генеральний Прокурор СРСР.

Нарада мала всесоюзний характер. У її роботі брало участь 600 провідних юристів (викладачі, практики, теоретики). Мета і задачі Наради: 1. У дусі потреб репресій затвердити єдину тоталітарну загальнообов’язкову практику. 2. Виробити єдино правильну марксистсько-ленінську, сталінсько-більшовицьку лінію («генеральну лінію») у юридичній науці. 3. З цих позицій переоцінити і відкинути всі напрямки, підходи і концепції радянських юристів попереднього періоду «як ворожі» і «антирадянські».

У розлогій доповіді і заключному слові Вишинський «викрив» «троцкістсько-бухаринську банду на чолі з Пашуканісом, Криленком і низкою інших зрадників». Він дав остаточне визначення «права», яке прийняла нарада: Право – сукупність правил поведінки, що виражають волю пануючого класу, встановлених у законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних панівному класу». Так А. Я. Вишинським було закладено основи офіційного «праворозуміння» в СРСР.

Окрім загального визначення права на Нараді було схвалене і визначення радянського права: «Радянське право є сукупність правил

поведінки, встановлених у законодавчому порядку владою трудящих, що виражають їхню волю і застосування яких забезпечується всією примусовою силою соціалістичної держави з метою захисту, закріплення і розвитку відносин і порядків, вигідних і бажаних працюючим, повного й остаточного знищення капіталізму і його пережитків в економіці, побуті і свідомості людей, побудови комуністичного суспільства».

Це визначення права увійшло в радянську літературу як «нормативний», а потім і «вузьконормативний» підхід до права. У наказовому порядку на довгі роки воно стало офіційним і загальнообов'язковим у всіх установах і для усіх.

Таке тлумачення права зберігалося до початку 60-х років. За аналогією з «радянською соціалістичною загальнонародною державою» стали говорити про «радянське соціалістичне загальнонародне право».

З середини 50-х років деякі юристи старшого покоління, відчувши пом'якшення політичного режиму, почали критику визначення права Вишинським. Монополія офіційного «праворозуміння» була порушена. З'являються нові підходи до тлумачення права.

На противагу «вузьконормативному» визначенню права було запропоноване розуміння права як єдності правової норми, правовідношення і правосвідомості (Я. Ф. Миколенко). Розгорнулася полеміка представників «широкого» розуміння права з прихильниками «вузьконормативного» підходу. Обидва напрямки за основу брали наявність «радянського соціалістичного права», під яким малося на увазі неправове радянське законодавство.

Ототожнення права з тоталітарним законодавством, некритичний, апологетичний позитивізм, наявний в обох підходах, виключали саму можливість правової оцінки закону, розрізнення і зіставлення права і закону, протиставлення права правопорушувальному законодавству.

На початку 70-х років, в ході дискусій про праворозуміння була висунута концепція розрізнення права і закону, що обґрунтовує розуміння права як необхідної форми і міри (норми) свободи індивідів. Така юридична концепція праворозуміння дала можливість виявити відсутність у «соціалістичного права» і законодавства мінімально необхідної якості права – правового принципу формальної рівності і свободи індивідів. Дана концепція сприяла аналізу і розумінню тих умов і передумов, за яких взагалі можливе право, правовий закон, правова держава.

ЧАСТИНА ДРУГА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ УКРАЇНИ

ТЕМА XIV. ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

План

1. Етапи формування давньоукраїнської державності та її фіксація у письмових джерелах
2. Початок становлення української державності. Княгиня Ольга та розвиток права.
3. Розквіт Київської Русі за Володимира Великого. Християнізація та державність.
4. Утвердження української ранньофеодальної держави. Правові настанови Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха.

1. ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЇЇ ФІКСАЦІЯ У ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛАХ

Український народ – автохтон своєї землі. Предками українців були племена, що проживали на території сучасної України ще в добу Неоліту XII–IV тис. до н.е. В кінці XIX та на початку XX століть археолог Вікентій Хвойка відкрив Трипільську культуру. М.С. Грушевський, М.Ю. Брайчевський вивчали Черняхівську, Зарубинецьку, Корчуват-

ську культури (в самому Києві). Результат комплексного дослідження усіх видів історичних пам'яток, в тому числі пам'яток історії держави та права, дають можливість встановити періодизацію не тільки загальної історії, але й історії суспільно-політичного ладу пращурів українців на перших етапах його розвитку.

І етап. ІІ ст. до н.е. – ІІ ст. н.е. Пращури українців виступають в цей час під назвою венеди. Це початок розпаду родового ладу та зародження «військової демократії».

ІІ етап. ІІ ст. н.е. – VII ст. н.е. розквіт «військової демократії», останній етап родового ладу і початок зародження «класового суспільства». Виникає український етнос під назвою Анти. З'являться такі елементи державності як: 1. Територія. 2. Поділ населення за територіальною ознакою. 3. Публічна влада. 4. Перші зародки апарату для стягнення данини. 5. Різні викупи. 6. Військові дружини (відчужені від народу). 7. Позаплемінний суд. 8. Спадкове право управління. 9. Первинна ієрархія божеств..

ІІІ етап. VII–IX ст. ст. Племена південних слов'ян вступають в період: 1. Багатоукладного класового суспільства. 2. Створення союзів племен. 3. Виникнення надсоюзів племен. 4. Нарешті з'являються декілька окремих протодержав – княжінь. 5. Епізодично княжі держави об'єднуються у великі військово-адміністративні одиниці – перші елементи і прообраз створеної на 882 р. однієї з найбільших країн Європи, української держави з центром у Києві, яку історики того часу називали «Київська Русь». З цієї доби і починається новий період дійсно української держави і права.

Отже, протягом І тисячоліття н.е. південнослов'янські племена пережили такі важливі періоди розвитку своєї суспільно-політичної історії як: 1. «Військова демократія». 2. Перехід до класового суспільства. 3. Появи перших протодержав – княжінь. 4. Створення ранньофеодальної держави та права.

Заміна кожного з цих періодів іншим означала: 1. Подальше поглиблення занепаду родоплемінних відносин. 2. Зародження і розвиток класового суспільства. 3. Перехід від родової організації влади. 4. Перехід від первісних норм соціального життя. 5. Становлення примітивних норм державності і права.

У південнослов'янських племен у другій половині І тис. н.е., тобто за декілька століть до появи на історичній арені так званих «варягів» і незалежно від них, виникли перші держави, які багато

в чому визначали самобутні риси першої української держави – Київської Русі.

У середині IX ст. Наддніпрянщина в господарському, культурному, політичному та правовому відношенні залишається тихою заводдю. Але через 150 років вона стала серцевиною Київської Русі – могутнім політичним об'єднанням, яке швидко перетворювалося на одне з найбільш розвинутих і економічно процвітаючих суспільств тогочасної Європи.

Письмові джерела VII ст. , а саме твір монаха ***Нестора-літописця*** «Повість временних літ», подають список слов'янських племен, від яких походять український, білоруський і російський народи. Український народ вийшов із племен південних слов'ян: поляни, сіверяни, древляни, дуліби (волиняни), уличі, тиверці, хорвати. Білоруський народ вийшов із племен західних слов'ян: дреговичі, кривичі, молочани, радимичі. Російський народ вийшов із племен східних слов'ян: словени, в'ятичі.

На території Київської Русі розвиток державності проходив досить інтенсивно, що пояснюється: 1. Басейном Чорного моря. 2. Наявністю міжнародних комунікацій. 3. Могутнього сусіда – Візантійської імперії. Цю теорію підтримують Н. Полонська – Василенко, М. Брайчевський, М. Грушевський та інші. Літописець Прокопій Кесарійський писав, що у «українського етносу, а в той час його називали Анти: 1. Не править один муж. 2. Всі справи, добрі чи лихі, вирішують тільки спільно. 3. Повсякденне життя вирішували представники визначних родів – рада старійшин. 4. У випадку війни обирався вождь – князь». Готський історик Іордан писав, що у 380 роках проти готів воював антський князь Бож, який потрапив у полон і був розіп'ятий разом із своїми синами та 70 старійшинами. Нестор-літописець у «Повісті временних літ» говорить про заснування Києва трьома братами: ***Києм, Щеком, Хоривом*** та сестрою ***Либідь***. Представники полян побудували місто Київ. Три брати і сестра правили цим містом і землями, їх називали династією – Києвичі. Це було правління слов'ян – русів в 60–70-ті роки VII ст. В місті Києві під час археологічних досліджень на Старокиївській горі та при побудові метро знайшли залишки трьох міст братів.

Про місцеве походження слова «Русь» свідчить така наука як – топономіка України. Так, наприклад, притока Дніпра – Рось, притока Росі – Росива, існує річка Роска на Волині і т.д. Цю проблему вивчав М. Грушевський, який проаналізував практично всі відомі йому джерела і зробив висновок, що термін «Русь» застосовувався тільки до держави – Київська Русь.

Назву нашої землі «Україна» вперше вжито у Київському літописі в 1187 р. З кінця XVI ст. назва Україна стала вживатися в офіційних документах інших країн. Так, наприклад, у постанові польського сейму від 1580 р. з приводу антифеодальних виступів на Україні говориться, що ці виступи охопили «Україну Руську» (тобто Галичину, Київську, Волинську, Подільську, Брацлавську і т.д.).

«Малоросія» – термін штучно створений царською владою, потім радянськими вченими, щоб принизити роль Києва, України в цілому, а на перше місце поставити Москву. Про це говорять і події в наш час на Сході країни в Луганській та Донецькій областях – так звана «Новоросія». Але ми знаємо і нам відомо, що перша згадка офіційно в літописах говорить про те, що київський князь ***Юрій Долгорукий*** – заснував поселення, де займався полюванням на дикого звіра разом зі своїми дружинниками у 1147 р. і це була Москва. Після виникнення Московського князівства та його зміцнення поступово термін «Русь», внаслідок різних подій та інсинуацій, московські князі закріпили за собою. Але нам відомі документи, літописи, що термін «Русь» належав Києву. Наприклад, 1. Архієпископ Новгорода Нифонт у 1149 р. писав, що він іде в Русь – Київ. 2. Ігумен Юріївський у 1165 р. заявив, що іду в Русь в Київ Град. 3. Поважна особа Юрій Володимирович іде із Суздаля в Русь і прийде в Київ біля 1155 р. – Ігнатіївський літопис і т.і.

2. ПОЧАТОК СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ. КНЯГИНЯ ОЛЬГА ТА РОЗВИТОК ПРАВА

Особливістю формування права часів становлення Київської Русі було те, що в силу конкретних історичних умов (географічне положення, особливості господарства, побуту) розклад первіснообщинного суспільства у слов'ян затримався. За часом він співпав з падінням рабовласницького суспільства. Тому в процесі становлення основ права у слов'ян: 1. Рабовласницький лад в житті не набув розвинутої форми. 2. Рабство носило домашній, патріархальний характер. 3. Правові відносини складалися між вільними людьми, родоплемінною знаттю, вільними общинниками, кабальними людьми. Право захищало в основному: 1. Життя. 2. Привілеї. 3. Майно правлячої верхівки. 4. Вільних

общинників. Найбільша кількість правових норм стосувалася майнових взаємовідносин: 1. Забезпечення прав володіння. 2. Користування майном. 3. Право власності. 4. Право збирати данину. 5. Право на полюддя. 6. Майнові права сім'ї. 7. Різні податки та інші.

Таким чином, найдавнішим джерелом права в Україні був звичай, який набув значення неписаної правової норми. Значна кількість норм звичаєвого права ввійшла в майбутні писані джерела права як: «Руська Правда», «Статут Великого Князівства Литовського», «Міжкнязівські договори» та інші.

IX століття стало початком феодальної формації, що проіснувала на Русі тисячу років. З того часу усі соціальні, ідеологічні та політико-правові процеси відбувалися в рамках цієї формації і нею визначалися. Період феодалізму пройшов у своєму розвитку декілька етапів. Ранній феодалізм – охопив IX–XI ст. Він становив собою перехідний період від первісного суспільства до феодального. В цей період центральна влада була неспроможна обмежити права місцевої знаті. В містах, що були, як правило, центрами племінних князівств, сиділи місцеві князі, які знаходилися у васальній залежності від Києва і виплачували данину та залучалися як союзники для участі у закордонних походах. Київська держава являла собою тоді своєрідну асоціацію «світлих» і «великих» князів, які перебували «під рукою» великого київського князя.

Поступово сформувалася ранньофеодальна монархія, особливістю якої стало те, що первіснообщинний лад тут змінився безпосередньо на феодальний, оминаючи рабовласництво. Початок київської державності, як писав М. С. Грушевський, був тісно пов'язаний з інтересами князівської торгівлі, і це привело до того, що пізніше державні інтереси тісно переплелися з торговими, а купецький клас з урядовим.

Еволюція Київської держави йшла шляхом розширення і розгалуження системи «руських» намісників і їхніх гарнізонів. Управління і суд були джерелами прибутків. Збільшення числа княжих намісників та їх апарату давало можливість збільшувати дружину, а приріст дружини давав можливість збільшити число гарнізонів і адміністративних пунктів, розширювати і зміцнювати адміністративну мережу держави. Певне значення для централізації влади мала й така зовнішня ознака, як те, що великий київський князь привласнив собі в IX ст. існуючий на Сході титул хакан (каган), відповідний західноєвропейському – імператор.

Прийняття християнства та поширення теологічної літератури на Русі. За версією «Повісті временних літ» монаха Нестора-літописця,

після смерті братів полян Кия, Щека, Хорива влада в Києві і державі по прямій лінії перейшла до двох інших братів – ***Аскольда (Оскольда) і Діра***. Особливо відзначився і залишився в історії князь Аскольд. Мабуть за характером ця людина войовнича і непосидюча. Практично все своє свідоме життя керівником – князем він провів у походах. Дір весь час залишався в Києві – приглядати і керувати державою.

На світанку 18 червня 860 року руський флот з 200 лодій раптово вдерся до бухти Константинополя – Золотий Ріг. На чолі флоту був сам князь Аскольд. Він зі своїм військом оточили столицю Візантійської імперії, захопили все навкруги і тримали її в облозі 7 днів. Все, що було навколо міста, знищили і спалили, а населення взяли в полон. Про це написав особисто патріарх Константинополя Фотій в історичному документі «Окружне послання», який взяв на себе керівництво обороною міста, так як імператор Михайло Третій мабуть був у великому страху. «Навала русів, жах, невідомий ворог, з країни північної, місто ледве не підняли на списи. Жорстокі, немилосердні, голоси їх шумлять як море». Таку ситуацію спостерігав Фотій з кріпосної стіни міста Константинополя. Князь Аскольд поставив вимогу через своїх представників здати місто. А якщо ворота не відкриють буде штурм і не буде пощади.

Імператор Константинополя Михайло Третій та патріарх Константинополя Фотій всю ніч молилися в церкві на Влахерні перед Богородицею, а вранці відкрили ворота і пішли на зустріч Київському князю Аскольду та почали переговори. Так уперше Київське князівство середини IX ст. , попередник Давньоруської держави, сповістило середньовічний світ про своє існування і початок боротьби за першість з Візантійською імперією на Чорному морі. Внаслідок переговорів було укладено мабуть перший дипломатичний мирний договір, який вивів із «небуття» нову державу у Європі.

Київський князь Аскольд здійснив чотири походи на Візантійську імперію.

I. 860 р. – підписано мирний договір. Візантія платить дань. Аскольд і його найближче оточення та частина війська за власним бажанням приймають християнство.

II. 863 р. – похід на Принцівськи острови в Мармуровому морі.

III. 866 р. – невдалий похід. Буря в Чорному морі розбила кораблі русичів. «В Києві був плач великий».

IV. 874 р. – новий вдалий похід, нова данина, коштовності, прянощі та ін.

На Русі при Аскольді у 867 р. було засновано першу християнську єпархію в Києві і відбулося часткове хрещення верхівки суспільства.

Як пише Нестор-літописець у «Повісті временних літ» у 862 р. два князі Києва, два брати Аскольд і Дір, залишили дружину свого князя Рюрика в Новгороді, а самі з військом поплили Дніпром вниз. У 879 р. князь Рюрик помер, його син Ігор ще неповнолітній і керувати містом Новгородом не мав права. Його регентом і опікуном став Олег, який заявив, що до повноліття Ігоря буде від його імені керувати дружиною і містом Новгородом. Слава князів Аскольда і Діра не давала спокою Олегу. Особливо мучили його заздрощі стосовно Аскольда, якого знала вже Європа, Візантійська імперія.

За час регенства при Ігорі, Олег повністю взяв владу у Новгороді. У 882 р. переодягнувши у вбрання купців дружину, себе, варягів, фінів, незадоволених слов'ян та інших найманців, прихвативши малого Ігоря вони поплили до Києва. З'являється Олег на березі притоки Дніпра, річки Почайни біля Києва. Ставить намети, різні шатри, розкладає товари, ніби приїхали купці і обманом запрошує на зустріч Київських князів Аскольда і Діра з боярами та іншим керівництвом міста. Олег дає команду і найманці їх всіх вбивають. Після цього Олег спокійно заходить зі своєю дружиною в місто Київ і перебирає владу до своїх рук.

Таким чином, після вбивства Києвичів Аскольда і Діра у Києві встановлюється внаслідок перевороту нова династія – Рюриковичів. Тому що після смерті Олега влада в Києві переходить до Ігоря Рюриковича. Але ми повинні знати, що Олег після перевороту і захоплення Київського престолу не скоро передав владу Ігорю. В Києві Олег очолив «язичницьку боярську опозицію» проти християнства і став знищувати християн, так як сам був язичником. Тож, 882 р. – прийнято вважати першим династичним переворотом. Замість династії Києвичів, яка зійшла з історичної арени, з'являється, через перехідну постать Олега, династія Рюриковичів.

За час свого князювання ***Олег*** (882–912 рр.) в Києві приєднав до Русі – сіверян, древлян, уличів, тиверців, північні племена кривичів, радимичів, новгородських слов'ян. Здійснив два походи на Візантію і заключив з нею нові вигідні договори в 907 і 911 роках. Підтвердив договір Аскольда 860 р., за яким Візантія продовжувала платити данину. Нестор-літописець у «Повісті временних літ» стверджує, що у 911 р. на піці своєї могутності Олег на головній брамі Візантії прибив свій щит. В історії Олега прозвали «Віщим», а його слова, які він промовив, залишились вічно: «Хай буде Київ матір'ю градом руським». Помер Олег у 911, чи то в 912 р.

Після смерті Олега великим Київським князем став ***Ігор*** (875–945 рр.), роки князювання – (912–945). Ігор одружився на Ользі, яка була слов'янкою. У них народилося два сина – Гліб і Святослав. У 914 р. Ігор організував похід проти древлян, які намагалися вийти з-під його влади. Потім зробив два великих походи на Візантійську імперію.

І похід 941 р. – не приніс бажаного успіху. ІІ похід 944 р. – імператор Візантії підписав з Ігорем мирний договір і продовжив платити данину. Під час цього походу в 944 р. частина війська присягала на мечі перед богами язичниками Перуном і Волосом. Друга частина – християнська, присягала в церкві Святого Іллі. Це свідчить про те, що в Києві була вже християнська громада. Ігор толерантно ставився до християнства.

Після вдалого походу на Візантійську імперію в 945 році вирішив піти збирати полюддя на землі древлян. Зібравши один раз, під впливом своїх радників і дружинників князь Ігор повернувся вдруге. Древляни дуже розлютилися, вбили князя Ігоря, а дружину знищили. Зі смертю Ігоря закінчився перший етап розвитку державності і того права на Русі, яке існувало в той час. Але, що цікаво: 1. Виникла і діяла своя система права. 2. Підписувалися і укладалися мирні міжнародні договори. 3. В договорах застосовувалися такі положення, як «закон язика нашого», «закон руський».

Після смерті Ігоря державу очолила дружина князя ***Ольга***, від імені свого малолітнього сина Святослава. За своє правління Ольга (945–964 рр.), як керівник держави, перше, що зробила – рушила війною на древлян і жорстоко розправилася з ними навесні 945 р. Штурмом взяла головне місто древлян Іскоростень та знищила древлянських князів і зачинщиків. Але Ольга розуміла, що час в державі робити великі реформи, щоб не допускати більше таких проблем. 1. Вона розділила власність, землі та доходи на: а). Державні, що належали державі в цілому. б). Приватні, що належали князю. 2. Данину з древлян поділила на три частини: дві треті посилались до Києва і йшли до державної скарбниці, одна третя – до Вишгорода (місто, у власності княгині) і йшла в її особисту скарбницю. 3. Створює органи, які виконують судові функції. 4. Створює апарат зі збору данини. 5. Створює князівські адміністрації на підконтрольних землях, шляхом переведення місцевої знаті у статус княжих бояр. 6. Вперше був встановлений єдиний розмір податку. 7. Ольга припинила всі війни. 8. На перше місце вийшла дипломатія.

Найважливішим досягненням княгині Ольги можна вважати проведені у 946–947 рр. адміністративно-судові реформи. Суть реформ

полягала в узаконенні системи погостів – адміністративних, фінансових, судових центрів; у нормуванні повинностей і у виданні «уроків» та «статутів», якими могли б керуватися при стягненні данини і чинити суд представники влади на місцях.

У «Повісті временних літ» про Ольгу писали, що дуже вродлива, енергійна, хитра і передусім мудра правителька. Про Ольгу говорили, що у неї «чоловічий розум». Вона жорстоко помстилася за смерть князя і свого чоловіка. Але вона зрозуміла, що в державі Київська Русь великий безлад. Її можна вважати першим реформатором в державі. Ольга також стежила за тим, щоб її підлеглі не позбавлялися всіх засобів до існування і відтак могли знову сплачувати данину. Вона закріпила за княжою казною виняткові права на багаті хутровим звіром землі, Ольга в такий спосіб забезпечила себе і своїх синів постійним притоком прибутків. Аби краще знати свої неозорні володіння, вона часто подорожує державою до великих міст і земель, де чітко встановлювала територіальні межі через свої «реформи», з яких через певні проміжки часу мала збиратися означена кількість данини. У зовнішніх зносинах Ольга віддає перевагу дипломатії перед війною. Для переговорів із візантійським імператором у 955 р. чи то у 957 р. княгиня Ольга керівник Київської Русі у супроводі великого посольства (більше 100 осіб), їде до Константинополя. Те, що наймогутніший правитель християнського світу погодився зустрітися з Ольгою, свідчить про зростаюче значення Києва та Київської Русі. Ольгу прийняв сам імператор, який був зачарований її красою та розумом. Вперше у відносинах між Київською Руссю та Візантійською імперією були встановлені: 1. Дипломатичні відносини. 2. Прийнято рішення про християнізацію Русі. 3. Ольга офіційно прийняла християнство, в Софіївському соборі Візантійської імперії.

І так, в часи правління княгині Ольги дуже зріс міжнародний авторитет Київської держави, що проявилося в наступних діях Ольги: 1. Була проведена глибока внутрішня реформа економіки, яка потім протягом існування Київської держави не змінювалась. 2. Впорядкувала фінансову систему держави. 3. Визначила розмір збирання данини по меду, воску, яким Русь торгувала з іншими державами. 4. Визначила місця добування хутра, яке продавали як «валюту» або «золото» іншим державам. 5. Визначила «єдине» місце куди звозити всю данину. 6. Більше 20 років Ольга керувала з Києва всією державою та сусідніми племенами, які самі перешли під її «руку» і за цей час не було випадку економічних здирств і незадоволення підданих. 7. За роки правління

Ольги її держава без війни розширила свої кордони. 8. Древлянського князя Мала не вбила, а поселила під «домашній арешт» в граді Любечі. 9. Діти Мала – Добриня і Малуша жили при дворі Ольги і вона їх виховувала як своїх дітей. 10. Коли Малуша підросла, Ольга призначає її при своєму дворі керувати та відповідати за всі скарби держави. Вона займає посаду «ключниці». 11. Робить хитрий дипломатичний крок для примирення з древлянами: женить свого сина Святослава на Малуші, від шлюбу якого народився син – князь Володимир Красне Сонечко.

Святослав (правління державою 964–972 рр.) за своїм покликанням він більше був воїном ніж політиком чи державним діячем. Все своє активне життя провів у військових походах, які не завжди приносили користь і авторитет державі. Він практично не жив в Києві, адже був мужнім воїном. Святослав не прийняв кращі традиції матері – княгині Ольги в керівництві державою, навіть стосовно християнства. Після одного із невдалих військових походів влаштував у Києві християнські погроми. В 969 році знову військова поразка, в 970–971 роках не було успіху в поході, на який розраховував Святослав. Він розлютився на всіх християн, які були в його дружині, звинуватив їх у своїй поразці і «не пощадив» навіть свого «єдиного брата Гліба». Віддав усіх на різні катування. Повертаючись додому в 972 р., в районі дніпровських порогів загинув від печенігів, які діяли за вказівками Візантії.

Багато вчених, істориків, політичних та правових діячів, в тому числі і М. С. Грушевський, дійшли висновку, що зі смертю князя Ігоря і вступу на княжий престол його дружини Ольги в 945 році закінчився перший етап у розвитку державності на Русі.

3. РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЗА ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО. ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ ТА ДЕРЖАВНІСТЬ

Другий етап у складанні держави Київська Русь пов’язують з правлінням князя ***Володимира Великого (Святого)***, який закінчився в 1015 році (смерть Володимира). Це період так званої «нової доби» в історії держави, церкви, політики, права.

Протягом довгого часу розвитку людства не існувало ніякої іншої феодальної ідеології, окрім релігійної. Тому київський князь ***Володи-***

мир Святославич (Великий, Святий), який зійшов на престол у 980–1015 рр., став тим, хто започаткував нову добу в історії та політико-правових поглядах Київської Русі. Він здійснив релігійну реформу. Для підготовки християнізації західні країни пройшли майже тривіковий період. Київська Русь для впровадження «своєї» релігії не мала такого тривалого часу відповідно до запитів феодальної формації. Не мала держава й відповідного кола людей, здатних взяти на себе роль провідників нової релігії. На Русі в IX–X ст. ще не було своєї книжності.

Виникла проблема вибору релігії. Треба було слов'янське язичництво змінити на нову релігію. Це спромігся здійснити Володимир і його оточення. У «Повісті временних літ» є повідомлення, що об'єктом вибору було декілька релігій, поширених на той час у сусідніх з Київською Руссю країнах. Вони проникали на Русь: Іслам (Волжсько-Камська Болгарія), Іудаїзм (Хазарія), християнство в його західному (католицькому) і східному (православному) різновидах.

Літописи засвідчують, що Володимир зробив вибір східної гілки християнства через особливу красу богослужіння. Але реальні причини були зовсім інші: 1 Київська Русь робила орієнтацію на Візантію, а відтак і на релігію, яка там була державною. 2. Візантійська імперія у IX–XI ст. була однією з найвпливовіших держав Європи та Близького Сходу. 2. Введення християнства східної гілки санкціонувало зближення Київської Русі з Візантією. 3. Прийняття християнства зміцнило становище феодальних верхів. 4. Підняло міжнародний престиж держави. 5. Дало змогу Київській Русі приєднатися до візантійської культури.

Процес хрещення Русі пройшов декілька етапів: 1. Спонтанне. 2. Спорадичне (окремі випадки). 3. Перше офіційне хрещення Русі за Аскольда. 4. Утрата новим віровченням функції державної релігії в результаті перевороту 882 р. 5. Боротьба християнства з поганством протягом X ст. 6. Друге офіційне хрещення 988 р. Володимиром Святославичем.

Володимир дуже енергійно запроваджував християнство. «Путята хрестив вогнем, а Добриня – мечем» – так підлеглі князя виконували його наказ стосовно хрещення. Але зближення з Візантією мало і негативні наслідки: 1. Економічна і культурна перевага Візантії над Заходом була недовговічна і зберігалася лише до XII–XIII ст. 2. Православ'я надовго пов'язало Русь із Візантією, яка у своєму розвитку зазнавала все більшого занепаду. 3. Одночасно відбувалося віддалення Візантії, а з нею разом і Київської Русі від Західної Європи, що ставала передовим

регіоном. 4. У Київській Русі вплив, заподіяний християнством на соціальну дійсність, сприяв зміні однієї соціальної форми іншою. Після того як феодальна цивілізація зайняла панівні позиції, відповідна їй релігія стала фактором її стабілізації, а згодом і консервації. 5. Християнізація зміцнила феодальну орієнтацію суспільної свідомості і використання нею культурних досягнень Візантії. 6. Християнство і ті процеси, що відбувалися під час хрещення Русі, визначили тип, характер і спрямованість політико-правового життя держави.

Князювання ***Володимира Великого*** – це період розквіту Київської Русі. В добу свого князювання Володимир: 1. Розширює кордони Київської Русі. 2. У 982 р. робить похід на Закарпаття, приєднує ці землі до своєї держави і з того часу закріплюється на тій землі назва Русь. 3. Дуже успішні походи в Крим. 4. Об'єднав у Київській Русі усі слов'янські племена Східної Європи, а також частину фінських та литовських племен. 5. Варязька дружина поступово зникає і її місце посідає Київська.

У 987 році Візантійський імператор звертається за військовою допомогою до Володимира у боротьбі проти ворогів імперії. За цю допомогу крім грошей Володимир став вимагати видати за нього сестру імператора Візантії Анну. В імперії стався великий переполох. Сестру імператора Візантії треба віддати за «варвара». На знак протесту Володимир в цьому ж 987 році захоплює Крим і візантійське місто Херсонес, де знаходилася одна з головних християнських святинь. Пережити такого сорому імператор не міг та й піддані не могли йому пробачити. Анна прибула до Криму. В місті Херсонесі Володимир прийняв християнство і відразу відбувся шлюб та весілля. Так, політикам із деяких країн треба знати, хто перший прийшов до Криму.

Влітку 28 липня 988 р., коли не було ще Москви, московського царства та ін., Володимир наказав всіх киян загнати у притоку Дніпра річку Почайну. Вона була не глибока, вода тиха і тепла й там всіх разом хрестили за східним православним обрядом. Були присутні грецькі попи, які не знали місцевої мови, візантійські місіонери та болгарське духовенство, яке запросив Володимир. Останні мали при собі церковні книги болгарською мовою. Ця мова вживається і до наших днів духовенством руської православної церкви і відома, як старослов'янська. Цим було покладено початок роздвоєння між мовою книжною і мовою народною.

Створена церква опинилася в залежності від Константинопольського патріархату. Володимиру вдалося добитися, щоб у Києві, Чернігові,

Переяславі, Турові, Білгороді, Володимирі, Тмутаракані були засновані єпархії. Пізніше в Новгороді та Ростові. В 988 р. Володимир проводить «адміністративну реформу». Про це йде мова в «Повісті временних літ». Було у нього 12 синів: Вищеслав, Ізяслав, Ярослав, Святополк, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис, Гліб, Станіслав, Позвизд, Судислав. Вождів племінних княжінь Володимир замінив у різних містах держави синами – намісниками. Такими діями вперше був «зламаний сепаратизм». Київська Русь стала дійсно об'єднаною державою. Як ми бачимо історія має особливість повторюватися. В наші часи державі Україна знову випала доля боротися з «сепаратизмом».

Реформа 988 р. зміцнила державну владу на місцях. З того часу в основних містах держави від імені Володимира: 1. Стали збирати данину. 2. Управляти державою. 3. Чинити суд. 4. Відбулася концентрація держави. 5. Кордони стали практично постійні. 6. Київ високо піднісся над іншими містами Русі. 7. Для захисту держави, пише Нестор-літописець, з 988 р. Володимир по кордонам Київської Русі став будувати міста-фортеці. Практично виникла прикордонна варта. Ці фортеці – вали на 1000 км збереглися до наших часів. Їх називали в той час «змієвими». 8. Крім адміністративної реформи Володимир провів судову реформу, зробив великий внесок у розвиток давньоруського законодавства. 9. У літописі Нестор пише, що Володимир дуже дбав про «Статут земляний», удосконалив його, який ще започаткувала княгиня Ольга. 10. Володимир створив багатонаціональну імперію Київську Русь, сильну централізовану владу, налагодив вигідні, великі економічні зв'язки. Але він розумів, що необхідно розвивати й інше об'єднуюче начало, продовжувати об'єднувати населення Русі на релігійній християнській основі. Як було сказано, Володимир особисто прийняв хрещення в Херсонесі і йому була потрібна підтримка церкви. Він добивається від Константинопольського патріархату, щоб Київський єпископ дістав титул митрополита. Володимир намагався створити автокефальну церкву, незалежну від Візантійського патріарха. Тому християнство, запозичене, стало не візантійським, а чисто українським, оскільки на чужі обряди поступово накладалися ті обряди українців, які існували в них, коли вони були ще язичниками. Як пишуть літописці та історики після хрещення Русі від 28 липня 988 р. ще понад 300 років «вогнем і мечем» робили наших пращурів язичників – християнами.

З прийняттям християнства, окрім світських, з'являються і церковні закони. Пізніше церковні закони були систематизовані і на визнання за-

слуг хрестителя Русі на протязі багатьох століть носили назву «Статут Володимира Великого». Церковні закони встановлювали: 1. Десятину на утримання церкви з різних доходів (торгівля, будинки, табуни коней, різних тварин, зібраного врожаю, суду і суддів). 2. «Статут» затверджував існування церковного суду, який мав право розглядати наступні справи (про знахарство, чаклунство, карати за старовинні вірування – язичництво, образи, які існували в язичників; злочини проти християнства, осквернення Христа або церкви, спроби висміювати церковні обряди, справи про шлюб, про розлучення, майнові спори, побиття батька або матері. Під церковне судочинство підпадали: 1. Церковні люди. 2. Ігумени. 3. Чернеці. 4. Попи. 5. Попаді. 6. Дяки. 7. Особи, які шукали церковного захисту (старці, каліки, сліпі, криві, прочани).

Доба князя Володимира була практично періодом завершення утворення держави – Київської Русі. Дослідник М. Ю. Брайчевський, який вивчав цю проблему, вважав, що було декілька етапів проникнення християнства в Київську Русь, а князь Володимир Святославович 988 року остаточно вирішив це питання.

Хрещення Київської Русі стало, безперечно, вагомою загально-цивілізаційною подією. Цим актом Русь остаточно визначила своє входження в загальноєвропейський історично-культурний та політико-правовий простір. Розширювалися її економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами. На Русі поширювалася писемність, література, мистецтво, архітектура, зачатки права, виникли школи. Нова релігія здійснила цементуючу дію на процес формування давньоруської народності, сприяла державному єднанню всіх руських земель. У галузі соціально-економічного розвитку Давньої Русі християнська ідеологічна та політико-правова система стала явищем прогресивним настільки, наскільки був прогресивним на даному етапі феодальний спосіб виробництва.

Староруська держава не формувалась на незайманому ґрунті. Вона увібрала досвід усіх тих слов'янських та неслов'янських державних і напівдержавних організацій, які в минулому існували на цій території. Багатоетнічний характер цієї в своїй основі слов'янської держави сприяв засвоєнню історичної спадщини Візантійської та Римської імперій. Історіографічне окреслення «Імперія Рюриковичів» зустрічаємо в Іларіона, який згадує «старого Ігоря» та «Славного Святослава» – перших творців цієї держави у своєму творі «Слово про закон і благодать». У трактуванні Іларіона нова християнська держава Русь займала своє гідне місце серед інших державних утворень того часу.

Церква і держава на Русі не знали протистояння. Логіка говорить про перевагу політичного та правового чинника – княжої влади – над церковною організацією. Церква на Русі не відразу стала самостійною політичною силою. Церква була суттєвим елементом державної структури. Руський клір завжди почувався відповідальним за долю держави, оцінюючі діяння князів. У 1073 р. Феодосій Печерський, ігумен Києво-Печерського монастиря, звинувачував Святослава в тому, що «неправедно сотворима і не по закону сідеша на столі том, і яко отца і брата старійшого почневама Ізяслава христолюбця».

Виступи на захист моральних принципів, обов'язкових князеві, ставали для проповідників нагодою формувати у слухачів християнський світогляд. Церква зміцнювала авторитет державної влади та виправдовувала розширення володінь Київської держави. Князь брав духовних осіб на державну службу, призначав ієрархів, залучав клір до управління державою. Всі ці риси були притаманні Руській церкві вже за часів Володимира.

4. УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ. ПРАВОВІ НАСТАНОВИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО ТА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА.

Третій, заключний, етап розбудови Київської Русі, пов'язують з князем ***Ярославом Мудрим*** (близько 978–1054).

Смерть князя Володимира спричинила братовбивчу війну між Рюриковичами. 12 синів, які перед смертю батька давали клятву, що будуть слухати старшого брата, розпочали війну за Київський престол. Старший син Святополк за підтримки поляків напав на своїх молодших братів Святослава, Бориса, Гліба та повбивав їх (літописці за це Святополка прозвали «окаянним»). Бориса і Гліба – молодших, популярних в народі, православна церква приєднала до святих. Лише в період 1034–1036 років князю ***Ярославу Володимировичу*** вдалося навести лад в державі і «сісти на Київський престол» та стати єдиним правителем Київської Русі. Тривале князювання (1019–1054 рр.), прийнято вважати апогеєм могутності Київської Русі. Як і його батько Володимир, Ярослав продовжував: 1. Розширювати кордони своїх величезних володінь.

2. Київська Русь Ярослава була від Балтійського моря до Чорного, від річки Оки до Карпат. 3. Інтенсивно будуються собори і церкви по всій державі та монастирі. 4. Києво-Печерський монастир стає осередком культури в державі. 5. При церквах створюються школи, бібліотеки. 6. Будується головний храм «Софія Київська» – гордість Київської Русі. 7. Саме головне: перед своєю смертю, пам'ятаючи, що було після Володимира, Ярослав Мудрий створив «заповіт» для своїх 5 синів. Щоб не було братовбивчої війни, жити дружно, шанувати старшого брата, який посяде місце батька. Сини клялись, що так і буде. Але прагнення братів – князів до зміцнення своєї влади, бути незалежними і саме головне – першими та «сидіти на Київському престолі», прискорило розпад Київської держави.

«Руська правда» Ярослава Мудрого – відомий нам кодифікований збірник юридичних норм українського народу (1015–1016 рр.). З цього видно, як високо цінувалася людська честь, осуджувались злодії та вбивці. Наші предки шанували старших і були милосердними – не запровадили смертної кари на Русі. За всякий злочин існував штраф, і можна було відкупитися грішми. Найважчою карою було вигнання з рідної землі – за крадіжку коней і за підпал. Князь Ярослав збирав бібліотеки, де знаходилися правові та політичні документи і намагався поширювати освіту на Русі.

Перший юридичний кодекс «Руська правда» складається із двох частин: І частина – Правда Ярослава (близько 1016 рр.), яка, поміж іншого, включала і правові настанови дохристиянських часів; ІІ частина – Правда Ярославовичів, складена синами князя Ярослава у Вишгороді (1072 р.), або Коротка і Поширена Правда.

Правда Ярослава складається із трьох частин: І частина – Статті про вбивство. ІІ частина – Статті про поранення і образу. ІІІ частина – Статті про порушення прав власності. Оригінал її не зберігся, а норми відтворені за пізнішими списками. В цьому кодексі відсутні деякі норми права. Ця «Правда» є неповним джерелом українського права початку XI століття. Наприклад, відсутні норми про правове становище челяді, норми спадкового права. «Правда» говорить про право власності, але не говорить про власність на землю і про правове становище залежного населення. Це пояснюється тим, що право, його норми і форми відставали від еволюції соціально-економічного життя.

«Правда Ярославовичів» виникає за умов уже розвитку феодальних відносин, загострення класової боротьби і це відповідь на повстання

населення 60–70 рр. XI ст. В подальшому українські пам'ятки права доби Київської Русі вплинули на подальший розвиток українського права. «Руська правда» в Київській Русі ділила судочинство на два відомства: 1. Світське. 2. Церковне. Найнижчою судовою інстанцією були громадські суди, які складалися із сільських старшин і розглядали незначні справи. Складніші справи розглядалися за участю представників декількох сіл. На рішення громадських судів можна було скаржитися до княжих судів, де засідали самі князі, або посадники чи тіуни.

У процесі брали участь: «ябедник» – щось на зразок офіційного обвинувача. «Метальник» – писар. «Істці» – слідчі. Могли бути присутні «Старці» (які мали дорадчий голос). Холопів судив сам феодал – землевласник. Рішення суду феодала було остаточним і не оскаржувалось. Церковні суди – це суд митрополита і владики. Їх юрисдикція поширювалася на духовенство і церковних людей.

«Руська правда» вперше офіційно захищала становище: 1. Жінки. 2. Дружини. 3. Матері. Після смерті чоловіка дружина зберігала своє майно і ставала главою сім'ї. Батько мав право ділити майно тільки серед синів. Боярин – ще і серед дочок. «Право» захищало матір, коли діти не хотіли їй коритися: «Дітям волі не давати». За вбивство жінки було таке ж покарання як і за вбивство чоловіка. «Злочин» – це образа суспільства. Це поняття ділили на такі види: 1. Злочин проти князя. 2. Злочин проти держави. 3. Злочин проти особи. 4. Майновий злочин. Покарання за «Руською Правдою» досить м'які. Відсутня смертна кара. Вбивство каралося тільки штрафом – частина князю, частина родичам вбитого. «Злодія» можна було стратити на смерть тільки коли його схоплять вночі на місці злочину, або коли він починав чинити опір. Якщо його схопити і зв'язати, а потім вбити, то штраф тим, хто його затримував. За вбивство заможного штраф удвічі більший ніж за простого чоловіка.

Існувала специфічна міра покарання: «поток і пограбування». Це був найтяжчий вид покарання, а саме за підпали, конокрадство, розбій. Злочинця разом із сім'єю виганяли з громади, а хата і майно знищувалося, люди причетні до цього, втрачали всі права і їх намагалися не приймати в інші громади.

Термін «гнати слід» полягав у розшуку злочинця по свіжому сліду. Там, де закінчувався слід, і був злодій. Якщо його не знаходили, то та громада, де «закінчувався слід» – село, якась територія, місцевість, повинна була знайти злодія. А коли злодія не знаходили, то їм треба було відшкодувати вкрадене. Злодія знаходили практично завжди.

«Злодій» якого обвинувачували міг заявити про «наклеп». Для цього потрібно було знайти обвинуваченого та виставити «сімох послухів» – свідків своєї порядності. Іноземець мав право виставити «двох послухів». Хто не міг знайти «послухів», той ішов на «суд Божий». У справах крадіжки до двох гривень, злодій міг очиститися від підозри у вчиненні злочину «присягою». До шести гривень тільки «випробуванням водою», коли підозрюваного кидали у воду. Особливість випробування полягала у тому, що випробуваний визнавався «невинним», якщо він тонув. Коли річки не було поряд застосовували «випробовування розпеченим залізом». Якщо не залишилося слідів від опіків, то людина «невинна».

Динаміка історичного та політико-правового розвитку давньо-київської доби викликала стрімке зростання внутрішніх спонукань людської діяльності, індивідуальної самосвідомості. Це яскраво відбивають пам'ятки цього періоду – «Повчання» Мономаха, «Ізборник» Святослава, «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Києво-Печерський патерик» Феодосія Печерського, твори Кирила Турівського, Климента Смолянича, де утверджується активність людського розуму, відчувається пафос «книжного панування», етичність, інтелектуальність.

Християнська течія значно посилила ці мотиви. Саме християнство з його концепцією «внутрішньої людини», самопізнання, самовдосконалення, з утвердженням свободи призвело до визнання київськими політико-правовими мислителями «самовільного» вчення, що передбачало високу активність людини з питань соціального, політичного і культурного життя.

Особливо важливі пам'ятки періоду Київської Русі, які дають змогу нам зрозуміти політико-правову діяльність влади та розвиток концепцій того часу: «Слово про закон і благодать» XI ст. київського митрополита Іларіона, «Повість временних літ» XII ст. літописця Нестора, «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Повчання дітям» XII ст. Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім» XII ст.

Володимир Мономах (1113–1125 рр.). У 1113 році під час великого повстання в Києві князь приймає новий юридичний збірник «Статут Володимира Мономаха». Мета була одна – зміцнити свою князівську позицію і феодалів, а також задовольнити вимоги «закупів» і «смердів». Крім того, цей юридичний документ: 1. Обмежував лихварські (рези) відсотки. 2. Застосовувалося право регулювати «сімейне право». 3. Людина отримувала право на «спадковість». 4. Вводилось право

на «опікунські права». 5. Був створений великий розділ, присвячений кримінальному та процесуальному праву.

Великою пам'яткою та джерелом права доби Київської Русі було «Повчання дітям» теж Володимира Мономаха, де він виступив: 1. Проти зловживання владою урядовців. 2. Проти зловживання судовою владою. 3. Наказав своїм синам стежити, щоб невинних не звинувачували. 4. Мономах особисто виступив проти введення смертної кари. 5. Документ вважався вершиною права та гуманності Київської Русі. 6. Це було «нове українське право» – договір князя з народом.

Свого часу з великим тактом митрополит Никифор повчав Володимира Мономаха, як поєднувати справедливе володарювання з турботою про спасіння своєї душі. Потім князь впроваджував такі ідеї. Про авторитет релігії та кліру в державі у «Повчанні» Володимира Мономаха дітям читаємо: «Більше над усе майте страх Божий. Не лінуйтеся, не покладайтеся на бояр і воєвод, а самі доглядайте за всім. Шануйте старого чоловіка як батька, а молодого як брата. Будьте справедливими суддями, присяги не ламайте. Гостей і послів вітайте, як не дарунками, то напоями, бо вони по чужих землях несуть добру і злу славу. Не забувайте того, що знаєте, а чого не знаєте, того научайтесь».

Таким чином, політико-правова думка Київської Русі розвивалася під впливом політичних ідей Візантії, ортодоксального християнства та політичної спадщини слов'янських і неслов'янських державних утворень і напівдержавних організацій. У системі влади князя вагома роль належала судовій діяльності, а також регуляції правових відносин між громадянами. Найвищою судовою інстанцією в країні був князь. Безумовно, він, як і вся тодішня адміністрація та правова система, відстоював класові інтереси феодалів. Але в свідомості народу ще довго зберігалася повага до родоплемінної старшини. Тому князя і його суд сприймали як найвищий і справедливий суд.

Згідно з церковно-державною та політико-правовою доктриною князь був утіленням божої справедливості на землі. З наростанням класових суперечностей у суспільстві ідеал справедливого суду втілювався в шануванні князівської влади, яка розв'язувала ці суперечності. Поступово судова діяльність на місцях переходила до рук васалів, адміністрації князя й стала державною функцією. Тому склалася необхідність судової реформи, котра була проведена Володимиром. У результаті здійснено розмежування сфери юрисдикції між князем,

церквою та васалами. За князем залишався розгляд найважливіших кримінальних справ. Князівський суд поступово став регулятором відносин між феодалами.

У Київській Русі не вдалося ввести смертну кару. Видану постанову через кілька років довелося скасувати. Русь, аж до самої монгольської навали, чи не єдина середньовічна держава, не знала юридично санкціонованого вбивства як методу запобігання злочинам або покарання за них.

У системі політичних поглядів руської феодальної держави формування владних відносин належало представницьким установам, що мали глибокі демократичні традиції. На той час існували відповідні структури: князівська рада, боярська рада, князівські з'їзди, собори. Серед них найвпливовішою була князівська рада, становлення якої було результатом компромісу міцної державної структури з відживаючими, ще з періоду воєнної демократії, установами. Структурою, що справляла помітний вплив на функціонування князівської влади, відносини між князем і «людьми», широкими масами селян і міським населенням, залишалося віче. Воно прийшло із сивої давнини родоплемінного суспільства.

Здійснюючи своє особисте право, народ, що сходився на віче, брав безпосередню участь в обговоренні й вирішенні важливих для держави питань. Компетенція віча надзвичайно широка. Кожний учасник віча нічим не був обмежений у своїх міркуваннях і висловлюваннях. Без народного бажання віче ніколи не могло відбутися, коли б навіть скликав його князь. Цей верховний орган влади міст і земель вирішував такі питання: 1. Війни та миру. 2. Фінансів. 3. Обговорював закони. 4. Мав право «закликати князів». 5. Ставити князів на володіння. 6. Виганяти князів, які не влаштовували громаду.

Усі ці ситуації регулювалися не лише бажанням народного зібрання, а й правилами, законами, що діяли як у містах, так і в сільській місцевості, відкриваючи широкі можливості для самоврядування. Отже, незважаючи на авторитет і громадську вагу князя, існування віча в добу Київської Русі обмежувало князівську владу.

Утвердження в середині XII ст., княжої, боярської та церковної власності спричинило такі явища: 1) оформлення складної та взаємопов'язаної системи сюзеренітету-васалітету, зближення публічної влади з земельними власниками; 2) посилення не лише економічної, а й особистої залежності селян-общинників, що досягалося різними шляхами (часом – і прямого насильства).

Церква брала участь у виконанні державних функцій шляхом ідеологічного примусу й виправдання соціальної політики держави. У сфері її впливу перебували сімейно-шлюбні відносини, а також правотворчі функції держави, оскільки вона боролася за визнання божественності князівського законодавства. Церква освячувала карально-владні дії держави, поряд із цим у відносинах між церквою і державою, особливо в XII ст. , спостерігаємо претензію духівництва на керівну роль стосовно світської політичної влади, що ставило його в опозицію до великокнязівського престолу. Ця тенденція посилюється в умовах князівських міжусобиць і феодальної роздрібненості.

Отже, український народ і його предки з найдавніших часів були автохтонами на території сучасної України. Тут у ході розвитку складних суспільних процесів відбулися великі прогресивні зрушення у формуванні політико-правових та владних структур. В умовах існування могутньої ранньофеодальної держави – Київської Русі, яка займала гідне місце серед цивілізованих європейських країн, політичні та правові ідеї виступали важливим фактором державотворення, регуляції суспільно-політичних та правових відносин.

ТЕМА XV. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА XVI–ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

План

1. Гуманістичні погляди на державність доби Ренесансу в Україні. (Ю. Дрогобич, С. Оріховський, В. Острозький, М. Смотрицький).

2. Політико-правові ідеї реформації і контрреформації на українських землях. (І. Вишенський, К. Транквіліон-Старовецький, Л. Зізаній, С. Зізаній, Я. Длугош. І. Борецький, Ф. Христофор, П. Скарга).

3. Роль Києво-Могилянської академії в державотворенні і праві. (П. Могила, Ф. Прокопович, С. Яворський).

1. ГУМАНІСТИЧНІ ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВНІСТЬ ДОБИ РЕНЕСАНСУ В УКРАЇНІ (Ю. ДРОГОБИЧ, С. ОРІХОВСЬКИЙ, В. ОСТРОЗЬКИЙ, М. СМОТРИЦЬКИЙ)

Склалося так, що з середини XVI ст. Україна втратила свою державність, усі землі України були захоплені сусідніми державами. Після Люблінської унії 1569 р. між Польщею і Литвою переважна частина українських земель опинилася під польсько-шляхетським пануванням. Закарпатська Україна належала Угорщині, Буковина – Румунії,

Чернігівщина перебувала у складі Московського царства. Кожна з цих держав перетворювала захоплені землі на свої провінції. В рамках цього процесу, відповідні держави насаджували: свій спосіб господарювання, свою культуру, свою мову, свою віру.

Уже з тих часів політико-правова ідея українського народу була спрямована на возз'єднання своїх земель, на відновлення державності. Це була головна суспільно-політична, економічна, правова думка України. Але ця боротьба була неоднорідною, проводилась різними політичними колами, виражала інтереси різних верств українського населення. Однак у кінцевому підсумку вона зводилась до одного – єднання народу в єдину державу.

На тодішніх землях України панував феодально-кріпосницький лад. Аграрна реформа 1557 р. закріпила селян за наділами, повністю позбавивши їх права на придбання землі. Юридично феодально-кріпосницьке право було затверджене Литовським статусом 1529 р, постановою сейму Речі Посполитої 1573 р., III Литовським статутом 1588 р.

У XVI ст. відбувся процес відокремлення ремесла від сільського господарства у феодальних маєтках, а також у містах, де особливо зростала кількість ремісників. Товарний обмін сприяв розширенню і зміцненню економічних зв'язків між українськими землями та іншими державами. Соціально-економічний процес в Україні зумовив подальший розвиток культури та прогресивні зрушення в ідеології, сприяв розвиткові політико-правової думки, зокрема поширенню ідей гуманізму. Розпочалося відродження національної самосвідомості народу.

Тривалий час на Україні не було ні вищих навчальних закладів, ні гуманістичних наукових, правових, політичних, культурних центрів. Бракувало освічених людей і вчених. Епоха західноєвропейського Відродження, яка у центр свого суспільного вчення поставила людину з її талантами і здібностями, давала змогу здібній українській молоді, незважаючи на соціальне положення і віросповідання, здобувати освіту у вищих навчальних закладах європейських країн.

Перед українським народом у той час постало історичне завдання: самозбереження за умов чужоземної експансії. Але щоб його розв'язати, треба було пройти шлях від захисту національної ментальності та історичного способу життя, через зростання освіченості і пробудження національної свідомості до здобуття власної державності. Розвиток української державності, вироблення політико-правових ідей нерозривно пов'язані з національно-культурним відродженням.

В історії нашої країни цей період означується оформленням і зміцненням такої важливої суспільної сили, якою є національна ідея. Д. Донцов, відомий український учений кінця XIX – першої половини XX ст. , писав, що без такої ідеї ми всі лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме з роздвоєною душею, неспроможним витворити спільної волі, народом без пафосу, сателітом сильніших, партією, верствою, навіть у себе вдома невільником не лише політичним, а й духовним і соціальним. Формування української нації було загальноісторичним, об'єктивним явищем. І національна ідея відіграла в цьому процесі надзвичайно важливу роль.

Актуальні політико-правові думки, що відповідали новим суспільним потребам українського народу, розвивали видатні українські філософи, богослови, політики, правники. Вони впроваджували гуманістичні ідеї в українському суспільстві.

Так, ***Юрій Дрогобич*** (1450–1494) навчався у Краківському і Болонському університетах, на той час найбільших гуманістичних центрах Європи. Він одержав ступінь доктора філософії та медицини у Болонському університеті. Пізніше там викладав математику і астрономію. У 1481–1482 рр. – ректор університету у Болоньї. Його основні політико-правові погляди: 1. Приносити користь власному народові. 2. Полегшити його національне і соціальне буття. 3. Поширювати серед народу України етичні, соціально-політичні, культурно-просвітницькі та політико-правові знання. 4. З позицій теорії «природного права» та «суспільного договору» розглядав питання держави, релігії, власності, людського суспільства.

Найяскравішою постаттю в українській політико-правовій думці і гуманізмі був ***Станіслав Оріховський-Роксолан*** (1513–1566). Народився в селі Оріховці, Перемишлянської округи. Навчався у Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському університетах. Вдосконалював свої знання у Венеції, Римі, Лейпцигу. На це у нього пішло 17 років. Перед ним були великі перспективи працювати на Заході. Але він повернувся на батьківщину, де брав активну участь в гуманістичному русі та розробці політико-правових вчень. Його називають найвизначнішою постаттю східнослов'янського Відродження. Сучасники про Оріховського говорили, що його ім'я відоме в Італії, Іспанії, Франції, Німеччині. Там чути схвальні відгуки про його твори, які становлять гордість і захист Вітчизни.

Держава, на думку Оріховського, це рівні між собою король, рада і народ. Людина як духовно-тілесна істота втілює в собі єднання двох

світів – матеріального і духовного, тіла й душі. У суспільстві народ є тілом, рада – душею, а король – розумом. Суспільство пов'язане правом і привілеями, а його елементи взаємопереплетені й відокремлено існувати не можуть: тіло без душі мертве, душа без розуму недієздатна, розум без душі бездиханний, тіло без розуму – порожнеча, душа без тіла спустошена, розум без тіла знедолений. Стабільна й вільна держава можлива лише за дотримання права, шляхетство має бути наділене привілеями, а монарх, як верхівка піраміди влади, повинен спрямовувати діяльність законодавчої та судової її гілок. Незадовго до смерті С. Оріховський висловив думку, щоб на верхівці була духовна влада (апостольська церква), підпорядкувавши монарха, священнослужителів, привілейоване шляхетство і підлеглий йому простолюд.

Принципово важливою умовою існування і розвитку держави Оріховський вважав виховання у громадян любові до батьківщини, патріотизму, як найвищої доброчесності. Важливу роль він відводив освіті народу. Оріховський писав, що ніхто не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися. Людина, яка буде управляти таким народом в особі короля, повинна бути «філософом на троні»: мудрою, справедливою, поважати закони, мужньою і ласкавою.

Одна з його основних робіт «Про природне право», де він розглядав такі питання: 1. Про державу та її основи. 2. Про закони і право. 3. Форми та методи управління державою. 4. Суверенітет держави. 5. Форми влади та її межі та інше. За період його політичної та правової діяльності з відродження української державності він отримав високі оцінки сучасників. В Європі С. Оріховського називали «українським Демосфеном», «сучасним Цицероном». Вчителем у нього був великий реформатор Мартін Лютер (Оріховський, коли навчався у Віттенберзькому університеті 1529 р. жив у його будинку).

С. Оріховський відстоював інтереси прихильників «монархічної шляхетської республіки». В середні віки, в епоху феодальної роздробленості і панування релігійного світогляду існував конфесійний патріотизм, патріотизм окремого міста. І лише за доби Відродження, в період формування буржуазних відносин і зумовленого ними виникнення націй, з'являються патріотизм народу, нації, держави. Це питання особливо гостро ставив Оріховський у своїх політико-правових теоріях. У листі до Італії, а саме до кардинала, він з великою любов'ю розповідав про

свою вітчизну і народ. Оріховський особливо тяжко переживав відсталість свого народу від європейських народів. У тому ж листі пояснював, що народу України доводиться тривалий час боронитися від нападів іноземних загарбників. Оріховський завжди залишався зі своїм народом, навіть відсталим. Звертаючись до польського короля, Оріховський вважав за потрібне наголосити: «Я українець, пишаюся цим і про це говорю прямо!».

Значні кроки у розвитку просвітницького руху та політико-правових вчень в Україні зробила відома Острозька школа. Заснував цю школу у 1576 р. князь ***Василь-Костянтин Острозький*** (1526–1608) при фінансовій допомозі племінниці-княжни Гальшки. У питаннях віри князь – складна і суперечлива людина. Спочатку він виступав і боровся за православ'я, але був не проти унії. Пізніше йому стали близькі ідеї Реформації та протестантизму. В кінці кінців увесь клан Острозьких повністю перейшов у католицьку віру.

Будучи дуже заможною людиною (його багатства переважали навіть королівські), Острозький керувався принципом: «моє царство, моя релігія». Його заслуги перед Україною незаперечні. Князь Острозький неодноразово особисто подавав до польського короля і польського сенату прохання (супліки) про надання українцям прав і свобод.

Князь Острозький об'єднав навколо заснованої ним школи багатьох учених, письменників, педагогів. Першим її ректором був відомий український письменник і педагог Герасим Смотрицький. Острозька школа нічим не поступалася кращим західноєвропейським навчальним закладам, а в деяких випадках стояла значно вище. Викладачі школи мали змогу вільно викладати свої думки та погляди. Острозька школа була проникнута духом доби Відродження. Вона виховувала високоосвічених, всебічно розвинених людей, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної політико-правової думки. Серед вихователів цієї школи були: відомий мовознавець, письменник, публіцист і політик, доктор медицини Мелетій Смотрицький; письменник, перекладач, поет, перший ректор Київської братської школи Іван Борецький; полководець, талановитий державний діяч, гетьман Війська Запорозького Петро Канашевич-Сагайдачний та ін.

Максим Герасимович Смотрицький, чернече ім'я Мелетій (близько 1575–1633), народився у містечку Смотрич, тепер Хмельницька область. Разом з братом Стефаном закінчив Острозьку академію. Потім навчався в університетах Лейпцига, Нюрнберга, Віттенберга. Він знав

особисто Борецького і Могилу. Останні роки життя відвідав святі місця Близького Сходу і в 1627 р. приймає унію та стає настоятелем Дермансько-Троїцького монастиря.

Мелетій Смотрицький творець «Граматики слов'янської». До середини XVIII ст. це був єдиний підручник з граматики в школах України, Білорусі та Росії. Його перевели навіть на латину. Мелетій критикував польську владу і особисто короля, закликав людей не забувати своєї історії. Закликав український народ до свободи. В одній із головних своїх робіт «Верифікація прав народу руського» захищає права, звичаї, віру, обряди та культуру українського народу.

У другій половині XVI ст. Острозька школа переростає в Академію. В 1581 р. в Академії завершується велика робота з підготовки і видання Острозької Біблії. Це була найперша повна друкована Біблія не тільки у східних слов'ян, але серед усього слов'янського світу. Тільки через 80 років, у 1663 р. Москва надрукувала свою Біблію (передрукувавши Острозьку). Острозька Академія дала великий поштовх розвиткові політико-правових вчень в Україні, зародженню церковних братств, які боролися за віру, справедливість, відродження своєї держави.

2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ РЕФОРМАЦІЇ І КОНТРРЕФОРМАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (І. ВИШЕНСЬКИЙ, К. ТРАНКВІЛІОН-СТАРОВЕЦЬКИЙ, Л. ЗІЗАНІЙ, С. ЗІЗАНІЙ, Я. ДЛУГОШ. І. БОРЕЦЬКИЙ, Ф. ХРИСТОФОР, П. СКАРГА)

Політико-правову концепцію колективної соборності держави, ідеї рівності всіх людей перед Богом, висунув визначний український письменник-полеміст ***Іван Вишенський*** (1550–1620). Народився в місті Судова Вишня біля Перемишля. Закінчив Перемишлянську єпископальну школу. Працював в Острозі, Луцьку прийняв чернецтво у Дубнівському монастирі. Жив і провів останні роки життя на Афоні. Займався містикою, а завершив свій шлях – як великий церковний діяч. Але для України він є значним політичним та правовим діячем. Написав низку робіт, де на пер-

ше місце поставив: 1. Ідею соборності України. 2. Захищав православ'я. 3. Намагався за свій кошт більше молоді з України відправити в Європу для отримання гарної освіти з умовою повернутися в Україну. 4. На перше місце ставив віру в Бога. 5. Був прихильником повного аскетизму. Виступав проти розкоші. 6. Головний лозунг Івана Вишенського, що людина повинна добиватися всього за допомогою «розумного діяння» та «вольових зусиль». 7. Закликав кожну людину знати молитви та заповіді.

Принцип соборності як вияв демократизму він відстоював також у відносинах між церквами. У цьому ж контексті І. Вишенський заперечував не тільки абсолютизм духовної влади Папи Римського, а й абсолютизм світської влади – королів і царів, вважав, що будь-який володар отримує владу від Бога і не може користуватися нею на свій розсуд. Суспільно-політичні та правові погляди І. Вишенського були пройняті реформаційними ідеями, глибоким демократизмом, палкою любов'ю до трудового народу.

Транквіліон-Старовецький Кирило (р. н. н. – 1646) релігійний діяч, філософ, політик, поет, богослов, письменник, проповідник, видавець. Мав гарну освіту, володів польською, грецькою, латинською, старослов'янською мовами. Займав посади ігумена, архімандрита уніатського Єлецького монастиря, заснував друкарню. Помер у Чернігові.

Старовецького називають представником українського ренесансного гуманізму. Підтримував ідеї західноєвропейського Відродження і Реформації. Бога називав «премудрим художником і архітектором світу». Розробив свою концепцію створення світу Богом, яка нараховує чотири світи: 1. Світ духовності (небесна ієрархія). 2. Макрокосм – світ видимих тілесних речей. 3. Мікрокосм – (людина). 4. Світ злих людей (грішники, зло). Доводив, що всі люди вірні і рівні перед Богом. Виступав та підтримував розвиток політико-правових наук світського характеру.

Зизаній-Тустановський Лаврентій Іванович народився в 60-х рр. XVI ст. – помер після 1634 р. в місті Потеличі на Галичині. Закінчив Львівську та Острозьку братські школи. Релігійний та політико-правовий діяч, був особистим вихователем дітей князя Острозького. Після смерті князя, дружина князя його звільнила, так як вона була єзуїткою. Головна робота Зизанія «Катехізис», де викладені основні засади православного вчення. В Москві цю книгу визнали єретичною. За наказом патріарха Філарета книгу спалили.

Зизаній Стефан Іванович, чернече ім'я Сільвестр народився (бл. 1550 р. – помер восени 1600 р.). Релігійний і політико-правовий діяч. Проводив антикатолицьку проповідницьку діяльність. Намагався провести реформу церкви, витупав на захист українського народу, був

проти гноблення українців польською владою. Папу Римського називав «антихристом». Підтримував ідеї Реформації.

Ян Длугош народився в Кракові (1415–1480), польський історик, дипломат, католицький діяч. Написав дуже багато наукових праць, але головна, яка зробила його дуже відомим – це «Історія Польщі в 12 томах». За своє життя мав багато зустрічей з Папою Римським. Все життя, до самої смерті, вів збірник «Хроніка Длугоша». Тут зібрані всі церковні та світські документи того часу (польські, чеські, угорські, українські, московські). Свою освіту отримав в Краківському університеті. Успіхи Длугоша в церковній та світській діяльності викликали заздрість та незадоволення короля Польщі Владислава III. Після цього у Длугоша починаються великі проблеми і він переходить в опозицію до влади.

Після написання роботи «Історія Польщі в 12 томах» Длугош став дуже великим авторитетом у суспільстві. Король був вимушений проявити повагу і милість. Але в 1461 році знову королівська опала і ще більше – немилість. Склалася така ситуація, що Длугошу прийшлося тікати, а його майно за наказом короля знищили. В 1464 р. король пробачає всі справи Длугошу, тому що на цей час він уже дуже досвідчений і відомий в Європі дипломат. У короля великі проблеми з ворогами Польщі і треба вести дипломатичні перемовини і домовлятись. Це може зробити тільки Длугош.

В знак примирення в 1467 р. король довіряє Длугошу виховувати своїх синів. На цій посаді він в 1480 р. помирає. Але до цього в 1479 р. Папа Римський своєю «буллою» призначає Длугоша Львівським архієпископом, чим він цікавий нам. В «Історії Польщі» дуже багато уваги було приділено історії та політиці Київської Русі, але ця історія трактується в інтересах Польщі.

Борецький Іван Матвійович, чернече ім'я ***Йов*** (р.н. н. – 1631), релігійний, політичний та правовий діяч. Народився в с. Бірча на Львівщині. Закінчив Львівську та Острозьку братські школи. Священик Воскресенської церкви в Києві, ректор Львівської братської школи. З жовтня 1620 р. і до кінця життя – митрополит Київський і Галицький. Помер у Києві. Його головні роботи «Протестації» та «Юстифікація», в яких захищав право, права, звичаї, віру українського народу від Речі Посполитої. Бореться за створення шкіл та освіту в Україні, викриває колонізаційну політику держав, які захоплювали українські землі.

Важливим джерелом освіти для молодих представників України за часів Середньовіччя були європейські навчальні заклади, зокрема, університети Італії, Франції, Німеччини, Чехії, Польщі. Популярними серед

молоді в ті роки були Паризький (Сорбона), Кембриджський, Болонський, Гейдельберзький, Лейпцизький, Кенінгзберзький, Страсбурзький, Краківський університети. З кінця XIV до початку XVIII ст. тільки в одному Падуанському університеті (Італія) одержали наукові ступені або вчилися більше 600 юнаків з України. Вони поверталися на рідну землю, де впроваджували ті знання, які отримали на заході, а також ті ідеї, політико-правові концепції, які існували в суспільствах розвинутих країн. Це давало змогу відроджувати ідею української державності, політичну свідомість народу.

Арабський мандрівник, архідиякон Павло Алепський, який у середині XVII ст. перебував в Україні, повідомляв, що на тій землі існує багато прекрасного, що викликало здивування у нього. Більшість людей, навіть жінок і дочок, уміли читати й знали порядок церковних служб і церковні співи. Ченці монастирів Києва не тільки уміли читати, але були обізнані з філософією, логікою, історією, правом, писали твори.

Полеміка здебільшого торкалася питань релігійного життя, реформи церкви. Але в контексті цих проблем порушувались політичні і правові питання. В політичній боротьбі прославився ***Філалет Христофор*** (кінець XVI – поч. XVII ст.) – український письменник – полеміст. Справжнє ім'я Мартин Броневський, рік народження, як пишуть після 7.12.1650 р., а коли помер – невідомо. Але відомо, що він був ще і релігійним діячем. Захищав православ'я від католицизму, виступав за Реформацію в Україні. Христофор Філалет підтримував та розробив свою договірну теорію походження держави і особливо наполягав на ідеї, що всі в державі повинні дотримуватися законів.

У праці «Апокрисис» він вів полеміку з Петром Скаргою. Відстоював ідею демократизації церкви, право світських людей на участь у церковних справах, вибори духовної влади.

Христофор Філалет, виходячи з договірної теорії походження держави, був переконаний, що королі і піддані повинні суворо дотримуватися закону, бо свавілля з обох боків підриває державу. Він заперечував абсолютизм як монарха, так і Папи Римського.

Петро Скарга (1536–1612) – монах єзуїт, політичний діяч Польщі. Критикував православну церкву, втручання світської влади в церковні справи. Підтримував жорсткий централізм у церковному житті. Єдиний порятунок для православних П. Скарга вбачав в унії церков, яка передбачала виконання трьох умов. Ці політико-правові та релігійні ідеї він висловив у книзі «Про єдність церкви Божої». Умови такі: 1. Визнання влади папи православними. 2. Єдність віри. 3. Послух перед папою.

Справжнє ім'я Петра Скарги – ***Петро Повенський***. З 1552 по 1555 р. навчався у Краківській академії, потім у Відні, Римі, в 1564 р. втупив в орден єзуїтів. За дорученням Папи Римського з 1571 р. займався створенням єзуїтських колегій в Польщі, а з 1588 року стає придворним проповідником короля Сигізмунда III. Працював не тільки на території Польщі, а й на українських землях – в Рогатині, Львові і т.д. Написав багато наукових праць, одна з головних «Про єдність церкви Божої». В цій роботі виступив за союз католицької та православної віри. Піддає критиці польську владу за знищення православ'я в Україні, особливо гостро критикує Москву, яка скидає митрополитів, а царі церкву перетворили в «слухняного раба». Скарга назвав три причини, що заважають українцям навести лад у православній церкві: I. Шлюб духовенства. II. Слов'янська мова. III. Вплив світської влади на церковні справи. Це все впливає на рівень християнської науки. П. Скарга намагався утворити унію церков.

У Римі у 1595 році відбулася таємна зустріч частини православного духовенства з Папою Клементом VIII про з'єднання східної церкви з римською. В жовтні 1596 р. це рішення офіційно затвердили в Бресті (Брестська унія) і на знак цієї події була вилита навіть спеціальна медаль. До цих подій мав відношення П. Скарга. 24 роки служив при дворі польських королів і на всі посади поставив своїх – єзуїтів.

3. РОЛЬ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ДЕРЖАВОТВОРЕННІ І ПРАВІ (П. МОГИЛА, Ф. ПРОКОПОВИЧ, С. ЯВОРСЬКИЙ)

Зростання освіченості українського народу стало важливою передумовою створення й функціонування Києво-Могилянської академії. Протягом усієї своєї історії український народ не мав іншого навчального закладу, який би здійснив такий вплив на розвиток освіти, науки, культури. Навколо академії були зібрані найкращі викладачі, науковці, громадські і церковні діячі. їхня діяльність була спрямована на згуртування всіх сил для відродження національної культури та боротьби за національну незалежність.

Засновником Києво-Могилянської академії був провідний український релігійний діяч XVII ст. ***Петро Могила*** (1596 р.н.). Початкову

освіту отримав у Львівській братській школі. Потім навчався в Парижі, в університеті. Після того, як отримав освіту, повертається в Україну і робить кар'єру священика. В 1627 р., у 31-річному віці стає архімандритом Києво-Печерської лаври, а через п'ять років – митрополитом київським. У 1632 р. Могила проводить необхідні реформи у православній церкві, її культурних та навчальних закладах. Підготував до друку перший православний Катехізис. Об'єднує засновану ним у Києво-Печерській лаврі школу зі школою Київського братства. Так була створена основа Могилянської колегії, яка згодом стала одним із найважливіших навчальних закладів слов'янського світу. Коли Києво-Печерський монастир стає важливим культурним центром всієї України в 1615 р. дружина мозирського маршала Лозки, Гальшка Гулевичівна подарувала Київському братству садибу під монастир та школу. У 1615–1616 рр. була організована Київська братська школа, яка мала чотири відділи: граматичний, риторичний, філософський та мовний (вивчали грецьку, латинську, слов'яно-руську, польську). Крім засновника Петра Могили ректорами цієї школи були Йов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович. Діяльність школи була спрямована на захист українських церковних традицій. Вона отримала велику моральну та матеріальну підтримку від козацтва і гетьмана П. Сагайдачного.

У 1701 р. цей навчальний заклад отримує статус Києво-Могилянської академії. Фінансово її підтримував гетьман України Іван Мазепа. Щороку в академії навчалося 2 тис. студентів. Правила були дуже суворими. Навчалися 12 років. Кожного року з-за кордону приїздили від 200 до 300 студентів. Академія отримала ще одну назву, неофіційну – «Київські Афіни». До чотирьох відділів додасться ще три і стає сім – математика, астрономія, музика. Поступово в Академії з'являються нові предмети і вивчаються нові мови – французька, німецька, давньоєврейська та ін.

В бібліотеку академії йшли книги зі всієї Європи. «Книгозбірня» (так тоді називалася бібліотека) була визнана кращою в Європі. Свою власну бібліотеку П. Могила передав Академії.

Зі стін Академії вийшли самі видатні політичні, правові та військові діячі, а також ціла низка гетьманів України. Великий вплив Академія мала на Московське царство. Там, на той час не було такого наукового центру. Більше 100 років готували науковців і для Москви.

У 1734–1735 рр. ***Феофан Прокопович*** допоміг стати «спудеєм» (студентом) Києво-Могилянської академії М. В. Ломоносову. Ф. Прокопович у той час був її ректором. Царський уряд у Москві не міг спокійно дивитися

на розквіт культури, науки, освіти в Києві. В 1786 р., за наказом Катерини II, академію насильно переводять на російську мову викладання, а в 1811 р. російський цар Олександр I закрив її зовсім. Викладачам запропонували їхати до Московського університету, який був заснований у 1755 р. Більшість перевезли насильно, а тих, хто виступив проти, відправили до Сибіру. Підготовку і відкриття Московського університету за наказом царського уряду проводили викладачі Києво-Могилянської академії.

Гетьман Розумовський разом із старшиною звернувся до царя за дозволом заснувати новий університет у Батурині, але дістав відмову. До кінця XVIII ст. ситуація стала цілком протилежною. Провідні навчальні заклади знаходились тепер не в Україні, а в Росії. Але ідеї творців Києво-Могилянської академії вплинули на світогляд і правосвідомість багатьох.

Основні політико-правові погляди Петра Могили: 1. Протистояв католицизму, але мирним шляхом. 2. Захищав православ'я. 3. Добивався рівноправного статусу католицизму та православ'я. 4. У полеміці з ідеологами католицизму доводив, що православна церква має свою давню історію і володіє законним правом на своє існування. 5. Петро Могила вирішував питання про співвідношення церковної влади і світської. 6. Церковну владу ставив вище світської. 7. Розробив концепцію ідеального володаря (керівника): Сильний проти ворогів батьківщини, гуманний щодо підданих. 8. Володар мудрий у керуванні зовнішньою і внутрішньою політикою держави. 9. Володар сам створює закони і сам їх суворо дотримується. 10. Володар-законодавець мусить бути взірцем виконання як громадських законів, так і моральних норм. 11. Володар-цар сильний, мудрий, освічений, у ньому має бути зібрана історична пам'ять народу. 12. Боровся за піднесення самосвідомості українського народу в процесі визвольної боротьби. 13. Могила звертався до історії Київської Русі і за приклад ставив усім князя Володимира. 14. Дуже багато робив для збереження давньоруських святинь – Десятинної церкви, храму Спаса на Берестові, Софіївського собору. 15. Захищав народну культуру, звичаї, обряди. 16. Петро Могила у своїх політико-правових та релігійних концепціях дуже багато уваги приділяв майбутній українській державі. 17. Створення української держави пов'язував з національно-визвольною боротьбою українського народу.

Погляди П. Могили розвивав філософ, учений, письменник, професор і ректор Києво-Могилянської академії, сподвижник Петра I у його реформаторській діяльності ***Феофан Прокопович*** (1681–1736). Крім філософії він дуже цікавився і зосереджував свою увагу на теорії держави і права.

У трактатах «Слово про владу і честь царську», «Правда волі монаршої», «Духовний регламент» створив першу в Росії й Україні концепцію освіченого абсолютизму. Використовуючи думки Т. Гоббса і С. Пуфендорфа про природний стан, Ф. Прокопович сформулював тезу, що в додержавному стані існували як мир, любов, добро, так і війна, ненависть, зло. Для того, щоб надійно захистити природні права від зовнішніх ворогів і внутрішнього розбрату народ передає свою волю монарху. Ф. Прокопович, як і Т. Гоббс, вважав, що договір між підданими і монархом є однобічним, і тому засуджував будь-які виступи проти влади монарха. Він також обґрунтував необхідність підпорядкування духовної влади владі монарха.

Абсолютний монарх як верховний носій державної влади ставився над усіма громадянськими законами. Всі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовувались. Верховним носієм державної влади міг бути лише освічений володар – «філософ на троні».

Освіта і розвиток науки розглядалися як основа історичного процесу, сила держави і добробуту. Тільки освічена монархія може забезпечити розвиток науки, мистецтва, ремесел, мануфактур. Теорія абсолютизму тісно пов'язувалась з тогочасною соціально-політичною та правовою боротьбою за владу та майнові інтереси світської аристократії і церковної ієрархії.

У цій боротьбі Феофан Прокопович займав позиції, відмінні від письменника, філософа, церковно-політичного діяча, викладача Києво-Могилянської Академії ***Семена (Стефана) Яворського*** (1658–1722). Останній підтримував державницькі реформи Петра I щодо розвитку армії, флоту, економіки, освіти. Але С. Яворський був незадоволений церковною реформою, захищав інтереси церкви, її владу в духовному житті суспільства, виступав проти підпорядкування церковних справ світській владі. Церковні справи – компетенція церкви, світські – царської влади. Зрештою С. Яворський проводив думку про те, що церква підноситься над державою і повинна володіти не лише церковною, а й світською владою.

Своєю церковною політикою С. Яворський своєрідно виражав протест діянням Петра I. Будучи людиною прозахідного типу, Яворський виступав за автономію церкви, за її роль як головного арбітра у всіх справах моралі та суспільного життя. С. Яворський був у добрих стосунках з гетьманами І. Мазепою та П. Орликом. З останнім він тривалий час листувався і подав йому ряд ідей, які той використав при написанні своєї Конституції.

ТЕМА XVI.
ПРАВО І ПОЛІТИКА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Внесок Богдана Хмельницького в українське державотворення
2. Політико-правові ідеї України часів Руїни (Ю. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Немирич)
3. Іван Мазепа в боротьбі за українську державність.
4. Конституція Пилипа Орлика.

1. ВНЕСОК БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У другій половині XVII ст. на політичній карті Європи з'явилась українська козацька республіка з яскраво вираженими демократичними рисами політико-правового устрою та соціально-економічних відносин, її поява пов'язана з ім'ям видатного політичного і державного діяча ***Богдана Хмельницького*** (27.XII.1595 – 27.VII.1657). Він не лише поставив завдання створення незалежної держави, до складу якої мали увійти всі етнічні українські землі, а й зробив усе можливе для його вирішення.

Рік народження 1595 Б. Хмельницького вважається приблизним, а народився він в сім'ї чигиринського сотника, українського шляхтича Михайла Хмельницького, який служив у польського магната. За службу батько – Михайло отримав хутір Суботів. Про це писав Т.Г. Шевченко в своєму вірші «Стоїть в селі Суботові» (див.: Кобзар, Київ, 1972,

С. 226). Там і народився Богдан, отримав добру освіту в Київській братській школі, а потім підвищував свої знання в школі єзуїтів у Львові. Вільно володів польською, російською, латинською, турецькою, французькою, знав татарську.

Разом з батьком брав учать у польсько-турецькій війні у 1620–1621 рр., де потрапляє в полон і два роки був у Константинополі. Після повернення додому вступає до реєстрового козацтва, з польською місією служить в козацькій частині у Франції. В 1637 р. – військовий писар. З 1638 р. по 1646 р. – чигиринський сотник.

У 1646 р. Чигиринський підстароста Чаплинський захопив хутір Богдана і вбив сина. Хмельницький звертається до короля Польщі в пошуках справедливості, але марно. В грудні 1647 р. Богдан втік до Запорозької Січі, де на козацькій нараді проголошує план боротьби за визволення України. Запорожці його підтримали та обрали гетьманом.

25 січня 1648 р. розпочалась національно-визвольна війна в Україні під проводом Б. Хмельницького, завершилася 8 січня 1654 р. Розпочав він війну спочатку проти «злої шляхти», а не проти польського короля. Але поступово Б. Хмельницький розуміє, що треба вести боротьбу саме з королем. Від політико-правових ідей переходить до практичних дій. Хмельницький підіймає народ України на збройну боротьбу під такими гаслами: «За своє благочестя», «За вітчизну», «За свої колишні права і вольності», «За народ». Після битв під Жовтими водами 6 травня 1648 р., під Корсунем 16 травня 1648 р. Україна, козаки, Хмельницький майже шість років жили без панування Польщі.

За цей час відбулися такі події, як: 5–6 серпня 1649 р. – Зборівська битва, де поляки зазнали поразки, але і гетьман не отримав того, що хотів. Була підписана «Зборівська угода 1649 р.», за якою козаки мали право тримати військо 40 тис. 20 червня 1651 р. у битві під Берестечком, внаслідок зради кримського хана, козаки зазнали поразки, а татари місяць тримали Богдана у себе. 17 вересня 1651 р. Хмельницький підписує з королем Польщі невигідну «Білоцерківську угоду». Козаки мали право тримати військо – 20 тис.

У 1652 р. в урочищі Батиг, Хмельницький знову розбиває 20 тисячну польську армію. В 1653 р. польський король, щоб покарати Україну і Хмельницького, збирає велике військо і направляє в Україну. Богдан розуміє, що війни виснажили країну і звертається за допомогою до Московського царства.

У Гетьманській державі існували елементи республіканської форми правління. Гетьман обирався безпосередньо народом. Свої дії він мав погоджувати з генеральною старшиною. Найвища влада в державі поєднувала риси монархії (гетьман), аристократії (рада старшин) і демократії (генеральна рада). Найяскравішим виявом демократичних традицій залишалася виборність посадових осіб. За Б. Хмельницького влада тяжіла до монархії. За інших гетьманів – до аристократії чи станової демократії. У 1648–1649 рр. Б. Хмельницький висунув політико-правову ідею самовизначення України в межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом.

У конкретних історичних умовах середини XVII ст. Б. Хмельницький пішов на підписання Переяславської угоди 18 січня 1654 р. Починаючи з 18 січня, увесь лютий по козацькій Україні для прийняття присяги на вірність московському царю їздив посол із Москви В. Бутурлін. Присягати відмовилися частина населення Переяслава, Києва, Чорнобиля та багатьох інших міст і сіл.

Підписання Переяславської угоди стало поворотним пунктом в історії України, Росії і всієї східної Європи. Раніше ізольоване й відстале Московське царство зробило гігантський крок уперед на шляху перетворення на велику державу. А доля України стала в усьому – доброму й лихому – невід'ємно пов'язаною з долею Росії. Пізніше виникало багато всіляких конфліктів між цими державами. Вони були предметом різних теоретичних суперечок і політико-правових концепцій.

Російський архіваріус Петро Шафранов довів, що підписана Переяславська угода була сфальсифікована царськими переписувачами на догоду Москві. На думку російського історика права Василя Сергєєвича, угода являла собою персональну унію між Московією та Україною, за якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна окремо свій уряд. Інший фахівець із російського права Микола Дьяконов доводив, що погоджуючись на «особисте підкорення» цареві, українці безумовно погоджувалися на поглинання їхніх земель Московським царством. Тому ця угода була «реальною унією». Такі історики, як росіянин Венедикт Мякогін та українець Михайло Грушевський вважали, що Переяславська угода була формою васальної залежності, за якої сильніша сторона (цар) погоджувалася захищати слабшу (українців), не втручаючись в її внутрішні справи. Українці ж зобов'язувалися сплачувати цареві податки, надавати військову допомогу і т. ін. Інший український історик – В'ячеслав Липинський – пропонує своє бачення:

угода 1654 р. була не чим іншим, як лише тимчасовим військовим союзом між Москвою та Україною.

Справа ускладнюється в цій полеміці тим, що оригінальних документів немає, вони втрачені, збереглися лише неточні копії чи переклади, до того ж сфальсифіковані. У 1954 р., під час урочистих святкувань 300-річчя Переяславської угоди, Комуністична партія Радянського Союзу зробила висновок, що ця угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання. Возз'єднання двох народів трактувалося як основна мета повстання 1648 р. в Україні під проводом Б. Хмельницького, який розумів, що «порятунок українського народу можливий лише в єдності з великим російським народом». Це була офіційна радянська теорія. Для вчених, які піддавали сумніву дану концепцію, це мало катастрофічні наслідки, як, наприклад, для Михайла Брайчевського та ін. Різні теоретичні уподобання формувались на підставі висновків з державотворчої практики.

Але в аналізі Переяславських угод, слід зважати, що тогочасна українська козацька старшина була вихована в рамках європейських підходів до права, і поваги до договорів та їх виконання, зокрема. В той же час представники Московського царства проповідували азійські погляди, і розглядали будь-які угоди, лише як певний інструмент досягнення цілей. Тож Переяславські угоди були зіткненням двох різних концепцій праворозуміння, і від початку могли трактуватися сторонами по-різному.

«Березневі статті» від 27 березня 1654 р. передбачали збереження козацьких, міщанських і шляхетських прав, вольностей. Право українців самим визначати, хто до якого стану має належати. Право самостійно збирати податки. Право обирати гетьмана. Право самостійно вирішувати питання міжнародної політики (за винятком Росії і Туреччини). Зміст статей розкривав, з одного боку, демократичну сутність української державності, яка ґрунтувалася на принципі виборності вищих посадових осіб і суддів, з іншого – правові зобов'язання української сторони перед Московським царством, які передбачали військово-політичну єдність України і Московії та недоторканість суспільно-політичних порядків в Україні.

2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ УКРАЇНИ ЧАСІВ РУЇНИ (Ю. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, І. ВИГОВСЬКИЙ, Ю. НЕМИРИЧ)

Після підписання Переяславської угоди українське суспільство розділилося на два табори. Перший табір – «прозахідний». Його очолили І. Виговський, Ю. Немирич, які засудили діяльність Б. Хмельницького в Переяславі. Їх підтримали і не прийняли присяги на вірність московському цареві київські митрополити Сильвестр Косів і Діонісій Балабан. Другий табір – «промосковський». Його очолили полковник М. Пушкар, кошовий отаман Запорозької січі Я. Барабаш і представники вищого духовенства Іван Гізель, Л. Баранович, І. Галатовський. Однак і ці представники не бажали, щоб Україна була перетворена у провінцію Московії. Але їхні побажання мало турбували московського царя.

27 липня 1657 р. помирає Богдан Хмельницький, його поховали у Суботові. Деякі вчені-історики вважають, що Б. Хмельницький помер 6 серпня. В 1664 р. польський воєвода Степан Чернецький захопив Суботів, спалив його та наказав розрити могилу Богдана, яка була в церкві Суботова. Потім спалив домовину з прахом Гетьмана. 26 серпня 1657 р. козацька Старшинська рада в Чигирині ухвалює рішення передати гетьманство Юрію Хмельницькому (синові). За те, що він зовсім підкорився московському цареві, 25 жовтня 1657 р. в Корсуні Генеральна козацька рада визнає гетьманом України Івана Виговського, а Юрія Хмельницького звільняє. Наприкінці жовтня 1657 р. І. Виговський укладає союз зі Швецією.

Такі дії і політика гетьмана І. Виговського не сподобались московському цареві. За наказом царя на чолі 150-тисячного війська Олексій Трубецькой відправляється окуповувати українські землі, проводячи на шляху каральні дії. Для захисту свого народу і землі І. Виговський швидко збирає своє військо і виступає назустріч московському війську.

29 червня 1658 р. під Конотопом московське військо під керівництвом О. Трубецького зазнало одну з найбільших і страшних в своїй історії поразку. Російський історик Сергій Соловйов так описав наслідки поразки: «Цвет московской кавалерии погиб за один день. Московский царь больше никогда не сможет собрать такую прекрасную армию. Царь Алексей Михайлович появился перед своим народом в жалобном одея-

нии и Москву охватила паника… Начали говорить, что царь собирается переправляться в Ярославль за Волгу и что Выговский наступает прямо на Москву». Проте гетьман не зміг скористатися своєю блискучою перемогою. В Україні було багато проблем.

6 вересня 1658 р. І. Виговський у м. Гадяч уклав угоду «Гадяцький трактат» із польським урядом про входження до складу Речі Посполитої козацької держави, яку назвали Велике князівство Руське (землі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств) на федеративних засадах, зберігаючи гетьманське правління. Православна церква урівнювалася в правах з католицькою. Автором цього політико-правового проекту був ***Юрій Немирич*** (1612–1659) український політичний діяч, учений, який був генеральним писарем у гетьмана І. Виговського.

Основні положення «Гадяцького трактату»:

Україна на федеративних засадах як Велике князівство Руське входить до Речі Посполитої.

Гетьман стає цивільним і військовим правителем України, а спільний для всіх король обирається трьома народами. Передбачається існування власної скарбниці, монетного двору, війська, генерального трибуналу.

Без дозволу українського уряду коронне військо не має права входити на територію князівства.

Православне духовенство урівнюється в правах з римо-католицьким, а права унії обмежуються територією, на якій вона існує. Київська академія прирівнювалася до Краківської. 11 вересня 1659 р. кілька промосковських старшин – Т. Цицюра, В. Золотаренко, Я. Сошка – звинуватили під Германівкою гетьмана І. Виговського в тому, що «він продає Україну полякам» і повстали. Це був останній удар для гетьмана. 17 жовтня 1659 р., на знак протесту, І. Виговський відмовляється від гетьманства. На його місце промосковські старшини і полковники повертають Ю. Хмельницького, який того ж дня 17 жовтня 1659 р., підписує нову кабальну угоду в м. Переяслав з московським урядом. Документ мав назву «Переяславські статті». Тепер Російські воєводи мали право стояти зі своїм військом у Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві, Умані. Україна повинна була повністю їх утримувати. Це була капітуляція, підкорення, окупація України.

Зрозумівши, якого лиха натворив молодий гетьман Ю. Хмельницький, козаки повстали проти нього. У січні 1663 р. пригнічений власною неспроможністю і становищем, що швидко погіршувалося, Ю. Хмельницький під тиском козацтва складає гетьманську булаву і йде в монас-

тир. Україна вступила в добу Руїни. Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Правобережна Україна, гетьман П. Тетеря – під Польщею. Лівобережна Україна, гетьман І. Брюховецький – під Москвою. Тепер вони вели війну між собою. Це був апогей Руїни.

3. ІВАН МАЗЕПА В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Вирішальний етап у стосунках з Москвою настав під час гетьманування Івана Мазепи. 25 липня 1687 р. на річці Коломак у поході козаки обрали гетьманом ***Івана Степановича Мазепу*** (1639–1709), позбавивши гетьманства І. Самойловича. І. Мазепа укладає політико-правовий документ – договір з московським урядом «Коломацькі статті», який визначав: 1. 30-тисячний реєстр козацького війська. 2. Збереження прав і привілеїв козаків. 3. Але московські воєводи залишались у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Острі.

Іван Мазепа – найвидатніший гетьман України, тонкий політик. Він гетьманував 21 рік, з 1687 до 1708 р., і намагався перетворити потенційно катастрофічну для себе ситуацію на особистий тріумф. Мазепа був одним із найбагатших феодалів Європи. Мав близько 20 тис. маєтків.

Основні політико-правові напрями діяльності гетьмана І. Мазепи: 1. Значну частину своїх особистих прибутків скеровує на розвиток релігії та культурних установ України. 2. Ревносний покровитель православ’я. 3. По всій Гетьманщині побудував цілу низку чудових церков (Мазепинське, або козацьке, бароко). 4. За гетьманування Мазепи Києво-Могилянська академія, завдяки його підтримці, досягла свого піку в будівництві нових корпусів і збільшенні кількості студентів до 2 тисяч. 5. Заснував багато шкіл і друкарень, щоб «українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти». 6. Захищав як власні, так і загальноукраїнські інтереси, зберігаючи водночас добрі стосунки з Москвою. 7. Коли в 1689 р. на трон зійшов Петро І, гетьман застосував свої риси політика, щоб схилити царя на свою сторону. 8. Давав увесь час поради молодому царю, активно допомагав в походах на турків, татар. У 1696 р. доклав чимало зусиль для здобуття Азова (ключ в Азовське море). 9. Домігся дружби з Петром І. Козаки цій дружбі дали

таку оцінку: «цар скоріше не повірить ангелові, ніж Мазепі». Російські урядники заявляли, що «ніколи ще не було гетьмана кориснішого і вигіднішого для царя, як Іван Степанович Мазепа». 10. Приєднує Правобережжя до Лівобережжя, об'єднує обидві частини України в одну.

На початку XVIII ст. у взаємовигідних стосунках між царем і Мазепою з'являється напруженість. У 1700 р. вибухнула велика Північна війна, під час якої Петро І перед українцями висунув нечувані раніше вимоги: 1. Козаки вперше повинні були воювати виключно за інтереси царя. 2. Замість того, щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів – поляків, татар, турків, українці були тепер змушені битися зі шведськими арміями у далекій Лівонії, Литві. 3. Втрати козаків сягали 50,60 і навіть 70% їх складу. 4. На чолі козацьких полків Петро І поставив російських і німецьких командирів, моральний дух козаків занепав. 5. Козацькі полки почали використовувати як «гарматне м'ясо». 6. Усе це разом викликало занепокоєння як у козацьких військах, так і на їхній рідній землі серед селян і міщан. 7. Російські війська в Україні на війну не ходили, а чинили свавілля. «Звідусіль, – писав цареві Мазепа, – я отримую скарги на свавілля російських військ». 8. Гетьман Мазепа відчував постійну загрозу. Коли до Мазепи дійшли чутки про намір Петра І замінити його чужоземним генералом чи російським вельможею, це дало поштовх для пошуку іншого покровителя. 9. Коли польський союзник Карла XII, Станіслав Лещинський, став погрожувати нападом на Україну, Мазепа звернувся за допомогою Петра І. Той відповів: «боронися, як знаєш». Це була для Мазепи остання крапля. Петро І порушив зобов'язання обороняти Україну від поляків, що було основою угоди 1654 р. 10. Український гетьман І. Мазепа перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність цареві.

Коли 28 жовтня 1708 р. Карл XII ішов на Москву, Мазепа, в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. За ним пішли 5 тис. козаків і провідних членів старшини. Інші козаки про цей намір не знали, оскільки все це робилося таємно. У підписаному пакті І. Мазепи і Карла XII було заявлено: «За надання військової допомоги та провізії Карл XII обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання миру з Петром І аж до повного звільнення України від влади Москви та відновлення її давніх прав».

За наказом Петра 12 листопада 1708 р. російські війська під командуванням князя Олександра Меншикова вирізали 6 тисяч жінок, дітей, чоловіків гетьманської столиці Батурин, а місто зруйнували і спалили.

11 листопада ті козаки та старшини, що залишилися у царя, за наказом Петра І вибрали нового гетьмана – Івана Скоропадського. В знак протесту за те, що робив Петро І, у березні 1709 р. запорозькі козаки на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком переходять на сторону Мазепи.

14 травня 1709 р. російські війська зруйнували Січ, а цар видав постійно діючий наказ страчувати на місці кожного пійманого запорожця. Нарешті, 28 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва. Переміг Петро І. Українці втратили останній шанс відокремитися від Росії. Петро І вважав англійське поневолення Ірландії придатною моделлю для здійснення своїх намірів щодо України. Біля м. Бендери, що належало Туреччині, 21 вересня 1709 р., вбитий горем 70-річний Мазепа помер.

В особистій трагедії Мазепи, якому не судилося здійснити свій задум – визволити Україну з-під царського гніту – і який мусив утікати з рідного краю, відбилася трагедія українського народу. Для російських царів та офіційної ідеології І. Мазепа став уособленням сепаратизму і зрадництва. Водночас вітчизняні і більшість закордонних дослідників високо оцінили дії Мазепи, його намагання звільнити Україну від колоніального російського ставлення. Його ім'я сьогодні займає гідне місце серед імен борців-патріотів таких як Іван Виговський, Петро Дорошенко, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Данило Апостол та ще багато гетьманів і старшин, а не серед тих, хто допомагав знищувати свій край, народ і його майбутнє.

Після Полтавської битви настали тяжкі дні і роки для українців, захоплених у боях козаків. Цар Петро І видав постійнодіючий указ. Шведський історик Нордберг, очевидець, із жахом про те згадував: «Людям ламали кістки рук і ніг, розтягували на колесах тіла, сажали на кіл, вирізали всіх, навіть маленьких дітей і старих людей». Петро І хотів силою знищити саму думку українського народу про незалежність. Але слова, які проголосив Іван Мазепа, Вольтер доніс усій Європі: «Україна завжди прагнула бути вільною».

4. КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

Уся політико-правова історія українського народу є виявом його демократизму. Своє перше юридичне осмислення, оформлення й втілення цей ідеал знайшов у «Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладених 16 квітня 1710 р. між гетьманом Пи-

липом Орликом та старшиною і запорожцями, очолюваними кошовим К. Гордієнком. Пилип Орлик (1672–1742) – представник старшинського роду, генеральний писар. Народився 11 жовтня 1672 р. від шлюбу католика Степана Орлика та православної Ірини Малаховської. Батько помер рано, тому мати виховала його в православному дусі. Закінчив Києво-Могилянську академію. З доброю освітою, розумною головою, знав багато мов, він одразу привернув увагу Гетьмана Мазепи, опиняється в гетьманській канцелярії. Починаючи з 1700 р. по 1706 р. Орлик проходить шлях від простого писаря до Генерального писаря Війська Запорозького.

Саме Мазепі Пилип Орлик зобов'язаний блискучою кар'єрою і значними матеріальними статками. Гетьман І. Мазепа стає хрещеним батьком першої дитини П. Орлика, сина Григорія, який народився в 1702 р. У жовтні 1707 р. Мазепа і Орлик дали клятву на хресті (цілуванням) з'єднати свої сили для Добра України і вибрати шведсько-польську орієнтацію. Після Полтавської битви Орлик зберіг вірність Мазепі і пішов за ним до Туреччини в Бендери у вигнання.

5 квітня 1710 р. козаки у м. Бендери вибирають його гетьманом. При обранні були присутні 50 провідних представників старшин, 4 тисячі запорожців, 500 козаків із Гетьманщини (представники). Події, які проходили в м. Бендери, історики, політики, правники називають першою українською політичною еміграцією.

П. Орлик зумів встановити відносини з Кримським ханом, уклав договір з Карлом XII, польським королем. З 1713 по 1718 рр. Орлик із сім'єю і частиною козаків був у Швеції, Німеччині, Польщі, Франції, Туреччині, де вів дипломатичні перемовини стосовно питання про свободу України.

Син його Григорій служив у французьких військах, отримав титул графа та чин генерала. Був дуже хоробрим воїном, герой Франції, став членом королівської ради. Існує легенда, що назва французького містечка Орлі, та розташованого у ньому Аеропорту Орлі пов'язані із родиною Григорія Орлика, які свого часу володіли там землями.

Пилип Орлик помер 24 травня 1742 р. у Туреччині. Гетьман Орлик – талановита людина, був ще поетом, публіцистом, автором багатьох книг. У Радянському Союзі та Росії для нього як і для І. Мазепи було тільки одне – зрадники.

Конституція П. Орлика має велике значення як документ, який уперше в історії України на юридичному ґрунті фіксує принципи, що покла-

даються в основу державно-політичного устрою. Конституція складалася з 16 статей і починалася з урочистої декларації: «Україна з обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування». Визначилися кордони України з Польщею і Московією, передбачалося після закінчення війни підписання трактату зі шведським королем як постійним протектором України, закріплювалося право запорожців на повернення всіх відібраних у них земель і поселень, на відновлення колишнього статусу православної церкви під зверхністю царгородського патріарху.

Конституція передбачала розподіл влади між гетьманом, як вищою виконавчою владою, генеральною радою, як вищою представницькою владою, і генеральним суддею. Хоча прерогативи органів влади не були ще чітко визначені, все ж тогочасна конституція наближалася до реалізації принципів розподілу влади. Було здійснено спробу узагальнити суспільно-політичний устрій козаччини на основі державницьких традицій пращурів українства та політичного досвіду Запорозької Січі, досягнень західноєвропейської політико-правової науки.

У козацько-гетьманську добу політико-правова думка України розвивалася в контексті правових документів, які відображали аспекти державного устрою і міжнародних відносин України, а також у руслі концепції просвітників щодо суспільства і держави. До важливих правових документів того часу можна віднести «Березневі статті», «Гадяцький трактат», «Угоду та Конституцію» Пилипа Орлика. В них було закладено правову основу міжнародних договорів України з іншими державами, чітко простежувалися атрибути суверенітету української державності, визначалися конституційні засади державного і суспільного ладу.

Завершили перший етап українського конституціоналізму Решетилівські 1709 р. та Петербурзькі 1728 р. конституції, які зводили нанівець політичні права Гетьманщини, ухвалені за доби Б. Хмельницького. Крапку на праві українського народу на політичне самовизначення поставила Катерина II та створена нею II Малоросійська колегія, скасувавши у 1764 р. Гетьманство, а залишки автономії – упродовж наступних двох десятиліть.

ТЕМА XVII. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

План

1. Правові ідеї Яківа Козельского та Семена Десницького
2. Василь Капніст про автономію України
3. Григорій Сковорода та Іван Котляревський – видатні мислителі XVIII століття

1. ПРАВОВІ ІДЕЇ ЯКІВА КОЗЕЛЬСКОГО ТА СЕМЕНА ДЕСНИЦЬКОГО

Політико-правову думку українського відродження розвивали визначні вітчизняні мислителі. Серед них виділявся Яків Козельський (1729–1794) – автор роботи «Філософічні пропозиції». Він був прихильником ідей соціального договору та природного права, палким проповідником демократії.

Яків Павлович Козельський народився в родині козака в Полтавській губернії. Освіту здобував у Київській духовній семінарії, а потім гімназії при Академії наук в Петербурзі. В 1757 р. вступив у військово-інженерний корпус, потім працював у артилерійській школі, а потім перейшов на службу в Сенат. У 1766 р. виходить у відставку і повністю присвячує себе філософії, просвітництву, політиці та праву. Вивчає різні форми правління в державі, проявляє інтерес і симпатію до республіки. Мріяв та створював теоретичну модель суспільства, де не буде багатих і бідних, а всі люди будуть жити своєю працею і працювати тільки 8 годин на добу. Приватна власність буде обмеженою.

Право ділить на чотири види: 1. Божественне. 2. Натуральне (природне). 3. Світове (міжнародне). 4. Цивільне (державне). Відстоював рівноправність всіх народів в Російській імперії, вимагав відмінити кріпосне право. Для вирішення цих проблем потрібно: 1. Поширювати просвітництво. 2. «Добра воля» монарха.

Засуджував загарбницькі війни. «Армія в державі потрібна для захисту від ворогів». На перше місце ставив мирні домовленості та мирні договори, міжнародне право. Дуже поважав Німецьке та Французьке просвітництво (Пуфендорфа, Вольфа, Томазія, Руссо, Монтеск'є та Вольтера).

Семен Юфимович Десницький (бл. 1740–1789) народився в м. Ніжин на Чернігівщині. Український та російський просвітник, вчений-правознавець, колезький асесор, доктор римського і російського права, публічний ординарний професор юриспруденції Російської академії наук. Його ще називають «Прабатьком російської юридичної професури». Семен Десницький – автор роботи «Подання про запровадження законодавчої, судової і каральною влади в Російській імперії» (1768).

Семен з'явився на світ у простій козацькій сім'ї. Освіту здобув у семінарії Троїцької лаври. В 1759 р. студент Московського університету, потім студент Російської академії наук у Санкт-Петербурзі. За відмінне навчання та як кращий студент отримав право та був направлений на навчання до Великої Британії (в Шотландію), в університет міста Глазго, де вивчав юриспруденцію.

У 1765 р. захищає ступінь магістра права, а в 1767 р. отримав звання доктора цивільного і церковного права. При цьому Десницький отримує спеціальний «привілей англійського громадянства».

Після повернення до Москви з 1767 по 1787 рр. він обіймав посаду професора права Московського університету. Читає лекції з римського права і перший почав розробляти російське право, та відповідно вперше починає викладати його російською мовою. Це викликає конфлікт, тому що право в університеті викладають тільки латинською і німецькою мовами і робили це професори-іноземці. Ця проблема дійшла до Катерини II, яка підтримала Десницького і видала спеціальний указ: «В університеті пристойніше читати лекцію російською мовою, а надто по юриспруденції».

Десницькому подобалися закони і суди Великої Британії. Німецьке право вважав «надмірним захопленням схоластичними тонкощами в праві». Був експертом Кодексної комісії 1767–1768 рр. У травні 1768 р. йому

присвоєно звання екстраординарного професора і допущено до засідань Кодексної комісії. З 1773 р. Десницький ординарний професор. Його вважають засновником Петербурзької масонської ложі Озіріса (з 1781 р. діяла в Москві) – один із трьох ораторів ложі. Історики вважають, що масоном він став, ще перебуваючи в Шотландії.

У 1783 р. при заснуванні Літературної російської академії Десницького, як видатного оратора, було обрано її дійсним членом. Він створив російський словник – вибірку правових термінів, починаючи зі старовинних законодавчих пам'яток Київської Русі і закінчуючи «Кодексом» царя Олексія Михайловича. Починаючи з 1783 і по 1786 рр. Десницький крім правових дисциплін став викладати англійську мову. Весною 1787 р. Десницький став себе погано почувати, залишив всі посади, кафедру права і 26 червня 1789 р. помер у Москві.

Він поділяв права людини у галузі «природної юриспруденції» на: 1. Права природні (які людина має для захисту свого тіла, честі, гідності і власності). 2. Права набуті (які виникають у суспільстві від різного стану і звання людей у сферах влади: «законодавчої, судової та каральної»). 3. Права, що «виникають від різних і взаємних справ між обивателями: власність, право дозволене, спадкоємство, застава, особливі та інші персональні привілеї, контракт і подібне контрактове право». 4. Права, що «належать до благоустрою і добробуту, зручного утримання і безпеки обивателів…, до запобігання внутрішнім заворушенням і до захисту від ворожих нападів».

Держава, на думку Десницького, виникла з первісного стану на основі «суспільного договору». Розробив проект нового «Положення», як реформувати владу в державі з метою захисту «прав людини», та право людини на всебічний розвиток, задоволення її потреб. Десницький засудив кріпосне право і вимагав поступового і остаточного звільнення селян від кріпацтва. Доводив необхідність встановлення юридичної, формальної рівності всіх людей.

Семен Десницький – перший на Наддніпрянщині вітчизняний доктор і професор права. Він започаткував українську та російську юриспруденцію, був палким прихильником природних прав людини та ідеї договірного походження держави.

2. ВАСИЛЬ КАПНІСТ ПРО АВТОНОМІЮ УКРАЇНИ

Капніст Василь Васильович (1758–1823), автор робіт про автономію України, як першого кроку до відновлення державності. Народився в селі Великі Обухівці, тепер Миргородський район. Поет, драматург, просвітитель, політичний та правовий діяч. Батько – бригадний генерал Василь Капніст одружився на козачці Софії Андріївні Дунін-Борковській. 23 лютого 1758 року в них з'явився Василь. Батько на цей час загинув в бою 19 серпня 1757 р. Тому мати назвала його на честь батька і виховання сина лягло на плечі матері, яка виховала його в «українській національній свідомості», як писали і розповідали сучасники.

Після смерті генерала Василя Капніста, імператриця Єлизавета Петрівна запросила до себе дружину Софію Борковську на «аудієнцію». Софія з'явилася в українському народному вбранні. У 13-річному віці Василь Капніст був капралом лейб-гвардії Ізмайлівського полку. Вивчав латину, німецьку мови, ознайомився зі світовою класикою, політикою та правом.

З 1775 року офіцер Преображенського полку в Петербурзі. Після відставки оселився в Обухівці, садибі Капністів.

У 1782 році очолив дворянство Миргородського повіту, пошту, театральні відомства, став директором народних училищ Полтавської губернії, розробив статут Полтавського «громадського дворянства училища (гімназії)».

З 1802 р. – генеральний суддя Полтавської губернії. Маєток Василя Капніста у Великій Обухівці став осередком просвітництва в Україні. Сюди приїздили Г. Державін, М. Гоголь, М. Гнєдич, майбутні декабристи: С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, М. Лунін, О. Поджіо, П. Пестель та ін. Капніст підтримував зв'язки з багатьма представниками інтелігенції Петербурга, був вхожий у вище дворянське суспільство, але ніколи не забував про своє українське коріння і завжди залишався патріотом поневоленої Батьківщини.

Василь Капніст дуже добре володів українською мовою, писав українські пісні, музику на слова Сковороди, створював хори на Полтавщині, які виконували українські пісні. В маєтку діяв домашній театр, поставили комедію «Ябіда», де ролі виконували навіть батьки Гоголя. Перший твір «Ода» Капніст написав у 1775 році з приводу укладання

миру з Туреччиною. В 1783 році Василь Капніст пише «Оду на рабство», яка була реакцією на указ Катерини II про закріпачення селян на Лівобережній Україні (3 травня 1783 р.), у якому виступає на захист права людини на свободу та проти скасування автономії України. Капністу як Київському губерніальному маршалу шляхетства було доручено супроводжувати в 1787 р. Катерину II по Україні та Криму. Маючи нагоду перед Катериною II поставив питання про автономію України, як першого кроку до відновлення держави. Підготував та подав проект створення незалежного від імперії козацького війська. Катерина II в 1788 р. його відхиляє.

Троє синів Василя Капніста – Олексій, Семен, Іван були причетні до руху декабристів. У квітні 1791 року Капніст звертається до Прусської влади із секретним листом про допомогу Україні де вказує, що Катерина II, князь Потьомкін, російський уряд довели український народ до жебрацтва, тиранії, знищують все українське. Зустрічався з самими високими російськими політичними діячами, представниками польських магнатів, відстоюючи інтереси України.

У 1806 році Василь Капніст написав збірку «Ліричні твори», яку вважають вищим досягненням його творчості та комедію у віршах «Ябіда», де викривалися царські суди, судді і бюрократія. Дочка Софія Капніст згадувала: «Батько мій так сильно любив Україну, що готовий був жертвувати всім своїм майном і життям для блага українців».

3. ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА ТА ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ – ВИДАТНІ МИСЛИТЕЛІ XVIII СТОЛІТТЯ

Григорій Сковорода (1722–1794) – автор роботи «Сад божественних пісень». Відстоював велич людини, її прагнення до щастя, самопізнання, рівності, права, свободи. Найвидатніший мислитель українського народу народився 3 грудня в селі Чорнухи на Полтавщині, в сім’ї малоземельного козака. В 1734 р. вступив до Києво-Могилянської академії. Три рази полишав академію, сам потім повертався і все таки закінчив її в 1753 р. з дуже гарними знаннями. Одного разу втік з академії і добрався аж до Петербургу. Там його помітили, коли він співав десь на вулиці і запросили служити в придворній царській капелі.

З 1747 по 1753 рр. Сковороду включили до складу дипломатичної місії, яка вирушала до Угорщини, так як він знав багато європейських мов. Через деякий час він полишив місію і пішки обійшов Австрію, Польщу, Словаччину, Італію, Німеччину. Потім повертається в Україну і в Переяславі викладає в школах, а з 1759 р. в Харківських колегіумах. Потім кидає викладацьку діяльність і робить висновок, що хоче бути тільки вільним викладачем. Починає працювати домашнім учителем в сім'ях поміщиків, а останні 25 років з 1769 по 1794 рр. Сковорода веде життя вільного філософа, мандруючи по Слобожанщині і всій Україні. Зупиняється взимку в селянських хатах, навчаючи безкоштовно селянських дітей за харчі та ночівлю. Григорій Сковорода відмовляється від всіляких посад, які йому постійно пропонують. За цей час він створив основні свої філософські, політичні та правові твори. З'являється багато переказів, легенд, навіть анекдотів про життя мандрівника.

Основні погляди в сфері філософії, політики та права Григорія Сковороди:

1. Глибока віра в людину, її можливості, хист, довершеність. 2. Людина і природа тісно взаємопов'язані. Природа – «макрокосм», а людина «мікрокосм». 3. Головне завдання людини на землі – пізнати та реалізувати все те, що закладено в ній природою. 4. Григорій Сковорода вивів – формулу людського щастя. Щастя для людини – це праця. Нещастя, – коли людина займається не своєю справою, проявляє несправедливість до людини, або пригноблює іншу людину. 5. Різко засуджує кріпосне право. 6. Поділ суспільства на багатих і бідних це погано. Багатії – трутні. Трудовий народ – бджоли. 7. Молодь потрібно виховувати відповідно до законів природи. 8. Його розуміння: Бог – це природа, людина як частина природи носить Бога в серці. Тобто, сама людина є частиною Бога, а значить і творцем на землі. Цю теорію Сковороди підтримали вчені XIX ст. П. Юркевич, П. Куліш, В. Соловйов та інші. В XX ст. продовжували підтримувати цю теорію. 9. Філософію, політико-правові погляди Сковороди називають ще «епохою бароко», а саме – вірою в людину. «Епоха бароко» Сковороди під кінець його життя вступає в «епоху романтизму», яка почне як політико-правові погляди розвиватися в XIX ст. 10. Визвольну війну українського народу під приводом Б. Хмельницького 1648–1654 рр. називає найяскравішою сторінкою історії. 11. Гостро засуджував розпалювання ворожнечі між народами, особливо на релігійному ґрунті.

Помер Григорій Савич Сковорода 29 жовтня у селі Пан-Іванівці, нині Сковородинівка, на Харківщині. Попросив своїх учнів, послідовників написати на його могилі ці слова згідно заповіту: «Світ ловив мене та не впіймав».

Безпосередніми провісниками національних політико-правових ідей означеної доби можна вважати невідомих авторів «Історії русів» та видатного українського письменника ***Івана Котляревського*** (1769–1838).

«Історію русів» не без підстав називали Декларацією прав української нації. Але насправді вона є гімном природних, божественних, історичних, моральних прав кожного народу на державну незалежність, права на боротьбу з гнобителями. Трактат підготовлено на засадах відомої з часів Д. Локка на Заході платформи «рівноваги влади» – інтелектуальної й моральної течії, яка визнає, насамперед, політичні й економічні права особистості, її абсолютну цінність, свободу привілейованих верств, рівність серед рівних того ж кола громадян, існування невід'ємних природних прав індивіда, суспільно-договірний характер держави, зверхність законів у суспільних відносинах тощо. На думку автора «Історії русів», створивши власну Київську державу, український народ згодом втратив державну самостійність, об'єднавшись на добровільних засадах з рівними Україні Польщею та Литвою у федеративній Речі Посполитій. І лише тому, що польські королі почали позбавляти українців прав і вольностей, переслідувати православну віру, козаки підняли повстання.

«Історія русів» переконливо доводить, що тиранське, насильницьке правління в Україні ніколи не було сталим і довгочасним, бо народ умів боронити свою свободу. Він виходить з платформи рівності народів, гостро виступає проти національної зверхності. В політичному трактаті засуджується багатство, набуте за рахунок власного народу, зрадництво української шляхти. Твір сповнений поваги до простолюддя, кріпаків, рядового козацтва.

Мріями про час, коли проста людина буде «у вольності вік доживати», відповідатиме природному призначенню особи – рівної серед рівних у суспільстві, сповнена й творчість та політико-правова діяльність І. Котляревського. Герої письменника – прості люди, наділені індивідуальною свободою, вільні від офіційних приписів і канонів. Котляревський заперечує становий поділ суспільства, кріпацтво, стверджує велич індивіда не за займаною посадою, а як рівного серед рівних громадян, вимагає втілення природних прав людини на практиці, засуджує самодержавне гноблення особистості.

ТЕМА XVIII. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

План

1. Західноукраїнські юристи – засновники Петербурзької юридичної школи (М. Баудянський, П. Лодій, В. Кукольник)
2. Формування Харківської та Київської юридичних шкіл (Й. Шад, К. Неволін, М. Іванишев)
3. Національне відродження в Галичині. Іван Могильницький – борець за права української мови.

1. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЮРИСТИ – ЗАСНОВНИКИ ПЕТЕРБУРЗЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ ШКОЛИ (М. БАУДЯНСЬКИЙ, П. ЛОДІЙ, В. КУКОЛЬНИК)

З іменами відомих вчених-юристів західноукраїнського походження М. Баудянського (Балуг'янського), П. Лодія та В. Кукольника пов'язано створення Петербурзького імператорського університету та його юридичного факультету. У зв'язку із занепадом вищої освіти у Петербурзі кінця XVIII ст. у 1803 р. було прийнято рішення запросити професорів із Австрії, «карпаторусинів» за національністю, які могли викладати російською мовою.

Народився ***Михайло Андрійович Баудянський (Балуг'янський)*** 26 вересня 1769 р. в Словаччині, в сім'ї уніатів-русин. Різне написання

свого прізвища, сам Михайло Андрійович пояснював особливостями транскрипції у німецькій та угорській мовах.

Освіту отримав в гімназії, потім в Королівській академії Кашау, а потім у Віденському університеті на юридичному факультеті в 1789 р.

Був запрошений читати лекції по праву в академію поліцейського, фінансового і торгового права в місті Гроссвардейні. В 1796 р. Михайло Андрійович отримує ступінь доктора права і переходить в Пештський університет, де послідовно очолює кафедри історії, публічного та народного права. Вважався одним з найвидатніших вчених-правників Угорщини того періоду.

В 1803 р. Баудянського запрошують на «русскую службу», як іноземця, відомого правника в Санкт-Петербург. 4 лютого 1804 р. він приїхав у Росію. Завдяки авторитету та високій кваліфікації робить стрімку кар'єру на державній службі, зберігаючи і професорське звання. Відразу по приїзді стає членом «Комісії зі складання законів», очолює одне з її відділень. Готує проекти щодо реформування міністерства фінансів, системи державних фінансів, положення селян тощо. З 1813 по 1817 рр. Михайло Андрійович за наказом цариці Марії Федоровни викладав право та політичні науки великому князю Миколі Павловичу (майбутній цар Микола I).

Декілька разів продовжуючи термін свого перебування в Росії, врешті решт погоджується залишитися там назавжди. З 1822 р. він стає старшим членом Комісії зі складання законів. У тому ж 1822 р. за наказом імператора Олександра I приймав участь у діяльності комісії щодо вирішення спору між Англією та Сполученими Штатами.

З 1826 р. призначений начальником II відділення особистої Імператорської Канцелярії Миколи I., отримує посади статс-секретаря, сенатора, ранг таємного радника. На цій посаді він залишився до кінця життя. Разом з М. Сперанським створює перше Повне Зібрання та Звід Законів Російської Імперії у 15 томах.

В той же час, не полишає і академічної кар'єри. В 1819 р. стає деканом юридичного факультету та першим ректором Петербурзького університету. Приймає участь у створенні статуту університету. Вважається одним з засновників школи юридичних та політичних наук. Намагається підтримувати європейські демократичні університетські традиції. Через це на знак протесту проти переслідувань ряду професорів університету у 1821 р. залишає посаду ректора, хоча зберігає звання професора до 1824 р.

У Михайла Андрійовича було два сини і сім дочок. Помер 3 квітня 1847 р. Похований у Тройці-Сергійовій пустині біля Петербургу. Мав усі нагороди Російської імперії.

Значний вплив на розвиток української та російської правової думки справив ***Петро Дмитрович Лодій*** (1764–1829), уродженець Закарпаття, професор філософії Львівського та Ягелонського (Краківського) університетів.

Представник закарпатської прогресивної інтелігенції, народився 4 травня 1764 р. в селі Збой (тепер територія Словаччини) у сім'ї священика. Початкову освіту здобув вдома, потім закінчив гімназію в місті Ораді, в Румунії, потім Ужгородська богословська семінарія, 1785 р. – Львівська генеральна семінарія.

17 травня 1787 року семінарію відвідав голова Австрійського уряду Йосиф II, серед кращих слухачів назвав Петра Лодія. Крім того, уряд Австрії дозволив викладати предмети українською мовою. З 1 липня 1787 р. Петро Лодій – професор Львівського університету. В 1802 р. їде до Кракова. В цей час йому присуджують ступінь «доктора мистецтва, права та теології». Стає завідувачем кафедри Краківського університету.

У 1803 р., разом з рядом інших Австрійських професорів українського походження, запрошений до Петербурга, стояв у витоків створення Петербурзького університету, з 1819 по 1829 рр. був деканом філософсько-юридичного факультету. В той же час підтримував зв'язки із рідним Львівським університетом, публікував там свої праці, читав лекції.

Був прихильником природної теорії походження права, ідей рівності та особистої свободи всіх людей. Виходячи з державно-правових поглядів Х. Вольфа про прагнення людини до щастя, як фундамент природного права, категоричного імперативу І. Канта, на основі нових знань збагачував політико-правові доктрини. Наприкінці життя за свої погляди зазнав утисків царської цензури, частина його робіт була заборонена до публікації. Його основні праці – «Логічні наставлення, що ведуть до пізнання й розпізнавання істинного й хибного» (1815) та «Теорія загальних прав, що містить у собі вчення про природне загальне державне право» (1828). Крім того, П. Лодій відзначився як перекладач праць з філософії та права видатних європейських вчених. Видав переклади робіт І. Канта, підручників «Естественное частное право» Ф. фон Цайлера (1809) та «Уголовное право, с приложением российских уголовных законов, к каждому преступлению относящихся» П. Фейербаха (1810), які широко використовувалися в російських університетах.

Помер Петро Лодій 10 червня 1829 р. у Петербурзі. Дружина наказом царя отримувала 1000 крб. пенсії щорічно. Діти, а їх було п'ятеро у Лодія, чотири сини і дочка, кожен отримав по 16 тис. карбованців для оплати за навчання.

Василь Григорович Кукольник – західноукраїнський юрист. Виходець із Австро-Угорщини, карпаторус за національністю. Народився 30 січня 1765 р. в м. Мукачеве. За своє життя працював в Австро-Угорщині, Польщі, Російській імперії. Закінчив Лембергську Львівську академії та Віденський університет, юрист, викладав право, професор Замосцького ліцею.

В 1803 р. Кукольника виписали із Австрії в Петербург для того, щоб очолити кафедру «Римського та Руського права» в новому Головному педагогічному інституті (згодом – Петербурзький імператорський університет). Зробив це теж вчений, юрист Росії – М. М. Новосельцев, за порадою І. С. Орлая.

Василь Кукольник відзначився тим, що викладав не лише правові дисципліни, а й природничі, зокрема фізику. У 1813–1817 рр. викладав російське право, римське та цивільне право майбутньому царю Миколі І та його братам. У 1817 р. був призначений радником Правління Головного педагогічного інституту, а потім і його директором.

Зштовхнувшися з практичною відсутністю підручників з права у російських університетах (на що скаржився князю А. Голіцину у листі від 13 червня 1817 р.), видає підручники з римського права та російського цивільного права, які були прийняті Міністерством Народної Освіти для «употребления их в учебных заведениях Империи».

У 1819 р. зі створенням Петербурзького університету очолює кафедру Римського та Руського права. На виборах ректора університету вважався першим кандидатом на цю посаду, але у своєму виступі відмовився, і заявив що бажає залишити Петербург.

У 1820 р. повертається в Україну і створює Ніжинський педагогічний інститут. Йому допомагав його син Платон, який потім став доктором права Віденського університету. Але несподівано у Василя Кукольника сталася «гіпохандрія» і 6 лютого 1821 р. він покінчив життя самогубством. Поховали його в Ніжині.

2. ФОРМУВАННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ТА КИЇВСЬКОЇ ЮРИДИЧНИХ ШКІЛ (Й. ШАД, К. НЕВОЛІН, М. ІВАНИШЕВ)

Важливим осередком розповсюдження ідей європейського просвітництва та природного права стала харківська юридична школа.

Один із засновників філософської школи у Харківському університеті був представник німецької класичної філософії, професор ***Йоган Баптист Шад*** (1758–1834). Він підтримував контакти з видатними німецькими філософами, такими як Ф. Шіллер, Й. Гете і Й. Фіхте. За їх рекомендацією був запрошений до Харківського університету, де викладав у 1804–1816 рр. У 1814 р. видає підручник «Природне право», де виклав свої правові погляди. 1. Свобода совісті, думки, право на освіту є найважливішими для людини. 2. Держава і право походять з розуму людини. 3. Законодавство та державність повинні відповідати природному праву та людському розуму. 4. Кожна окрема держава і сукупність держав представляють собою єдиний організм. Нормальне функціонування такого організму залежить від вільного функціонування всіх складових. 5. Всі нації є відмінними одна від іншої в залежності від клімату, звичаїв, культури, тілесних та душевних здібностей. 6. Суспільна гармонія можлива лише за умови рівності: правителя і народу в межах окремої держави, різних націй в рамках всього людства. Ідеї Й. Шада справили вплив на формування української національної ідеї. В той же час, погляди Й. Шада викликали невдоволення царської влади, і у 1916 р. він був висланий з Російської імперії.

Серед представників харківської філософської школи принциповим послідовником французьких просвітителів-енциклопедистів був перший ректор Харківського університету І. Рижський. Неодноразово піддавався репресіям з боку царського уряду відомий український економіст В. Каразін, особливо за політичні проекти перебудови державного управління Росії, перетворення імперії на конституційну монархію, заклики до скасування кріпацтва, ідею формування української територіальної економіки тощо.

На формування та розвиток юридичної школи у Київському університеті ім. Св. Володимира визначний вплив справили такі правники, як К. Неволін та М. Іванишев.

Костянтин Неволін народився 1806 року у місті Орлові В'ятської губернії в родині священика. Початкову освіту здобув у В'ятській духовній семінарії. В 1828 році закінчив Московську духовну академію. З 1829–1832 рр. – стажування по праву в університетах Берліну, Геттінгену, Гейдельбергу. Після повернення працював у II відділенні власної імператорської канцелярії, де брав участь у кодифікації законодавства.

В 1835 році захистив докторську дисертацію по праву: «Історія російських цивільних законів». Став викладати такий курс юристам.

23 квітня 1837 року його обирають ректором Київського університету ім. Святого Володимира. На цій посаді працює до 4 травня 1843 р. Залишає Київ і їде до Санкт-Петербургу, де очолює кафедру цивільного права, потім проректор, декан юридичного факультету. У травні 1855 р. Неволін виїхав на лікування до Німеччини, потім до Австрії, де й помер 18 жовтня 1855 р. Його прах перепоховали на Смоленському кладовищі у Санкт-Петербурзі.

Основні політичні та правові погляди Неволіна. 1. Закон за своєю сутністю є тільки правда. 2. Закон має бути написаний і поданий не в заплутаній формі, а викладений ясно і чітко. 3. При трактуванні закону не повинно виникати суперечностей. 4. Закон Неволін ділить: А. Державні. Б. Громадянські. В. Закони союзу народів або право народне. Г. Закони державні-зовнішні. 5. Сукупність зведень про закони називається – законодавством. 6. Закони слугують для теоретичних та практичних цілей. 7. Неволін розрізняв за часом дві категорії: а) закони минулого; б) закони теперішнього часу.

Іванишев Микола Дмитрович народився 5 листопада 1811 р. в дворянській родині в Чернігівській губернії. Історик права, декан юридичного факультету 1849–1865 рр., ректор університету Святого Володимира 1862–1865 рр.

Після смерті батька в 1820 р., його направили в Київське духовне училище, потім духовна семінарія, 1829 р., Головний педагогічний інститут, де вивчав філософію і право. Все це в Києві.

З 1836 року навчання в Берлінському університеті у знаменитого на той час Фрідріха Савін'ї – представника історичної школи права. Потім Прага, де теж вивчав право. Після повернення в 1838 р. з-за кордону Іванишева призначають завідувачем кафедри права в університеті Святого Володимира. Стає доктором російського законодавства.

Іванишев в галузі законодавства розробив: 1. Закони для збільшення народного добробуту. 2. Закони для підвищення народної освіти. 3. Закони для допомоги вироблення багатства. 4. Закони для промисловості.

5. Закони для сільського господарства. 6. Закони для ремесел. 7. Закони для торгівлі. 8. Закони для розвитку мистецтв. 9. Закони для державного благоустрою. 10. Створив кафедру поліцейського права. 11. Створив та викладав курс загальнонародного правознавства.

В березні 1862 року Іванишева вибрали ректором університету Святого Володимира. 5 лютого 1865 р. влада направляє його у Варшаву для створення кримінального судочинства в Польщі. З відрядженнями був у Берліні, Парижі. В травні 1867 р. повертається, як він сам писав у своїй рідний Київ, де займався науковою роботою. 14 жовтня 1874 р. помер у Києві.

3. НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ГАЛИЧИНІ. ІВАН МОГИЛЬНИЦЬКИЙ – БОРЕЦЬ ЗА ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Важливу роль в українському національному відродженні в Галичині відіграв отець ***Іван Могильницький*** (1778–1831). І. Могильницький народився 19 серпня 1778 р. у селі Улюч Сяноцького повіту (нині Польща) в сім'ї греко-католицького священика. У 1800 р. закінчив богословський факультет Львівського університету.

У тому ж 1800 р. висвячений на священика. З 1815 р. обіймає посаду референта з питань шкільництва, а з 1817 р. – інспектора українських народних шкіл Перемишльської греко-католицької єпископської єпархії. На цих посадах займався просвітницькою, науковою та громадською діяльністю.

У 1816 р. у Перемишлі створює першу офіційну українську громадську просвітню організацію – Товариство галицьких греко-католицьких священиків *(Societatis Presbyterorum Ritus greaco-catholici Galiciesium)*. Пише статут цього товариства та домагається його затвердження 5 липня 1816 р. австрійським урядом у Відні. Статут передбачав розвиток народних шкіл, просвітницьку діяльність та видання книжок на релігійну та гуманітарну тематику «простою мовою», уживаною серед українського населення. Хоч Товариство офіційно проіснувало лише два роки, фактично його діяльність продовжувалася і далі.

У 1816 р. І. Могильницький стає ректором Дяковчительского інституту у Перемишлі, створеного для підготовки вчителів для народ-

них шкіл. Пише статут інституту, який був затверджений австрійським урядом 24 серпня 1818 р. За ініціативи І. Могильницького в інституті почалося викладання предмету «Руській правопис», що забезпечило поширення шкільної освіти українською мовою. Разом з митрополитом М. Левицьким домагаються у 1818 р. видання урядового декрету щодо запровадження викладання у народних школах Східної Галичини українською мовою.

У 1821 р. обстоює право митрополита друкувати свої циркуляри (куренди) українською мовою. У відповідь на сумніви австрійської влади щодо того чи зрозуміла ця мова народові, та чи відрізняється вона від польської мови, І. Могильницький складає доповідь на німецький, у якій доводить, що «руська (українська) мова не тільки зрозуміліша для місцевого населення від польської, а і є однією з найдавніших серед слов'янських мов». У 1829 р. ця доповідь була видана українською та польською мовами під назвою «Відомість історіческа о рускім язиці (Rozprawa o jezyku ruskim)». Згодом, «Відомість» перевидавалася у Відні, Львові, Петербурзі, увійшла до «Записок о Южной Руси» П. Куліша під назвою «О древности и самобытности южнорусского языка» (1856 р.). Таким чином робота І. Могильницького стала першим науковим обґрунтуванням на захист української мови.

І. Могильницький є автором підручників для українських народних шкіл – «Буквар славено-руського язика», «Наука християнська», «Катехизм малий», «Правила школьнії», «Логіческія наставленія». Всі ці підручники були вперше написані української мовою.

Заслуги І. Могильницького високо оцінювались. Так, у 1818 р. за просвітницьку та духовну діяльність австрійський уряд надав йому права шляхетства. Його видатний вклад у національне відродження визнавали М. Андрусяк, І. Франко, М. Грушевський та багато інших відомих українських громадських та наукових діячів.

Помер І. Могильницький 24 червня 1831 р., похований у Перемишлі.

Таким чином, у ході боротьби проти польського і російського колоніалізму українська політико-правова думка XVI–XVIII ст. збагатилася важливими ідеями державної незалежності й автономії, суверенітету і рівності, волі і демократії, правди і справедливості.

ТЕМА XIX. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

План

1. *Концепції конституціоналізму Кирило-Мефодіївського товариства (М. Костомаров, Г. Андрузький)*
2. *Тарас Шевченко – ідеолог народної революції.*
3. *Революційно-демократична ідеологія українських народників (М. Драгоманов, В. Антонович, П. Чубинський, В. Вербицький)*
4. *Держава і право у поглядах українських соціалістів та радикалів (С. Подолинський, О. Терлецький, М. Павлик)*
5. *Демократичні та національно-державницькі погляди Івана Франка та Лесі Українки*
6. *Формування Львівської та Одеської юридичних шкіл (О. Огоновський, П. Казанський, О. Федоров)*

1. КОНЦЕПЦІЇ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА (М. КОСТОМАРОВ, Г. АНДРУЗЬКИЙ)

Перші десятиліття другої половини XIX ст. домінуючими в політико-правовому житті в Україні були такі проблеми: 1. Ліквідація кріпацтва в економіці, соціальній і правовій сферах. 2. Боротьба за поширення ідей європейського лібералізму і просвітництва. 3. Відстоювання у всіх можливих формах інтересів та прагнень селянської маси.

Для вирішення цих завдань важливе значення мав вплив наслідків діяльності декабристських організацій в Україні. Брати Муравйови-Апостоли, Борисови, а також С. Волконський, Ю. Люблінський, І. Горбачевський, О. Юшневський були найактивнішими провідниками, ідеологами й учасниками руху, що мав на меті державний переворот, спрямований проти самодержавства і кріпаччини. Саме в Тульчині та Києві розроблено, обговорено й затверджено у 1823 р. «Руську правду» П. Пестеля – перший проект новітньої конституційної думки на українських землях. І хоча більшість українських декабристів, за словами М. Драгоманова, «не мали почуття національної самосвідомості», це не зменшує внеску палких прихильників французьких просвітників і революціонерів у загальнолюдську й українську конституційну думку та політико-правове вчення про права й свободи людини.

Щоб покласти ці ідеї на національний ґрунт перед освіченим прошарком громадянства постало завдання поширення серед селянства освіти, виховання політичної культури. Тому велику увагу було звернено на організацію шкіл, видання національної літератури, що мало служити пробудженню політичної та правової самосвідомості в українського населення.

Вагомий внесок до вітчизняного конституціоналізму, теорії прав людини і громадянина, політико-правової думки загалом зробило Кирило-Мефодіївське товариство, котре як таємна політична організація утворилось наприкінці 1845 – початку 1846 р. Товариство об’єднувало молодих учених, політиків, письменників. Це був цвіт української інтелігенції. До нього належали М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркович, Т. Шевченко. Революційно-радикальне крило товариства, до якого входили Г. Андрузький, М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда та ін., керувалося «теорією насилля». З Товариством підтримували зв’язок діячі визвольного руху Білорусії, Росії, Польщі, Болгарії, Чехії, Сербії, Хорватії.

Існує декілька точок зору про створення Кирило-Мефодіївського товариства. Деякі вчені вважають, що воно виникло на основі інтелігенції Харківського та Київського університетів (грудень 1845 – січень 1846 рр. і проіснувало до березня 1847 р.), інші теоретики стверджують, що товариство виникло на базі гуртка «Українська молодь», який виник 1843–1844 рр. у Києві, а базою був Київський університет. До кінця 1846 р. входило 11 осіб, – це була молодь віком від 19 до 25 років. Ще близько 100 осіб підтримували братство.

Кирило-Мефодіївське товариство ставило за мету об'єднати всі слов'янські народи у федерацію. Лідерами більш поміркованого політичного крила товариства були О. Маркович, Д. Пильчиков, М. Савич, О. Тулуб, М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш. Вони сповідували реформізм, християнську смиренність, мирну пропаганду політико-правових ідей товариства.

Політико-правова програма Кирило-Мефодіївського товариства викладена у «Книзі буття українського народу» або її ще називали «Закон Божий» і в «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». Основними завданнями члени товариства вважали: 1. Ліквідацію самодержавства. 2. Скасування станів і кріпосного права. 3. Визволення й об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з парламентським ладом. 4. Надання кожному народові автономії. 5. Запровадження загальної освіти народів. Програмні положення розвивали республіканські традиції декабристів. Члени товариства прагнули розкрити політичний ідеал, здійснення якого принесло б, передусім, свободу Україні. Для цього, вони вважали, необхідно добре усвідомити й осмислити минуле та сучасне. Важливі кроки на цьому шляху зробили всі члени товариства.

Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене у березні 1847 р., за доносом студента Київського університету Олексія Петрова, який 3 березня повідомив поліцію. Таким чином влада дізналася про існування Кирило-Мефодіївського товариства – першої на Україні організації політичного спрямування. Спочатку шеф жандармів граф Орлов у листі до царя Миколи I писав, що «общество Кирило-Мефодиевских братчиков не более как ученый бред трех молодых людей». Однак це враження швидко розвіялося після арештів і обшуків на квартирах, особливо, Т. Г. Шевченка, у якого знайшли зошити з поемами «Кавказ», «Сон», «Юродивий» та інші. Цар Микола I наказав заарештувати всіх його членів. Товариство проіснувало лише 15 місяців, проте відіграло значну роль у розвитку суспільно-політичної та правової думки і визвольної боротьби в Україні. Поява Кирило-Мефодіївського товариства викликала у Миколи I страх українського сепаратизму, він розумів його як політичний, духовний і правовий підрив царського режиму.

Миколу Костомарова (1817–1885) відомого українського історика, одного із організаторів і головних ідеологів Кирило-Мефодіївського братства, по праву вважають і фундатором української політології. Народився 16 травня в селі Юрасівці, Ольховатського району, Воронезької гу-

бернії в родині поміщика. Початкову освіту отримав у приватному пансіонаті в Москві, потім гімназія у Воронежі, далі Харківський університет, який закінчив у 1837 р. Знайомиться з Квіткою-Основ'яненком, вивчає українські пісні, усну народну творчість, досконало вивчив українську мову. Він був вченим, літератором, українським і російським істориком, етнографом, фольклористом, політиком, займався правом, знав багато іноземних мов. І. Франко відносив Костомарова до «апостолів кращої долі України». Помер і похований в Петербурзі. В 1967 р. ЮНЕСКО відзначала 150-річчя від дня народження Костомарова як вченого світового рівня. А в СРСР твори багато років були сховані в спецсховищах, називали його ворогом і українським націоналістом.

Він залишив велику наукову спадщину з політичної історії України: «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці», «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Павло Полуботок», «Думки про федеративні начала у давній Русі», «Дві руські народності» та ін.

У цих роботах поряд із політичними ідеями були закладені і правові теорії. Так, наприклад, ідеал М. Костомарова – федеративна демократична слов'янська республіка. Особливо це прослідкується у його роботі «Закон Божий» (Книга буття Українського народу): «І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в Сербії, ні у Болгар».

М. Костомаров мріяв про втілення ранньохристиянської ідеї повної соціальної справедливості, свободи, рівності, братерства, скасування кріпацтва і станових відмінностей. На засадах християнської моралі будуть неухильно дбати про освіту і добробут народу, його культуру. Як провідник «теорії народного елементу» в політико-правовому процесі М. Костомаров ідеалізував «український дух», «українську раціональну демократію», «братерське співжиття рівних слов'янських народів».

Особливий акцент М. Костомаров робив на федеративному устрою слов'янської держави. Федеративною державою, за його політико-правовою теорією, повинні управляти обрані на чотири роки президент і конгрес. У такій державі мало бути невеличке спільне військо, однакова грошова система, загальне керівництво зовнішніми відносинами. Отже, у такій федерації простежувалося чимало конфедеративних рис.

Микола Костомаров практично був головним ідеологом Кирило-Мефодіївського товариства (братства) та вів полеміку з іншими членами. Слід відзначити, що поділяючі загальні засади своєї політико-правової програми, члени товариства розходились у питанні про першочергові завдання. М. Костомаров вважав першочерговим домагатись єдності слов'ян. П. Куліш наголошував на розвитку, насамперед, української культури. Тарас Шевченко пристрасно відстоював ідеї соціального і національного звільнення українців. За радикалізм своїх ідей Т. Шевченко був покараний найжорстокіше.

Саме під впливом Т. Шевченка та одного із засновників братства М. Гулака була зроблено декілька проектів конституції Слов'янських Сполучених Штатів (без Росії), автором яких став 20-річний студент юридичного факультету Київського університету Г. Андрузький.

Георгій (Юрій) Левович Андрузький народився 26.05/08.06. 1827 р. в селі Вечірки Пирятинського повіту на Полтавщині в багатодітній сім'ї відставного майора. Рік смерті невідомий. Освіту отримав в першій Київській гімназії. Закінчив юридичний факультет Київського університету.

Написав у 1846, 1847 роках два проекти Конституції: 1. «Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи» (переважно в слов'янських землях). 2. «Ідеал держави». Під час арешту 30 березня 1847 р. обидва проекти, а також зошит віршів були вилучені і долучені до справи, як активного члена Кирило-Мефодіївського братства. Після суду був висланий до Казані під нагляд поліції. Під час другого обшуку в Казані жандарми знайшли 14 зошитів з крамольними записами. Серед них був новий третій варіант Конституції під назвою: «Нариси Конституції Республіки». Цей проект вважається найбільш повним. 1. Ідея створення федерації семи слов'янських народів (без Росії) у межах трикутника Дон – Польща – Південні слов'яни – Слов'янських Сполучених Штатів. 2. Територіальний устрій: федерація – штат (держава) – область – округ – община. 3. Об'єднання всіх Українських земель (Галичини, Наддніпрянської України, Причорномор'я та Криму) в єдину державу (штат). 4. У кожному штаті існує свій сейм та президент, що обираються на чотири роки, міністерства. 5. Федерація має свій загальний парламент та президента. 6. Створення федерації слов'янських народів можливо лише за умови їх незалежності від Російської імперії. Закінчувався проект словами: «Щоб створити Україну, необхідно зруйнувати Росію».

19 березня 1850 року Г. Андрузький знову заарештований в Казані, на суді звинувачений у злісному порушенні режиму, і як результат, засудже-

ний до ув'язнення в Соловецький монастир. Відбування покарання з 1850 по 1854 р. Вийти на волю допомогла Кримська війна. Соловецькі острови та монастир у липні 1854 р. були атаковані англо-французькою ескадрою. Гармати розбили в'язницю. Г. Андрузький мав нагоду втекти, але він відзначився хоробрістю при обороні Соловецького монастиря і в нагороду був звільнений з випробувальним терміном. Йому дозволили служити чиновником по юридичним справам в Архангельську з 1854 по 1857 рр.

Сестра Г. Андрузького виклопотала у царя дозвіл повернутися на батьківщину в Україну. Працював в Полтавській судовій палаті. В 1864 році піднімалося питання про зняття нагляду поліції. Як прожив останні роки і коли помер невідомо.

2. ТАРАС ШЕВЧЕНКО – ІДЕОЛОГ НАРОДНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Найбільш рішучу й безкомпромісну позицію у Кирило-Мефодіївському товаристві займав ***Тарас Григорович Шевченко*** (9 березня 1814–10 березня 1861) – великий український поет, художник, мислитель революційно-демократичного напряму. Він відстоював ідеї народного повстання, кінцевою метою якого мало бути встановлення демократичної республіки.

Характерною ознакою політико-правових поглядів поета-бунтаря Т. Г. Шевченка є глибоке неприйняття, засудження самодержавства. Для нього немає «добрих» царів. У поемі «Сон», яку Т. Шевченко сам називав комедією, він із нищівним сарказмом розвінчує образ царя як помазаника божого на землі. У творі «Юродивий» називає царя «фельдфебелем на троні», верховодою зграї насильників і кровожерних поміщиків-нелюдів. У творі «Царі» поет розкриває і рішуче засуджує злочинну сваволю самовладців-деспотів. Івана Грозного у своїх творах Т. Шевченко називає «мучителем», особливо перепало Петру І за те, що він зробив з Україною, «поклав сотні тисяч у каналах козаків і на їх кістках збудував собі столицю». Не менш критично характеризувалася Катерина ІІ. «А німкеня Катерина, розпусниця всесвітня, безбожниця, мужевбивця знищила козацтво і свободу».

Майбутнє України Т. Шевченко, якого сучасники називали «пророком», пов'язував не з буржуазно-правовим ладом, а з самоуправлінням

народу, з громадською, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від свавілля властителів. В основу самоуправління народу він поклав суспільну власність і, передусім, власність на землю.

Т.Г. Шевченко, як ніхто інший, дав глибоку й нищівну критику російського законодавства, організації суду та судочинства. Першим в історії революційної думки та політико-правових вчень в Україні Т.Г. Шевченко показав злочинну суть тодішніх законодавчих актів, висловив рішучий протест проти царських законів та юридичного їх трактування як способу пригнічення трудової людини. Він писав, що ці закони «катами писані», що «правди в суді немає». Його ідеалом була трудова демократична республіка.

На світ Тарас з'явився в сім'ї кріпаків. Батько його був винятком серед кріпаків-односельчан. Він умів читати і щонеділі батько читав сім'ї «Житіє святих». Дід Тарасу розповідав про Коліївщину, про гайдамаків, тому, що був сам учасником. Рано залишився сиротою.

В 1838 році Шевченка викупили з неволі. Російський художник К. Брюллов намалював портрет В. Жуковського і розіграли його в лотереї серед членів імператорської родини. Вільний стан дав можливість Шевченку закінчити Академію митців, а в 1840 р., видати збірку поезій під назвою «Кобзар». Своїми творами Шевченко заклав основи створення політично свідомої нації.

Він додав власні оцінки багатьом історичним постатям. У поемі «Сон» для Шевченка Петро І тиран і кат, людоїд України. Для Пушкіна «Великий», для Шевченка «Гнобитель». Катерина ІІ – доконала політичну незалежність України, а гетьману Дорошенку «Слава!» Гетьман Богдан Хмельницький від Шевченка заслужив таке: «О, Богдане! Нерозумний сину! Подивись тепер на матір, на свою Вкраїну…Ой Богдане, Богданочку, як би була знала, у колисці б придушила, під серцем приспала». Шевченка називають духовним батьком політично свідомого українства.

У творах Т.Г. Шевченка поряд з антикріпосницькими, антицарськими ідеями червоною ниткою проходить думка про самостійність України. Його творчість та політико-правова діяльність справила великий вплив на розвиток визвольних ідей, національної самосвідомості українського народу, на формування української інтелігенції, здатної до боротьби за ідеали соціальної, політико-правової та національної свободи.

Через свої погляди Т.Г. Шевченко постраждав найбільше зі всіх членів Кирило-Мефодіївського товариства. Вирок суду: в солдати на 10 років без права писати, малювати та ін. Вісаріон Белинський у листі

до П. Аннєнкова у грудні 1847 р. про Шевченка писав: «Я лично не читал этих пасквилей “Кавказ”, “Сон” и друзьям своим не рекомендую. Мне совсем не жаль Шевченко, что его осудили и сослали на неопределенный срок на Кавказ солдатом. Будь я судьей, сделал бы тоже». Белінського роздратувало, що Шевченко та інші стали писати українською мовою. «Этой “мовой” разговаривает только “малороссийская чернь”. Эту “мову” надо вообще уничтожить». Тож ідеї Т. Г. Шевченка дратували однаково, що царську владу, що російську інтелігенцію.

Тарас Григорович помер 26 лютого 1861 р. Поховали його в Петербурзі на Смоленському цвинтарі. 10 травня 1861 р., виконуючи «Заповіт», інтелігенція України добилася у царської влади права перепоховати Т. Г. Шевченка у Каневі на Чернечій горі. В 1884 р. на могилі зробили земляний насип і встановили чавунний хрест. Його постать на багато років стала символом національно-визвольного руху України.

3. РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИКІВ (М. ДРАГОМАНОВ, П. АНТОНОВИЧ, П. ЧУБИНСЬКИЙ, В. ВЕРБИЦЬКИЙ)

Наступний етап у розвитку політико-правових ідей в Україні пов’язаний з революційним народництвом, діяльність якого проходила в нерозривній єдності з народницьким рухом у Росії, зокрема, з такими організаціями, як «Народна воля» та «Чорний переділ». Їх діяльність уже мала відчутний вплив марксизму та анархізму, зокрема, стосовно критики капіталізму. Тому програмні документи, прокламації, відозви використовували вже фрази «робітничий клас», «експлуатація», «буржуазний лад» та ін. Головний принцип оцінки держави – кому вона служить, чиї інтереси захищає. У програмних принципах народоправління важливе місце відводиться демократичним традиціям сільської общини. В основу прав людини народники ставили природне право, що виходило з цінностей та інтересів людського буття. Для встановлення правопорядку в країні потрібні закони й інститути, які б відображали волю народу. Правам та свободам особи відводилося особливе місце в цих програмах. Багато хто при цьому широко використовував законодавчі акти Франції, США та інших буржуазних держав. Та визнання

народниками терору як методу політичної, правової боротьби не могло дати бажаних результатів.

Великий внесок у розвиток суспільно-політичної правової ідеї в Україні зробили представники демократичної інтелігенції в другій половині XIX – на початку XX ст. Це були О. Потебня, С. Подолинський, О. Терлецький, М. Драгоманов, Іван Франко, Леся Українка та багато інших. Знайомі між собою, вони не завжди досягали згоди, пропонували різні підходи для вирішення тієї чи іншої справи. Але всі рішуче відстоювали демократичні погляди, боролися за соціальну й національну незалежність українського народу, діяли й творили для нього.

19 лютого 1861 р. Олександр II видав маніфест, що скасовував кріпосне право. Цей епохальний документ являв собою незграбну й заплутану за своєю суттю заяву, яка створювала у селян враження, що жадане звільнення прийде ще нескоро й не задовольнить усіх їхніх сподівань. Але водночас зі скасуванням кріпосного права в Україні розпочинаються репресивні дії царського уряду. Вони спрямовані на приниження національної свідомості. Почали закривати українські школи, видавництва. У 1863 р., 18 липня, в Петербурзі виходить циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва про обмеження видання книг і заборону викладання в школах українською мовою (Валуєвський указ). П. Валуєв заявив, «что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может». Його підтримав Синод, що наклав вето на видання Священного писання українською мовою.

Розпочалася нова хвиля політичної еміграції політико-правових діячів з України за кордон. Посилюючи свою репресивну політику, цар Олександр II у 1876 р., 18 травня, підписав указ про абсолютну заборону українського письменства, заборонялося навіть співати українські пісні. Цей акт царя отримав назву «Емський акт», який привів до заборони і театральних вистав українською мовою. Провідні українські політико-правові діячі покидали свою рідну землю, хто встиг емігрував, але більшість була затримана і суворо покарана. У політичній еміграції були О. Кониський, В. Лобода, П. Єфименко, С. Подолинський, М. Зібер, М. Драгоманов, П. Чубинський (написав слова українського гімну «Ще не вмерла Україна» на музику М. Вербицького) та багато інших.

Визначне місце в історії суспільно-політичної думки в Україні в другій половині XIX ст. посідав ***Михайло Драгоманов*** (1841–1895) – український публіцист, історик, літературознавець, етнограф, фольклорист, основоположник політичної науки в Україні, спеціаліст у вирішенні

проблем держави, права, політичної влади, вітчизняний конституціоналіст. Народився 18 вересня в Гадячі на Полтавщині в сім'ї маломаєтного дворянина. Освіту здобув в Гадяцькому повітовому училищі, гімназія в Полтаві, Київський університет. Атмосфера, в якій народився та виховувався Драгоманов, була українська, підтримувалися давні козацькі традиції, ліберальні ідеї Західної Європи, поважали французький республіканізм з його розподілом влади, цінувалася козацька автономія, не підтримувалася московська централізація.

Після закінчення університету Драгоманов підготував дисертацію «Імператор Тиберій». У 1864 р. після успішного захисту починає працювати приват-доцентом в Київському університеті. Серед студентів користувався великою повагою, а консервативна частина професури його «конституційні» погляди не підтримували і на нього весь час писали доноси ректору і поліції. В лютому 1870 р. він захищає магістерську дисертацію «Історія Римської імперії» і Вчена рада обирає його на посаду доцента. Однак доносів стає все більше і Драгоманов їде в наукове відрядження за кордон. Працює в наукових бібліотеках Німеччини, Італії, Австрії, Чехії, Польщі. За цей час знайомиться з кращими представниками передової європейської науки та інтелігенції. Там знайомиться з І. Франком та М. Павликом. Через 2,5 роки Драгоманов повертається в Київський університет.

18 травня 1876 р. цар Олександр II підписує Емський указ про заборону видавати літературу українською мовою, театральні вистави на українській мові, навчання в школах та навіть ввезення з-за кордону літератури українською мовою. Михайло Драгоманов різко піддав критиці царський указ за гноблення народу України. У 1876 році його звільняють з університету за неблагонадійність, поліція та жандарми починають його переслідувати. Він був вимушений емігрувати за кордон у 1876 р. Оселився в Женеві і до кінця життя не міг повернутися в Україну.

Драгоманова знали і в Європі, і в США, а в царській Росії і Радянському Союзі він був ворогом, націоналістом. Влітку 1878 року на міжнародному конгресі Драгоманов виступив і заявив, що порушуються права цілого народу, забороняється українська мова. Його обирають в керівництво Паризького, Лондонського, Чиказького наукових конгресів. Член Українського наукового товариства у Відні – «Січ». Він підтримує «Граматику» П. Куліша, підручник з української мови К. Д. Ушинського. Взяв собі псевдонім «Учитель».

Михайло Драгоманов – одна з найвидатніших особистостей в політиці і праві України XIX ст. Великий просвітитель української громадськості, мислитель і стратег. Помер у 1895 р., йому не було ще навіть 54 років, далеко від своєї батьківщини.

Головні його політико-правові праці – «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Пропащий час – українці під Московським царством», «Історична Польща і великоруська демократія», «Автобіографічна замітка», «Вільний союз – Вільна спілка», «Лібералізм і земство в Росії», «Австро-Руські спомини, 1867–1877», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну» та ін.

Основу політико-правових поглядів М. Драгоманова становила автономно-федералістична концепція. Унітарна, жорстко централізована держава – це втілення деспотизму, диктатури небагатьох. Федеративна держава базується на громадському та місцевому самоврядуванні, гарантіях природних прав і свобод людини, суворому обмеженні центральної влади. Драгоманов вважав, що тільки автономно-федеративний лад може вирішити соціально-економічні, державно-політичні, національні та правові питання. Людина для нього – це основа соціального устрою, найвища цінність, гарантіями права якої може бути лише вільна самоврядна організація (громада), конфедерація типу швейцарської або федерація за зразком США чи Англії.

Головна ідея конституційного проекту, розробленого Драгомановим, – перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де українці створюють громаду «Вільна спілка». Основні її завдання: 1. Забезпечення політичних свобод: права людини і громадянина. 2. Недоторканність тіла для ганебних покарань і смертної кари. 3. Недоторканність помешкання для поліції без судової ухвали. 4. Негайна передача заарештованого до рук судової влади. 5. Недоторканність приватних листів і телеграм. 6. Свобода вибору місця мешкання й занять. 7. Свобода совісті та відокремлення церкви від держави, держави від церкви. 8. Свобода слова, друку, навчання. 9. Свобода зібрань, мітингів і процесів. 10. Свобода звернень до владних структур.

У державно-правовій концепції М. Драгоманова передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча, судова. Законодавча належала двом думам – державній і союзній. Зміни до основних законів мали вноситися в разі згоди третини членів двох дум і затверджуватися Державним собором, що обирався зі складу двох дум, а також делегатами від обласних зборів. Головою держави міг бути імператор з успадкованою владою чи

обраний голова Всеросійського державного союзу. Він призначав міністрів, відповідальних перед обома думами.

Разом із державною владою на місцевому рівні передбачалося самоврядування: громадське (в містах і селах), волосне, повітове та обласне, репрезентоване сходами і зборами, яким були підзвітні всі посадові особи, крім суддів. На рівні міст, волостей, повітів та областей обиралися думи, а з їх складу – управи.

До третьої гілки влади – судової, окрім Верховного суду, входили судові палати обласних, повітових і міських дум. Статус суддів визначався законом. Члени Верховного суду призначалися довічно главою держави, їм належало мати вищу юридичну освіту і практику роботи в судових палатах.

Найкраща форма політичного життя – асоціація гармонійно розвинених особистостей в Україні – «громадський соціалізм», «громадівська праця», які «мусять мати українську одежу». Самоврядування є основою основ руху до повної справедливості, до соціалізму, до найголовнішої мети – «повернення української нації до сім'ї націй культурних».

У 1876 р. в Женеві М. Драгоманов, разом з іншими українськими діячами, заснував українсько-російський збірник, а потім журнал «Громада», який мав помітний вплив на українську молодь. Він мріяв, що нове покоління скористається його конституційним проектом «Вольного Союзу – Вільної Спілки» 1885 р. Не відкидаючи революційних методів боротьби із самодержавством і переходу до нового суспільного устрою, М. Драгоманов віддавав перевагу еволюційному розвиткові суспільства. Здійснення соціалістичного ідеалу «можливе тільки у певній поступовості та за високого розвитку мас, а тому і досягнуте буде більше з допомогою розумової пропаганди, чим кривавих повстань».

Володимир Боніфатійович Антонович народився 18 січня 1834 р. в селі Махнівці, на Київщині, у родині польських шляхтичів. Закінчив в Одесі гімназію та Рішельєвський ліцей, медичний факультет Київського університету (1855), потім історико-філологічний (1860). У 1863–1880 рр. – голова Тимчасової комісії з розгляду давніх актів у Києві. З 1870 по 1908 р. викладає історію у Київському університеті – магістр, доцент, згодом дійсний професор. Захищає докторську дисертацію «Нарис історії Великого князівства Литовського» (1878). У 1880–1883 р. – декан історико-філологічного факультету.

Політичні та правові погляди В. Антоновича зосереджені на народницькому русі України, розвитку національної самосвідомості. У сту-

дентські роки, спочатку підтримує «хлопоманський» рух, який був радикальною частиною польського визвольного руху, що проповідував релігійну толерантність, відміну кріпацтва, просвіту простого народу. У 1861 р. В. Антонович переходить на позиції українофільства, стає засновником української «Громади» у Києві – організації українських народників. Основними своїми завданнями члени «Громад» вважали освіту народу шляхом розвитку літератури, видання популярних книжок українською мовою, організацію українських народних шкіл. Свої українофільські та народницькі погляди В. Антонович викладає у програмній статті «Моя Сповідь» (1862). Після неї навіть прогресивні поляки називали його «свідомий і щирий українець».

На посаді голови Тимчасової комісії з розгляду давніх актів виступає як історик права, що знаходить відображення в таких його роботах, як «Зміст актів про козаків (1500–1648)» (1863), «Останні часи козаччини на правому березі Дніпра (за актами з 1679 по 1716 р.)», «Акти про міста (1432–1798)» (1869), «Дослідження про гайдамаччину за актами 1700–1768 рр.» (1876), тощо. Під впорядкуванням та з передмовами В. Антоновича виходить дев'ять томів «Архива Юго-Западной России».

З 1870 р. займається археологією, проводить археологічні з'їзди в Україні, вступає до «Товариства Нестора-літописця», стає співзасновником Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (1873) та журналу «Киевская старина» (1882).

На підставі своїх досліджень В. Антонович доводить, що український народ давній і живе на своїй землі, тобто автохтон. Зробив великий внесок в науку етнографії. Разом з М. Драгомановим написали і видали велику роботу «Історичні пісні українського народу». Антонович здійснив першу спробу видати наукову роботу для всіх людей про історію українських гетьманів.

Д. Антонович активно заперечує заборони української мови, встановлені царськими указами 18 липня 1863 р. (Валуєвський) та 18 травня 1876 р. У 1905 р. за офіційним дорученням історико-філологічного факультету Київського університету готує на адресу царського уряду «Записку у справі обмежень української мови», у якій вказує, що заборона видань на українській мові суперечить навіть правилам царської цензури, оскільки «об'єктом заборони слугує не зміст книжок… а сама мова, на якій були написані ці книжки».

Основні погляди В. Антоновича. 1. Перший обґрунтував відокремленість та послідовність української історії: князівський період – ли-

товсько-польський період – козацький період в українській історії. 2. Створив теорію громадівського розвитку України, що стала основою політичного руху народників на Наддніпрянській Україні та народовців у Галичині. Громада – це суспільна організація на селі і в місті, яка зберегла українство, навіть коли вищі суспільні верстви його зреклися. 3. Виступав за еволюційний розвиток шляхом збільшення культурного потенціалу та кількості свідомого українства. Заперечував революційні зміни. 4. Відособлення культурного й ідейного розвитку України, доводив нагальну потребу відходу українців як від Варшави, так і від Москви. 5. Вперше визначив етнопсихологічний тип українця, протиставивши притаманні йому волелюбство і демократизм деспотизму і автократизму росіянина та аристократизму і волюнтаризму поляка («Три національні типи народні»).

Наукова спадщина В. Антоновича складається з понад 300 робіт. Його дуже поважали студенти і більшість викладачів Київського університету, де він викладав більше 30 років. Серед його учнів був і М. Грушевський. Останні роки життя працював у Ватиканському архіві, збираючи відомості з історії України. Помер 21 березня 1908 року.

Українському правознавцю ***Павлу Чубинському*** судилося, разом з ***Михайлом Вербицьким***, стати автором пісні ***«Ще не вмерла Україна»*** – національного гімну України. Слово «гімн» дослівно означає – похвальна пісня. «Національний гімн» – урочиста, патріотична пісня, що стала символом єдності народу. Ця роль, об'єднати всіх українців навколо спільної мети – побудови незалежної соборної України випала на долю пісні Михайла Вербицького на слова Павла Чубинського.

У вересні 1862 року поліція Золотоноші виявила при арешті Павла Чубинського прокламацію українською мовою «Усім добрим людям» і вірш «Ще не вмерла Україна». 20 жовтня начальник жандармів князь Долгоруков дає розпорядження вислати Чубинського «за вредное влияние на умы простолюдинов» на проживання в Архангельську губернію під нагляд поліції. Деякі вчені вважають, що ця пісня була написана в Києві – літо–осінь 1862 р. Царська влада винесла вирок: «Возмутительная песня».

Професор Київського університету Св. Володимира Олександр Кістяківський у своєму щоденнику, 18 лютого 1862 р., писав про вечірку студентів, які співали «українську марсельєзу», складену Чубинським у 1862 р., «Ще не вмерла Україна і слава, і воля», а акомпанував на фортепіано молодий Микола Лисенко.

Чубинський Павло Платонович народився 27 січня 1839 на хуторі біля міста Борисполя в сім'ї бідного дворянина. Закінчив Другу Київську гімназію, потім Петербурзький університет, юридичний факультет.

У студентські роки приймав участь в мітингах, маніфестаціях на захист української громади, проти розправи над жителями Варшави. Його виключають з університету і він деякий час живе на Чернігівщині, в селі Ронша.

В 1861 р. захищає в Петербурзі дисертацію «Нариси народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права Малоросії» й одержує ступінь кандидата правознавства. Повертається в Україну і займається етнографією, фольклористикою, поезією, політикою та правом, намагається відкрити безкоштовну сільську школу в Борисполі, але не добився дозволу у влади.

Сім років заслання в Архангельській губернії не зламали Чубинського. Працював слідчим, секретарем статистичного комітету, редактором губернської газети, чиновником з особливих доручень при губернаторі, дослідив смертність в Архангельському краї, досліджував печорський край, дослідив юридичні звичаї в тих краях.

У 1869 р. йому дозволили повернутися в Петербург, а потім і в Україну. Протягом двох років досліджував на чолі експедиції західні регіони Російської імперії. Матеріали експедиції склали семитомник, виданий протягом 1872–1879 рр. Російське географічне товариство нагородило Чубинського золотою медаллю, а в 1875 р. він одержав золоту медаль Міжнародного етнографічного конгресу в Парижі. Заздрощі, доноси, жандарми вимусили Чубинського в 1877 р. повернутися в Петербург. У 1879 р. важко захворів і після наполегливих клопотань дістає дозвіл повернутися в Україну. Живе у Борисполі на своєму хуторі.

1880 року його розбив параліч, і він до кінця життя був прикутий до ліжка. Помер Павло Платонович Чубинський 26 січня 1884 року. Похований у Борисполі.

Михайло Вербицький – священик, композитор, автор музики до українського національного гімну «Ще не вмерла Україна». Народився 4 березня 1815 року у селі Улючі за 24 км від Сянок в родині священика. Батько помер, коли Михайлові було тільки 10 років. На виховання взяв родич – єпископ Перемишля – Іван Снігурський. Освіту отримав в гімназії, потім ліцей, а музичну освіту здобув в дяківській школі Перемишля. Михайло мав дуже гарний голос. Співав у кафедральному хорі Собору Івана Хрестителя. За словами Вербицького дяківська музична школа для нього була консерваторією, а хор оперою.

В 1833 році Михайло вступає до духовної семінарії у Львові, де серйозно займається музикою, особливо його цікавить гітара, яка стала його улюбленим інструментом. Через матеріальні проблеми Михайло двічі залишав семінарію, але знаходилися спонсори, які допомагали йому. У 1852 році одержав парафію в селі Млинах Яворівського повіту, де служив Богу і людям аж до смерті – 7 грудня 1870 р. Поховали біля церкви в Млинах.

Михайло Вербицький писав не тільки церковну, а і світську музику. Наприклад, кантату «Заповіт» на слова Т. Шевченка, та ще понад 133 відомі композиції. У Львівському журналі «Мета», № 4, 1863 рік, з'явився патріотичний вірш поета з Борисполя – Павла Чубинського – «Ще не вмерла Україна». Цей вірш запав у душу священику Михайлу Вербицькому своїм високопатріотичним змістом. Спочатку Михайло сам виконав цю пісню, а потім зробив з неї хорову композицію. Текст цієї пісні з нотами вперше був надрукований у Львові в 1885 році, у збірнику пісень під назвою «Кобзар». У 1910 р. записали грамплатівку у виконанні Модеста Менцинського, а з весни 1918 року пісня лунала вже як гімн УНР.

4. ДЕРЖАВА І ПРАВО У ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ ТА РАДИКАЛІВ (С. ПОДОЛИНСЬКИЙ, О. ТЕРЛЕЦЬКИЙ, М. ПАВЛИК)

Значний внесок у розвиток політико-правової думки в Україні зробив ***Сергій Подолинський*** (1850–1891). Він був одним із перших популяризаторів економічного вчення Карла Маркса в Україні. Ідеал С. Подолинського – суспільство, в якому народ сам управлятиме всіма економічними та культурними справами. Народ організує виборчу адміністрацію повітів, волостей, керівні федеральні органи, створить народні суди, «громадське козацтво» (поліцію), до якого буде причетний кожний громадянин, придатний до військової служби.

Народився Сергій 19 липня в селі Ярославці на Київщині. Нині Черкаська область, Шполянський район, в родині багатого поміщика

і поета Андрія Подолинського. Гімназію закінчив екстерном у 1867 р., потім у 1871 р. отримує диплом природничого факультету Київського університету ім. Св. Володимира. У 1871–1874 р. вивчає медицину в університеті Цюріху, згодом в університетах Парижа та Бреслау (Вроцлава). У 1876 р. в університеті Бреслау захищає дисертацію доктора медичних наук.

Ще у студентські роки С. Подолинський стає учасником гуртка самоосвіти під керівництвом Миколи Зіберта – першого пропагандиста марксизму в Україні. У 1871 р. був делегатом з'їзду марксистів у Петербурзі. Під час навчання за кордоном не полишає контактів з марксистами. У 1872 р. – делегат Гагського конгресу, потім – І інтернаціоналу, особисто знайомиться з К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Влітку 1874 р. повертається в Україну, приймає участь у народницькому «ходінні в народ», навчає безкоштовно селянських дітей рідного села письменності, згодом у 1876 р. засновує народну лікарню. Починає діяльність із створення української соціал-демократичної партії. Знайомиться з М. Драгомановим. Одночасно, в якості члена Південно-західного відділу Російського географічного товариства, багато подорожує по Галичині, Закарпаттю, Балканах.

У 1875 р. С. Подолинський разом із галицьким радикалом Остапом Терлецьким із українського академічного товариства «Січ» засновують видавництво у Відні, де до моменту закриття видавництва австрійським урядом видають соціалістичну літературу українською мовою. Серед видань два належать особисто С. Подолинському – «Парова Машина. Казка» (1875) та «Про багатство і бідність» (1876). Саме із виходом цих брошур пов'язують виникнення української соціалістичної ідеї. Через розповсюдження брошур цього видавництва в Галичині австрійська влада у 1877–1878 р. починає судовий процес над І. Франком.

Перша наукова робота С. Подолинського на соціально-економічну тематику «Парова машина» написана в стилі соціалістичної утопії. Описує сон молодого селянина про народне повстання, яке закінчується поваленням панства та встановленням народної справедливої влади. Другий твір – «Про багатство і бідність» вже є глибоким осмисленням економічної теорії додаткової вартості і механізму капіталістичної експлуатації на прикладі хліборобства та цукрової промисловості України.

У 1877 р. С. Подолинський емігрує до Франції. Оселяється спочатку в Парижі, потім в Монпельє. Там багато працює та видає свої найголовніші роботи. Фактично стає основоположником цілого ряду

наукових напрямів. Так, у книзі «Життя і здоров'я людей на Україні» (1879), написаній на матеріалі, зібраному під час лікарської практики, закладає основи української соціальної гігієни. Праця «Ремесла і фабрики на Україні» (1880) стає першою адаптацією економічного вчення К. Маркса до конкретних умов, що існували тоді в Росії та Україні. Ця робота вважається першим українським підручником з соціальної економії, в якому: 1) розглядається історія розвитку промисловості в Україні; 2) визначається прогресивний характер капіталізму, порівняно з феодалізмом; 3) аналізуються суперечності між працею і капіталом, зростанням багатства буржуазії та зубожінням трудящих мас. Ця робота отримує схвальні відгуки Ф. Енгельса.

Нарешті, у 1880 р. виходить в світ фундаментальний твір «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», в якій С. Подолинський вперше в історії намагається обґрунтувати соціалістичну теорію засобами природничих наук. Розглядає співвідношення між працею людини та розподілом енергії на землі. Ця праця вважається основою майбутньої фізичної економії, а викладені в ній погляди отримали згодом назву «закон Подолинського». Дану роботу Подолинського згадував К. Маркс. Її використовував академік І. Вернадський, створюючи свою теорію «ноосфери». Він називає С. Подолинського вченим, який випередив свій час.

Разом з М. Драгомановим видають у Женеві часопис «Громада», де у статті «Громадівство і теорія Дарвіна» (1880) С. Подолинський викладає свої основні політико-правові погляди. 1. Завжди існуватиме нерівність, обумовлена вродженим хистом людини. 2. Життя людей буде організовано в рамках громад та їх об'єднань. 3. Писаний закон буде замінений звичаєвим правом, основаним на національних традиціях і поглядах членів громад. 4. Спільними для всіх громад будуть лише технічні норми, що регулюють обмін результатами праці. 5. Громади поєднають законодавчу, виконавчу і судову владу. 6. Усі важливі питання повинні вирішуватися методом прямої демократії. 7. Головний захист від узурпації влади – вільний і озброєний громадянин.

Разом з тим С. Подолинський зіштовхується з низкою особистих проблем. Його батько А. Подолинський, побачивши революційні твори за підписом сина, припиняє переказувати йому гроші. Скрутний матеріальний стан співпадає з негараздами у сім'ї. Епідемія менінгіту забирає життя двох дітей Подолинського, від нього йде дружина.

В кінці 1881 р. важка праця та сімейні негаразди привели до того, що Сергій захворів на запалення мозку і потрапляє в приватну клініку

Монпельє. У 1884 р. мати Подолинського добилася від царя дозволу привезти сина з Франції на батьківщину. Цар поставив умову, що після одужання Сергія буде судити суд – як небезпечного державного злочинця. До останніх днів короткого життя Подолинський перебував у будинку матері під наглядом жандармів і помер 12 липня 1891 р., не доживши до 41 року.

Терлецький Остап Степанович, український історик, економіст, філософ, публіцист, правознавець та політичний діяч. Народився 5 лютого 1850 р. в селі Назірний біля Коломиї на Станіславщині, тепер Івано-Франківська область, у родині священика. Закінчив гімназію у Станіславі (Івано-Франківську) (1868 р.) та філософський факультет Львівського університету (1872 р.). З 1878 по 1884 р. навчався на юридичному факультеті Віденського університету, отримав звання доктора права. Потім здав адвокатський іспит і проводив практику у Львові та інших містах Галичини.

В Остапа Терлецького рано померли батьки, все своє життя пробивався сам. Навчався, важко жив. У 1872 р. завдяки знанню багатьох мов (німецької, французької, польської, англійської, української) отримує посаду урядника університетської бібліотеки Віденського університету.

Тогочасний Відень як столиця Австро-Угорської імперії був метрополією української Галичини. Після реформ 1848 р. здібна українська молодь отримує можливість навчання у тамтешньому університеті. Важливе місце у житті української громади Відня відіграють І. Франко та М. Драгоманов. По приїзді до Відня, О. Терлецький стає членом українського академічного товариства «Січ», а з середини 1870-х рр. – фактично його керівником. Разом з М Драгомановим приймає активну участь у реорганізації товариства на національно-просвітню організацію. Завдяки О. Терлецькому при товаристві «Січ» організована бібліотека, читаються лекції, проводяться дискусії.

Разом із С. Подолинським створюють у Відні «Друкарню Якова Ковача», де у 1875–1876 рр. видавали соціалістичну літературу українською мовою. Видавництво було закрито австрійською владою. В червні 1877 р. О. Терлецький був заарештований у зв’язку з першим соціалістичним процесом в Галичині проти І. Франка та М. Павлика. Звільнений 21 січня 1878 р. після винесення вироку – один місяць, не рахуючи попереднього арешту. Вісім місяців у тюрмі підірвали його здоров’я, тож йому дозволено повернутися в родинне село на лікування, з відстрочкою відбування покарання.

У тому ж 1878 р., не дивлячись на матеріальні труднощі, О. Терлецькому вдається поступити на юридичний факультет Віденського університету. На Віденський період О. Терлецького припадають його найкращі творчі здобутки, в яких відображені основні його погляди на державу, право і політику. 1. Критикує тодішніх галицьких народовців та москвофілів, обстоює необхідність формування української політичної партії в традиціях західноєвропейського соціалізму. 2. Суспільний розвиток розглядає як просування вперед з великими перешкодами та невдачами, але підкреслює його невпинність, оскільки історичний досвід доводить, що поступ є сильнішим ніж реакція. 3. Державний устрій – федеративна, демократична республіка, основана на безпосередній демократії та верховенстві волі народу. 4. Головні принципи – рівність всіх перед законом та рівність з точки зору соціальної справедливості.

О. Терлецький вважається одним із засновників української ідеології національної радикальної демократії. У 1886 р. у одному із своїх листів вказує, що дух історії українського народу – це дух невпинної боротьби проти утиску та визиску, і саме тому він переконаний, що доля України обов'язково вернеться. У 1890 р. разом з І. Франком заснували «Українську радикальну партію» з метою об'єднати українських селян, ремісників для боротьби за свої права, за возз'єднання українських земель.

В своїй творчості розвиває напрям дослідження соціальної і політичної боротьби через літературні джерела, на що спрямовані його роботи «Літературні устремління галицьких русинів 1772–1872 років» (1891) та пізніша «Галицьке руське письменство 1845–1865 рр.».

Помер Остап Терлецький 22 липня 1902 р. під час операції у Львові.

Михайло Іванович Павлик народився 17 вересня 1853 р. в селі Монастирському поблизу Косова. Освіту здобув у Косові, Коломийській та Львівській академічних гімназіях, з 1874 р. навчався на філософському факультеті Львівського університету на відділенні класичної філософії.

На формування поглядів М. Павлика вирішальну роль справило знайомство у 1876 р. з М. Драгомановим, якого він вважав своїм учителем. В студентські роки стає учасником українського демократичного студентського руху. Співпрацює з І. Франком. У 1876–1878 рр. видає журнали «Друг», «Громадській друг», «Дзвін», «Молот», які послідовно закриваються австрійською владою. У 1878 р. засуджений разом з І. Франком та О. Терлецьким.

У 1879–1882 рр. перебуває у політичній еміграції у Швейцарії і Франції. Там тісно співпрацює та приятелює з М. Драгомановим, С. Подолинським та іншими діячами демократичного руху. Разом з ними видає у Женеві журнал «Громада». Входить в українську організацію народолюбців «Стара громада».

Повернувшись на батьківщину продовжує займатися публіцистикою, видавничою та громадською діяльністю. М. Павлик вважається одним із засновників традиції вільної української демократичної преси. Видає журнали та збірки «Батьківщина», «Хлібороб», «Громадській голос». Окремою його заслугою є видання у 1890–1895 рр. журналу «Народ», що був головною трибуною української демократичної інтелігенції. Публікує значну кількість власних творів та статей. Веде активне листування та полеміку з М. Драгомановим, І. Франком, Лесею Українкою, П. Кулішем.

У 1897–1905 роках він працював бібліотекарем Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, був дійсним членом цього Товариства, секретарем філологічної секції. Склав перші бібліографії творів І. Франка та М. Драгоманова.

В якості громадського діяча виступає, разом з І. Франком, у 1890 р. засновником Української Радикальної партії, яка стала першою в історії України легальною політичною партією парламентського типу. З 1899 по 1914 р. М. Павлик був головою УРП та редактором її періодичних видань.

Приймає активну участь у діяльності заснованого у 1900 р. членом УРП К. Трильовським спортивно-патріотичного товариства «Січ», певний час очолював Львівську повітову організацію «Січ». У 1914 р., з початком І світової війни, стає одним із засновників та заступником голови Головної Української Ради (ГУР), що об'єднала українські політичні партії. Саме з цих організацій згодом вийшли бійці загонів Українських січових стрільців (УСС) та провідні діячі Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Основні державницькі погляди М. Павлика були викладені у політичних програмах УРП 1895 та 1905 рр. 1. Федералізація Австро-Угорщини і утворення національної автономії з українських частин Галичини та Буковини. 2. Запровадження загального виборчого права, свободи зборів, товариств, слова, науки і преси. 3. Скорочення робочого дня для робітників, затвердження вихідних днів, заборона дитячої праці. 4. Вирішення земельного питання шляхом викупу земель у великих поміщиків за рахунок громадського фонду і передачі її селянам.

Крім того, М. Павлик обстоював надання жінкам рівних прав з чоловіками. Багато уваги приділяв історичним та моральним аспектам української національної ідеї. Саме завдяки йому до програми УРП ще у 1895 р. було внесено пункт про федералізацію Австро-Угорщини, хоча сам М. Павлик вважав таке завдання лише першим етапом на шляху до створення Української держави.

Важливим передбаченням М. Павлика можна вважати його критику позиції російських революціонерів щодо національного питання. Так, у листі до М. Драгоманова у 1886 р. він висловив впевненість, що ті стануть стовпами реакції вже на другий день після революції. Неодноразово вказував на те, що соціалізм, організований централістами-державниками, стане «могилою народів».

Обстоював ідеї соборності України, об'єднання всіх українських земель. На посаді заступника голови ГУР у 1914 р. прямо вказував, що вільна Україна повинна повстати на руїнах Австрії та на руїнах деспотичної Росії.

Партійна праця, журналістика та видавнича діяльність поглинали М. Павлика цілковито. Витрачаючи всі свої сили і кошти, він не мав ні побутових умов, ні матеріального забезпечення. Доки були живі М. Драгоманов та С. Подолинський вони час від часу допомагали йому. Помер М. Павлик у злиднях 26 січня 1915 р. в окупованому на той час російськими військами Львові. Окупаційна влада прийняла підвищені заходи безпеки, щоб похорон М. Павлика не переріс в антиросійську демонстрацію.

5. ДЕМОКРАТИЧНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА ТА ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Одним із видатних представників політичної та правової думки України був ***Іван Якович Франко*** (1856–1916) – поет, публіцист, філософ, учений-дослідник, громадсько-політичний діяч. Народився 27 серпня в селі Нагуєвичі, Львівська область (Дрогобицький повіт) в родині селянина-коваля, мати – Марія Кульчицька із шляхетського польського роду. Закінчив гімназію в Дрогобичі. В 1875 р. став студентом філософського факультету Львівського університету. 1 липня 1893 року захистив докторську дисертацію у Віденському університеті.

В 1894 році хотів викладати історію української літератури в Львівському університеті, але його не взяли на роботу. Вважали, що він неблагонадійний і революціонер. В молоді роки захоплювався марксизмом, за що його виключили з Львівського університету. Але поступово деякі положення марксизму піддає гострій критиці.

Самі відомі вірші та твори І. Франка – це «Смерть Каїна», «Мойсей», «Борислав сміється», «Іван Вишенський», «Каменярі» та інші, де правдиво відтворив життя селян, робітників, боротьбу людей праці за свої права. Засуджував суди, виборчі закони. Право і закон пов'язував з ідеями гуманності і справедливості. Велику увагу приділяв розв'язанню українського питання та розвитку національної мови.

Разом з М. Павликом заснував у 1890 р. Українську Радикальну Партію, до 1899 р. був її головою. Був членом багатьох товариств, редколегій.

Погляди І. Франка на майбутню державу багато в чому сформувалися під впливом М. Драгоманова та базувалися на популярних в той час ідеях федералізму. Слід зазначити, що федералізм І. Франка відрізнявся від сучасного розуміння федеративної держави. Концепція федералізму І. Франка була частиною його соціалістичних поглядів і будувалася на декількох положеннях. 1. Федерація є способом об'єднання людей з людьми і народів з народами, як вільних з вільними. Тим самим це є протиставленням марксистській ідеї диктатури пролетаріату. 2. В соціалістичній ідеології федералізм прагне ліквідацію всякої політичної залежності, уярмлення одного народу іншим, ліквідації війн («Що таке соціалізм» 1878 р.). 3. Федералізм – це якнайширше самоуправління общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів («Програма галицьких соціалістів (1881 р). 4. Через ідею федералізму І. Франко намагався добитися об'єднання українських земель, розірваних на той час між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською.

В той же час, І. Франко негативно ставився до федерації, як форми державного устрою, вказуючи на історичний приклад Речі Посполитої. Він зазначав, що федеративний устрій може призвести до великого лиха, адже ухвала державних законів, податків та війська залежить від доброї волі репрезентантів краю, і кожна ухвала може бути спинена голосом одного репрезентанта. Саме федеративний устрій, на думку І. Франка, призвів до повного поневолення селян, занепаду міст, і до того, що Польщу без скарбу, без війська, безвладну розірвали між собою сусідні держави.

З-під його пера вийшло близько 3 000 творів (літературних, наукових, публіцистичних), які охопили 50 років суспільно-політичного та правового життя України та українського народу. Іван Франко негативно ставився до ідеї диктатури пролетаріату, «державного соціалізму», жорсткої централізації усього суспільного життя. Майбутнє суспільство, на його думку, – справжнє народовладдя, а не формальна демократія. Державу і політику замінить діяльність самих громад.

Відносини між громадянами, об'єднаннями і народами визначатиме громадівсько-федеративний принцип, який своїм змістом передбачає федерацію при збереженні автономії особи, громади, народу. Для І. Франка майбутня Україна – це розвинута, висококультурна нація Європи. В рамках ідей утопічного соціалізму він відстоював ідею об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію і навіть оформлення всесвітньої федерації.

Наприкінці свого життя Івана Франка, селянського сина, який став світовим письменником, вченим – висунули кандидатом на Нобелівську премію з літератури. Помер І. Франко 28 травня 1916 р., похований у Львові.

Видатна представниця української культури ***Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка)*** народилася 25 лютого 1871 р. в місті Новограді-Волинському. Протягом усього свого дорослого життя була під пильним наглядом поліції. Вона цікавилася діяльністю багатьох політичних партій, але не визнавала жодної з них. Усі свої роботи Леся Українка присвятила боротьбі українського народу проти національного гноблення. На перше місце вона ставила боротьбу проти російського царизму та російської державної машини.

ЇЇ мати – Олена Петрівна Драгоманова-Косач, письменниця, яка працювала під псевдонімом Олена Пчілка. Особливо багато вона написала поезій та оповідань для дітей українською мовою. Її добре знали в Україні, вона була активною учасницею жіночого руху, видавала альманах «Перший вінок». Батько – високоосвічений поміщик, який дуже любив літературу і живопис. У будинку Косачів часто збиралися письменники, художники, музиканти, політичні та правові діячі. Вечорами влаштовували різні дискусії і домашні концерти.

Частим гостем був дядько Лесі (так звали її вдома, і це стало її літературним псевдонімом) – Михайло Драгоманов, брат матері Лесі, відомий учений, громадський і політичний діяч. Драгоманов зіграв провідну роль у формуванні світогляду племінниці згідно своїх переконань, щодо служіння Україні, допоміг Лесі як літературному критику.

Писати Леся почала з 9 років. Вірш «Надія» присвятила своїй тітці Олександрі. Вперше надрукувала вірші «Конвалія» і «Сафо» в 1884 р. у львівському журналі «Зоря». Влітку 1884 р. Леся з матір'ю, братом та сестрою відвідує урочище «Нечимне», зараз воно зветься «Лісова пісня» неподалік від села Колодяжного. Там народилася «Лісова пісня». Освіту Леся і брат Михайло отримали у приватних учителів. Потім Леся навчалася в школі М. І. Мурашки в Києві. Далі освіту вона здобувала самостійно, їй допомагала мати.

В 1881 р. вона захворіла на туберкульоз. Тяжко хвора Леся вивчала класичні грецьку і латинську мови. Восени 1883 р. їй зробили операцію на лівій руці. Мати Олена Петрівна виховувала Лесю як сильну людину, яка не мала права на надмірне виявлення своїх почуттів.

Про рівень її освіти може свідчити той факт, що до 19 років вивчила російську, польську, болгарську, німецьку, англійську. Написала для своїх сестер підручник «Стародавня історія східних народів». Зробила переклади Гоголя, Міцкевича, Гейне, Гюго, Гомера та ін.

Через загострення хвороби у 1888 р. їде до Варшави на лікування. Там написала «Подорож до моря», «Пісня», «Самсон», переклала «Одіссея». З 1890–1891 рр. вона лікується в Києві, Криму, Луцьку і в цей час вступає в гурток «Плеяда». В 1892 р. їде до Відня на консультацію. З 1893 р. живе в Гадячі, Одесі, Колодяжному, Києві. Але за нею встановлено вже негласний нагляд поліції, так як її політичні та правові погляди не подобалися владі.

В 1894 році дядько М. Драгоманов, який в цей час знаходився в еміграції, забирає Лесю на лікування в Німеччину, Австро-Угорщину, Італію, а потім відправляє в Єгипет. За цей час він знайомить її з І. Франком, М. Павликом, О. Кобилянською та ін.

У 1895 р. Михайло Драгоманов помирає у Софії. Для Лесі це була велика трагедія і вона пише цілий цикл поезій «Невільничі пісні». Прогресуюча хвороба змушує Лесю весь час змінювати місця перебування.

Після революції 1905 р. в Росії та деяких послаблень царських законів по всій Наддніпрянській Україні організуються осередки товариства «Просвіта». У 1906 р. Леся, яка тоді з родиною мешкала у Києві, вступає до київської «Просвіти», а 25 червня 1906 р. її обирають членом правління Товариства. Опікувалася питаннями заснування бібліотеки та народної школи. У ніч з 17 на 18 січня 1907 р. жандарми заарештовують цілий ряд учасників «Просвіти», в тому числі і Лесю Українку. В результаті обшуку вилучають заборонену літературу.

В 1907 році Леся вийшла заміж за відомого музикознавця, фольклориста – Климентія Квітку. Живуть вони в Криму. Жандарми знову роблять обшук у них в квартирі – забрали 121 збірку віршів, а Лесю Українку і сестру Ольгу заарештували. Стан Лесі був важкий і в 1908 р. вона їде до Берліну на консультацію щодо чергової операції. Останні роки вона з чоловіком перебувають в Єгипті, а потім на Кавказі.

У поглядах на походження держави Леся Українка виходила з теорії насильства. Держава виникла внаслідок завоювання одного народу іншим, або з добровільним підкоренням слабшого народу сильнішим. Російська абсолютна монархія побудована на насильстві й не обмежена ніякими законами. У своїх творах Леся Українка закликала народ до активної революційної боротьби з поневолювачами. Відстоюючи право народу на революційну боротьбу проти своїх гнобителів, Леся Українка заперечувала вчення Л. Толстого про «непротивлення злу насильством».

Деякі погляди Лесі Українки на державу та право викладені в її незакінчених статтях «Державний лад» та «Джон Мільтон», які вона готувала до публікації у 1895–98 рр., про що повідомляла у своїх листах до М. Павлика. 1. Розрізняє незалежність держави та незалежність народу. Незалежність держави не означає волі народів, що в ній живуть. 2. Географічна відособленість або національна ідентичність ще не є гарантією від розпаду держави. 3. Найкраще стримати державу і вдержати добру згоду між людьми може лише воля і добрі порядки. 4. Воля – це право кожної людини робити все, що їй хочеться, але не ламати прав інших людей. Волю можна обороняти навіть зброєю. 5. Щоб уміти жити по волі, а не по сваволі, то треба учитись.

Леся Українка зробила великий внесок у розвиток політичних та правових поглядів України. Намагалася адаптувати марксистську теорію до української дійсності. Виступала за свободу та права людини. Відстоювала ідеї українського національного патріотизму. Не визнавала утопічний соціалізм. Стоячи на позиціях активної революційної боротьби проти своїх гнобителів Леся Українка у статті «Політика і етика» відкидала терор як засіб боротьби. Терор – безперспективний, безцільний шлях, бо на місце одного правителя приходить інший. Міра свободи особи, за переконанням Лесі Українки, залежить від ступеня її духовного розвитку. Справжня свобода – національна свобода, свобода вільного розвитку всіх націй.

На початку літа 1913 р. чоловік Климентій Квітка повідомляє з Кавказу матері Лесі, Ларисі Петрівні, що дочка знаходиться в дуже важкому

стані, і мати приїхала до неї. Леся ще диктувала матері проекти своєї нової так і ненаписаної драми. Померла Леся 19 липня 1913 р. в Сураті, Грузія. Їй було 42 роки. Поховали на Байковому кладовищі в Києві.

6. ФОРМУВАННЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ОДЕСЬКОЇ ЮРИДИЧНИХ ШКІЛ (О. ОГОНОВСЬКИЙ, П. КАЗАНСЬКИЙ, О. ФЕДОРОВ)

Право на освіту українською мовою в Австро-Угорщині вперше було гарантовано «Крайовою конституцією» для Галичини від 29 червня 1850 р., згідно якої польська та русинська (українська) мови отримали статус «крайових мов». І хоча вибір мови навчання залежав від тих, хто утримував навчальний заклад (уряд, публічні фундації), було запроваджено правило, згідно якого на вимогу учнів, могло бути запроваджене вивчення певних предметів українською мовою.

Формування української юридичної школи у Львівському університеті розпочалося із цісарського декрету від 23 березня 1862 р., яким були відкриті дві кафедри з українською мовою навчання – цивільного права та кримінального права і процедури. Кафедру цивільного права очолив професор Еміль Лопушанський, а кафедру кримінального права – професор Владислав Сроковський. У 1870 р. приват-доцентом кафедри кримінального права стає Іван Добрянський, який крім того був відомим львівським адвокатом.

Але справжнім засновником української правничої школи у Львівському університеті вважається професор ***Олександр Огоновський***. Він народився 17 березня 1848 р. у с. Букачівцях Рогатинського повіту. Закінчив Бережанську гімназію та юридичний факультет Львівського університету (1866–1871), отримавши ступінь доктора права.

У 1872 р. починає викладати цивільне право у Львівському університеті, у 1878 обирається на посаду професора, а з 1881 по 1891 рр. очолює кафедру цивільного права з українською мовою навчання. Українською мовою він викладав курси «Австрійське родинне право», «Австрійське загальне приватне право», «Облігаційне право», «Австрійське спадкове право», керував семінаром з приватного права. Вважався одним з най авторитетніших австрійських цивілістів того часу. У 1886–1887 рр.

Олександр Огоновський займав посаду декана юридичного факультету Львівського університету.

Крім наукової, займається і громадською роботою. Ще в студентські роки стає одним із співзасновників громадської організації «Просвіта», приймає участь у розробці її статуту, який був затверджений Галицьким Намісництвом 2 вересня 1868 р. Основною метою організації називалося поширення просвіти в моральному, історичному та світоглядному напрямках, шляхом видання популярних книжок та брошур на мові, якою розмовляє український народ. У 1873 р. О. Огоновський виступає співзасновником Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка (НТШ), яке стало провідним центром розвитку ідей національного українського відродження.

І під час навчання, і вже будучи професором О. Огоновський приймає активну участь у студентському русі. У 1871 р. він засновує студентський гурток «Дружній лихвар» який об'єднував студентів-українців Львівського університету, пропагував ідеї народовства. За його сприяння та підтримки у 1881 р. в Львівському університеті було утворено студентський «Кружок правників», членом якого міг стати будь-який український студент юридичного факультету. Регулярно відвідує засідання гуртка, метою якого було допомагати українським правникам здобувати юридичну освіту, шляхом представлення рефератів, проведення дискусій, формування бібліотеки та власної видавничої справи. Найважливішим досягненням «Кружка правників» було створення Комісії для укладання української юридичної термінології, яка на протязі десяти років розробила та видала Українсько-німецький словник правничих термінів. Активісти цього гуртка – К. Левицький, А. Чайковський, Є. Олесницький стали відомими правниками та діячами української революції на Галичині.

У 1885 р. Олександр Огоновський стає співзасновником та першим головою (1885–1890) політичного Товариства «Народна Рада» у Львові, розробляє його статут та програму. 1. Розвиток української народності, як самостійної, окремої від польської або російської. 2. Реалізація визнаної конституцією рівноправності українського народу. 3. Захист прав та інтересів українського народу у всіх політичних, культурних, суспільних і економічних відносинах. 4. Досягнення «автономії країв та автономії народів» Австро-Угорської імперії.

Крім суто політичних гасел О. Огоновський діяв і у напрямку практичного захисту народних прав. Зокрема, у петиції «Народної Ради» 1885 р. відзначалися вимоги надання більше дозволів на зброю для сільських господарів, виплати компенсації втрат, зазнаних від диких звірів, відміни законів, що обмежували користування лісами тощо.

Олександр Огоновський був автором низки видань з проблем римського та австрійського цивільного права, автором першого україномовного підручника з цивільного права. Основні його праці: «Австрійське майнове право подружжя» (1880) «Австрійське обще право приватне» (1880), «Систем австрійського права приватного. Науки загальні і право річеве» (т. 1–2, вид. 1887), «О зобов'язаннях природних» (1890) по сьогодні викликають великий інтерес правників-цивілістів.

Помер Олександр Огоновський 10 лютого 1891 р. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Формування одеської юридичної школи розпочалося з юридичного відділення Рішельєвського ліцею, яке у 1837 р. набуло статусу університетського факультету. У 1865 ліцей було реорганізовано у Новоросійський університет, одним з чотирьох факультетів якого був юридичний. Широке визнання одеська юридична школа отримала у другій половині XIX ст. завдяки розробці доктрини міжнародного приватного права, або як його ще називали «колізійного права».

Одним з найяскравіших представників одеської юридичної школи був ***Петро Євгенович Казанський***. Він народився 11 травня 1866 р. Закінчив юридичний факультет Московського університету (1891), а у 1895 – отримав звання магістра права. Його магістерська дисертація стала першим ґрунтовним дослідженням правового статусу міжнародних рік. Після цього для вивчення питань міжнародних адміністративних союзів, працює у Німеччині, Бельгії та Франції. З жовтня 1896 р. стає професором Новоросійського (Одеського) університету, а у 1897 р. – доктором права.

Основні його погляди на міжнародне публічне та міжнародне приватне право були викладені в роботах «Загальні адміністративні союзи держав» (1897), «Введення в курс міжнародного права» (1901), «Підручник міжнародного права публічного та приватного» (1902). 1. Міжнародне право поділяється на публічне та приватне. Міжнародне право є сукупність юридичних правил, що визначають організацію та управління міжнародного спілкування та цивільні права іноземців. 2. Велике значення мають глобальні загальносвітові процеси в праві. Юридичне положення особи повинно вироблятися все більш та більш незалежно приналежності її до окремої держави, а право цивільне повинно перетворюватися у право космополітичне або міжнародне цивільне право. 3. В майбутньому для облаштування міжнародних відносин важливе значення матимуть адміністративні організації. Загальносвітова адміністративна організація може засновуватися на тих самих началах,

на яких покоїться міжнародне право, та складатися із системи загальних адміністративних союзів. 4. Міжнародне приватне право складається з начал, що визначають цивільні права людини в міжнародній області та з міжнародного торгового права. 5. Міжнародне приватне право носить колізійний характер. Положення іноземців визначається частково міжнародним правом, частково внутрішньодержавним.

Починаючи з 1905 р. П. Казанський основної уваги почав приділяти політичній діяльності, був представником правих сил, вимагав придушення революційних проявів, за що отримав прихильність царської влади, та у 1908 р. був призначений на посаду декана юридичного факультету Новоросійського університету. У 1919 р. після остаточного захоплення Одеси більшовиками був звільнений з університету. Викладав у різних навчальних закладах Одеси. Помер у 1947 р.

Засновником концепцій морського та торгового права був професор ***Олександр Федорович Федоров*** (1855–1935). Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, отримав ступінь магістра права у Казанському університеті (1885), та звання доктора поліцейського права у Харківському університеті (1892). З 1887 р. – приват-доцент, а з 1889 професор торгового права та судочинства Новоросійського університету. Крім того він був відомий, як композитор, автор декількох опер та романсів.

О. Федоров вважався одним з найвідоміших фахівців в галузі торгового та морського права свого часу. 1. Визначив предмет торгового права, як сукупність операцій, що входять до процесу доставляння потрібних для задоволення людських потреб предметів від виробника споживачу із спекулятивною для посередника метою. 2. Обстоював окремий характер морського приватного права, що регулює правовідносини, пов’язані з перевезенням товарів морем. Міжнародне узагальнення настанов про морську торгівлю можливе і бажане в наслідок спільності її умов у всіх цивілізованих країнах. 3. Відзначив значення міжнародних звичаїв для торгового та морського права. 4. Розробив концепцію міжнародно-правового регулювання зіткнення (колізії) «разноместних» законів у регулювання питань торгового, морського та вексельного права. Торговельне мореплавство дуже часто потрапляє під застосування права різних держав або в наслідок укладання угод в різних країнах та між громадянами різних держав, або у випадках інцидентів в іноземних водах.

Після більшовицької революції О. Федоров емігрував у Німеччину. Помер у Берліні 17 травня 1935 р.

ТЕМА XX. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ УКРАЇНИ XX СТОЛІТТЯ

План

1. *Формування соціологічної школи права (Є. Ерліх та Б. Кістяківський)*
2. *Михайло Грушевський – центральна постать українського державотворення початку XX століття.*
3. *Українські концепції держави та права першої половини XX століття (В. Вернадський, С. Дністрянський, Ю. Бачинський, М. Лозинський, В. Липинський, В. Винниченко)*
4. *Концепції українського націоналізму (М. Міхновський та Д. Донцов)*
5. *Радянський період розвитку українських правових вчень.*
6. *Тенденції розвитку сучасної української правової думки.*

1. ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ ПРАВА (Є. ЕРЛІХ ТА Б. КІСТЯКІВСЬКИЙ)

Засновник соціології права ***Євген (Ойген) Ерліх*** народився 14 вересня 1862 р. у м. Чернівцях на Буковині. Батько – Сімон Ерліх адвокат, у 1865 р. переїжджає до м. Самбора (Галичина). Є. Ерліх закінчує Самборську публічну гуманітарну гімназію і у 1881 р. вступає на юридичний факультет Львівського університету. У 1882–1883 р. продовжує навчання

у Віденському університеті. Після закінчення університету займається адвокатською практикою, продовжує наукові студії. У 1894 р. отримує звання приват-доцента, а у 1886 р. здобуває ступінь доктора права.

У 1896 р. Є. Ерліх повертається до рідних Чернівців та отримує посаду професора римського права у Чернівецькому університеті, у 1901 р. стає деканом юридичного факультету, а у 1906–1907 – ректором університету та депутатом місцевого парламенту.

В 1907 р. публікують ректорську інавгураційну промову Є. Ерліха «Факти звичаєвого права». В 1909 р. він створює науково-навчальний семінар «Живе право», який стає відомим як в Австрії так і за її межами. Особливої популярності його концепція «живого права» набуває у США, куди у 1914 р. Є. Ерліха було запрошено для читання лекцій в Інституті Ловелла та на щорічному зібранні Американської асоціації правничих шкіл в Чикаго (але завадила війна). Йому присуджують звання почесного професора Гронінгенського університету (Нідерланди).

Сучасники про нього писали, що він походив на Лорда Байрона, стрункий, веселий характер, любив гумор, ходив дуже швидко і студенти намагалися його обігнати при ходінні. Вдома практично не бував, весь час проводив на роботі. Володів 14 мовами, писав і виступав на наукових конференціях тільки в оригіналі. Перший Президент Австрії Карл Реннер назвав Є. Ерліха «людиною невтомної праці та невгамовного прагнення до знань».

Правова концепція Є. Ерліха починає формуватися з робіт «Про прогалини в праві» (1888) і «Мовчазне волевиявлення» (1893). 1. Критикує юридичний позитивізм. 2. Вказує на наявність значної кількості суспільних відносин, не врегульованих правом. 3. Обстоює можливість застосування суддею власного розсуду та поняття справедливості при прийнятті рішень.

Наступним етапом було проголошення Є. Ерліхом у ректорській інавгураційній промові (1906) та реалізація на практиці (1909) емпіричних досліджень правового життя народів Буковини. 1. Об’єктами дослідження повинні бути етнічні і соціальні групи, громадські та професійні союзи та асоціації, підприємства тощо. 2. Метою дослідження – зібрання тих всіх звичаїв і правових норм, що живуть в народі без огляду на зобов’язуючі закони. 3. Методи дослідження – емпіричні соціологічні (анкетування, опитування, збирання та аналіз документів).

Остаточне ж оформлення концепції «живого права» Є. Ерліха відбувається у його роботах «Про живе право» (1911), «Основи соціології

права» (1913), «Юридична логіка» (1917), «Соціологія права» (1922). 1. Право – це не лише примусовий порядок, який встановлюється і підтримується державою. Значна частина правовідносин відбувається без втручання держави, а суб'єкти цих відносин навіть не намагаються звернутися до держави для регламентації їх сімейного, господарського або релігійного життя, хоча закон це допускає. 2. Соціальні союзи та асоціації мають здатність до саморегулювання, незалежно або поряд з державною регламентацією. 3. Правові явища латентно присутні у соціальних практиках, лише соціологічними методами можуть бути отримані та закріплені у прецедентах або правових нормах. 4. Держава своїм втручанням може запустити або, навпаки, зупинити цілий суспільний розвиток. 5. «Живе право» охоплює три аспекти правового життя: створення та застосування права юристами, правила та звичаї, що визнаються державою в якості права; правила та звичаї, які не визнаються або відкидаються державою.

Особливої уваги, розвиваючи німецьку концепцію «Вільного права» кінця XIX, Є. Ерліх приділяв питанням застосування права судами за наявності прогалин у праві. 1. За наявності прогалин у праві, важливим завданням судді є встановлення фактичної волі законодавця щодо захисту тих або інших суспільних інтересів. 2. Формальний аналіз норм права не завжди дозволяє знайти, які саме інтереси намагався захистити законодавець. 3. В текстах законів слід шукати не лише об'єктивне логічне судження, але й конкретні інтереси, які мали на увазі законодавці, коли формулювали такі закони. 4. Судді потрібно буде знайти рішення, самостійно зважуючи інтереси, що вступили у суперечку, та забезпечити судовий захист тим інтересам, які він сам вважатиме пріоритетними. 5. Судове знаходження права не повинно мати інтуїтивного характеру, рішення судді повинно бути засноване на раціональному, об'єктивному науковому методі, що дозволяє достеменно встановити соціальні інтереси, що захищені законодавцем. 6. Соціологія права є тим інструментом, який може навчити суддів застосовувати право, дозволить зв'язати суддів не лише нормами закону, але й реальною волею законодавця.

Слід зазначити, що нові, та навіть провокативні, для тогочасної європейської правової науки висловлювання та погляди Є. Ерлиха викликали хвилю критики.

Одним з найбільших опонентів Є. Ерліха був Ганс Кельзен – засновник школи позитивістського нормативізму, професор державного права і філософії права Віденського та Кельнського університетів, тво-

рець австрійської конституції 1920 р., член Вищого конституційного суду Австрії 1920–1930 рр. Коли до влади Австрії прийшли фашисти, Кельзен емігрував до Швейцарії, викладав право в Женевському університеті з 1933 по 1940 рр., а потім переїхав до США, де з 1942 р. був професором Каліфорнійського університету до самої смерті. Ганс Кельзен особливо різко виступав з критикою «Основ соціології права», хоча насправді «Основи…» були в більшій мірі постановкою питань, відповіді на які містилися в наступних роботах Є. Ерлиха. Крім того, дуже часто деякі тези вченого виривалися із контексту. В той же час, ідеї Є. Ерліха знайшли значний відклик у країнах звичаєвого права, особливо у США та Англії, стали основою розвитку соціології права, правової антропології, концепцій «м'якого права», «права в дії», «правового плюралізму» тощо.

Тож, роль Є. Ерліха як оригінального мислителя, соціолога та філософа права є дуже значною. Крім того, він висловив ряд важливих поглядів на юридичну освіту та її зміст. У 1912 р., виступаючи на засіданнях Конгресу німецьких юристів, обґрунтував необхідність майбутнім юристам більше приділяти уваги психології, економці, соціології, політиці. Довів, що юридична освіта повинна «навчати не лише законодавства, а права в дійсності». Революційні, на свій час, ідеї Є. Ерліха стали реальністю.

Війна, а згодом захоплення Буковини Румунією примушує Є. Ерліха у 1918 р. покинути Чернівці. Він їде спочатку до Відня, потім до Бухаресту, згодом до Швейцарії, навіть думає про завершення наукової кар'єри. Не дивлячись на популярність, Є. Ерліх особисто себе пов'язував тільки з Чернівецьким університетом. Тому він добивається створення в 1921 р. у Чернівецькому університеті кафедри філософії права та соціології, на якій планував поновити науково-викладацьку діяльність. Але різко прогресуючий цукровий діабет призводить до ампутації ніг та примушує його лишитися у Відні. 2 травня 1922 р. Євген Ерліх помер.

Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920), засновник української філософії права та соціологічної теорії права, органічно пов'язаний з українським національно-визвольним рухом та політико-правовими процесами в Україні. Він є представником європейського неокантіанства, учень баденської школи, соратник М. Вебера, а відомий німецький правознавець Г. Еллінек прищепив своєму студенту – Кістяківському тягу до права, осмислення науки про право.

Народився Богдан 4 (16) листопада 1868 р. в Києві, в родині відомого юриста, професора Київського університету, активного члена організації «Громада» – О. Ф. Кістяківського. Навчаючись в Київській гімназії Богдан організує серед учнів український культурний гурток, за що його виключають з гімназії. Це було перше, з багатьох його виключень з навчальних закладів через політичні погляди. Він послідовно змінює Чернігівську гімназію, Олександрівську гімназію в Ревелі. Повертається в Київ і у 1888 р. вступає на історико-філологічний факультет університету Святого Володимира, де знайомиться з Д. Антоновичем. Займається просвітницькою діяльністю, українським відродженням. Знову виключення. На протязі 1889–1892 рр. вимушений змінити ще історико-філологічний факультет Харківського та юридичний факультет Дерптського університетів. У 1892 р. був заарештований за пропаганду марксистських ідей. Через переслідування Богдан вимушений був продовжити навчання за кордоном. З 1895 р. навчався у Берлінському, Страсбурзькому та Гейдельбергському університетах. Захищає дисертацію «Суспільство та індивід» (1898) та стає доктором філософії. Його роботи отримували схвальні відгуки таких відомих німецьких філософів права та соціологів, як Г. Кельзен, Г. Єллінек та М. Вебер.

В той же час Б. Кістяківський не полишає і зв'язку з українським національним рухом. Влітку 1889 р. особисто знайомиться з І. Франком та М. Павликом. Пізніше, опікується виданням творів М. Драгоманова. З 1900 по 1911 р. живе то в Росії то за кордоном, постійно зазнає утисків поліції. Працює в університетах Гейдельберга, Москви, Ярославля, Мюнхена.

На початку XX ст. в зарубіжних роботах «Проблеми ідеалізму», «Віхи», «Загальна теорія права» Кістяківський обгрунтовує власну концепцію теорії та філософії права. В 1917 р. за роботу «Соціальні науки та право» Харківський університет присуджує йому ступінь доктора права. Київський університет запропонував посаду професора кафедри державного права.

Під час гетьманства П. Скоропадського отримує посади Генерального судді Адміністративного департаменту Генерального суду Української Держави (1918), сенатора Державного сенату Української Держави (1918). У 1919 р. стає співзасновником та дійсним членом Української академії наук, деканом юридичного факультету Українського народного університету.

Створена Б. Кістяківським синтетична теорія права ґрунтується на ідеях німецької філософської школи, об'єднанні різних підходів

до вивчення права. 1. Право одночасно є і державно-організаційне, і соціальне, і психічне, і нормативне явище. Всі прояви права підлягають цілком самостійному вивченню та розробленню. 2. Існує чотири методологічні підходи до вивчення права, що відповідають чотирьом граням права і виступають як культурні феномени. 3. Право як явище, незважаючи на багатоманітність, єдине. Все знання про право потрібно синтезувати. Результатом такого синтетичного пізнання права має бути розкриття і розуміння суті права. 4. Для пізнання права необхідна взаємодія філософії права, теорії права, юриспруденції, соціології права, психології права, антропології права, політики права.

Крім того, Б. Кістяківський вніс значний внесок у розвиток соціології права. Він розкривав право як соціальне явище, що виражає культуру суспільства. Зазначав, що той порядок, який встановлює право, завжди розумний, справедливий і гарантує свободу. Право одночасно зумовлено і причиною, і метою, засобами досягнення та очікуваними результатами.

Б. Кістяківський обстоював власну концепцію правової соціалістичної держави, як ідеального типу держави. 1. Така держава ґрунтується на обмеженні державної влади невід'ємними правами особистості. 2. Основним правом особистості вважав «право на гідне існування, як суб'єктивне публічне право». 3. У правовій державі керують не особи, а загальні правила чи правові норми. 4. Організація правової держави залежить від самодіяльності і народних мас.

Довгий час Б. Кістяківський вважав, що запровадження в Росії конституційних прав автоматично розв'яже і національне питання. Але зіткнувшись із великодержавним шовінізмом представників російських демократичних та революційних кіл, стає рішучим захисником української справи. Так, у статті «До питання про самостійну українську культуру» (1911) вказує, що «основна риса, яка характеризує ставлення російського суспільства до українства, це різко виявлений егоїзм». А дещо згодом зазначає, що «якщо російське суспільство нічого не знає про український народ і українців, про їхні потреби і прагнення, то це відбувається тому, що воно й не бажає нічого про них знати… Освічену російську людину не цікавили якісь українці, вона вважала їх існування дріб'язком провінційного життя, на якому не варто зупинятись» («Українці і російське суспільство», 1917).

Після захоплення Києва білогвардійцями та спробою закриття Української академії наук, через скасування всіх законів, виданих українською владою, Б. Кістяківській наприкінці серпня 1919 р. їде до ставки

Денікіна у Ростов-на-Дону з метою збереження академії. Однак успіху досягти не вдалося, лише було погоджено «перехідний стан» академії до вирішення питання та збереження її майна.

З Ростову Б. Кістяківській переїжджає до Єкатеринодару (нині Краснодар), де влаштовується професором місцевого Політехнічного інституту. Там тяжко захворів, помер після операції 29 квітня 1920 р.

2. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ЦЕНТРАЛЬНА ПОСТАТЬ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Центральною постаттю в українській політико-правовій думці кінця XIX – першої третини XX ст. був ***Михайло Сергійович Грушевський*** (1866–1934), видатний український історик, політико-правовий діяч, автор кількох конституційних проектів та майже 2 000 наукових праць.

Народився 17 вересня 1866 р. у Холмі, Польща, в сім'ї вчителя. Дитячі роки проходили далеко від рідних міст – у Ставрополі на Кавказі. Великий вплив на нього мав батько, який навчив сина співати українські пісні, знати історію рідного краю, народу. Це у Грушевського залишилося на все життя. В 1880 р. навчається в Тифліській гімназії.

Вищу освіту здобув у Київському університеті Святого Володимира. Одним із його викладачів, який багато йому допоміг, був відомий український історик В. Б. Антонович, під керівництвом якого Грушевський зробив перші кроки в науці. На третьому курсі університету його наукова робота була відзначена золотою медаллю, а у травні 1894 р. успішно захищає магістерську дисертацію. Запрошують до Львівського університету, де очолив кафедру української історії. З 1895 по 1913 р. керував науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка і видавав «Збірник записок». Вийшло 100 томів. З 1903–1907 рр. Грушевського запрошують читати лекції в Парижі, Лондоні, Берліні, Лейпцигу тощо.

1 вересня 1914 р. Грушевський їде до Києва, де намагається перетворити «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка» на Українську Академію Наук. Але починається перша світова війна, яка застала Грушевського в Карпатах. З великими перешкодами він повертається до Києва. Його арештували та посадили в Лук'янівську в'язницю, звинуватили його

в антивоєнних поглядах, назвали це «антиросійською» діяльністю. В лютому 1915 р. етапом вислали до Сибіру. Через рік, як світовому вченому, дозволили переїхати до університету в Казань, а потім переводять в Московський університет під постійний нагляд поліції.

У Москві Грушевський видає журнал «Промінь». Його запропонували бути кандидатом від Києва на виборах до Державної Думи. Зустрічався з М. Горьким, О. Керенським, В. Фігнер та ін. 11 березня 1917 р. М. Грушевський повертається до Києва, де очолює створену 4 березня Центральну Раду. Рішенням від 15 березня 1917 р. над будинком вчителя і педагогічного музею, місцем знаходження Центральної Ради, було піднято Національний жовто-блакитний прапор. Грушевський проводить активну політичну, правову та наукову діяльність в Києві.

Його основна робота – десятитомна «Історія України-Руси», найбільша історіографічна праця про український народ, яка увійшла до скарбниці світової історіографії. Роботу «Історія України-Руси» називають ще історичним посвідченням чи паспортом українського народу. В ній М. Грушевський завершив концептуальне обґрунтування політичної та правової історії українства. М. Грушевський відкинув традиційну схему і московську династичну генеалогію С. Соловйова, В. Ключевського, довівши, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї «колиски», а кожний із них має власне коріння.

Історію України М. Грушевський веде від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство, далі – литовсько-руську добу, період визвольних змагань козацько-гетьманських часів і Переяславського договору з Московським царством.

Історія великоруська, за М. Грушевським, починається зі свого кореня – Володимиро-Московського князівства, яке еволюціонувало під найсильнішим впливом Київської Русі. Загальноросійської історії, як і загальноросійської народності, не існує: це штучна конструкція.

Період Київської держави є давнім періодом української політико-правової історії, київські князі – українськими князями, культура XI–XII ст. – українською культурою. Договори Київської Русі з Візантією, «Руська правда» – українське право. Саме українські племена започаткували Київську державу.

Завдяки старанням М. Грушевського значно просувалась уперед теорія та практика українського конституціоналізму. Під його головуванням Центральна рада прийняла чотири Універсали.

Перший універсал (червень 1917 р.). «Не розриваючи з державою

російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям».

Другий Універсал (липень 1917 р.). Проголошено прагнення України до автономії в складі Росії. Право на справедливе представництво у Центральній раді інших народів, які живуть в Україні. Право формування перших окремих військових частин України.

Третій Універсал (листопад 1917 р.). Проголошено Україну Українською Народною республікою (УНР) у складі Російської республіки. Поставлено питання про негайні мирні переговори з Радою народних комісарів Росії. Проголошувалися всі демократичні свободи: «слова, друку, віри і т.д.».

У грудні 1917 р., в Харкові, за наказом Леніна, більшовики скликали І Всеукраїнський з'їзд Рад і проголосили, що з'їзд Рад робітників і солдат оголошує рішучу боротьбу Центральній Раді і що Україна не є УНР, а частина Російської Республіки. 25 грудня 1917 р. проголосили, що в Україні встановлюється Радянська влада і діють тільки закони Російської Федерації, а місто Харків проголошувалося столицею радянської України.

У відповідь на ці дії 22 січня 1918 р. Центральною Радою у Києві було проголошено Четвертий Універсал, в якому заявлялось, що УНР стає «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».

29 квітня 1918 р. – останнє засідання Центральної ради, на якому ухвалено проект Конституції УНР. Нова Конституція УНР передбачала посаду президента. Відповідну посаду, як голова Центральної Ради, на цей час обіймав М. С. Грушевський. Тому його вважають Першим президентом України.

29–30 квітня 1918 р. в Києві відбувається «Гетьманський переворот», до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. У «Грамоті до всього українського народу» було проголошено розпуск Центральної Ради. Грушевський відходить від політичних справ і знаходиться на нелегальному становищі у Києві.

З березня 1919 р. почалася еміграція в житті Грушевського. Прага, Берлін, Женева, Париж, читає лекції, займається науковою діяльністю, але не поривав зв'язки з Україною. В березні 1924 р. за рішенням радянського уряду, великого вченого, політичного та правового діяча запрошують повернутись до Києва. Грушевський погоджується та повертається, де його обирають Академіком Української академії наук, а у 1929 – дійсним членом Академії наук СРСР.

В рамках наукових розробок проблем держави та права М. Грушевський дав визначення таких категорій: 1. Політична теорія. 2. Політичні процеси. 3. Політичні інститути. 4. Політична культура. Розробив проект конституції перебудови Російської імперії: 1. Децентралізація держави. 2. Надання на місця широкої національної територіальної автономії. 3. Парламентське правління. 4. Поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову. 5. Права і свободи людини.

Свої ідеї він намагався впроваджувати в практику, що знайшло відображення у чотирьох Універсалах Центральної Ради та проекті Конституції УНР.

У березні 1931 р. М. Грушевського змушують переїхати до Москви, де його заарештували, але через деякий час випустили. 25 листопада 1934 р. Грушевського змушують їхати на відпочинок на лікування у Кисловодськ, де він раптово помер. Всі його наукові роботи, а це як ми знаємо понад 2 тисячі, сховали у спецсховища, а його ім'я викреслили за наказом Сталіна, більшовиків, КПРС на десятки років з історії та науки. Навішали на Грушевського різні ярлики, що ворог, шпигун, націоналіст тощо. Але його наукова спадщина сьогодні відроджена.

3. УКРАЇНСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ (В. ВЕРНАДСЬКИЙ, С. ДНІСТРЯНСЬКИЙ, Ю. БАЧИНСЬКИЙ, М. ЛОЗИНСЬКИЙ, В. ЛИПИНСЬКИЙ, В. ВИННИЧЕНКО)

Вслід за Наддніпрянською Україною, 1 листопада 1918 р. у Львові землі, які були під Австро-Угорщиною, проголошуються Західноукраїнською Народною Республікою, першим президентом став Кость Левицький (ЗУНР), а потім Євген Петрушевич. 22 січня 1919 р. в Києві проголошується акт возз'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну Україну. Це була важлива історична подія, адже вперше в історії всі українські землі були об'єднані в одній державі. Ця подія наближалася зусиллями багатьох провідних українських мислителів та політичних діячів, і одно-

часно послугувала основою для нового етапу у розвитку українських вчень про державу і право.

Одним з найвідоміших українських вчених, зі світовим ім'ям, засновником Української академії наук був ***Володимир Іванович Вернадський***. Він народився 28 лютого (12 березня за н. ст.) 1863 р. в Петербурзі, в родині професора політичної економії Київського університету І. В. Вернадського. Дитячі роки провів у Харкові. Освіту отримав в родині, потім гімназії. Цей період виховання він пізніше назвав «ідеалом особистої святості». В 1885 р. закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. Далі працює і одночасно навчається в Європі, а саме: Париж, Лондон, Мюнхен. Потім його запрошують викладати в Московський університет.

Погляди Вернадського на політику та право в Російській імперії не сподобалися владі і у нього почалися проблеми. Разом з Миколою Бердяєвим, викладачем Київського університету, вони стали видавати за кордоном опозиційний до влади журнал «Освобождение», де викладали свої конституційні ідеї. В 1905 р. «конституціоналісти», як вони себе називали, вирішили створити політичну партію. Вона дістала назву «Конституційно-демократична» (Кадети), її ще називали «партія народної свободи». Вернадський стає лідером партії, куди ввійшли відомі політики О. Корнілов, Н. Львов, П. Мілюков, В. Набоков, П. Струве та ін.

На знак протесту проти антидемократичних дій уряду Вернадський разом з іншими професорами у 1911 р. залишив Московський університет. У вересні 1917 – він заступник міністра народної освіти в Україні. Добивається самостійності для головних університетів, заклав основи для утворення Академії наук України. У 1918 році за гетьмана П. Скоропадського його одностайно обирають першим президентом Академії наук України, перший подає приклад, пише заяву і виходить із партії кадетів. Вважає, що неможливо суміщати посаду президента АН з членством у будь-якій партії.

У 1920–1921 рр. Вернадський ректор Таврійського університету в Криму. Ленін оголосив, що кадети вороги, а члени ЦК партії кадетів поза закону і Вернадського більшовики арештували. В 1922 році ректор Сорбони особисто запрошує відомого вченого прочитати курс лекцій. Можливо це врятувало його. В Сорбоні він робить геніальне відкриття, вважають, що це вершина наукової творчості вченого, перехід «біосфери» в «ноосферу».

Вернадському важко було дивитися, що більшовики зробили з університетами. Він писав, що стали набирати непідготовлену молодь, замість освіти займатися партійною пропагандою. Моральний рівень нового студентства нечуваний: винюхувати, доносити, вишукувати та придумувати ворогів. Жіноча і чоловіча комуністична молодь перебуває в тимчасових шлюбах, так звані «комсомольські сім'ї», які постійно міняються партнерами.

Класичні університети в Україні більшовики закрили. На їх місці утворили Інститути Народної Освіти, які проіснували до 1933 р. Були створені «Робфаки» та університети «Красної професури». Вернадський робить висновок, що всі соціалісти, комуністи – це вороги свободи і своєю діяльністю привели до терору і насильства.

Вернадський по духу і своїм політичним та правовим поглядам був лібералом. В його розумінні лібералізм – це коли у народу є свої права, право вибору, держава існує для громадян, а не громадяни для держави, народ розуміє свою силу і своє значення в суспільстві. Вернадський підтримував зв'язки із представниками українського національного руху, вів активне листування з М. Драгомановим.

Основні свої погляди на підтримку самобутності та прав українського народу він виразив у статті «Українське питання та російське суспільство» (1915).

Так, В. Вернадський дуже тонко відзначає сутність україно-російських взаємин. 1. Українська народність має етнографічну індивідуальність і національну свідомість, завдяки чому всі спроби перетворити його на матеріал підсилення пануючої народності лишалися марними. 2. Національна свідомість українців розвивалася на ґрунті етнографічних, психологічних та культурних особливостей, які зв'язують Україну із Західною Європою. 3. Російсько-українські відносини 17–18 ст. – спроби поглинання Росією України, скасування автономії, ліквідація шкіл, свободи друку, переслідування етнографічних відмінностей. Все це супроводжувалося протестами та повстаннями українців та каральними акціями Росії. 4. Українське відродження XIX ст. після втрати політичної автономії відбувалося завдяки діячам культури. 5. У XIX ст. розпочато новий етап боротьби Росії з українською національною культурою. Загальна мета російського уряду – досягнути повного злиття українців з пануючою народністю (росіянами) та знищення усвідомлення національної особливості. 6. Завдяки політичним свободам у Австрії Галичина представляє собою український П'ємонт національного відродження.

7. Російська політика під час І світової війни – спроба знищення українства на Галичині шляхом передачі її Румунії та майбутній Польщі.

На основі таких роздумів В. Вернадський ставив ряд принципових для долі українського національного відродження питань. 1. Оскільки український рух живиться корінням народного життя він ніколи не згасне. 2. Позитивне вирішення українського питання невідворотне. Ніякі репресії його не зупинять. 3. Продовження політики національного безправ'я переконає українців у безперспективності еволюційного шляху і зосередить всі їх сили на інтересах свого народу, що забезпечить значні практичні успіхи (фактично, з урахуванням обмежень цензури мова йде про шлях національної революції).

В кінці життя Вернадський написав такі слова: «Я зробив все, що міг. Я не заподіяв нікому лиха. Я постарався, щоб після моєї смерті, на моє місце стало багато таких самих, найкращих діячів, ніж колись був я, які йдуть до тої мети». Помер в Москві 6 січня 1945 р. Похований на Новодєвічієвому цвинтарі.

Станіслав Дністрянський (1870–1935), український правознавець, політолог, політичний та правовий діяч. Професор Львівського університету, засновник Українського вільного університету (Прага), академік. Народився 13 листопада 1870 р. в Тернополі, в сім'ї інспектора шкіл. Освіту отримав у гімназії Тернополя, яку закінчив у 1888 р. В 1893 р. отримав диплом юридичного факультету Віденського університету, а в 1894 р. – ступінь доктора права і політичних наук.

З 1898 по 1918 р. працював у Львівському університеті на посадах доцента, а з 1901 р. – професора. За часів Австро-Угорщини був послом (депутатом) Державної Ради у Відні від української національно-демократичної партії (1907–1918). З 1917 очолював комісію Державної Ради з реформи цивільного права. У 1918 р. обраний членом парламенту проголошеної ЗУНР – Української Національної Ради. З 1919 р. перебув в еміграції у Чехословаччині, у 1921–1933 р. обіймав посади декану факультету права, ректора, проректора Українського вільного університету в Празі.

Активна участь у створенні ЗУНР обумовлює зміну наукових інтересів С. Дністрянського в бік філософії права, конституційного та міжнародного права. Пропонує два проекти конституції ЗУНР – «Проект тимчасових основних законів» (1918) та «Нові проекти українських конституцій» (1920). В основі проекту було закладено наступні принципи. 1. Свобода економічної, політичної, приватної власності. 2. Вищий орган

влади – Народна рада (парламент), обраний на 4 роки, загальнонародними виборами. 3. Загальнонародні вибори президента. 4. Забезпечення рівних умов усім національностям. 5. Вирішення головних проблем шляхом референдуму. 6. Виконавча влада – міністри (Рада держави). 7. Єдина територія, самовизначення української нації. 8. Надання певних автономних прав «анклавам», населеним національними меншинами.

В наступні роки в еміграції видає цілий ряд робіт з теорії держави та права, філософії права, міжнародного права тощо. Створює національно-державницьку концепцію. Обґрунтовує право на самовизначення. Різко засуджує більшовицький режим, попереджаючи Європу про небезпеку ідеології більшовизму, яка легко поширюється, як «епідемія».

Теорія С. Дністрянського про виникнення держави, взаємовідносини між державою та народом викладена в роботах «Загальна наука права і політики» (1923), «Нова держава» (1927). 1. Розвиток суспільства базується на природних та економічних потребах людей. 2. Необхідність оборони території обумовила об'єднання родин в роди, родів в племена. 3. Держава виникла через те, що племена свідомо вирішили перебувати на певній території, захищати її та жити спільним економічним і суспільним життям. 4. Завдання держави – утворення правового ладу. Вона повинна забезпечувати існування менших соціальних груп, які вона об'єднала. 5. В державі територія носить політичний характер, а в народі виключно етнографічний. 6. Хоч народи старі як світ, національна ідея є витвором новіших часів; вона й поставила народ у безпосереднє відношення до держави. Народ став свідомим суспільним зв'язком в ході історії останніх століть, як протест проти територіальної самовлади держави.

С. Дністрянський дав одно з перших теоретичних обґрунтувань права народів на самовизначення («Самовизначення народів», 1919). 1. Самовизначення народів – відображення ідеї народного суверенітету в її повному змісті. Ніхто не сміє над другим панувати, всі мусять рівно підпорядковуватись під загальне добро народу, так як сам народ це добро розуміє. 2. Ідея самовизначення результат природного розвитку народів та держав. Це не думки філософа, які міг би замінити другий філософ іншими думками, це змагання, скроплене кров'ю поколінь, нестримна логіка історичних випадків. 3. Самовизначення народів має зовнішній та внутрішній зміст. Зовнішній – бажання самостійно обирати і творити свою долю. Внутрішній – повна самостійність, або повна політична автономія.

У 1933 р. у зв'язку з погіршенням стану здоров'я С. Дністрянський полишає викладання та переїжджає до Ужгорода, займається адвокатською практикою, читає публічні лекції. Помер 5 травня 1935 р., похований в Ужгороді.

Юліан Олександрович Бачинський (1870–1940), український державний і політичний діяч, правознавець. Народився 28 березня 1870 р. в с. Новосілки-Куть Підгаєцького повіту на Тернопільщині, в родині священика, згодом провідного діяча греко-католицької церкви. Закінчив юридичний факультет Львівського університету.

Разом з І. Франком, М. Павликом у 1890 р. був серед співзасновників Української радикальної партії (УРП). Після розколу в УРП, у 1899 р. засновує Українську соціал-демократичну партію Галичини і Буковини. Виступає головним ідеологом цієї партії.

В своїх працях багато уваги приділяє питанням становища українців в Галичині, української еміграції. У 1905–1906 р. відвідує Північну Америку, де досліджує українську еміграцію в США та Канаді.

З 1915 по 1918 р. під час Першої світової війни перебуває у лавах австро-угорської армії. Із проголошенням 13 листопада 1918 р. ЗУНР його обирають членом парламенту – Української національної ради. Коли 22 січня 1919 р. було проголошено «Акт злуки» ЗУНР та УНР, об'єднана Українська народна республіка призначає Ю. Бачинського головою дипломатичної місії УНР у Вашингтоні, де він перебуває разом з місією з 1919 по 1921 р.

Після поразки визвольних змагань перебуває у еміграції, з 1921 р. у Відні, з 1923 у Берліні. До Львову повертається лише у 1929 р. Але у 1931 р. був арештований польською поліцією, після чого, у 1932 р. пристає на пропозицію радянського уряду приїхати працювати в УРСР. В той час за особистим наказом Й. Сталіна була розроблена таємна операція по поверненню в СРСР відомих політичних та наукових діячів-емігрантів для подальшої розправи. Тих же, хто лишався за кордоном, намагалися знищувати таємні агенти ГПУ/НКВС. У листопаді 1933 р. Ю. Бачинський разом з донькою приїздять до СРСР. Працює співробітником головної редакції «Української Радянської Енциклопедії» у Харкові.

В кінці 1934 р. заарештований та безпідставно звинувачений у контрреволюційній, терористичній, шпигунській діяльності. В березні 1935 р. засуджений на 10 років виправно-трудових таборів. Відбував покарання на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. Загинув у концтаборі ГУЛАГу 6 червня 1940 р.

Основні політико-правові погляди Юліана Бачинського викладені у його найбільш відомому творі «Ukraina Irredenta» (Україна поневолена), виданому у 1895 р. 1. Соціально-економічний розвиток Галичини та Наддніпрянщини сповільнено через їх фактично колоніальний статус в Австро-Угорській та Російській імперіях. Це спричиняє зубожіння селянства та пролетаріату, масову еміграцію та втрату найкращих трудових ресурсів. 2. Нормальний економічний розвиток у Європі та Америці було забезпечено через створення національних держав. Буржуазія, національна ідея та національна держава – є вплив економічної еволюції, дитина капіталістичної продукції. 3. Провідною верствою населення у здобутті Україною незалежності має стати національна буржуазія. Головна складність у тому, що українська буржуазія не витримує конкуренції з австрійською, польською та російською. 4. Потенційно всі українські землі становлять економічну цілісність, а єдності економічній мусить відповідати єдність політична. 5. Насувається загроза загальноєвропейської війни, до чого слід бути готовими. Тому, необхідно на Галичині переводити національні змагання в політичну площину, а на Наддніпрянській Україні, наскільки можливо, будити думки про політичну самостійність України. 6. Боротьба за політичну самостійність України не відноситься виключно до українського народу, а взагалі до всіх, хто населяє Україну, без огляду на те чи це українець-автохтон, чи колоніст – великорос, поляк, єврей чи німець. Спільний інтерес українізує їх, змусить їх усіх стати українськими патріотами. 7. Тільки шляхом «унезалеження» України трудящі можуть здійснити соціалістичні ідеали, здобути заможне і вільне життя, оскільки поневолення національне тягне гніт та експлуатацію економічну. 8. У майбутньому Україна може стати повноправним членом європейської чи всесвітньої федерації вільних народів, але шлях до такого об’єднання лежить лише через повне унезалежнення.

Дані положення знаходять своє відображення в наступних працях Ю. Бачинського, зокрема він обгрунтовує необхідність поділу Галичини на Західну (польську) та Східну (українську), об’єднання Східної Галичини з Буковиною («Поділ Галичини», 1897), закликає до надання суверенітету Наддніпрянської України («Автономія України», 1906). Слідом за І. Франком обґрунтовує застосування «етнографічного» а не «історичного» принципу у державотворенні («Взаємні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині», 1910).

Фактично Ю. Бачинський був першим, хто розробив та обґрунтував цілісну наукову концепцію незалежної соборної України. Багато з його ідей актуальні і по-сьогодні.

Засновником української школи міжнародного права вважається західноукраїнський політичний діяч, дипломат та правознавець ***Михайло Михайлович Лозинський*** (1880–1937). Народився 30 липня 1880 р. у с. Бабине Калуського повіту (нині Івано-Франківська область). Закінчив Станіславську академічну гімназію та у 1900 р. вступив на юридичний факультет Львівського університету, у 1901–1903 рр. продовжив навчання у Віденському університеті. Після того живе у Цюріху, Львові, Києві, через брак коштів починає працювати журналістом і досягає відомості, будучи редактором низки газет у Львові, Чернівцях та Києві. У 1914 р. здобуває ступінь доктора права Віденського університету.

Із проголошенням ЗУНР у листопаді 1918 р. М. Лозинського обирають до складу Української національної ради. Після об'єднання ЗУНР та УНР, починаючи з лютого 1919 р., стає членом української делегації на переговорах з місією Антанти та поляками. 10 березня 1919 р. М. Лозинського призначають заступником державного секретаря закордонних справ Західної області УНР, він на чолі Надзвичайної делегації ЗОУНР вирушає до Парижа на Версальську мирну конференцію, зустрічається з лідерами США, Великобританії та Франції – В. Вільсоном, Д. Ллойд-Джорджем і Ж. Клемансо.

У 1920 р. поселяється у Німеччині, з 1922 по 1927 р. працює в Українському Вільному Університеті (Прага) на посаді професора кафедри міжнародного права. В цей час видає праці, у яких аналізує європейське міжнародне право того часу – «Охорона національних меншостей в міжнародному праві» (1923), «Боротьба за національний характер територій в Версальському договорі» (1923), пише перший український підручник «Міжнародне право» (1922).

У 1927 р. на тлі процесів українізації в УРСР та запровадження НЕПу приймає пропозицію радянського уряду і приїжджає до Києва, потім з 1 жовтня 1927 р. починає викладати у Харківському інституті народного господарства, а 21 лютого 1928 р. стає штатним професором міжнародного права. Багато публікується з актуальних питань міжнародного права.

У 1931 р. видає підручник «Міжнародне право», в якому викладає основні свої погляди. Цей підручник став першим українською мовою, та «за багатством матеріалу йому не було рівних в СРСР». Сьогодні цей

підручник лишився в єдиному екземплярі. Основними положеннями доктрини М. Лозинського були: 1. Міжнародне право представляє собою самостійну цінність і не повинно підпорядковуватися виключно політиці. 2. Визнається існування природного права, відмінного від права позитивного. 3. За наявності політичної волі держав норми природного права можуть бути закріплені в міжнародних актах. 4. Обстоюється примат міжнародного права по відношенню до національного права.

Починаючи з 1928 р. разом з М. Лозинським працював майбутній відомий радянський юрист-міжнародник В. М. Корецький. В той же час, М. Лозинський розділив трагічну долю багатьох представників української інтелігенції. 21 березня 1933 р. він був заарештований, а 23 вересня 1933 р. засуджений до десяти років таборів за сфабрикованою НКВС справою «Української військової організації». Відбував покарання на Соловках, а 3 листопада 1937 р., вже за новим звинуваченням, був розстріляний. Реабілітований у 1957 р.

Творення національної української державності було змістом життя видатного українського мислителя ***В'ячеслава Липинського*** (1882–1931). Народився 17 квітня 1882 р. в селі Затурці на Волині в шляхетській родині. Освіту здобував в гімназіях Житомира, Луцька, Києва. Саме у Києві захоплюється ідеями українофільства, приймає участь у просвітних гуртках. Навчався в Ягелонському університеті Кракова (1903–1906) та Женевському університеті (1906), потім знову у Кракові. Вивчав історію, політику, право, агрономію.

У 1908 р. повертається в Україну, біля Умані купує собі маєток, де з'являються його перші теоретичні та політико-правові вчення, присвячені українській національній ідеї, за державну незалежність України. У тому ж 1908 р. приймає участь у «з'їздах хліборобів» в Умані, Києві, Луцьку, виступає з доповіддю «Шляхта на Україні – її участь у житті українського народу на тлі історії». У 1914 р. обирається членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, приймає участь у створенні Союзу визволення України.

Під час Першої світової війни Липинський служив у російській армії. В 1917 р. створює українізовані військові частини на Полтавщині. Але Генеральний Секретаріат військових справ Центральної Ради поставився до цього з недовірою. У червні 1917 р. виступає співзасновником Української демократично-хліборобської партії, яка згодом підтримує гетьманський переворот П. Скоропадського. Під час Гетьманату В. Липинського призначили послом України в Відні. На цій посаді він перебував до 1919 р. Потім залишається в еміграції та живе в Австрії.

У 1920 р. у Відні В. Липинський стає співзасновником та головним ідеологом Союзу гетьманців-державників, який 1922 року очолив П. Скоропадський. Союз мав свої відділи у Польщі, Чехії, Німеччині, Югославії та Туреччині, справляв значний вплив на українські емігрантські кола.

В 1926–1927 рр. створює та очолює кафедру української державності в Українському науковому інституті в Берліні. В цей час виходять основні роботи Липинського: «Україна на переломі 1657–1659 рр.», «Листи до братів-хліборобів 1920–1925 рр.», «Хліборобська Україна 1926 р.». Створює політичну організацію «орденського» типу – «Український союз хліборобів-державників» (УСХД), яка проіснувала до 1930-х рр.

14 липня 1931 р. біля Відня в санаторії від туберкульозу легенів В'ячеслав Липинський помер. Його поховали в рідному селі Затурцях.

Липинського називають представником українського макевіалізму. В політиці і праві на перше місце ставить інтерес національної державності. Українська нація роз'єднана політично, ідейно, культурно. Тому потрібно створити свою державу. «Без власної української держави не може бути Української нації, а без Української нації не може бути на Українській землі громадського життя», писав Липинський. В його класичній політико-правовій роботі «Листи до братів-хліборобів» запропонована логічна схема й правова теорія державності. В. Липинський виступив як самостійник та монархіст. За своє життя він двічі змінював свої політико-правові погляди: один раз – у бік демократії, другий раз – до конституційної монархії.

Формування концепції української державності В'ячеслава Липинського відбувалося на тлі роздумів про причини поразки у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. Першоджерелами української державності він вважав часи Козаччини. На його погляди значний вплив справили теорії еліт Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельса, з якими В. Липинський познайомився ще під час своїх студій у Швейцарії. 1. Скрізь і завжди є активна меншість, яка організує, дає провід і править – і є пасивна більшість, яку організують, якій дають провід і якою правлять. 2. Складові суспільства – класи, які поділяються відносно виконання ними однієї суспільної функції та стилю життя. Продуктивні класи – аграрний (хліборобський) та промисловий. Непродуктивні – інтелігенція, фінансисти та комерційна буржуазія. 4. Необуздане хамство (абсолютний брак любові до своєї громади, натомість любов лише до себе) багато разів розвалювало Українську Державу. Тому державотворення повинна забезпечити еліта нації. Найбільший державотворчий потенціал у аграрному

класі. 5. В реальному житті народні маси намагаються персоніфікувати свої національні змагання, пов'язуючи їх з ім'ям певного політичного діяча. 6. Необхідною формою персоніфікації національної ідеї є монархія – державно-національне українське Гетьманство.

За схемою В. Липинського існують такі форми державного устрою:

1. «Демократія» – державна влада за цих умов потрапляє до рук «багатіїв-плутократів» або до рук найнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції. Державна влада стає знаряддям реалізації не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи угруповань. Це підриває основи дисципліни і правопорядку.

2. «Охлократія» – форма державного устрою або тип, який В. Липинський відносить до революційної диктатури, фашизму, більшовизму. Для цієї системи характерне зосередження політичної і духовної влади в одних руках. У минулому «охлократія» складалася з кочовиків, а в новітні часи з декласованих елементів. За такого державного устрою панівною стає монолітна військово-бюрократична ланка, яка легко маніпулює юрбою.

3. «Класократія» – форма державного устрою, яка відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основу такого устрою повинна бути покладена правова, «законом обмежена і законом обмежуюча» конституційна монархія. На чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається в спадок і є легітимною. Для В. Липинського ця форма найприйнятніша.

Українське гетьманство він описував, як конституційну монархію, засновану на принципах «класократії». 1. Гетьман – як суверен національної державності, голова оборони і голова кабінету міністрів. 2. Двопалатний парламент. Нижча палата (Рада земель) – представники окремих земель, обрані на підставі загального, рівного, таємного і пропорційного виборчого права. Вища палата (Трудова Рада) – представники класократичних організацій – визнаних державою професійних спілок: хліборобські, робітничі, кооперативні тощо. 3. Територіальний устрій – землі з широкими повноваженнями. 4. Основні засади політики держави: гарантія недоторканості особи, забезпечення права приватної власності на землю, проведення аграрної реформи, об'єднання всіх українських земель.

Головним елементом національного консерватизму В. Липинського була ідея політичної інтеграції як засобу творення незалежної національної держави. Нація для нього – це всі громадяни держави. В. Липинський

обстоював тезу «через державу до нації», на відміну від ідей Дмитра Донцова – «через націю до держави». 1. Формування політичної нації базується на «територіальному патріотизмі», коли від ототожнення себе з певним етносом, приходять до ототожнення себе з певною територією. 2. Говорити про існування української нації можна лише коли існує об'єднуюча спільна ідея української національної незалежності. 3. Українцем є всякий, хто хоче щоб Україна перестала бути колонією. 4. Націоналізм буває двох типів: державно-творчим і державно-руйнівним, перший тип є патріотизмом, а другий – шовінізм.

В. Липинський у своїй політико-правовій концепції стверджував, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує її від економічного розпаду та кривавої анархії. І будувати її треба самим українцям: «Ніхто нам не збудує держави, коли собі самі не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути».

Володимир Кирилович Винниченко народився 26 липня 1880 р. в місті Єлисаветград Херсонської губернії в селянській родині. Четверта дитина. Освіту отримав в гімназії Єлисаветграду. В 1901 р. вступив на юридичний факультет Київського університету. За революційну діяльність виключили і забрали в солдати. Український письменник, політичний та правовий діяч, мислитель, член та заступник Голови Центральної Ради. Перший Голова Секретаріату уряду в Україні, Голова Директорії.

З 1919 р. в еміграції, проживав у Австрії та Франції. Під час II світової війни декілька разів був заарештований нацистами. Написав за своє життя велику кількість публіцистичних статей, понад 100 оповідань, чотирнадцять романів, чотирнадцять п'єс. Намалював біля ста картин. Вів щоденник, який охоплює період 1914–1951 рр.

Помер 6 березня 1951 р. у Франції, похований в місті Мужен біля Кан.

Політико-правова концепція ***Володимира Винниченка*** закладена у праці «Відродження нації». Перебуваючи у вимушеній еміграції, у 1920 р. він приїздить до Москви, де намагався порозумітися з більшовицьким урядом на чолі з Леніним щодо подальшої долі суверенітету України. Його не зрозуміли ні в Москві, ні в еміграції. Він намагався знайти вихід з тієї непростої політичної ситуації. Пише унікальний твір у 1949 р. «Заповіт борцям за визволення», в якому відображена еволюція його політико-правових поглядів на засоби й методи боротьби за незалежність України. Перший заповіт полягає в тому, що незалежну

Україну слід творити в Україні, а не поза її межами. Друга заповідь – необхідність орієнтації на розв'язання національно-державного питання України не через війну, а через мир.

В. Винниченко робить висновок, що причина жорстокості суспільно-політичного розвитку – в самій людині. А щоб зробити життя справедливим і рівноправним, слід оновити все, що становить єство людини – психіку, душу, мораль, побут, родину і навіть систему харчування. Тільки оновлена людина стане спроможною змінити світ.

За роки свого життя В. Винниченко пройшов шлях трансформації поглядів від соціаліста-марксиста до розчарування у соціалізмі, та створення власної концепції, яка базувалася на його ідеях «конкордизму» та «колектократії». Концепцію В. Винниченка можна розглядати як одну із варіацій теорії юридичного солідарізму, згідно якої розвиток людства досягається не через боротьбу класів, а через гармонію інтересів праці і капіталу. 1. Соціалізм – це віра у чорну магію. Проповідують її фанатичні дурні або реалістичні шарлатани, а вірять у неї невдахи та плебеї. 2. Рівності людей ніколи не було, ніде немає й бути ніколи не може. Міняються лише форми, а сам закон лишається непорушним. 3. Інстинкт панування індивідів повинен обмежуватися, оскільки є руйнівним. 4. Ліберальні суспільства, де інстинкт панування індивідів не обмежений державою, знаходяться у стані постійної боротьби між ними. Соціалізм передбачає державний контроль над індивідами, але це вбиває ініціативу, робить маси безвольними. 5. «Конкордизм» (*від фр. concorde – згода)* передбачає життя людини у згоді з собою, природою, іншими людьми, нацією. Є засобом реорганізації людства на базі рівноваги та погодження фізичних та психічних сил. 6. Потрібно переводити приватну власність на колективну, а не державну. «Колектократія» всього національного господарства. 7. «Колектократія» відмінна від кооперативів та комун. В кооперації може бути наймана праця, в колектократії її немає. В комунах не може бути приватної власності на предмети побуту та житло, а колектократія це допускає. 8. Державність це комплекс інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його в компактну цілісність, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. 9. Уряд має виконувати функцію координації планів «колектократичних» підприємств, функції контролю, догляду, оберігання. Але не розпорядження і володіння.

Характерною рисою українських вчень про державу і право початку XX ст. є те, що всі їх представники були не тільки теоретиками, але й

приймали активну участь у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. та внесли свій вклад у практику державотворення. Доля їх склалася по-різному. Ті науковці і громадські діячі, що перебували у політичній еміграції, мали можливості для розвитку та пропагування своїх політико-правових вчень. Багато мислителів на батьківщині переслідувались і за царату, і пізніше, за радянських часів, та загинули в сталінських таборах. Та ідеї не вмирають. Їх відроджують та розвивають послідовники.

4. КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ (М. МІХНОВСЬКИЙ ТА Д. ДОНЦОВ)

В першій половині XX ст. ідеологія націоналізму була дуже популярною у всій Європі. Це було, в першу чергу, пов'язано із боротьбою народів східної Європи проти імперського гніту. В цьому аспекті слід розрізняти націоналізм, як елемент національно-визвольної боротьби, та реакційні концепції, спрямовані на поневолення інших народів. Найвідомішими авторами концепції українського націоналізму, як ідеї боротьби за створення української держави, були Микола Міхновський та Дмитро Донцов.

Микола Міхновський (1873–1924) відомий як автор промови «Самостійна Україна», що ненадовго стала програмною платформою Революційної української партії (РУП) з 1900 р., тобто з часу її створення, і один з ймовірних розробників проекту «Основного закону Спілки народу українського». Микола Міхновський народився 31 березня 1873 р. в селі Турівка, Прилуцького повіту, Полтавської губернії в сім'ї сільського священика. Освіту отримав у Прилуцькій гімназії. В 1890 р. вступив на юридичний факультет Київського університету Святого Володимира. Після закінчення працював у Харкові, де створив власну адвокатську контору.

Він відомий політичний та правовий діяч, юрист, адвокат. У 1891 р. при підтримці студентів заснував «Братство тарасівців», ціль якого повернути права українському народу. Свій національний символ віри Міхновський виклав у промові «Самостійна Україна», яка вийшла друком у Львові. У 1904 р. виходить з РУП та створює Українську народну партію (УНП), пише її програму, куди входило «Десять заповідей Української народної партії». Він перший в Україні дав офіційне тлумачення

«націоналізму». Головна причина нещастя нашої нації – це брак націоналізму серед людей, а націоналізм – це велетенська і непоборна сила, яка стала вперше проявлятися в Західній Європі в XIX ст. у Німеччині, Франції. Під натиском націоналізму ламаються кайдани, розвалюються великі імперії, з'являються нові народи, держави, що були рабами і виконували все для чужинців.

Українська нація мусить іти цим шляхом, вважав Микола Міхновський. Він був проти марксистського гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Пояснював, що «у панівної нації зовсім інші інтереси, ніж у поневоленої нації, це утопія». При панівній нації ніколи не переможе демократія.

Національний інтерес може бути забезпечений тільки у власній, ні від кого незалежній державі, вважав Міхновський. А національний принцип – це єдиний принцип справедливого укладання міжнародних відносин. Опиратися можна лише на власні сили у боротьбі за політичне, правове та соціальне визволення української нації.

Міхновський вважається засновником модерного українського націоналізму як політичної та правової ідеології. Цю теорію він виклав у документі «Самостійна Україна»: створення українського війська, захист мови, культури; розробив власний проект Конституції України, де в державі виділяє 9 земель: Чорноморську, Слобідську, Степову, Лівобережну (Гетьманщину), Північну, Гайову (Полісся), Підгірську, Горову, Поднаморську. Далі – рівноправ'я чоловіка і жінки, недоторканість особи, недопустимість покарання і перебування під вартою без судового вироку протягом 24 годин. Заборонити арешт у своїй хаті чи робити обшук від 8 години вечора до 8 години ранку та недоторканість помешкання.

Обов'язково – свобода слова, право на освіту, право на таємне листування, право на рідну мову, державна мова українська, а всі ніші мови мають право на розвиток і спілкування. Скасування надзвичайних чи спеціальних судів.

Класичний поділ влади – законодавча, виконавча, судова. Двопалатний парламент (Дві хати): Рада представників та Сенат. Всезагальні прямі, рівні вибори, таємне голосування. Активним виборчим правом користуються чоловіки і жінки, які є українськими громадянами не менше 1 року і досягли 25 років. Пасивні громадяни після 70 років. Депутати Ради обираються на 3 роки, один депутат від 25 тисяч населення. Сенатори на 5 років. Їх повинно бути вдвічі менше, ніж депутатів Ради. Законодавча ініціатива надається «обом хатам», а закони ухвалюються більшістю голосів.

Президент обирається всім українським народом на 6 років з числа громадян від 35 років і лише на один строк. Він верховний командувач,

призначає і усуває міністрів та має право: 1. Достроково скликати парламент. 2. Право амністії. 3. Помилування. 4. За порушення Конституції Президент підлягає відповідальності перед народним судом у складі обох «хат» та Вищого касаційного суду.

Судова влада має належати судам і суддям. Засідання судів повинні бути, як правило, відкритими, присуди вмотивованими і гласними. Для розгляду кримінальних справ, політичних процесів встановлюється обов'язково суд присяжних. Самоврядування на місцях повинно здійснюватися згідно проекту Конституції. Микола Міхновський визначив прапор держави – блакитно-жовтий, столиця – Київ.

Коли дві палати вносили зміни в Конституцію, то вони діяли (зміни) для нового складу парламенту. Старий парламент для себе не мав права приймати якісь пільги чи привілеї.

Щодо громадянства – для отримання прав, рівних з правами корінних українців, чужинцю треба: 1. Безперервно мешкати в Україні 10 років. 2. Протягом 6 місяців подати письмову заяву про бажання бути громадянином. 3. Протягом року вирішувалося питання.

В Конституції було навіть розписано про матеріальне утримання депутатів, міністрів, чиновників, суддів.

Для свого проекту Конституції Міхновський запозичив деякі положення проекту Конституції Михайла Драгоманова. Про це він писав і не приховував. Ідеї Конституції Миколи Міхновського знайшли втілення в реальне життя під час створення УНР. Сучасна Україна запозичила кольори національного прапору, ідеї президентства, парламентаризму, які знайшли своє відображення в діючий Конституції.

М. Міхновський вважав, що кожна нація прагне самовиявлення у формі незалежної самостійної держави. Державна самостійність – це головна умова існування нації. Державна незалежність – це національний ідеал у системі міжнародних відносин. М. Міхновський розкрив негативну роль Російської імперії стосовно до України: примусове нищення української мови, підтримка російської культури за рахунок України, жорстокі репресії щодо українства, зневажання свободи совісті, недоторканності особи, інших природних прав людини.

На цій підставі Микола Міхновський висунув такі гасла: 1. «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю». 2. «Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою». 3. «Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і озиратись назад». 4. «Одна, єдина, нероздільна,

вільна, самостійна Україна від Карпат до Кавказу!» Завдання «розплющеня очей у рабів – небезпечне для панів» на думку М. Міхновського, повинна вирішувати національна інтелігенція, застосовуючи як мирні, так і збройні засоби боротьби.

У вирі громадянської війни М. Міхновський у 1920 р. опиняється у Новоросійську. Згодом оселяється на Кубані у станиці Полтавській. У 1924 р. повертається до Києва. Наприкінці квітня – початоку травня 1924 р. його було заарештовано ГПУ, кілька днів постійно вели допити. Потім відпустили. 3 травня цього ж року Миколи Міхновського не стало. Він не хотів більше потрапляти в руки більшовицькому каральному органу. М. Міхновський покінчив з собою, повісився.

Ідеї самостійної України, проголошені М. Міхновським, зумовили розвиток української державотворчої правової ідеології, відомої під назвою «чинного націоналізму». Створив її доктор права, публіцист, журналіст ***Дмитро Донцов*** (1883–1973). Народився 17 серпня 1883 р. у Мелітополі у сім'ї купця II гільдії Івана Дмитровича Донцова. Мав п'ять братів та сестер. Початкову освіту здобув у Мелітопольському реальному училищі (1900) та Царськосільській гімназії (1902). Навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету (1902–1907), факультеті правничих та суспільно-політичних наук Віденського університету (1908–1911), відділі права і політичних наук Львівського університету (1911–1914). 4 липня 1917 р. отримує диплом доктора права Львівського університету.

Правові та політичні погляди Д. Донцова починають формуватися під час навчання у Петербурзі, де він зближується з українською громадою, вступає до петербурзької організації Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). В цей час знайомиться з роботами Миколи Міхновського, зокрема із книгою «Самостійна Україна», виступає з промовами. Цього ж року його вперше заарештовують, але за місяць звільняють за амністією, що дає йому можливість продовжити навчання. Наприкінці 1907 р. він переїжджає до Києва, стає членом Київського комітету УСДРП, слідує новий арешт. Через 8 місяців перебування у тюрмі, зусиллями сім'ї його звільняють. У 1908 р. мав відбутися третій арешт, але Дмитра попередили і він їде до Австро-Угорщини.

Поступово Д. Донцов переходить від космополітичних соціал-демократичних поглядів до національно-визвольних. У липні 1913 р. на Другому Всеукраїнському студентському конгресі у Львові, він виступив з доповіддю «Сучасне положення нації і наші завдання», в якій накреслив програму боротьби проти російської імперської політики, зробивши на-

голос на відокремленні України від Росії. Ця доповідь викликала значний резонанс серед українських та російських соціал-демократів. Д. Донцова згадують в своїх виступах керівники більшовиків, називаючи «буржуазним націоналістом». У тому ж році Д. Донцов пориває із УСДРП.

Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. – Д. Донцов перший голова Спілки визволення України, очолює Українське пресове бюро в Берліні, Бюро національностей Росії у Берні. У 1918 р. за Гетьманату, голова Українського телеграфного агентства. У 1919–1921 рр. – член української дипломатичної місії у Відні, керівник пресово-інформаційного відділу при дипломатичній місії у Швейцарії.

З 1922 по 1939 рр. мешкає у Львові, займається видавничою справою, видає часописи «Літературно-науковий вісник», «Заграва», «Вісник літератури, політики і науки». Тісно спілкується із майбутнім керівником ОУН Є. Коновальцем. У 1922–1923 рр. намагається утворити Партію народної роботи, націоналістичного спрямування. Але, згодом, вирішує припинити активну участь у політиці і зосередитися на науковій та видавничій діяльності.

З початком війни, 1 вересня 1939 р. Д. Донцова заарештовано польською поліцією, направлено у концентраційний табір Береза Картузька, де він перебував до капітуляції Польщі. У 1940–1945 рр. живе і працює у Празі. Із закінченням війни спочатку перебирається до Парижу (1945–1946), а потім, через Великобританію і США, у 1947 р. емігрує до Канади. Викладає українську літературу, політику, право в Монреальському університеті. Помер Дмитро Донцов 30 березня 1973 р. Похований у США.

В політичній та правовій думці стосовно націоналізму називають два напрямки: 1. Націоналізм Миколи Міхновського – «Братство тарасівців». 2. Дмитро Донцов «діючий націоналізм» – Партія Народної Роботи – ОУН. Ці два теоретики «націоналізму» доповнювали один одного в своїх вченнях. Для них характерне: 1. Нація. 2. Боротьба за владу. 3. Державна незалежність.

Найвідоміші праці Д. Донцова: «Історія розвитку української державної ідеї» (1917 р.), «Мазепа і мазепинство» (1919 р.), «Підстави нашої політики» (1921 р.), «Націоналізм» (1926 р.), «Дух нашої давнини» (1944 р.), «Хрест проти диявола» (1948 р.), «Правда прадідів Великих» (1953 р.), «Московська отрута» (1955 р.), «За яку революцію» (1957 р.), «Дві літератури нашої доби» (1958 р.), «Незримі скрижалі Кобзаря» (1961 р.), «Хрестом і мечем» (1967 р.), «Клич доби» (1968 р.).

Особливого розвитку політико-правові ідеї Д. Донцова набувають у праці «Націоналізм», у якій він обґрунтовує власний підхід до утвер-

дження нації. Він привніс в українську політико-правову думку теорію так званого «інтегрального націоналізму». На початку XX ст. «інтегральний націоналізм» поширюється не тільки в Західній, а й в Східній Європі. Найбільший вплив ця теорія мала в запізнілих націях (Німеччина, Італія, Японія). Характерні риси «інтегрального націоналізму» – крайній радикалізм, войовничість, експансіонізм.

Дмитро Донцов заклав основи ультра-радикальної теорії «інтегрального націоналізму», головну увагу приділяв створенню української нації як самосвідомої, суспільної, культурної, правової і політичної одиниці, що є передумовою створення власної держави. В роботі «Націоналізм» він визначив основні вимоги націоналізму: 1. Воля до життя. 2. Воля до влади. 3. Воля до експансії. 4. Романтизм. 5. Догматизм.

Д. Донцов намагався обґрунтувати українську самостійницьку політику: 1. Внутрішню (виховання на засадах західної культури). 2. Зовнішню (повна сепарація від Росії). На початку своєї діяльності Д. Донцов стояв на позиціях соціал-демократії, активно вів пропаганду марксистських теорій, але згодом зневірився і розчарувався в них. Пізніше знайшов собі іншого кумира – Ф. Ніцше. Він був у захопленні від більшовиків, фашистів, вказуючи на те, що вважає прийнятним для української боротьби за державність: треба брати приклад з того, як вони захопили владу.

Головним у житті окремої людини Д. Донцов вважав не інтелект, а волю з її виявами самолюбства, ненависті, любові. Для створення і виховання «нової людини», яка б горіла любов'ю до своєї нації, важливим і позитивним є ірраціоналізм, експансія, насильство, фанатизм. Така «нова людина» повинна визнавати моральним лиш те, що зміцнює її силу та забезпечує зростання.

Концепція «інтегрального націоналізму» Д. Донцова включає, як він сам вказував, три вихідних елемента: 1. Росія – найголовніший ворог України. 2. Селянство – хребет нації і держави. 3. Необхідність сильного відчуття мети і волі. Ідеал Д. Донцова – державний лад у вигляді «селянської дрібнобуржуазної республіки». Націоналістична політико-правова ідеологія Д. Донцова дала поштовх розвитку тієї суспільно-політичної та правової думки, що сповідувала принцип: мета виправдовує засоби. Однак, що важливо, радикальний націоналізм ніколи не був ані першим, ані основним носієм української національної ідеї.

5. РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ В УКРАЇНІ

Поразка національної революції змінила умови формування поглядів на державу і право. Як розвивалася політико-правова думка безпосередньо в радянський Україні? Відповідь на це питання дав командувач Червоної армії Лев Троцький, який відкрито заявив, що «радянська влада протрималася на Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії».

Це було заявлено наприкінці 1920 р. і водночас намітилась тенденція до повної політизації громадського наукового життя.

Наявність даної тенденції дала змогу виділити в розвитку політично-правової думки два етапи: перший – з початку 20-х років до початку 30-х, другий – 30-ті роки. У рамках першого політико-правова думка розвивалась в економічному і суспільно-політичному контексті практичної реалізації НЕПу, (Нова економічна політика). Для нього характерний розвиток науково-комуністичної та правової думки, проведення лінії «войовничого матеріалізму» і ідеології революційного марксизму.

У рамках другого періоду розвиток політико-правової думки звівся до: 1. Публікації та вивчення «Короткого курсу ВКП(б)», для закладення фундаменту тоталітарному сталінському режиму. 2. Створення КПУ (основа закладена в 1918 р.) 3. Створення системи політико-правової освіти. 4. Створення радянських партійних шкіл. 5. Створення в Харкові та відкриття Комуністичного Університету ім. Артема. 6. Відкриття українського інституту марксизму-ленінізму. 7. Відкриття в Харкові інституту політичної освіти. 8. У вузах почали вивчати вчення Маркса, Енгельса, Леніна. 9. Усі політико-правові теорії, думки, погляди, ідеології підпорядковувались марксистсько-ленінській політиці.

На початку 1931 р. за наказом Сталіна в Україну з Москви приїхало 30 вірних сталінських учених на чолі з М. Мітіним та І. П. Юдіним, які провели «більшовизацію науки». Було зроблено висновок, що «наука, яка не є в наш час соціалістичною, не є власне наукою» (Под знаменем марксизма-ленинизма. – 1930. – № 10–12. – С. 17).

Після трагічної смерті ***М. Хвильового*** (1893–1933), українського письменника, публіциста, політичного діяча було поставлено крапку в розвитку незалежної суспільно-політичної думки України. Все населення примусово вивчало «Короткий курс ВКП(б)», бо вважалося, що це не просто

підручник, а останнє «откровення» марксизму-ленінізму, і всі повинні його вивчати і жити за ним. Українська політико-правова думка звелася до коментування марксистсько-ленінсько-сталінської політичної доктрини.

У 1933 р. в Україну знову приїхав М. Мітін для «углубления большевизации украинской науки». В результаті цієї роботи українські науковці, письменники, публіцисти, теоретики масово поїхали не за своєю волею освоювати північні простори Росії. Українських теоретиків політико-правової думки поділили на такі табори: 1. Націоналісти-фашисти. 2. Меншовики-троцькісти-зинов'євці. 3. Болото. На той час вже непотрібні були творчі розробки. Головним стало цитувати Маркса, Енгельса, Леніна і, особливо, Сталіна. За два неповних роки лише в Україні розійшлося біля 5 млн. примірників «Короткого курсу ВКП(б)».

Юридична наука, юридична освіта, політичні та правові вчення в Україні з початку 1930–1931 рр. будувалась в основному на розвитку кримінального права і поглибленні жорстокості мір покарання. 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР за ініціативою Сталіна приймає «Закон про охорону майна соціалістичної власності». Л. Каганович заявив, що «такий закон буде жити десятки і сотні років». Цей «закон» кожного, хто намагався щось вкрасти, автоматично зараховував «ворогом народу». Злочин закінчувався розстрілом, а при пом'якшуючих обставинах – 10 років і конфіскація всього майна, амністія не передбачалася. За жменю зерна, зірваний колосок людина несла жорстоке покарання. В народі цей закон отримав назву «закон про п'ять колосків».

Тільки за п'ять місяців, а точніше за 4,5 місяця 1932 р. після прийняття цього закону було засуджено 54 тисячі 645 осіб, із них – 2110 до вищої міри покарання. 23 серпня 1934 р. був зроблений додаток до Закону від 7 серпня 1932 р. Коли виявлялась не правильна вага або тканину обмірювали з порушенням – це каралося позбавленням волі до 10 років.

В народі, все це законодавство отримало назву «полювання на відьму», що розпочалося в 1930 р. При чому до цього процесу активно залучалися пересічні громадяни. Так, ще у 1925 р. у журналі «Советская юстиция» було поміщено заклик: «Развивайте способность доноса и не пугайтесь за ложное донесение». Як зазначав згодом С.Д. Ігнатьєв, який з 1935 р. займав низку керівних постів у ЦК ВКП(б), а у 1951–1953 рр. був Міністром держбезпеки СРСР, у картотеках НКВС–КДБ містилися відомості про більш ніж 10 мільйонів інформаторів, як платних так і з «морально-ідейних міркувань».

8 червня 1934 р. РНК СРСР прийняв нову постанову про покарання за «зраду Батьківщині». Для даного злочину була передбачена вища міра

покарання або, за пом'якшуючих обставин, 10 років ув'язнення з конфіскацією майна. Члени родини зрадника втрачали права і їх примусово висилали у віддаленні райони Сибіру на 5 років. В цей час Й. Сталін заявляв народу, що «син за батька не відповідає». Все це законодавство було автоматично і повністю включено в Кримінальний кодекс УРСР.

Починаючи з 1930 р. було ліквідовано все, що носило якісь демократичні принципи судочинства. Стали відбуватися масові репресії без суду, слідства. 10 червня 1934 р. в Кримінально-процесуальний кодекс УРСР були внесені зміни про повний перехід до надзвичайного стану в роботах судів та судочинства.

Починаючи з 1937 р. Й. Сталін особисто від імені ЦК ВКП (б) дав наказ органам НКВС застосовувати тортури, а в 1939 р. ще раз підтвердив цю директиву.

16–19 липня 1938 р. в Інституті права АН СРСР відбулася І Нарада з питань розвитку науки Радянської держави в сфері права. Головну доповідь зробив директор Інституту права АН СРСР, прокурор СРСР А. Вишинський. Ця нарада нанесла остаточний удар по вченню про державу та право. Були знищені концепція поділу влади, презумпція невинності тощо.

Право в роки Другої світової війни мало свої особливості. Головна тенденція розвитку права звелась до максимальної централізації законодавства в одних руках. Тільки починаючи з 1957 р. стали повертатися до: 1. «Поновлення прав робітників». Робітник отримав право за власним бажанням звільнятися з роботи, попередивши адміністрацію за два тижні. 2. З 1958 р. всі підприємства переводилися на «семи годинний робочий день». 3. В колгоспах селяни не мали паспортів, працювали за «трудодні», треба було як мінімум відпрацювати 60–100 трудоднів на рік. З 1958 року почали вводити мінімальну грошову оплату селянам, пізніше вони отримали право по хворобі не виходити на роботу і йти на лікарняний, отримувати пенсію сміхотворну 10–12 крб. на місяць. З 1958 р. селянам почали видавати паспорти і люди отримали можливість покинути місце проживання. 4. Кримінальне право поступово ліквідувало норми військового стану, а з 1955 р. «достроково» стали звільняти німецьких військовополонених. 28 грудня 1960 р. Верховна Рада УРСР затвердила новий Кримінальний кодекс, з відповідними нормами.

Зміни відбулися і у системі судочинства. Так, у 1953 р. після смерті «вождя» Й. Сталіна, було ліквідовано «Особое совещание», орган, який мав право без суду і слідства застосовувати вищу міру покарання та інші

репресивні заходи. Почався процес реабілітації жертв сталінського терору. Тільки в Україні було створено понад 100 комісій, які мали право проводити і реабілітації, і помилування. Було переглянуто 5,5 млн. справ. Це була доказова база про страшні масштабні репресії. Не розглядались справи репресованих в 1920–1930 рр., учасників ОУН-УПА і всіх тих, хто так чи інакше був пов'язаний з ідеями націоналізму.

Але, не дивлячись на відчутні пом'якшення законодавства, продовжувалася традиційна для Росії та СРСР політика знищення української національної свідомості. У 1954–1959 рр. в Україні розпочалась нова «компанія боротьби з антирадянською діяльністю». В Україні органами МГБ/КДБ за цей період було заарештовано понад 3,5 тисяч націоналістів. Показові та закриті суди прокотилися по всій Україні.

Процес розвитку національно-правових ідей почав відроджуватися у часи «Хрущовської відлиги» у 60-ті роки XX ст. Представники її увійшли в історію як «дисиденти», або «шістдесятники». Це були письменники, журналісти, історики, психологи, юристи: С. Вірун, М. Горинь, І. Дзюба, І. Драч, І. Кандиба, С. Караванський, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Мороз, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Чорновіл та ін. Їхні твори зробили значний внесок у загальний розвиток української політико-правової думки. «За умов накинутої одностайності, – писав І. Лисяк-Рудницький (1919–1984) український політико-правовий діяч, професор університетів у Філадельфії та Вашингтоні (США), Едмонтоні (Канада), – неортодоксальні ідеї діяли як каталізатори сил оновлення».

За часи радянської влади було прийнято чотири Конституції. І. 1918 р. Конституція РСФСР. ІІ. 1924 р. Конституція СРСР, який на той час складався з чотирьох республік: РСФСР, Україна, Білорусь, Закавказька федерація. ІІІ. 1936 р. Конституція побудови соціалізму, в народі Сталінська. IV. Остання, 1977 р. Конституція побудови розвинутого соціалізму – Брежневська.

Згідно радянським правилам, відразу за новою Конституцією СРСР приймалися нові конституції союзних республік. Тож, після вступу України до СРСР, відповідно до союзних приймалися Конституції УРСР 1925 та 1938 рр., а 20 квітня 1978 р. Верховна Рада УРСР прийняла останню Конституцію УРСР, що зі змінами діяла вже і перші роки незалежної України.

В квітні 1986 р. в СРСР розпочалася перебудова *(перестройка)*, а у березні 1990 р. був прийнятий закон «О собственности в СССР». Було вказано на три основні форми власності. 1. Власність громадян. 2. Колективна власність. 3. Державна власність. Допускалася власність зарубіжних держав.

28 червня 1991 р. була опублікована концепція нової Конституції України, яка була пронизана ідеалами правової держави. В цілому законодавчий період перебудови заклав правову основу для радикальних соціально-економічних та політико-правових змін.

У 90-ті роки XX ст. в Україні почався справжній політологічний та правовий ренесанс. Це призвело до прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет УРСР, яка значно підсилювала позиції республіки по відношенню до Москви та розпочала процес, що завершився здобуттям незалежності. Слід зазначити, що всі Конституції СРСР формально передбачали можливість виходу республік зі складу Союзу. Зокрема, це було встановлено нормою ст. 17 Конституції СРСР 1936 р., та нормою ст. 72 Конституції СРСР, що діяла на той час та передбачала, що «за кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР». Адже радянська влада, спираючися на репресивний апарат, була впевнена, що ніколи цього не допустить. Але, як виявилося, неможливо довічно опиратися об'єктивному ходу історії.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Постанову «Про проголошення незалежності України». 30 серпня Президія Верховної Ради України видала Указ «Про заборону діяльності Комуністичної партії України», а 4 вересня у Києві над будинком Верховної Ради піднято національний синьо-жовтий прапор.

1 грудня 1991 р. проведено Всеукраїнський референдум та вибори Президента України. В ході референдуму 90,32% його учасників висловилися за незалежний шлях розвитку України. Першим Президентом незалежної України на альтернативній основі було обрано Л. М. Кравчука. Розпочався новий етап розвитку правової думки в Україні.

6. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Зміст сучасного етапу формування державотворчих та правотворчих концепцій України відповідав потребам трансформації української держави до правової, соціальної, демократичної, а українського суспільства – до громадянського. Нові концепції та теорії перевірялися часом у процесі реалізації судової, правової, політичної реформ, у ході виборів 1994, 1998, 2002, 2006 рр., позачергових 2007, 2012 і 2014 рр. до Верховної Ради України, виборів Президента України 2004, 2010, 2014 рр.

Реалізацією новітніх правових підходів стало прийняття Конституції України 1996 р., а також перебіг конституційного процесу, пов'язаний із змінами до Конституції, внесеними у 2004 та 2010 рр., розробкою проектів нової редакції Основного Закону різними політичними силами, представленими в українському соціумі.

Основними напрямками формування правових поглядів щодо розвитку держави і права в незалежній Україні слід вважати становлення загальної теорії держави і права, що базується на принципово нових методологічних підходах і принципах епохи постмодернізму. На таких засадах вибудовується розуміння системи права, сформульоване в працях П. М. Рабіновича, О. Л. Копиленка, Ю. М. Оборотова, О. Ф. Скакун, М. В. Цвіка та багатьох інших правників, що представляють різні школи права, – Київську, Харківську, Одеську, Львівську та ін. Домінуючим концептуальним ядром у цих підходах стали проблеми прав людини як пріоритет будь-якої моделі розвитку і держави, і права. Права людини розглядаються як основа правової системи в цілому, а забезпечення їх дотримання як головне завдання держави. В цьому аспекті болючою проблемою є створення ефективних механізмів забезпечення та реалізації прав людини, пошук шляхів переходу від декларацій до їх практичного втілення. Розв'язання цієї проблеми вбачається одним з основних завдань української правової науки і практики.

Тісно пов'язаний з даним напрямком новітньої української правової думки процес формування теорій, що стосуються проблем сучасного конституціоналізму та конституційного процесу. Підвалини, закладені провідними фахівцями, такими як М. І. Козюбра, М. П. Орзіх, О. В. Скрипнюк, В. Ф. Погорілко, Ю. С. Шемшученко, В. І. Шаповал та багатьма іншими, акцентували увагу на двох складових – правова держава та громадянське суспільство. В центр виведено механізм взаємодії та взаємозв'язків інститутів держави та інститутів громадянського суспільства. Особливий наголос робиться на змістові демократичної, правової, соціальної держави як пріоритетного напрямку державотворення на сучасному етапі. Аналізуються також новітні правові та політичні технології, що забезпечують незворотність суспільного прогресу та підвищують ефективність трансформаційних процесів сучасної української держави.

Окремо слід відзначити широку дискусію, що розгорнулася в політичній і правовій площині щодо пошуку оптимальної форми правління в Українській державі. Цю дискусію було розпочато в середині 90-х років XX ст. під час розробки та прийняття нової Конституції України,

і в той час більшість схилялася саме до президентської республіки. Але за останні роки конституційна теорія та практика поступово еволюціонували до парламентсько-президентської республіки, що було реалізовано під час конституційної реформи 2004 р. Разом з тим події у державному, правовому та політичному житті України засвідчили недосконалість такої моделі, в яку було закладено багато суперечностей та неузгодженостей між повноваженнями окремих гілок влади. Перед українською наукою конституційного права постало завдання пошуку та обґрунтування шляхів подальшого вдосконалення конституційної моделі розподілу влади. При цьому можна виділити два основні підходи. За одного з них обстоюється необхідність продовження взятого у 2004 р. курсу, логічним завершенням якого став би перехід до парламентської республіки. В рамках же іншого підходу, з огляду на певний негативний досвід існування парламентсько-президентської моделі, і передусім її нестабільність, вважається за доцільне повернення до президентської республіки. Частково це було реалізовано у 2010 р. рішенням Верховної Ради України щодо відновлення Конституції у редакції 1996 р, але у 2014 р. знову відновлено парламентсько-президентську модель.

Глибока політична криза і фактично військове протистояння у боротьбі за державність, починаючи з лютого – березня 2014 р. знову загострило питання щодо необхідності конституційних змін задля реформ та стабілізації суспільства. Тож, у 2015 р. було заявлено про створення нової конституційної комісії.

Більшої конкретики набувають правові теорії, які стосуються безпосередньо окремих галузей та напрямків реформування української держави та її правової системи на сучасному етапі. Зокрема найбільш яскравими прикладами є запроваджені в України Адміністративна реформа та Судова реформа, в рамках яких відбулися значні зміни в організації систем виконавчої та судової влади. Однак однією з ключових проблем у цьому аспекті залишилась необхідність пошуку шляхів подолання такого негативного явища, як корупція та створення механізмів, які б забезпечили пріоритет прав людини та інтересів суспільства в діяльності органів публічної влади. Тож постало питання теоретичного обгрунтування і практичних змін адміністративної і судової систем, наближення їх до європейських стандартів.

Особливо слід відзначити напрямки розвитку української правової науки, пов’язані з інтеграцією України до глобальних світових та європейських процесів. Це включає формування та розвиток поглядів

на місце нашої держави в умовах глобалізації та інформатизації, реалізації програмних документів щодо розбудови інформаційного суспільства, участі України в багатосторонній торговельній системі, створеній в рамках Світової організації торгівлі, вирішення завдань щодо інтеграції України до Європейського Союзу та адаптації національного законодавства до вимог останнього та ін. З 2014 р. ці питання стали пріоритетними і в теоретичній, і в практичній площині.

Ціла низка проблем щодо реформування окремих галузей національного законодавства знаходить відображення в роботах фахівців із адміністративного, кримінального, цивільного права. Це такі автори, як В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Бітяк, Є. Додін, С. Ківалов, В. Тацій та багато інших провідних фахівців.

Вищезазначені наукові розробки та розвідки значною мірою впливають на правотворчий та правозастосовчий процеси в України, вдосконалюючи та змінюючи принципові підходи до бачення сутності і ролі держави в умовах сьогодення а також впливаючи на оцінку місця і значення права, формування його пріоритету в сучасному суспільному житті.

Фундаментальні праці багатьох українських правників, фахівців з різних галузей права, допомагають осмисленню проблем сучасної демократії, гарантій природних та позитивних прав людини, динаміки ціннісних орієнтацій суспільства, формування сучасної правової та політичної свідомості і культури та інших важливих теоретико-методологічних та прикладних проблем перспектив розвитку держави і права на нинішньому цивілізаційному етапі.

Нові концептуальні розробки утверджуються на ґрунті відродження національних традицій, поєднаних із запозиченням зарубіжного досвіду. Але головним при цьому має бути відсутність як зайвої ідеалізації так і недооцінки політико-правових реалій, їх впливів і наслідків для правотворчого і державотворчого процесу в України.

Подібні підходи цілком вписуються в світові тенденції розвитку вчень про державу і право, відповідаючи на виклики глобального Світу і водночас зберігаючи самоідентичність в умовах діалогу цивілізацій і культур.

Динамізм же сучасної правової думки України цілком обумовлений практикою реформ, що охоплюють різні сфери життєдіяльності суспільства і визначають потреби концептуального їх забезпечення. Правові теорії в такий спосіб набувають прикладного характеру, що значно підвищує їх соціальну цінність.

ПРОГРАМА КУРСУ «ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО»

Вступ

1. Мета, завдання, значення курсу «Історія вчень про державу і право».
2. Предмет «Історії вчень про державу та право».
3. Методологічні підходи та принципи вивчення «Історії вчень про державу і право».
4. Періодизація «Історії вчень про державу і право».

ТЕМА 1.
Політико-правові вчення Давнього Сходу

1. Виникнення політико-правових вчень. Їх загальна характеристика. Міфологічний та релігійний характер.
2. Політико-правова свідомість давніх народів Китаю, Індії, Шумеру, Вавилона, Персії, Іудейської держави, Єгипту та ін.
3. «Повчання Птахотепа», «Стезя Шамаша», «Закон Хаммурапі», «Старий Завіт», «Авести» Заратустри, «Історія» Геродота стосовно Єгипту.
4. Політико-правова ідеологія Давньої Індії. «Світовий закон» (РТА), «Закон Ману». Брахманізм. Буддизм. Школа Локаяти.
5. Політико-правові вчення Давнього Китаю. Книга історичних передбачень «Шу дзин». Великий план «Хунгфан». Лао-цзи та його книга «Дао-де цзин». Конфуцій і конфуціанство, робота «Лунь юй». Мо-цзи та його джерело мудрості. Шан Ян, робота «Шан цзюнь шу», школа законників.

ТЕМА 2.
Політичні і правові концепції Античного світу

1. Виникнення політико-правових вчень. Їх загальна характеристика. Міфологічний та релігійний характер. Політичні і правові вчення Стародавньої Греції. Основні етапи розвитку політико-правової думки.
2. Гомер про справедливість та звичай, звичаєве право у поемах «Іліада», «Одіссея». Гесіод у поемі «Теогонія». «Важкі дні» про ідею права, справедливості. «Сім мудреців» і закони. Піфагор та справедливі закони. Геракліт за Божественний закон як джерело людського закону. Вчення Демокріта про закони для звичайних людей. Мудрій людині закони не потрібні. Сократ та його ідея законності.

3. Політико-правові питання в роботах «Держава», «Політика», «Закони» Платона. Ідея непорушності законів Платона в роботах «Політика», «Етика». Стоїки, вчення про «долю» – «природний закон». Полібій і послідовна зміна шести форм держави в трактаті «Історія». Політико-правові погляди Епікура.
3. Політичні і правові вчення Стародавнього Риму. Основні етапи розвитку вчень про державу і право. Ціцерон про ідеальну державу та її форми, природне право, право народу і право римських громадян у роботах «Про обов'язки», «Про державу», «Про закони».
4. Римська юриспруденція, юристи Гай, Папініан, Павло, Цельс, Ульпіан, Модестин. Джерело права – світовий Божественний розум.
5. Політичні і правові ідеї первісного (раннього) християнства. «Новий завіт». «Откровення Іоанна» – «Апокаліпсис». I–II ст. н. е.
6. Зародження політико-правових вчень Августина Блаженного. Визнання християнства державною релігією. Іоанн Златоуст. Єпископ Гіппон «Блаженний». Робота «Про град Божий».

ТЕМА 3.
Політичні і правові ідеї Західної Європи періоду середньовіччя

1. Загальна характеристика політико-правової ідеології. Теократичні вчення Августина Аврелія. Тираноборська концепція Іоанна Солсберійського. Основна ідея «тираноборчої концепції».
2. Політико-правові ідеї середньовічних єресей. «Добрі люди». Джон Уікліф. Ян Гус. «Гуситський рух». Програма Чашників. Програма таборитів. Селянсько-плебейські єресі.
3. Хома Аквінський (Аквінат). Політико-правова теорія середньовічної схоластики. Боротьба з єресями за допомогою «силогізмів». Чотири види законів. Вічний, природний, людський, божественний.
4. Вчення про закони і державу Марсилія Падуанського. Ідея народного суверенітету. Роль народу у законотворчості. Реформа церкви. Заборона церковного суду «інквізиції».
5. Середньовічні юристи. Школа «глоссаторів». Генрі Бректон. Філіп де Бомануар. Постглоссатори. Схоластична логіка. Бартол де Саксоферрато. «Саксонське зерцало» Ейнке фон Репкова. Збірник норм звичаєвого права і судової практики північно-східної Німеччини з коментарями укладача.

ТЕМА 4.
Погляди на державу і право в епоху Відродження, Реформації в Західній Європі XVI ст.

1. Вчення Ніколо Макіавеллі про державу. Відмова від теологічного тлумачення походження держави. Співвідношення політики, права, моралі. Робота «Государ».

2. Теорія Жана Бодена про державний суверенітет. Релігійні війни у Франції. Вчення про державний суверенітет. Приватна власність, права людини, сімейні відносини в політико-правовій теорії Ж. Бодена.
3. Політико-правові ідеї Реформації. Мартін Лютер. Теорія «Всесвященства». Томас Мюнцер. «Статейний лист». Жан Кальвін про державу і владу. Кальвінізм. Контрреформація. Єзуїти. Ігнатій Лойолой – засновник «Суспільства Ісуса».
4. Утопічний соціалізм і комунізм Томаса Мора і Томмазо Кампанели. «Утопія». Законодавство. Причини злочинності в Англії. «Місто Сонця». Право, правосуддя, покарання.
5. Політико-правові ідеї тираноборців. Етьєн де Ла Боесі. Монархомахи. Засудження тиранії з позицій природної рівності і волі людей.

ТЕМА 5.
Політико-правова думка періоду ранніх антифеодальних революцій у Голландії й Англії

1. Вчення Гуго Гроція про право і державу. Юриспруденція, природне та позитивне право. Принципи права. Міжнародне право. Ознаки держави. Верховна влада. Трактат «Про право війни і миру».
2. Вчення Томаса Гоббса про державу і право. Природні закони. Війна всіх проти всіх – природний стан людства. Розуміння свободи як права робити все те, що не заборонено законом. Ціль законів. Робота «Левіафан, або матерія, форма і влада держави».
3. Права і ідеологія в період Англійської революції 1640–1649 рр. Політико-правові погляди індепендентів. Джон Мільтон. Прихильники Кромвеля «гранди». Генрі Айртон. Демократична конституція Англії. Левелери. Джон Лільберн. Дігери. Джерард Уїнстелі та його проект Конституції держави.
4. Теорія природного права Бенедикта Спінози. Природне право. Вчення про право і державу. Обґрунтування демократії.
5. Вчення Джона Локка про право і державу. Обґрунтування «Славної революції» в Англії 1688 р. Ідея права і свободи людини. Природні права. Приватна власність. Розподіл влади. Призначення держави – захист прав людини. Конституційна монархія в Англії.

ТЕМА 6.
Правові ідеї Німецького та Італійського Просвітництва XVII–XVIII століть

1. Природно-правові теорії в Німеччині. Два напрямки в галузі державно-правової теорії. Самуїл Пуфендорф – засновник юридичної науки в Німеччині на світській основі.
2. Християн Томазій про державотворення, природне право. Влада та її моральний, політичний, правовий аспекти.

3. Християн Вольф. Природне і міжнародне право. Моральний закон природи. Форми держави.
4. Правові теорії в Італії. Джамбаттіста Віко. Виникнення державно-правових інститутів.
5. Чезаре Беккаріа. Робота «Про злочини і покарання». Віра в людський розум і законність. Справедливість божественна, природна, людська. Родоначальник класичної школи в науці кримінального права та кримінальному законодавстві.

ТЕМА 7.
Концепція держави і права Французького Просвітництва у XVIII ст.

1. Політико-правова програма Вольтера. Теорія «деїзму». «Християнство і розум не можуть існувати одночасно». Позиція раціоналізму. Царство розуму і свободи. Природні права. Право приватної власності.
2. Політико-правова доктрина Шарля Монтеск'є. Робота «Про дух законів» 1748 р. Природний стан людства та природні закони. Свобода «є право робити все, що дозволено законами». Форми держави. Поділ влади. Класична школа конституціоналізму.
3. Теорія народного суверенітету Жан-Жака Руссо. Причини появи нерівності. Розвиток цивілізації. Три етапи. Народний суверенітет. «Загальна свобода». Поділ державної влади. Закон як вираження загальної волі.
4. Політико-правові вчення французького соціалізму і комунізму. Мореллі «Кодекс природи». Маблі «Про законодавство чи принципи законів». Жан Мельє «Заповіт». Леже-Марі Деман «Істина чи істинна система». Сильвен Марешаль. «Про повернення до первісної волі».
5. Політико-правові думки в період Французької революції 1789–1794 р. Загальна характеристика головних етапів. Ідеолог конституціоналістів Оноре де Мірабо. Декларація прав людини і громадянина 1789 р.
6. Жирондисти. Лідери Жак Бріссо і Жан Ролан. Захист народного суверенітету та республіки.
7. Якобінці. Вожді руху Максиміліан Робесп'єр і Жан Поль Марат. Якобінська Конституція 1793 р. Терор. Термидоріанський переворот 1794 р. Розгром якобінської диктатури.
8. Французька революція 1789–1794 рр., поява термінів «комуністи», «комунізм».
9. Проблеми держави і права в документах «Змова в ім'я рівності».
10. Гракх Бабеф і Марешаль. Створення «Таємної директорії суспільного порятунку». Травень 1796 р. Викриття Бабефа і його соратників. Основні політико-правові ідеї бабувістів. «Маніфест плебеїв».

ТЕМА 8.
Політичні і правові теорії США у XVIII–XIX століттях

1. Політико-правові погляди Бенджаміна Франкліна. «Ідея гомруля», як ідея самоврядування і політичного самовизначення північноамериканських провінцій.
2. Томас Пейн про державу і право. Природні права людини. Право на щастя, свободу. Виникнення та форми держави. Критика Конституції США.
3. Політико-правові погляди Томаса Джефферсона. Декларація незалежності США 1776 р. Природничо-правова концепція про суспільний договір.
4. Олександр Гамілтон про державу і право. Лідер федералістів. Прихильник сильної централізованої президентської влади.
5. Політико-правові вчення Джеймса Медісона. Демократична платформа. «Батько американської конституції» 1787 р. Республіканське правління. Теорія рівноваги відособленої влади.
6. Політико-правові ідеї Джона Адамса. Засновник сучасного консерватизму. Ідеал – змішана форма правління. Збалансованість публічної влади.
7. Правові погляди Джона Маршалла. Справа «Мербері проти Медісона» 1803 р., як винахідливість голови Верховного суду Д. Маршалла. Практика нагляду за конституційністю законів, кількістю нових доводів і висновків.
8. Вчення Олівера Холмса про право. Право як результат досвіду і передбачення. Розвиток права разом з еволюцією суспільства. Роль судів у творенні права.
9. Політико-правові погляди Вудро Вільсона щодо держави та влади. Політика і право як відтворення реальності.

ТЕМА 9.
Політична і правова думка в Німеччині кінця XVIII – початку XIX століття

1. Іммануїл Кант про право і державу. Загальна характеристика. Правова теорія і етика. Визначення права Кантом. Утворення держави. Законодавча влада. Публічне право. Форми держави. Методи управління. Суверенітет народу.
2. Реформи в області юриспруденції Німеччини. Проект «Вічного світу». Концепція міжнародного права.
3. Правова теорія Іоганна Готліба Фіхте. Поняття права як поняття відносин між розумними істотами. Юридичні закони. Свобода народу – стрижень законодавства. Республіканська форма правління. Теорія ідеальної держави. Робота «Замкнута торгова держава».
4. Георг Гегель про державу і право. Предмет та метод гегелівської філософії права. Філософія права – наукове пізнання держави і права. Юридичні закони. Поняття «право» – ідея права, особливе право, позитивне право. Теорія походження держави. Поділ влади. Законодавча влада. Міждержавні відносини. Чотири всесвітньо-історичних світи.

5. Історична школа права. Загальна характеристика. Засновник історичної школи права Густав Гуго. Книга «Підручник природного права, як філософії позитивного права, особливо-приватного права». Юридичний порядок. Ознака права. Звичаєве право.
6. Фрідріх Карл Савіньї і його роботи «Про покликання наше до законодавства і правознавства», «Право володіння». Право всіх народів як історичний шлях людства. Національний дух – еволюція права.
7. Георг Фрідріх Пухта. Роботи «Звичаєве право», «Курс інституцій». Природний саморозвиток права. Первісна форма права – звичай. Законодавство – загальна воля народу. Юриспруденція.

ТЕМА 10.
Погляди на державу і право в Англії і Франції в першій половині XIX століття

1. Правова теорія Ієремія Бентама з питань права і держави. Загальна характеристика. Утилітаризм. Ставлення до природного права. Право – це вираження свободи суверена. Кодекс законів Бентама: цивільне, кримінальне, конституційне право. Критика школи природного права.
2. Правові вчення Джона Остіна. Книга Остіна «Лекції про юриспруденцію, чи філософія позитивного права». Один із перших представників юридичного позитивізму.
3. Джон Стюарт Мілль. Роботи «Про свободу», «Представницьке правління». Прихильник теорії утилітаризму Бентама. Відхід від утилітаризму. Лібералізм. Свобода індивіда. Представницьке правління. Держава така, яке суспільство в цілому. Концепція правової держави.
4. Концепція конституційної держави Бенджаміна Констана – духовного батька лібералізму в Європі. Робота «Курс конституційної політики». Розширення прав місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування як противага центральної влади.
5. Проблеми індивідуальної свободи і свободи усіх в політико-правових поглядах Алексіса де Токвіля. Вільна конкуренція
6. Поділ і рівновага влади. Самостійна влада – судова влада. Демократія. Межі народного суверенітету.
7. Політико-правова доктрина Огюста Конта. Позитивізм Конта. Історія людства – це процес становлення і розвитку розуму самої людини. Закон трьох стадій. Теологічна стадія. Метафізична стадія. Позитивна стадія.
8. Богословсько-військова епоха. Поняття «право» аморальне, анархічне, авторитарно-теологічне. Проект «нової всесвітньої позитивної релігії» Конта. Критика агресивних війн.
9. Теорія реформ держави, права Вільгельма Гумбольдта. Робота «Досвід установлення меж діяльності держави». На першому місці людина, потім

держава. Мета існування держави – служіння суспільству. Верховна влада. Державні закони аморальні і соціально порочні.

10. Лоренц фон Штейн. «Надкласова монархія». Поділ суспільства на класи. Неминучість соціальних революцій. Критика республіки. Єдина форма держави – конституційна монархія. Поділ влади. Законодавча, урядова, монархічна. Вища форма суспільства – це держава. Робота «Сьогодення і майбутнє науки про державу і право Німеччини».

ТЕМА 11.
Правові теорії Європи в другій половині XIX століття

1. Юридичний позитивізм Карла Бергбома. Загальна характеристика. Робота «Юриспруденція і філософія права». Наука повинна вивчати, а не оцінювати чи вимагати. Діюче позитивне право проти природного права.
2. Адемар Есмен творець політико-правових концепцій, ліберал, на засадах юридичного позитивізму.
3. Представник юридичної школи державознавства. Робота «Загальні підстави конституційного права». Абстрактне визначення держави. Національний суверенітет. Проблеми поділу влади. Виборче право, як завоювання демократії.
4. Вчення Рудольфа Ієрінга про право і державу. Роботи «Дух римського права на різних ступенях його розвитку», «Боротьба за право», «Ціль у праві». Установки Ієрінга: «юриспруденція понять», «юриспруденція інтересів». Зміст права. Ціль – творець права. Право – вираження загальних інтересів. Приватна власність і природа людини.
5. Правова концепція Георга Єллінека. Концепція буржуазного правознавства. Вчення про державу та право. Соціальні і юридичні поняття держави і права. Ідея легітимації державної влади. Межі державної влади. Інститут парламентаризму. Виборче право.
6. Проблеми держави і права в ученнях Герберта Спенсера. Основні обов’язки держави. Суспільство і держава. Військове і промислове суспільство. Закон «ритму». «Насильницька практика». Індивідуальне право особистості. Лібералізм Спенсера. Робота «Людина проти держави». Неспроможність державного соціалізму і комунізму. Дух індивідуалізму, конкуренція, особиста боротьба – ідеї Спенсера.
7. Правова теорія держави Людвіга Гумпловича. Роботи «Раса і держава. Дослідження про закон формування держави», «Загальне державне право». Боротьба – вічний супутник людства і головний стимулятор суспільного розвитку. Визначення держави. Народження права і головна роль держави.
8. Неокантіанське вчення про право Рудольфа Штаммлера. Роботи «Господарство і право з погляду матеріалістичного розуміння історії», «Вчення про Правильне право», «Теорія юриспруденції». Філософський ґрунт уявлень Штаммлера про право – неокантіанство.

9. Марбурзька школа. Представники Г. Коген, П. Натор. Юриспруденція – математика суспільних наук. Співвідношення держави і права.

ТЕМА 12.
Правові ідеї в Європі на початку XX століття

1. Соціалістичні політико-правові вчення. Загальна характеристика. Критика юридичного позитивізму. Нові методологічні основи вчення про право. Марксистський напрямок. Соціал-демократія, більшовики. Анархізм – соціалістичне вчення, спрямоване проти партійно-державного соціалізму.
2. Ревізія марксизму. Едуард Бернштейн. Основна ідея більшовизму. В. І. Ульянов (Ленін). Теоретик анархізму П. О. Кропоткін. Анархо-синдикалізм. Жорж Сорель.
3. Позитивістський нормативізм Ганса Кельзена. Робота «Чиста теорія права». Загальна теорія права. Законодавчі норми, їх елементи, їх взаємини. Єдність права в позитивних законних порядках. Правопорядок. Держава як панування права. Відсутність «чистої теорії права». Робота «Доктрина природного права перед трибуналом науки».
4. Правова доктрина солідаризму Леона Дюгі. Поняття «солідарність», висунуте засновником соціології Огюстом Контом. Роботи Дюгі «Держава, об'єктивне право і позитивний закон». Класова боротьба. Задачі синдикалізму – компроміс між працею і капіталом. Юридичний стан людини. Правові норми. Свобода совісті, віросповідань, думки, друку. Правова рівність індивідів.
5. Психологічна теорія права Лева Йосиповича Петражицького. Виникнення психологічних концепцій права. Робота «Теорія права і держави в зв'язку з теорією моральності». Джерело права – це емоції людини. «Емоційна теорія». Правова емоція. Співвідношення інтуїтивного й офіційного права. Реформи законодавства. Політика права. Теорія права. Філософія права.
6. Школа «вільного права». Загальна характеристика. Критика юридичного позитивізму. Криза правосвідомості. Писане право – абстрактне, безособове, схематичне. Герман Канторович, Євген Ерліх, Ернст Фукс, Франсуа Жені – представники школи «вільного права».
7. «Живе право» те, що входить у життя. «Суспільне право» – право першого порядку. «Норми рішень» – право другого порядку. Кримінальне, процесуальне, поліцейське право.
8. Політико-правова теорія типології влади, теорії еліт, бюрократії. Макс Вебер. Парламентська демократія. Адміністративна бюрократія. Концепція ідеальних типів влади. Раціональне управління суспільством.
9. Вільфредо Парето, Гаетано Моска. Теорія еліти. Правляча еліта. Поділ еліт на два сімейства: леви, лисиці (плутократична еліта). Еліти – політична, економічна, військова, спортивна, релігійна. «Відкрита» і «Закрита» еліти.

ТЕМА 13.
Політико-правові вчення Європи і Росії XX століття

1. Філософія права В. Соловйова. Категорії моральності, рівності, справедливості. Ідеалізація теократії. Ідея права і закон.
2. С. Булгаков та критика ним марксизму. Ідеалізація природного права. Морально-правові аксіоми рівності і свободи.
3. Еволюція поглядів М. Бердяєва від соціалістичних ідей до засудження комуністичних принципів та апологетики релігійного ідеалізму. Призначення церкви, держави, права, закону.
4. В. І. Ленін, Й. В. Сталін і їхні політико-правові погляди. Класова боротьба в державі. Диктатура пролетаріату. Право. Влада. Політика. В. І. Ленін про демократію як рай для багатих і пастку для бідних. Диктатура тільки однієї партії ВКП“б». Судова влада, законодавча виконавча тільки в руках більшовиків. Ради, інструмент диктатури пролетаріату.
5. І. В. Сталін і його теорія диктатури пролетаріату: Влада. Насильство. Придушення. Примус. Диктатура пролетаріату не обмежена законом. Більшовицька партія – «орден мечоносців», «бойовий штаб робітничого класу», «караюча рука партії», «щупальця державного управління».
6. Політико-правові вчення націонал-соціалізму. Загальна характеристика. Теорія «сильної держави», «вищих інтересів нації», «справедливості». Раси «повноцінні» і «неповноцінні». Освальд Шпенглер – ідеолог німецького націонал-соціалізму. Націонал-соціалістська німецька робоча партія – «еліта людей нації». Диктат нацистської партії. Вождь – харизматичний лідер. «Народні закони життя». Усе, що корисне народу, є право; усе, що йому шкодить, – не право». Німецький фашизм. Фюрер – верховний суддя, судова влада націонал-соціалістів.
7. Відроджене природне право. Неокантіанці. Р. Штаммлер – природне право, початок справедливості. Лон Фуллер про «імпліцитне право» – звичаї, типи нормативного упорядкування людського спілкування. «Зроблене» право – точні правила, укладені в нормах і вимогах договору, статусу.
8. Рональд Дворкін. Робота «Якщо про права говорити серйозно». Мораль і право. Справедливість.
9. Артур Кауфман. Робота «Природне право й історичність». Право як історично мінливий феномен.
10. Джон Роулс. Робота «Теорія справедливості». Принцип справедливого розподілу.
11. Джон Фінніс. Робота «Природний закон і природне право». Перелік основних благ. Позитивне право, що відповідає справедливості.
12. Політико-правові вчення радянського часу. Історія боротьби проти державності і права в неокомуністичному розумінні. Встановлення тоталітарної диктатури. Боротьба проти «юридичного світогляду» як суто буржуазного

світогляду. Право як знаряддя диктатури пролетаріату. Д. І. Курський нарком юстиції 1918–1928 рр. «Революційні народні суди» – нове джерело правотворчості.

13. Радянська теорія права П. І. Стучки. «Буржуазне право» проти «пролетарського права» Є. Б. Пашуканіс.
14. Класове пролетарське право. М. А. Рейснер. Психологічна концепція класового права.
15. І. П. Разумовський про відмирання «буржуазного права».
16. Л. Каганович і його виступ 4 листопада 1929 р. в «Інституті радянського будівництва і права Комуністичної академії». Початок «критики і самокритики».
17. А. Я. Вишинський – директор інституту права і Генеральний Прокурор СРСР. Остаточне визначення «радянського права». Основи офіційного «праворозуміння в СРСР» після Наради з питань науки радянської держави і права 16–19 липня 1938 р.
18. Порушення офіційного «праворозуміння» А. Я. Вишинського на початку 60-х років XX ст.
19. Початок 70-х років, дискусії про праворозуміння. Квітень 1985 р. – початок перебудови. Нові дискусії стосовно права, закону. Відсутність у «соціалістичного права» – мінімально необхідної якості права – правового принципу формальної рівності і свободи індивідів.

ТЕМА 14.
Концепції держави і права в Україні

1. Політична і правова думка Київської Русі. Загальна характеристика. Еволюція Київської держави. Управління і суд – джерело прибутків. Володимир Великий. Хрещення Київської Русі – вагома загальноцивілізаційна подія.
2. Княгиня Ольга і її реформи. «Руська Правда» Ярослава Мудрого – перший юридичний кодекс 1015–1016 рр.
3. Особливо важливі пам’ятки періоду Київської Русі. «Слово про закон і благодать», XI ст. київського митрополита Іларіона. «Повість временних літ», XII ст. літописця Нестора. «Повчання дітям», XII ст. Володимира Мономаха. «Слово о полку Ігоревім», XII ст.
4. Українська політико-правова думка XVI–XVIII ст. Загальна характеристика. Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський – Роксолан, В. К. Острожзський, Філалет Христофор, Скарга Петро, Петро Могила, Феофан Прокопович та їхня політична та правова діяльність.
5. Богдан Хмельницький і національно-визвольна війна України 25 січня 1648 р. – 8 січня 1654 р. Переяславська угода 18 січня 1654 р. Поділ українського суспільства на два табори «прозахідний», «промосковський».

6. Іван Виговський та його політико-правова діяльність. Битва під Конотопом 29 червня 1658 р. «Гадяцький трактат» від 6 вересня 1658 р. Автор Юрій Немирич. «Березневі статті» від 27 березня 1654 р. Правовий статус цих документів. «Переяславські статті» від 17 жовтня 1659 року, підписані Юрієм Хмельницьким у Москві.
7. Вирішальний етап у стосунках з Москвою під час гетьманування Івана Мазепи з 1687 р. по 1708 р. «Коломацькі статті» – договір з московським урядом від 25 липня 1687 р. Зруйнування Січі російськими військами 14 травня 1709 р.
8. Полтавська битва 28 червня 1709 р. Втрата останнього шансу України відокремитися від Росії.
9. Перше юридичне осмислення державно-політичного устрою України у «Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладених 16 квітня 1710 р. між гетьманом Пилипом Орликом та старшиною і запорожцями, очолюваними кошовим К. Гордієнком.
10. Політико-правова думка Якова Козельського, Григорія Сковороди, Семена Десницького, Івана Котляревського. «Природне право» Й. Б. Шада, «Теорія загальних прав» П. Лодія. Захисник прав народу на рідну мову та освіту І. Могильницький.
11. Політико-правові вчення XIX–XX ст. Загальна характеристика. Кирило-Мефодіївське товариство. «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія».
12. Безкомпромісна боротьба Тараса Григоровича Шевченко. Микола Костомаров головний ідеолог Кирило-Мефодіївського братства.
13. Михайло Драгоманов – вітчизняний конституціоналіст. Автономно-федералістична концепція.
14. Сергій Подолинський, Іван Франко, Леся Українка та їхні політико-правові погляди.
15. Михайло Сергійович Грушевський. Робота «Історія України-Руси». Чотири Універсали. Центральна рада. Перший президент України.
16. Кость Левицький (ЗУНР). 22 січня 1919 р., Київ, акт возз'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну Україну.
17. Микола Міхновський і його поняття «державна незалежність», «державна самостійність».
18. Вячеслав Липинський. Правова теорія державності. Демократія. Конституційна монархія. Д. Донцов – теорія «інтегрального націоналізму». Робота «Націоналізм». Воля до життя. Воля до влади. Воля до експансії. Романтизм. Догматизм.
19. Володимир Винниченко. Робота «Відродження нації». Еволюція політико-правових поглядів.
20. Репресивна політика І. В. Сталіна в Україні. Вивчення «Короткого курсу ВКП б» та спричинені цим наслідки. Смерть М. Хвильового.

21. Хрущовська «відлига». «Шістдесятники». «Дисиденти». В. Чорновіл, М. Горинь, І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, В. Стус, В. Мороз, Є. Сверстюк, С. Вірун, І. Кандиба, С. Караванський, Л. Лук'яненко та ін.
22. Постанова Верховної ради УРСР від 24 серпня 1991 р. «Про проголошення незалежності України».
23. Референдум та вибори Президента України 1 грудня 1991 р.
24. Виборчий процес 1994–2014 рр. Формування політичних сил сучасної України та їх представництво у Верховній Раді України.
25. Конституція України 1996 р. як база трансформаційних процесів в Україні.
26. Президентські вибори 2014 р. Зміни в правовій культурі і правовій свідомості українського суспільства.
27. Конституційна, адміністративна, судова реформи як основа динамічних інтеграційних процесів, що визначають місце України в сучасному Світі.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

СЕМІНАР № 1.
Політико-правові вчення Стародавнього Сходу

1. Виникнення та загальна характеристика політико-правової думки Стародавнього Сходу.
2. Політико-правова ідеологія Стародавньої Індії. Брахманізм. Закони Ману. Буддизм.
3. Політико-правова думка Стародавнього Китаю. Даосизм. Конфуціанство. Легізм. Моцзи про договірне походження держави.
4. Політико-правова думка Ближнього та Середнього Сходу. Давній Єгипет.

Література

1. *Андрусяк Т. Г.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 11–14.
2. *Безгородний Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масний О. С.* Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 5–34.
3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000. – С. 5–57.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000. – С. 5–50.
5. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 9–20.
6. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА, 1996. – С. 14–34.
7. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 18–39.
8. *Мухаев Р. Т.* Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений: Пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов. – М.: ПРИОР, 2000. – С. 4–33.
9. *Шульженко Ф. П., Наум М. Ю.* Історія вчень про державу і право: Курс лекцій/За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 8–15.

Реферати

1. Політична і правова думка давнього Єгипту.
2. Політична і правова думка давньої Індії.
3. Політична і правова думка давнього Китаю.

Джерела та література до рефератів

1. *Конфуций.* Уроки мудрости: Сочинения. – М. – Харьков: ЭКСМО-Пресс, Фолио, 1998. – 958 с.
2. *Васильев Л. С.* Культы, религии, традиции в Китае. – М., 1970.
3. *Древнекитайская* философия. – М., 1972. – Т. 1.
4. *История* политико-правовых учений: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А. Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 344 с.
5. *Нерсесянц В. С. Ницше Ф.* Так говорил Заратустра. – М., 1990.
6. *Чанышев А. Н.* История политических учений. Классическая западная традиция (античность – первая четверть XIX в.). – М.: РОССПЭН, 2000. – 479 с.
7. *Щербатский Ф. И.* Философское учение буддизма. – Птг., 1918.

СЕМІНАР № 2.
Політико-правові концепції античного світу

1. Основні етапи становлення та розвитку політико-правової думки Стародавньої Греції.
2. Міфологічне праворозуміння раннього періоду (IX–VI ст. до н. е.) в теоріях Гомера, Гесіода, «Семи мудреців», Піфагора, Геракліта.
3. Правові вчення другого періоду (V – перша половина IV ст. до н. е.) Демокріта, софістів, Сократа, Платона, Арістотеля.
4. Третій період та його політико-правові теорії Епікура, Стоїків, Полібія (друга половина IV–II ст. до н. е.).
5. Політико-правові вчення Стародавнього Риму. Цицерон.

Література

1. *Безгородний Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масний О. С.* Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 5–34.
2. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000. – С. 5–57.
3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000. – С. 32–61.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 23–51.
5. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М., 1996. – С. 34–109.
6. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 39–79.
7. *Тарас Андрусяк.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 17–47.

8. *Шульженко Ф. П., Наум М. Ю.* Історія вчень про державу і право: Курс лекцій/За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 13–24.

Реферати

1. Платон та його правова доктрина в роботах «Держава», «Політика», «Закони».
2. Арістотель про походження та форми держави.
3. Марк Туллій Ціцерон та його правові вчення.

Джерела до рефератів

1. *Платон.* Держава. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
2. *Арістотель.* Політика. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
3. *Ціцерон Марк Тулій.* Про державу; Про закон; Про природу богів. – К.: Основи. – 1998. – 476 с.
4. *Римские* стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. – М., 1995.
5. *Светоний Г. Т.* Жизнь двенадцати цезарей. – М., 1988.
6. *Утченко С. Л.* Цицерон и его время. – М., 1972.

СЕМІНАР № 3.
Політико-правова думка західноєвропейського середньовіччя

1. Політико-правові вчення раннього християнства.
2. Зародження політико-правових вчень Августина Блаженного: концепція Іоанна Солсберійського.
3. Вчення Августина Аврелія та тираноборці.
4. Класифікація та ієрархія законів. Теорія Хоми Аквінського.
5. Політико-правові вчення Марсилія Падуанського.

Література

1. *Безгородний Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масний О. С.* Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 41–74, 155–159.
2. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000. – С. 58–94.
3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000. – С. 66–76.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 97–130.
5. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 80–96, 127–161.
6. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА – М, 1996. – С. 110–125, 161–188.

7. *История* политико-правовых учений: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А. Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 62–86.
8. *Тарас Андрусяк.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 51–71

Реферати

1. Політико-правові аспекти раннього християнства. Августин Блаженний.
2. Політико-правова теорія Фоми Аквінського.
3. Політико-правові вчення Марсилія Падуанського.

Джерела до рефератів

1. *Святий Августин.* Сповідь. – К.: Основи, 1996. – 319 с.
2. *Макіавеллі Нікколо*. Флорентійські хроніки; Державець. – К.: Основи, 1998. – 492 с.
3. *Фома Аквінський*. Коментарі до Арістотелевої «Політики». – К.: Основи, 2000. – 794 с.
4. *Свенцицкая И. С.* Раннее христианство: страницы истории. – М., 1989.

СЕМІНАР № 4.
Погляди на державу і право в епоху Відродження, Реформації в Західній Європі XVI ст.

1. Нікколо Макіавеллі про державу і право.
2. Теорія державного суверенітету. Жан Боден.
3. Політико правові ідеї Реформації.
4. Політико-правові ідеї раннього утопічного соціалізму. Томас Мор, Томазо Кампанелла.
5. Етьєн де Ла Боесі та ідеї тираноборців.

Література

1. *Андрусяк Т. Г.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 61–75.
2. *Безгородний Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масний О. С.* Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999.
3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000.
5. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999.
6. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. доктора юрид. наук, проф. О. Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2001. – С. 205–236.

7. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, доктора юрид. наук проф. В. С. Нерсесянца. 3-е изд., стереотип. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 161–188.
8. *История* политико-правовых учений: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А. Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 74–90.
9. *Мухаев Р. Т.* Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений: Пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов. – М.: ПРИОР, 2000.
10. *Шульженко Ф. П., Наум М. Ю.* Історія вчень про державу і право: Курс лекцій / За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997.

Реферати

1. Томас Мор «Утопія».
2. Правові вчення епохи Відродження та Реформації.
3. Правове управління в державі. Жан Боден.
4. Політико-правові погляди Нікколо Макіавеллі.

Джерела та література до рефератів

1. *Жан Боден* – основоположник концепции государственного суверенитета: Науч.-аналит. обз. / Под общ. ред. Г. Б. Агабекова. – М., 1990.
2. *Кампанелла Т. Город* Солнца / Пер. с латин. и коммент. Ф. А. Петровского: Пер. с прилож. М. А. Абрамсон и др.; Вступ. ст. В. П. Волчина. – М., 1954.
3. *Мор Т. Утопия* / Пер. с латин. Ю. М. Каган; Вступ. ст. И. Н. Осиновского; Коммент. Ю. М. Каган, И. Н. Осиновского. – М., 1978.
4. *Маккиавелли Н. Избранные* произведения. – М., 1982.
5. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000.

СЕМІНАР № 5.
Політико-правова думка ранніх антифеодальних революцій в Голландії та Англії

1. Право і держава в політико-правових вченнях Гуго Гроція.
2. Вчення Томаса Гоббса про державу і право.
3. Правова ідеологія під час Англійської революції 1640–1649 рр.
4. Теорія природного права Бенедикта Спінози.
5. Вчення Джона Локка про право і державу та обґрунтування «Славної революції» 1688 р.

Література

1. *Безгородний Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масний О. С.* Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 75–98.

2. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000. – С. 117–178.
3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000. – С. 78–100.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 131–205.
5. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов/Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 234–276.
6. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 162–193.
7. *История* политико-правовых учений: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А. Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 110–125.
8. *Мухаев Р. Т.* Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений: Пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов. – М.: ПРИОР, 2000. – С. 102–121.
9. *Тарас Андрусяк.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 76–88.
10. *Шульженко Ф. П., Наум М. Ю.* Історія вчень про державу і право: Курс лекцій/За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 25–42.

Реферати

1. Вчення Томаса Гоббса про суспільний договір.
2. Тріада невід'ємних прав людини та гарантії їх реалізації. Політико-правова доктрина Джона Локка.
3. Природно-правова доктрина Гуго Гроція.

Джерела до рефератів

1. *Гоббс Томас.* Левіафан. – К.: Дух і Літера, 2000. – 606 с.
2. *Гоббс Томас.* Бегемот. – К.: Абрис, 1996. – 336 с.
3. *Лок Джон.* Два трактати про врядування. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 265 с.
4. *Гроций Г. О.* О праве войны и мира. – М., 1956.

СЕМІНАР № 6.
Розвиток політичної і правової думки просвітництва XVII–XVIII століть.

1. Самуїл Пуфендорф про договірне походження держави та абсолютну монархію.
2. Християн Томазій про розмежування релігії і права, договірне походження держави та право народу на пасивний опір монарху, який порушує громадську угоду.

3. Християн Вольф. Поліцейська держава «просвіченого правління» та зв'язок моралі і права.
4. Джамбаттіста Віко про виникнення держави та цикли її розвитку.
5. Чезаре Беккаріа та його правова теорія.

Література

1. *Андрусяк Т.* Г. Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 108–128.
2. *Безгородний* Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масний О. С. Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999.
3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000.
5. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999.
6. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов/Под общ. ред. акад. РАН, доктора юрид. наук проф. В. С. Нерсесянца. 3-е изд., стереотип. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 316–324.
7. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. док. юр. наук, проф. О. Э. Лейста. – М.: Зерцало-М, 2001. – С. 291–300.
8. *История* политико-правовых учений: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А. Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 125–141.
9. *Мухаев Р.* Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений: Пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов. – М.: ПРИОР, 2000.
10. *Шульженко Ф.* П., Наум М. Ю. Історія вчень про державу і право: Курс лекцій / За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997.

Реферати

1. Природно-правові вчення в Німеччині XVII–XVIII ст.
2. Політико-правові вчення в Італії XVIII ст.
3. Правова теорія Чезаре Беккаріа.

Джерела та література до рефератів

Вищеназвана література дає можливість підготувати реферати.

СЕМІНАР № 7.
Концепції держави і права Французького Просвітництва у XVIII ст.

1. Концепція «просвіченого правління» Франсуа Марі Аруе (Вольтера) про реформу судової системи та кримінального законодавства.

2. Класифікація та характеристика форм держави, розподіл влади, природні закони в політико-правових поглядах Шарля Луї де Монтеск'є.
3. Причини появи нерівності в суспільстві, народний суверенітет та правове вчення Жан-Жака Руссо про суспільний договір.
4. Політико-правові вчення французького соціалізму та комунізму. Мореллі, Габріель Бонно де Маблі, Жан Мельє, Леже-Марі Деман, Гракх Бабеф.

Література

1. *Андрусяк Т.Г.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 91–96.
2. *Безгородний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С.* Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 99–106, 177–193.
3. История политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О.Э. Лейста. – М.: Городец, 2000. – С. 179–217.
4. История политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В.П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000. – С. 101–130.
5. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г.Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 205–269.
6. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 277–315.
7. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О.Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 225–262.
8. *История* политико-правовых учений: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А.Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 125–137.
9. *Шульженко Ф.П., Наум М.Ю.* Історія вчень про державу і право: Курс лекцій / За заг. ред. В.В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 54–61.
10. *Мухаев Р.Т.* Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений: Пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов. – М.: ПРИОР, 2000. – С. 123–152.

Реферати

1. Політико-правові погляди Франсуа Марі Аруе (Вольтера).
2. Політико-правова доктрина Жан-Жака Руссо.
3. Мельє і французький утопічний соціалізм і комунізм.
4. Політико-правові погляди Шарля Луї де Монтеск'є.

Джерела до рефератів

1. *Акимова А.А.* Вольтер. – М., 1970.
2. *Руссо Ж.-Ж. Трактаты.* – М., 1995.

3. Волчин В. П. Французский утопический коммунизм. – М., 1985.
4. Поршнев Б. Ф. Мелье. – М., 1999.
5. Монтескье Ш. О духе законов. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.

СЕМІНАР № 8
Політичні і правові теорії США періоду боротьби за незалежність у XVIII–XIX століттях

1. Політико-правові погляди Бенджамина Франкліна.
2. Томас Пейн про державу та право.
3. Політико-правові погляди Томаса Джефферсона.
4. Олександр Гамільтон про державу та право.
5. Політико-правові вчення Джеймса Медісона.
6. Політико-правові ідеї Джона Адамса.
7. Правові погляди Джона Маршала.
8. Політико-правові погляди Олівера Холмса та Вудро Вільсона.

Література

1. Андрусяк Т. Г. Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 100–108.
2. История политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000.
3. История политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000.
4. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999.
5. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, доктор юрид. наук проф. В. С. Нерсесянца. 3-е изд., стереотип. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 369–399.
6. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. док. юрид. наук, проф. О. Э. Лейста. – М.: Зерцало-М, 2001. – С. 354–364.
7. История политико-правовых учений: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А. Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 155–182.
8. Мухаев Р. Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений: Пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов. – М.: ПРИОР, 2000.
9. Шульженко Ф. П., Наум М. Ю. Історія вчень про державу і право: Курс лекцій / За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997.

Реферати

1. США у XVIII ст. Федералісти і конфедералісти

2. Політико-правові ідеї республіканців.
3. Політико-правові ідеї федералістів.
4. Становлення американської політико-правової думки.

Джерела та література до рефератів

1. *Зяблик Н. Г.* США: Лобизм и политика. – М., 1976.
2. *Иванян Э. А.* От Джорджа Вашингтона до Джорджа Буша: Белый дом и пресса. – М., 1991.
3. *Мишин А. А.* Принцип разделения властей в конституционном механизме США. – М., 1984.
4. *Пейн Томас.* Права людини. – Львів: Літопис, 2000.
5. *Согрин В. В.* Джефферсон: Человек, мыслитель, политик. – М., 1989.
6. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т. внутр. дел. 2000.
7. *Токвіль Алексіс.* Про демократію в Америці: У 2 т. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999.

СЕМІНАР № 9
Політико-правові вчення в Німеччині. Кінець XVIII – початок XIX ст.

1. Іммануїл Кант про право і державу.
2. Політико-правова теорія Іоганна Готліба Фіхте.
3. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель про державу і право.
4. Історична школа права. Густав Гуго, Фрідріх-Карл фон Савіньї, Георг Фрідріх Пухта.

Література

1. *Андрусяк Т. Г.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посіб. – Л: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 108–128.
2. *Безгородний Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масний О. С.* Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 194–199.
3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000. – С. 131–140, 147–155.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 410–468.
5. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 399–430.
6. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 301–321, 332–335.

7. *История* политико-правовых учений: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А. Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 170–182.
8. *Мухаев Р. Т.* Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений: Пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов. – М.: ПРИОР, 2000. – С. 153–160, 184–207.
9. *Шульженко Ф. П., Наум М. Ю.* Історія вчень про державу і право: Курс лекцій/За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 70–78.

Реферати

1. Політико-правова концепція Г. Гегеля.
2. Політико-правова концепція І. Канта.
3. Історична школа права.

Джерела до рефератів

1. *Кант Іммануіл.* Критика чистого розуму. – К.: ЮНІВЕРС, 2000. – 504 с.
2. *Гегель Георг Вільгельм Фрідріх.* Основи філософії права, або Природне право і державознавство. – К.: ЮНІВЕРС, 2000. – 336 с.
3. *Гегель Георг Вільгельм Фрідріх.* Філософія права. – М.: 1997.
4. *Кант Э. Метафизические* начала учения о праве; Всеобщая история с космополитической точки зрения//Кант Эммануил. Сочинения. – М., 1980. – Т. IV.

Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля. – М., 1999.

СЕМІНАР № 10.
Правові теорії Англії та Франції першої половини XIX ст.

1. Правова теорія Ієремія Бентама стосовно права і держави.
2. Концепція конституційної держави Бенжамена Констана.
3. Правові вчення Джона Остіна позитивістського напряму.
4. Політико-правова доктрина Огюста Конта, як засновника французького позитивізму.
5. Теорія реформи держави і права Лоренца Штейна.

Література

1. *Андрусяк Т. Г.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 159–169.
2. *Безгородний Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масний О. С.* Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 273–295.
3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000. – С. 280–296, 400–433.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000. – С. 158–164, 344–359.

5. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 469–557, 563–626..
6. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 464–503, 522–553.
7. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 338–356, 402–437.
8. *История* политико-правовых учений: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А. Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 182–208.
9. *Мухаев Р. Т.* Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений: Пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов. – М.: ПРИОР, 2000. – С. 161–183, 215–233, 487–492, 545–557.
10. *Шульженко Ф. П., Наум М. Ю.* Історія вчень про державу і право: Курс лекцій / За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 79–82, 164–178.

Реферати

1. Лібералізм як напрям у політичних і правових ученнях. Загальна характеристика.
2. Джон Остін і англійський позитивізм.
3. Огюст Конт і французький позитивізм.

Література і джерела до рефератів

1. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000. – С. 280–296, 400–433.
2. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000. – С. 158–164, 344–359.
3. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 464–503, 522–553.
4. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 338–356, 402–437.
5. *Токвіль Алексіс де.* Про демократію в Америці. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.
6. *Мілл Джон Стюарт.* Про свободу: Есе. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.

СЕМІНАР № 11.
Правові вчення в Західній Європі другої половини XIX ст.

1. Юридичний позитивізм Карла Бергбома.
2. Рудольф Ієрінг про право та державу.
3. Правова концепція Георга Єллінека.

4. Проблеми держави і права у вченнях Герберта Спенсера.
5. Правова теорія держави Людвіга Гумпловича.
6. Вчення про право Рудольфа Штаммлера.

Література

1. *Андрусяк Т. Г.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 166–169.
2. *Безгородний Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масний О. С.* Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 273–295.
3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000. – С. 280–296, 400–433.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000. – С. 158–164, 344–359.
5. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 469–557, 563–626.
6. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 464–503, 522–553.
7. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 338–356, 402–437.
8. *История* политико-правовых учений: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А. Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 197–208.
9. *Мухаев Р. Т.* Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений: Пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов. – М.: ПРИОР, 2000. – С. 161–183, 215–233, 487–492, 545–557.
10. *Шульженко Ф. П., Наум М. Ю.* Історія вчень про державу і право: Курс лекцій / За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 79–82, 164–178.

Реферати

1. Юридичний позитивізм.
2. Політико-правове вчення марксизму.
3. Політико-правова ідеологія російського соціалізму.

Джерела до рефератів

1. *Антонов В. Ф.* Революционное народничество. – М., 1965.
2. *Графский В. Г.* Политические и правовые взгляды русских народников. – М., 1993.
3. *Маркс К., Энгельс Ф.* Манифест коммунистической партии // Маркс Карл, Энгельс Фридрих. Собрание сочинение. – Т. 19.
4. *Тонких В. А., Ярецкий Ю. П.* История политической и правовой мысли России. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 384 с.

СЕМІНАР № 12.
Політичні і правові вчення Європи на початку XX ст.

1. Соціалістичне політико-правове вчення.
2. Нормативізм та право Г. Кельзена.
3. Правова доктрина солідаризму Леона Дюгі.
4. Психологічна теорія права Лева Йосиповича Петражицького.
5. Соціологічна юриспруденція. Школа вільного права.
6. Типологія влади Макса Вебера.
7. Теорія еліт Вільфредо Парето і Гаетано Моска.

Література

1. *Андрусяк Т. Г.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 203–211.
2. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000. – С. 479–493, 508–511.
3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000. – С. 395–404.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 955–968, 1050–1062.
5. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 657–688, 699–707.
6. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 501–512, 550–559.
7. *История* политико-правовых учений: Учеб. пособ. для вузов / Под ред. проф. А. Н. Хорошилова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 312–330.
8. *Шульженко Ф. П., Наум М. Ю.* Історія вчень про державу і право: Курс лекцій/За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 164–178.

Реферати

1. Відродження теорії природного права. Ж. Марітен.
2. Соціологічна юриспруденція. Прагматизм Р. Паунда.
3. Ідея природного права. Р. Штаммлер.
4. Поняття легітимності та принцип поділу влади.
5. Концептуальні напрями тлумачення еліт.

Література до рефератів

1. *Андрусяк Т. Г.* Історія політичних та правових вчень: Навч. посібник. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 203–211.
2. *Вебер М. Избранные* произведения. – М., 1990.

3. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Городец, 2000.
4. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. В. П. Малахова. – М.: Академический проект, 2000.
5. *История* политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999.
6. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. доктора юрид. наук, проф. О. Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2001. – С. 578–647.
7. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, доктора юрид. наук проф. В. С. Нерсесянца. 3-е изд., стереотип. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 657–704.
8. *Кухта Б., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідерство. – Львів, 1995.

СЕМІНАР № 13.
Політико-правові вчення XX ст.

1. Правові ідеї російського ідеалізму на рубежі XX ст. (В. Соловйов, С. Булгаков, М. Бердяєв).
2. В. І. Ленін, І. В. Сталін та їхні політико-правові погляди.
3. Політико-правові вчення націонал-соціалізму.
4. Правові вчення радянського часу.

Література до рефератів

1. *История* политических и правовых учений: Учебник / Под ред. доктора юридических наук, профессора О. Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2001. – С. 652–662.
2. *История* политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, доктора юрид. наук проф. В. С. Нерсесянца. 3-е изд., стереотип. – М.: НОРМА, 2001. – С. 688–707.
3. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000.
4. *Теорія* політології: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 179 с.
5. *Теория* государства и права: Учебник/Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 1999

Реферати

1. Еволюція поглядів М. Бердяєва.
2. Тоталітарні концепції XX ст.

Література

1. *Арон Р. Демократия* и тоталитаризм. – М., 1992.
2. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
3. *Джилас М. Лицо* тоталитаризма. – М., 1992.

4. *Даниленко М., Касьянов Г., Кульчицький С.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991.
5. *Желев Ж. Тоталитарное* государство. – М., 1991.
6. *Ницше Ф. Воля* к власти. – М., 1994.
7. *Такер Р. Сталин.* Путь к власти. 1879–1929. История и личность. – М., 1990.

СЕМІНАР № 14.
Концепції держави і права в Україні

1. Київська Русь. Розвиток політико-правової думки IX–XIV ст. (Княгиня Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах та ін.).
2. Політико-правова діяльність Польщі та Литви в Україні XIV–XVII ст.
3. Політико-правові теорії XVI–XVIII ст. ст. (Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський-Роксолан, В. К. Острозький, Петро Могила, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик).
4. Політико-правові вчення XIX–XX ст. (Михайло Костомаров, Михайло Драгоманов, Сергій Подолинський, Іван Франко, Тарас Шевченко, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Кость Левицький та ін.).
5. Політико-правові теорії в Україні кінця XX – початку XXI ст.

Література

1. *Білоус А. О.* Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посібник. – К., 1997.
2. *Грушевський М. С.* З політичного життя старої України. – К., 1918.
3. *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
4. *Донцов Д. Дух* нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
5. *Етнонаціональний* розвиток України: терміни, визначення, персоналії. – К., 1993.
6. *Кухта Б. Л.* З історії української політичної думки. – К.: Генеза, 1994.
7. *Скакун О. Прогресивна* політико-правова думка на Україні: IX ст. – 1917 р. – К., 1990.
8. *Українська* суспільно-політична думка в XX столітті: Документи і матеріали: У 3 т. – Нью-Йорк, 1983.
9. *Українська* суспільно-політична думка у XX ст.: документи і матеріали / Упорядники Т. Гунчак, Р. Солчаник. – К., 1994.
10. *Потульницький В. Теорія* української політології: Курс лекцій. – К., 1993.

Реферати

1. Автономно-федералістична концепція М. Драгоманова.
2. Політико-державна доктрина М. Грушевського.
3. Самостійницькі та монархістські погляди В. Липинського.
4. Націонал-державницькі погляди Д. Донцова.
5. В. Винниченко про державну організацію і відродження української нації.

Джерела та література до рефератів

1. Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. – Відень, 1920. – Ч. І.
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
3. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
4. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.
5. Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – 800 с.
а) Драгоманов М. Старі хартії вільності (фрагменти). – С. 8–32.
б) Франко І. Що таке поступ? – С. 80–97; Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. – С. 98–110;
в) Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. – С. 217–229;
г) Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С. 328–477;
д) Донцов Д. Націоналізм. – С. 493–500;
є) Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – С. 301–314.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО КУРСУ

1. Предмет історії політичних і правових вчень.
2. Політичні і правові вчення давнього Сходу.
3. Політичні і правові вчення давнього Єгипту.
4. Політичні і правові вчення давнього Шумеру та Вавилона.
5. Політичні та правові вчення Заратустри.
6. Політико-правові вчення давньої Індії.
7. Політико-правова теорія брахманізму. Закон Ману.
8. Основні політико-правові ідеї буддизму.
9. Політико-правові вчення давнього Китаю.
10. Лао-цзи і його політико-правове вчення даосизм.
11. Мо-цзи і його школа моїстів.
12. Шан Ян (Гунсунь Ян). Теорія легізму.
13. Політико-правова теорія Конфуція.
14. Політико-правові вчення Античного світу.
15. Політико-правові вчення давньої Греції.
16. Правові вчення раннього періоду (IX–VI ст. ст. до н. е.). Загальна характеристика.
17. Правові вчення другого періоду (V – перша половина IV ст. до н. е.). Основні ідеї про державу і право.
18. Правові вчення третього періоду (друга половина IV–II ст. ст. до н. е.). Нові

тенденції у поглядах на державу і право.
19. Політико-правові вчення Гомера та Гесіода.
20. Політико-правові вчення Піфагора.
21. Політико-правові вчення Геракліта.
22. Політико-правові вчення Демокріта та софістів.
23. Політико-правові вчення Сократа.
24. Політико-правові вчення Платона.
25. Політико-правові вчення Арістотеля.
26. Політико-правові вчення Епікура, Полібія.
27. Політико-правові вчення стоїків.
28. Політичні та правові вчення давнього Риму.
29. Політико-правові реформи Сервія Туллія та братів Тиберія і Гая Гракхів.
30. Марк Туллій Ціцерон про державу і закони.
31. Право давнього Риму.
32. Політичні та правові ідеї раннього християнства.
33. Римські стоїки. Сенека, Епіктет, Марк Аврелій.
34. Римські юристи. Засновник світської юриспруденції Гней Флавій (300 р. до н. е.).
35. Теократичні теорії Іоанна Златоуста.
36. Політичні та правові вчення в Західній Європі періоду середньовіччя.
37. Англійський богослов, історик, юрист Іоанн Солсберійський та його теократична теорія.
38. Правові ідеї єресей у середні віки. Болгарські богоміли, Джон Уікліф, Ян Гус.
39. Політико-правова теорія схоластики у середні віки. Вічний закон, природний закон, людський закон. (XI–XIII ст. ст.).
40. Хома Аквінський про елементи державної влади і право народу на захист від влади тирана.
41. Хома Аквінський та його класифікація законів: 1) вічний; 2) природній; 3) людський; 4) божественний.
42. Фома Аквінський як засновник неотомізму та неосхоластики. Верховенство божественних законів.
43. Марсилій Падуанський. Вчення про закони і державу (XIII–XIV ст. ст.).
44. Правова думка середньовіччя. Правознавці Ірнерієм, Генрі Бректон, Філіп де Бомануар, Граціан (XII–XIII ст.).
45. Юристи середньовіччя. Школа глоссаторів. Школа постглоссаторів Бартола де Саксоферрато. Знаток права Ейнке фон Репков.
46. Політико-правова теорія Нікколо Макіавеллі про державу.
47. Політико-правові ідеї Відродження та Реформації.
48. Теорія державного суверенітету Жана Бодена.
49. Політико-правові вчення Томаса Мора, Томазо Кампанели.

50. Політико-правові ідеї Європейського соціалізму XVI–XVII ст.
51. Політико-правові вчення Сен Сімона, Шарля Фур'є, Роберта Оуена.
52. Етьєн де Ла Боесі. Політико-правові теорії тираноборців.
53. Вчення Гуго Гроція про договірне походження держави.
54. Вчення Томаса Гоббса про державу і право.
55. Правова ідеологія періоду Англійської революції 1640–1649 рр.
56. Теорія природного права Бенедикта Спінози.
57. Вчення Джона Локка про право і державу.
58. Обґрунтування «Славної революції» 1688 р. в Англії.
59. Проект конституційної монархії у вченнях Джона Локка.
60. Теорія природного права Гуго Гроція.
61. Обґрунтування демократії у вченнях Бенедикта Спінози.
62. Природно-правові теорії в Німеччині XVII–XVIII ст.
63. Самуїл Пуфендорф та його наука про право.
64. Христіан Томазій про державу, владу, мораль та право.
65. Христіан Вольф. Закони держави та право.
66. Природньо-правові теорії в Італії XVII–XVIII ст. ст.
67. Правова теорія Чезаре Беккаріа.
68. Політико-правові вчення Французького Просвітництва XVIII ст.
69. Політико-правові погляди Вольтера.
70. Концепція «освіченого правління». Вольтер про реформу судової системи та кримінального законодавства.
71. Форми держави, політична свобода, розподіл влади в політико-правовій доктрині Шарля Луї Монтеск'є.
72. Теорія державного суверенітету Жан-Жака Руссо.
73. Комуністичні утопічні теорії Мельє, Маблі, Мореллі, Бабефа у Франції XVIII ст.
74. Французька революція 1789–1794 рр. та основні напрями розвитку політико-правової думки.
75. Проблеми держави і права в документах «Змова в ім'я рівності». Змова Бабефа 1828 р.
76. Політико-правові вчення США періоду боротьби за незалежність у XVIII–XIX ст.
77. Політико-правові погляди Бенджаміна Франкліна.
78. Томас Пєйн про державу і право.
79. Політико-правові погляди Томаса Джефферсона.
80. Олександр Гамільтон про державу і право.
81. Джеймс Медісон та його політико-правові погляди.
82. Політико-правові ідеї Джона Адамса.
83. Політико-правові ідеї Джона Маршалла.
84. Вчення Олівера Холмса про право.

85. Політичні погляди Вудро Вільсона.
86. Іммануїл Кант про державу і право.
87. Політико-правова теорія Іоагана Фіхте.
88. Георг Гегель про державу і право.
89. Історична школа права (Гуго, Пухта, Савіньї).
90. Політико-правові вчення в Німеччині кінця XVIII – початку XIX ст.
91. Правові вчення Англії першої половини XIX ст.
92. Правові вчення Франції першої половини XIX ст.
93. Правова теорія Ієремія Бентама. Народний суверенітет, демократія, розподіл влади, держава.
94. Концепція конституційної держави Бенжамена Констана.
95. Виникнення юридичного позитивізму. Джон Остін.
96. Політико-правова доктрина Огюста Конта.
97. Теорія реформування та права Лоренца Штейна.
98. Правові вчення в Західній Європі у другій половині XIX ст.
99. Юридичний позитивізм Карла Бергбома.
100. Позитивістський підхід до права у теорії Рудольфа Ієрінга.
101. Дуалістична теорія держави і права Георга Єллінека.
102. Органічна теорія держави та її типи. Вчення Герберта Спенсера.
103. Про роль насильства у виникненні держави і права. Людвіг Гумплович.
104. Неокантіанське вчення Рудольфа Штаммлера.
105. Вчення Джона Остіна про право.
106. Політико-правові вчення Фрідріха Ніцше.
107. Правові вчення в Європі на початку XX ст.
108. Соціалістичні політико-правові вчення. Е. Бернштейн, К. Каутський, А. Бебель, Г. Плеханов, Л. Троцький, В. Ленін та ін.
109. Нормативізм та право Ганса Кельзена.
110. Політико-правова доктрина солідарізму Леона Дюгі.
111. Психологічна теорія права Лева Йосиповича Петражицького.
112. Школа «вільного права». Євген Ерліх.
113. Політико-правові погляди Володимира Соловйова.
114. Політико-правові погляди Сергія Булгакова, Миколи Бердяєва.
115. Політичні ідеї Феофана Прокоповича.
116. Політико-правові вчення в Україні від Київської Русі до XX ст.
117. Державність Київської Русі. Княгиня Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах.
118. Політико-правова діяльність за часів Польсько-Литовської держави в Україні. Дмитро Вишневецький, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький та ін.
119. Політико-правова теорія в Україні XVI–XVIII ст. С. Оріховський-Роксолан, В. К. Острозький, Петро Могила, Іван Мазепа, Пилип Орлик та ін.

120. Політико-правові вчення XIX–XX ст. ст. в Україні. Михайло Костомаров, Михайло Драгоманов, Сергій Подолинський, Тарас Шевченко, Іван Франко.
121. Політико-правові вчення XX ст. ст. Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Кость Левицький, Микола Міхновський, Станіслав Дністрянський, Володимир Старосольський, Дмитро Донцов.
122. Правові вчення Європи і Росії XX ст.
123. Типологія влади Макса Вебера та теорія еліт Вільфредо Парето і Гаєтано Моска.
124. В. І. Ленін, І. В. Сталін та їхні політико-правові погляди.
125. Політико-правові вчення націонал-соціалізму.
126. Правові вчення радянського часу.
127. Сучасні політико-правові доктрини в Україні.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ ДО ВСІХ ТЕМ

1. *Азаркин Н. М.* Всеобщая история юриспруденции. Курс лекций. – М.: Юридическая литература, 2003. – 608 с.
2. *Азаркин Н. М.* и др. История политических учений. Вып. 1. – М.: Юрист, 1994. – 132 с.
3. *Азаркин Н. М.* Монтескье. – М.: Юрид. лит., 1988. – 126 с.
4. *Алексеев С. С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
5. *Андрусяк Т. Г.* Історія політичних правових вчень. – Львів: ЛНУ, 2001. – 220 с.
6. *Андрусяк Т. Шлях* до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). – Львів: Світ, 1998. – 192 с.
7. Античная демократия в свидетельствах современников / Сост. Л. П. Маринович, Г. А. Кошеленко. – М.: Ладомир, 1996. – 382 с.
8. Аристотель. Политика: Соч. в 4 т. – М., 1983. – Т. 1–4.
9. *Арон Р. Эссе* о свободах: «Универсальной и единственной формулы свободы не существует» // Полис. – 1996. – № 1. – С. 128–137.
10. *Баскин Ю. Я.* Кант. – М.: Юрид. лит., 1984. – 88 с.
11. *Барг М. А.* Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – М.: Мысль, 1991. – 398 с.
12. *Барнашов А. М.* Теория разделения властей: становление, развитие, применение. – Томск, 1988.
13. *Беккариа Ч.* О преступлениях и наказаниях. – М.: Фирма «Стелс» БИМПА, 1995. – 304 с.

14. *Боргош Ю. Фома* Аквинский. – М.: Мысль, 1975. – 126 с.
15. *Вебер М.* Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
16. *Гегель Г. В. Ф.* Политические произведения. – М.: Наука, 1978. – 438 с.
17. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
18. *Горфункель А. Х.* Томмазо Кампанелла. – М.: Мысль, 1969. – 247 с.
19. *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
20. *Гумплович Л.* Основания социологии // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Издание Межд. ун-та бизнеса и управления, 1996. – С. 33–94.
21. *Дворцов А. Т.* Жан Жак Руссо. – М.: Наука, 1980. – 109 с.
22. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 122 с.
23. Драгоманівський збірник «Вільна спілка» та сучасний конституціоналізм/За ред. Т. Андрусяка. – Львів: Світ, 1996. – 254 с.
24. *Драгоманов М. П.* Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 682 с.
25. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда: Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 572 с.
26. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда // Западно-европейская социология XIX – начала XX века / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Издание Межд. Ун-та Бизнеса и Управления, 1996. – С. 256–308.
27. *Исаев И. А., Золотухина Н. М.* История политических и правовых учений России XI–XX вв. – М.: Юристъ, 1995. – 378 с.
28. История политических и правовых учений: Учебник для вузов/Под общей ред. В. С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 728 с.
29. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1997. – 575 с.
30. История политических и правовых учений: Домарксистский период: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юрид. лит., 1991. – 528 с.
31. История политико-правовых учений: Учебник / Под ред. А. Н. Хорошилова. – М., 2002. – 344 с.
32. *Казарин А. И.* Учение Дидро о государстве и праве. – М., 1960.
33. *Каленский В. Г.* Мэдисон. – М.: Юрид. лит. 1981. – 128 с.
34. *Кант И. Идея* всеобщей истории во всемирно гражданском плане//Соч. В 6 т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 6.
35. *Кант И.* К вечному миру // Соч. в 6 т. – М.: Мысль, 1966. – С. 257–310.
36. *Кант И. Метафизика* нравов. Часть 1. Метафизические начала учения о праве // Соч. в 6 т. Ч. 2. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – С. 109–304.
37. *Козлихин И. Ю.* Идея правового государства: История и современность. – СПб.: 1993. – 152 с.
38. *Козлихин И. Ю.* Право и политика. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1996. – 192 с.

39. *Констан Б.* О свободе древних в ее сравнении со свободой у современных людей // Полис. – 1993. – № 2.
40. *Конт О. Система* позитивной политики // Западно-европейская социология XIX века: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Издание Межд. Ун-та Бизнеса и Управления, 1996. – С. 180–242.
41. *Конфуций.* Уроки мудрости: Сочинения. – М. – Харьков: ЭКСМО-Пресс, Фолио, 1998. – 958 с.
42. *Копиленко О. Л.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – К.: Либідь, 1991. – 182 с.
43. *Кормич А. І.* Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. – К.: Алерта, 2012. – 332 с.
44. *Крестовская Н. Н., Цвиркук А. Ф.* История учений о государстве и праве: Курс лекций – Харьков: Одиссей, 2007. – 376 с.
45. *Кузнецов Э. В.* Философия права в России. – М.: Юрид. лит., 1989. – 205 с.
46. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 470 с.
47. *Локк Дж.* Опыты о законе природы; Предсмертная речь цензора; Опыт о веротерпимости; Послание о веротерпимости; Два трактата о правлении // Соч. В 3 т.: Пер. с англ. и лат. / Ред. и сост. А. Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 3–406.
48. *Луковская Д. И.* Социологическое направление во французской теории права. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. – 128 с.
49. *Лютер М.* Свобода христианина; О светской власти // Избранные произведения. – СПб.: Андреев и согласие, 1994. – С. 16–54, 131–163.
50. *Маграт А.* Богословская мысль реформации. – Одесса: Богомыслие, 1994. – С. 246–265, 277–280.
51. *Макиавелли Н.* Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве / Предисловие, комментарий Е. И. Темнова. – М.: Мысль, 1996. – 639 с.
52. *Маньковский Б. С.* Учение Гегеля о государстве и современность. – М.: Наука, 1970. – 120 с.
53. *Местр Ж.* Петербургские письма. 1803–1817. – СПб.: Ина-пресс, 1995. – 334 с.
54. *Милль Дж.* Размышления о представительном правлении: Репринтное издание. – СПб., 1863. – 263 с.
55. *Мирзаев С. Б.* Полибий. – М.: Юрид. лит., 1986. – 108 с.
56. *Монтескье Ш.* О духе законов. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.
57. *Мухаев Р. Т.* Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений: Пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов. – М.: ПРИОР, 2000. – 1104 с.

58. *Назарова Н. С.* История политической мысли: Учеб. пособие. – Одесса: Кобзарь, 1991. – 172 с.
59. *Нерсесянц В. С.* Гегелевская философия права: история и современность. – М.: Наука, 1974. – 287 с.
60. *Нерсесянц В. С.* Сократ. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 305 с.
61. *Новгородцев П. И.* Сочинения. – М.: Раритет, 1995. – 447 с.
62. *Осиновский И. Н.* Томас Мор. – М.: Мысль, 1985. – 174 с.
63. *Оборотов Ю. Н.* Современное государство: основы теории. – Одесса: Астропринт, 1998. – 132 с.
64. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – першої половини XIX ст.): Хрестоматія / За ред. А. Г. Болебруха. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-та, 1995. – 488 с.
65. *Потульницький В. А.* Нариси з української політології (1819–1991). – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
66. Правовая мысль: Антология / Автор-составитель В. П. Малахов – М.: Академический проект; Екатиринбург: Деловая книга, 2003. – 1016 с.
67. *Рабинович П. М.* Основы общей теории права и государства. – Х.: Консум, 2005. – 318 с.
68. *Разумович Н. Н.* Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. – М.: Наука, 1989, – 237 с.
69. *Решетников Ф. М.* Беккариа. – М.: Юрид. лит., 1987. – 125 с.
70. *Ролз Дж.* Теория справедливости. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1995. – 531 с.
71. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре: Трактаты. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 1998. – 416 с.
72. *Рутенбург В. И.* Титаны Возрождения. – М.: Наука, 1991. – 151 с.
73. *Сапрыкин Ю. М.* Политическое учение Гаррингтона: Из истории идейно-политической борьбы в годы Английской буржуазной революции XVII века. – М.: Изд-во Московск. ун-та, 1975. – 204 с.
74. *Сейбан Д. Г., Торсон Т. Л.* Історія політичної думки: Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
75. *Сингха Сурия Пракаш.* Юриспруденция. Философия права. Краткий курс: Пер. с англ. – М.: Академия, 1996. – 304 с.
76. *Скакун О. Ф.* Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). – Харьков, 1987. – 167 с.
77. *Скрипнюк О.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2000. – 600 с.
78. *Согрин В. В.* Джефферсон: Человек, мыслитель, политик. – М.: Наука, 1989. – 280 с.
79. *Согрин В. В.* Идеология в американской истории: от отцов-основателей до конца XX в. – М.: Наука, 1995. – 238 с.

80. *Соколов В. В.* Спиноза. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Мысль, 1977. – 223 с.
81. *Соловьев Э. Ю.* Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 288 с.
82. *Соловьев Э. Ю.* И. Кант: взаимодополнительность морали и права. – М.: Наука, 1992. – 210 с.
83. *Спенсер Г. Основания* социологии // Западно-европейская социология XIX века: Тексты/Под. ред. В. И. Добренькова. – М.: Издание Межд. ун-та бизнеса и управления, 1996. – С. 279–321.
84. *Спиноза Б.* Богословско-политический трактат; Политический трактат // Спиноза Б. Об усовершенствовании разума. – М. – Харьков: Эксмо-пресс, Фолио, 1998. – С. 209–586.
85. *Токвиль А.* Демократия в Америке: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1992. – 544 с.
86. *Хайек Ф.* Дорога к рабству // Вопр. философии. – 1990. – № 11.
87. *Хайек Ф. А.* Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма. – М.: Новости, 1992. – 302 с.
88. *Философия* Канта и современность. – М.: Мысль, 1974. – 469 с.
89. *Франклин В.* Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1956. – 631 с.
90. *Французское* Просвещение и революция. – М.: Наука, 1989. – 271 с.
91. *Фридман М., Хайек Ф.* О свободе. – Минск: Б. и., 1990. – 126 с.
92. *Цицерон М. Т.* Диалоги. О государстве. О законах. – М.: Наука, 1966. – 224 с.
93. *Чанышев А. Н.* Аристотель. – М.: Мысль, 1987. – 220 с.
94. *Чанышев А. Н.* История политических учений. Классическая западная традиция (античность – первая четверть XIX в.). – М.: РОССПЭН, 2000. – 479 с.
95. *Шульженко Ф. П., Наум М. Ю.* Історія вчень про державу і право: Курс лекцій / За заг. ред. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 191 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3
ВСТУП 5
І. Завдання і значення курсу «Історія вчень про державу і право» 5
ІІ. Предмет історії вчень про державу і право 6
ІІІ. Методи вивчення історії вчень про державу і право 7
IV. Періодизація історії вчень про державу і право 7

ЧАСТИНА ПЕРША.
ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

ТЕМА І.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ДАВНЬОГО СХОДУ
1. Виникнення політико-правових вчень 9
2. Політико-правові вчення Давньої Індії 19
3. Політико-правові вчення Давнього Китаю 22

ТЕМА ІІ.
ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ АНТИЧНОГО СВІТУ
1. Політичні і правові концепції Стародавньої Греції 29
2. Політичні і правові теорії Стародавнього Риму 38
3. Політичні і правові ідеї раннього християнства 40
4. Зародження політико-правових вчень Августина Блаженного 43

ТЕМА ІІІ.
ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ІДЕЇ
ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
1. Теократичні вчення Августина Аврелія і тираноборська концепція Іоанна Солсберійського 47
2. Політико-правові ідеї середньовічних єресей 50
3. Хома Аквінський. Політико-правова теорія середньовічної схоластики 53
4. Вчення про закони і державу Марсилія Падуанського 56
5. Юристи середньовіччя 59

ТЕМА IV.
ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ,
РЕФОРМАЦІЇ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ XVI століття
1. Вчення Нікколло Макіавеллі про державу 62
2. Теорія Жана Бодена про державний суверенітет 65
3. Політико-правові ідеї Реформації 67
4. Утопічний соціалізм і комунізм Томаса Мора і Томмазо Кампанелли ... 73
5. Політико-правові ідеї тираноборців. Етьєн де Ла Боесі 77

ТЕМА V.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА ПЕРІОДУ РАННІХ АНТИФЕОДАЛЬНИХ РЕВОЛЮЦІЙ У ГОЛЛАНДІЇ Й АНГЛІЇ

1. Вчення Гуго Гроція про державу і право 80
2. Погляди Томаса Гоббса на державу і право 83
3. Правова ідеологія в період Англійської революції 1640–1649 рр. 84
4. Теорія природного права Бенедикта Спінози 89
5. Вчення Джона Локка про право і державу. Обґрунтування «Славної революції» в Англії 1688 р. 91

ТЕМА VI.
ПРАВОВІ ІДЕЇ НІМЕЦЬКОГО ТА ІТАЛІЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА XVII–XVIII СТОЛІТЬ

1. Природно-правові теорії в Німеччині. Самуїл Пуфендорф Християн Томазій. Християн Вольф 95
2. Правові теорії в Італії. Джамбаттіста Віко. Чезаре Беккаріа 101

ТЕМА VII.
КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА У XVIII СТОЛІТТІ

1. Політико-правова програма Вольтера 106
2. Політико-правова доктрина Шарля Монтеск'є 109
3. Теорія народного суверенітету Жан-Жака Руссо 113
4. Політико-правові вчення французького соціалізму і комунізму 116
5. Політико-правові думки періоду Французької революції 1789–1794 рр. 121
6. Проблеми держави і права в документах «Змова в ім'я рівності» 123

ТЕМА VIII.
ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ТЕОРІЇ США В ПЕРІОД БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У XVIII–XIX СТОЛІТТЯХ

1. Політико-правові ідеї Бенджаміна Франкліна 126
2. Томас Пейн про державу і право 128
3. Політико-правові погляди Томаса Джефферсона 130
4. Олександр Гамілтон про державу і право 133
5. Політико-правові вчення Джеймса Медісона 134
6. Політико-правові ідеї Джона Адамса 136
7. Правові погляди Джона Маршалла 137
8. Вчення Олівера Холмса про право та політико-правові погляди Вудро Вільсона 139

ТЕМА IX.
ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА ДУМКА В НІМЕЧЧИНІ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

1. Іммануїл Кант про право і державу 144

2. Правова теорія Іоганна Готліба Фіхте 148
3. Георг Гегель про державу і право 150
4. Історична школа права. Густав Гуго, Фрідріх Савіньї, Георг Пухта..... 154

ТЕМА X.
ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО В АНГЛІЇ І ФРАНЦІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1. Правова теорія Ієремія Бентама з питань права і держави 159
2. Правові вчення Джона Остіна, Джона Стюарта Мілля 164
3. Концепція конституційної держави Бенджамена Констана і Алексіса Токвіля..... 168
4. Політико-правова доктрина Огюста Конта 172
5. Теорія реформ держави, права Вільгельма Гумбольдта і Лоренца Штейна «Надкласова монархія» 178

ТЕМА XI.
ПРАВОВІ ТЕОРІЇ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1. Юридичний позитивізм Карла Бергбома й Адемара Есмена 182
2. Вчення Рудольфа Ієрінга про право і державу 187
3. Правова концепція Георга Єллінека..... 190
4. Проблеми держави і права у вченнях Герберта Спенсера 192
5. Правова теорія держави Людвіга Гумпловича 195
5. Неокантіанське вчення про право Рудольфа Штаммлера 197

ТЕМА XII.
ПРАВОВІ ІДЕЇ В ЄВРОПІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1. Соціалістичні політико-правові вчення 199
2. Позитивістський нормативізм Ганса Кельзена 206
3. Правова доктрина солідаризму Леона Дюгі..... 209
4. Психологічна теорія права Лева Йосиповича Петражицького..... 212
5. Школа «вільного права»..... 215
6. Політико-правова теорія типології влади, теорії еліт, бюрократії. Макс Вебер, Вільфредо Парето, Гаетано Моска..... 219

ТЕМА XIII.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЄВРОПИ І РОСІЇ XX СТОЛІТТЯ

1. Політичні та правові погляди В. Соловйова, С. Булгакова, М. Бердяєва..... 223
2. В. І. Ленін, Й. В. Сталін та їхні політико-правові погляди 228
3. Політико-правові вчення націонал-соціалізму..... 233
4. Відроджене природне право..... 237
5. Політико-правові вчення радянського часу 240

ЧАСТИНА ДРУГА.
ІСТОРІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ УКРАЇНИ

ТЕМА XIV.
ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

1. Етапи формування давньоукраїнської державності та її фіксація у письмових джерелах 247
2. Початок становлення української державності. Княгиня Ольга та розвиток права..... 250
3. Розквіт Київської Русі за Володимира Великого. Християнізація та державність 256
4. Утвердження української ранньофеодальної держави Правові настанови Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха..... 261

ТЕМА XV.
УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА XVI–ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

1. Гуманістичні погляди на державність доби Ренесансу в Україні (Ю. Дрогобич, С. Оріховський, В. Острозький, М. Смотрицький)..... 268
2. Політико-правові ідеї реформації і контрреформації на українських землях (І. Вишенський, К. Транквіліон-Старовецький, Л. Зізаній, С. Зізаній, Я. Длугош. І. Борецький, Ф. Христофор, П. Скарга) 273
3. Роль Києво-Могилянської академії в державотворенні і праві (П. Могила, Ф. Прокопович, С. Яворський) 277

ТЕМА XVI.
ПРАВО І ПОЛІТИКА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Внесок Богдана Хмельницького в українське державотворення 281
2. Політико-правові ідеї України часів Руїни (Ю. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Немирич) 285
3. Іван Мазепа в боротьбі за українську державність..... 287
4. Конституція Пилипа Орлика..... 289

ТЕМА XVII.
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

1. Правові ідеї Яківа Козельского та Семена Десницького..... 292
2. Василь Капніст про автономію України 295
3. Григорій Сковорода та Іван Котляревський – видатні мислителі XVIII століття 296

ТЕМА XVIII.
УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

1. Західноукраїнські юристи – засновники петербурзької юридичної школи (М. Баудянський, П. Лодій, В. Кукольник) 299
2. Формування харківської та київської юридичних шкіл (Й. Шад, К. Неволін, М. Іванишев) 303
3. Національне відродження в Галичині. Іван Могильницький – борець за права української мови 305

ТЕМА XIX.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1. Концепції конституціоналізму Кирило-Мефодіївського товариства (М. Костомаров, Г. Андрузький) 307
2. Тарас Шевченко – ідеолог народної революції 312
3. Революційно-демократична ідеологія українських народників (М. Драгоманов, П. Антонович, П. Чубинський, В. Вербицький) 314
4. Держава і право у поглядах українських соціалістів та радикалів (С. Подолинський, О. Терлецький, М. Павлик) 322
5. Демократичні та національно-державницькі погляди Івана Франка та Лесі Українки 328
6. Формування львівської та одеської юридичних шкіл (О. Огоновський, П. Казанський, О. Федоров) 333

ТЕМА XX.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ УКРАЇНИ XX СТОЛІТТЯ

1. Формування соціологічної школи права (Є. Ерліх та Б. Кістяківський) 337
2. Михайло Грушевський – центральна постать українського державотворення початку XX століття 343
3. Українські концепції держави та права першої половини XX століття (В. Вернадський, С. Дністрянський, Ю. Бачинський, М. Лозинський, В. Липинський, В. Винниченко) 346
4. Концепції українського націоналізму (М. Міхновський та Д. Донцов) 359
5. Радянський період розвитку правових вчень в Україні 365
6. Тенденції розвитку сучасної української правової думки 369

ПРОГРАМА КУРСУ «ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО»

Вступ 373
ТЕМА 1. Політико-правові вчення Давнього Сходу 373
ТЕМА 2. Політичні і правові концепції Античного світу 373

ТЕМА 3. Політичні і правові ідеї Західної Європи періоду середньовіччя 374
ТЕМА 4. Погляди на державу і право в епоху Відродження, Реформації в Західній Європі XVI ст. 374
ТЕМА 5. Політико-правова думка періоду ранніх антифеодальних революцій у Голландії й Англії 375
ТЕМА 6. Правові ідеї Німецького та Італійського Просвітництва XVII–XVIII століть 375
ТЕМА 7. Концепція держави і права Французького Просвітництва у XVIII ст. 376
ТЕМА 8. Політичні і правові теорії США у XVIII–XIX століттях 377
ТЕМА 9. Політична і правова думка в Німеччині кінця XVIII – початку XIX століття 377
ТЕМА 10. Погляди на державу і право в Англії і Франції в першій половині XIX століття 378
ТЕМА 11. Правові теорії Європи в другій половині XIX століття 379
ТЕМА 12. Правові ідеї в Європі на початку XX століття 380
ТЕМА 13. Політико-правові вчення Європи і Росії XX століття 381
ТЕМА 14. Концепції держави і права в Україні 382

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

СЕМІНАР № 1. Політико-правові вчення Стародавнього Сходу 385
СЕМІНАР № 2. Політико-правові концепції античного світу 386
СЕМІНАР № 3. Політико-правова думка західноєвропейського середньовіччя 387
СЕМІНАР № 4. Погляди на державу і право в епоху Відродження, Реформації в Західній Європі XVI ст. 388
СЕМІНАР № 5. Політико-правова думка ранніх антифеодальних революцій в Голландії та Англії 389
СЕМІНАР № 6. Розвиток політичної і правової думки Просвітництва XVII – XVIII ст. 390
СЕМІНАР № 7. Концепції держави і права Французького Просвітництва у XVIII ст. 392
СЕМІНАР № 8 Політичні і правові теорії США періоду боротьби за незалежність у XVIII–XIX століттях 393
СЕМІНАР № 9 Політико-правові вчення в Німеччині. Кінець XVIII – початок XIX ст. 394
СЕМІНАР № 10. Правові теорії Англії та Франції першої половини XIX ст. 395
СЕМІНАР № 11. Правові вчення в Західній Європі другої половини XIX ст. 398
СЕМІНАР № 12. Політичні і правові вчення Європи на початку XX ст. 399
СЕМІНАР № 13. Політико-правові вчення XX ст. 400
СЕМІНАР № 14. Концепції держави і права в Україні 401
Контрольні питання до курсу 401
Перелік основних джерел та літератури до всіх тем 405

Навчальне видання

***Кормич** Анатолій Іванович*

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Навчальний посібник

4-те видання, доповнене.
У двох частинах

Відповідальний за випуск	О. В. Діордійчук
Комп'ютерна верстка	Д. М. Алексєєв
Обкладинка	В. С. Жиборовський

Підписано до друку **.**.2015. Формат 60 x 84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 24.18.
Тираж *** прим. Зам.

Видавництво "Алерта"
04210, м. Київ, а/с 112.
Тел.: (044) 223-15-25, 223-15-30.
E-mail: alerta@ukr net, веб-сайт: alerta kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002